

Volodymyr YEVTUKH

Collected works

VOLUME 4

1991-1992

**Kyiv
2014**

**Володимир Борисович
ЄВТУХ**

Зібрання творів

ТОМ 4

1991-1992

Київ
Видавництво «Фенікс»
2014

ЕТНІЧНА САМОСВІДОМІСТЬ В УМОВАХ БАГАТОКУЛЬТУРНОСТІ (ПРИКЛАД КАНАДИ)

Багатокультурність в Канаді є фактом незаперечним і таким, що дає змогу простежити еволюцію етнічної самосвідомості у поліетнічному середовищі під впливом різноманітних чинників - від імміграційного до офіційної політики.

Ведучи мову про формування етнічних спільностей, ми виходимо із наведеного англійським етнологом А.Смітом факту, що основою стійких етносоціальних спільностей є елементи їхньої етнічності - походження, культура у широкому розумінні цього терміну, самосвідомість. Те, якою мірою етнічність вихідців з тих чи інших країн може зберігатися в умовах інонаціонального суспільства, залежить від етнічної самосвідомості.

Зміни у етнічній самосвідомості певною мірою можна простежити за переписами населення Канади. Скажімо, починаючи з перепису 1971 року фіксується деяке збільшення чисельності тих чи тих етнічних груп. Воно пов'язане не лише з міграціями, але й з тими можливостями, які канадське суспільство надає для вияву етнічної самосвідомості. Передусім ідеться про прийняття й реалізацію урядом Канади політики багатокультурності. В історії цієї країни, яка, до речі, від початків її колонізації стала багатокультурною, оскільки тут були елементи аборигенної й імпортованих культур, були періоди, коли етнічна самосвідомість не мала змоги, мається на увазі її генеруючий потенціал, виявитися у повній своїй силі.

Рівень етнічної самосвідомості (не "мовчазної", а "активної" - такі терміни є у зарубіжній етнології) чи не найкраще визначати за діяльністю етнічних організацій - кількістю їхніх членів, заходами, які ними здійснюються, а також можливостями поповнення етнічних груп за рахунок зовнішніх чинників, які за певних умов виступають дійовим генератором етнічності. Кожну із етнічних груп Канади, поклавши в основу рівень етнічної

самосвідомості, схематично можна представити таким чином: 1) ядро етнічної групи - найбільш свідомо частина представників групи, яка бере активну участь у діяльності організацій, спрямованих на збереження й розвиток етнічності; 2) навколо ядра групуються ті, хто вряди-годи залучається до діяльності по збереженню етнічності. їм властива "ситуативна" етнічна самосвідомість; 3) друге коло навколо ядра етнічної групи утворюють ті, хто лише за певних умов (можна припустити, що для значної частини вихідців з тих чи тих країн це вигідно політично, або ж в соціальному плані), маніфестують свою етнічність й беруть участь у заходах на її підтримку. Для них характерна "мовчазна" етнічна самосвідомість, для визначення їхнього статусу належності вживається термін "етнічна категорія", тобто це ті, кого структурно не завжди можна зарахувати до етнічної групи. Ця схема, на нашу думку, деякою мірою пояснює розходження у чисельності однієї й тієї ж етнічної групи (наприклад, української від 529 тис. у офіційному переписі до 1 млн. в усних виступах та публіцистиці).

У роздумах над значенням етнічної самосвідомості в умовах багатокультурності важливо враховувати подвійну її дію - вона, з одного боку, може спонукати до самоізоляції групи, сприяти культивуванню етнічного антагонізму, а з другого - сприяти ефективній міжетнічній (міжкультурній) взаємодії. На сучасному етапі етносоціального розвитку Канади домінуючою є друга ситуація, коли офіційна політика багатокультурності (хай і не в повному обсязі) надає можливості збереження багатьох етнічностей і створює умови для їхньої неконкурентної взаємодії. Це позначається і на рівні толерантності щодо іноетнічності у Канаді - за даними досліджень, які здійснювалися у Альбертському університеті 57,7% опитуваних дали позитивну відповідь на запитання "Чи була б Канада найкращим місцем проживання, якби етнічні групи зберігали властивий їм спосіб життя", негативна відповідь була 22,1%; інше дослідження засвідчило помітне зниження рівня етнорасової нетерпимості в період між 1971 та 1981 рр.

Опубліковано: Етнічна самосвідомість і національна культура : тези республіканської наукової конференції. – Київ, 1991.

ЕТНОКУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ КАНАДЦІВ: ЗДОБУТКИ І ПРОБЛЕМИ

(у співавторстві з О. Ковальчук)

Автори цієї статті розповідають про те, як українським канадцям удалося зберегти мову предків, їх традиції, а також про діяльність на культурно-мистецькій ниві.

Одне з першочергових завдань, яке постало перед українськими іммігрантами вже в перші роки перебування в Канаді, була необхідність надати своїм дітям освіту, яка б допомогла їм згодом стати рівноправними громадянами країни поселення. Труднощі, що спочатку виникали перед українцями, були надзвичайно великими. (Не лише тому, що переважна більшість іммігрантів була неписьменною і що вони в основному мали самі фінансувати розвиток шкільництва). Одна з головних причин полягала у відсутності вчителів, які б володіли двома мовами: англійською та українською. На той час двомовність була тим містком, який міг вивести їхніх дітей до канадського суспільства.

Попри всі об'єктивні й суб'єктивні перепони й очевидну необхідність вивчення мови країни поселення, вихідці з України, а пізніше й їхні нащадки плекали рідну, материнську. «Віримо, що оборона нашої мови, за яку наші предки впродовж століть проливали свою кров, це наш священний обов'язок... Ми дуже високо цінімо британський прапор і готові боронити його в кожному часі і при кожній нагоді, але ми хотіли б бачити пошану до нашої рідної мови»¹. Ці слова взяті з резолюції з'їзду Української учительської організації, прийнятій ще 1909 р. Нині можна сміливо сказати, що вони не залишилися лише на папері.

Побудові двомовних шкіл сприяв шкільний закон 1897 р., в якому, зокрема, йшлося про те, що коли в якому-небудь закладі десять учнів розмовляють французькою або ж іншою мовою і вона для них є рідною, то для цих школярів мовою викладання має бути французька чи друга неанглійська мова (при збереженні двомовної системи). Варто звернути увагу на те, що цей прогресивний закон був прийнятий значною мірою під впливом активних дій численних іммігрантів, які прибували до Канади з багатьох країн світу. З іншого боку, він є свідченням того, що офіційні кола усвідомлювали необхідність саме такого підходу, тобто надання певних можливостей для адаптації новоприбулих — через збереження рідної мови — в інонаціональному середовищі.

Іммігранти з України в кожному своєму етнічному анклавові намагалися відкрити школу, де б їх діти могли вчити українську мову, вивчати історію України, прилучатися до української культури. Найстарішим таким осередком стала «Галичина» у Манітобі. Він почав діяти ще у 1899 р. Кількість двомовних шкіл досить швидко зростала. Так, в 1915 р. у провінції Манітоба їх налічувалося вже 120, в Альберті — 130, Саскачевані — понад 200².

Особлива увага приділялася й підготовці вчителів, що володіли двома мовами. Зрештою, це одна з найпекучіших проблем української імміграції кінця ХІХ—початку ХХ ст. Так, за даними на 1900 р., з України до Канади виїхали лише 4 викладачі. Місцеві кадри не дуже поспішали працювати в українських колоніях. Далися взнаки відірваність останніх від міст, погані шляхи, а також не найкращі умови життя і праці. Ось лише одне з багатьох свідчень цього. У 1905 р. 100 шкільних будинків стояли порожніми, бо не було педагогів. Тоді працювали 40 двомовних шкіл. А кількість українських дітей, які не мали можливості навчатися через незнання англійської мови, досягла 4 тис. З кожним новим роком їх число зростало³. У зв'язку з цим в 1905 р. у Вінніпезі відкрито спеціальну школу — її українці називали учительським семінаром — для підготовки вчителів з україномовного середовища. Кошти на її утримання виділив манітобський уряд. В той час подібні курси з'явилися в ряді міст країни. До речі, значну роль в їх підтримці відіграли українські церкви.

Згодом почала формуватися система підготовки вчителів для двомовних, як правило, англо-українських, шкіл у місцях поселення іммігрантів з України. Лише в провінції Альберта було засновано три вчительські семінарії (перша в 1905 р. у Калгарі). «Нестача українських вчителів незабаром була б розв'язана,— твердить дослідник з Канади Михайло Хом'як,— якби 1913 року не повіяло морозним вітром, що зів'явив райдужні надії українських піонерів»⁴.

Після прийняття закону (1916 р.) про ліквідацію двомовних шкіл єдиним шляхом збереження рідної мови стало створення приватних двомовних шкільних закладів*, кількість котрих, незважаючи на численні труднощі (і не лише матеріального плану), постійно зростала. Тоді великою популярністю серед українців Канади користувалися бурси: ім. Адама Коцка у Вінніпезі (1915), інститут ім. Петра Могили в Саскатуні (1916), інститут ім. А. Шептицького в Саскатуні і А. Шептицького в Ст. Боніфасі (1917 р.), інститут ім. М. Грушевського — пізніше перейменований у св. Івана — в Едмонтоні (1918 р.), інтернат для дівчат в Саскатуні (1928 р.). Головне завдання їх діяльності полягало в тому, щоб забезпечити, головним чином позамісцевій шкільній молоді, яка прагнула здобути освіту, але не мала такої можливості в місцях поселення, утримання й опіку за порівняно низьку плату.

Говорячи про розвиток української мови в Канаді, варто виділити роль церкви, адже без її матеріальної підтримки це навряд чи можливо було зробити. Дуже довгий час її діяльність не тільки замовчувалась, а й вважалася ворожою як українській діаспорі, так і Радянській Україні. Значний вклад у збереження рідної мови внесли також й українські робітничі дома. Вони створювалися в 20—30-ті роки й діяли під егідою товариства Український робітничо-фермерський дім**.

Зусиллями українців їх рідна мова ще до прийняття закону про мови (1970 р.) з кінця 40-х років повільними кроками поверталася до шкіл та університетів. Цьому передувала напружена праця багатьох наших співвітчизників та їхніх організацій, зокрема Комітету українців Канади (КУК). На першому Всеканадському конгресі (1943 р.) професор Саскачеванського університету Дж. Симпсон у промові «Культурне завдання нашого покоління» зазначив, що канадські українці повинні використати свою культурну спадщину, щоб «залишити тут, в Канаді, добре знання української мови». Професор Василь Сарчук запропонував звернутися до уряду з проханням затвердити останню в правах у середніх школах та університетах. Він також звернув увагу громадськості на необхідність видання словників, читанок та граматик української мови для середніх шкіл та університетів⁵.

* Перші приватні щоденні українські школи були відкриті в 1905 р. поблизу Монреалю та у Вінніпезі. В останній практикувалися дві форми навчання: денна та вечірня.

** У березні 1918 р. була створена організація Товарищення український робітничий дім (СУРД). З 1924 р. воно називається — Товариство український робітничо-фермерський дім (ТУРФДім). Після заборони цієї організації у 1940 р. через рік, з 26 червня 1944 р., вона почала діяти під назвою — Українське товариство допомога Батьківщині (УТДБ). В 1942 р. її перейменовано в Товариство канадських українців, а в 1946 р. — Товариство об'єднаних українських канадців (ТОУК), яке існує й донині під цією назвою. Друковані органи ТОУК — газети «Українські робітничі вісті» (1919—1937 рр.), «Народна газета» (1937—1940 рр.), «Українське життя» (1945 — 1964 рр.), «Українське слово» (1945—1964 рр.), «Життя і слово» (1965 р.— видається і сьогодні), «The Ukrainian Canadian» (1947—1957 рр.— газета, з 1968 р.— журнал, виходить і нині).

Завдяки активній діяльності багатьох українських організацій — незалежно від політичної орієнтації — церкви, окремих діячів уже в часи другої світової війни при Саскачеванському університеті вдалося відкрити кафедру української мови. Лише в 1957 р. було дано згоду на введення до програми Альбертського університету курсу викладання української мови, хоч ще в 1950/51 навчальному році при університеті були відкриті вечірні неакредитовані курси української мови. За підрахунками М. Маранчака, з 1964/65 навчальному році в трьох університетах — Саскачеванському, Альбертському, Манітобському — вдосконалювали своє знання української мови, літератури 340 студентів⁶. Згодом українознавчі програми були запроваджені в Торонтському, Монреальському, Оттавському університетах, університеті Британської Колумбії тощо. За даними, наведеними в доповіді Б. Кравченка — директора Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті,— яку він виголосив на 1 конгресі Міжнародної асоціації українознавців (Київ, 1990 р.), нині вони діють в 12 університетах.

Починаючи з 50-х років, українська мова поступово вводиться як предмет викладання в школах Канади. Цей процес ішов дуже повільно. В 1964/65 навчальному році в середніх школах трьох згаданих вище провінцій — Манітоба, Альберта, Саскачеван — українську мову вивчали 2127 дітей. Незважаючи на труднощі й перепони, число шкіл і учнів збільшувалося. Так, в 1970 о. лише в Альберті її вивчали 2200, а в 1971 р.—2949 чол.⁷

Дійсно, можна сказати, що в 40-і, 50-ті, 60-і роки ХХ ст. українські канадці напружено й вперто боролися за збереження української мови. Але їм потрібно було докласти чимало зусиль, щоб в умовах зростаючих асиміляційних впливів зацікавити людей українського походження другого, третього й наступних поколінь вивчати мову предків. Українська громада підтримала цю справу. Лише завдяки спільній дії можна було добитися вагомих результатів.

Прилучення до української мови і культури у Канаді нині починається з дошкільного віку. В Едмонтоні у 1978 р. при католицькій церкві ім. св. Матвія засновано садок і осередок опіки, де діти знаходяться протягом усього дня, а у Вінніпезі аналогічний заклад під назвою «Садок» відкрив свої двері 1986 р. їх обидва організували та підтримують батьки, а частково субсидують провінційні уряди⁸.

Сьогодні в Канаді формуються елементи цілісної системи україномовної освіти, починаючи від дитсадків і закінчуючи інститутами, кафедрами і програмами в університетах. Однак це лише її складові, й вони можуть існувати

передусім там, де активно працює українська громада та існує підтримка на державному чи муніципальному рівні.

Канадський дослідник українського походження Борислав Білаш у праці про шкільництво в державній системі Манітоби, підбиваючи підсумки його розвитку в Канаді на початку 80-х років, пише, що «досягнуто значних успіхів» у цій справі. «Маємо за собою десятки років наполегливої та неспокійної праці. Не скажу, що не можна було б досягнути більше, але й те, що зараз маємо, а саме: українська мова в державних школах, починаючи від передшкілля до дванадцятої класи, українська мова в університетах, від першого року навчання до закінчення магістерії — це і є наші осяги. Однак заспокоюватись на досягнутому не можна»⁹.

Важливу роль у збереженні материнської мови, прилученні до культури батьківщини своїх предків відіграє і преса національних груп в інонаціональному середовищі. Нагадаємо, що перший український часопис на канадській землі з'явився 12 листопада 1903 р. під назвою «Канадійський фермер». Спочатку тираж цієї газети був невеликий, десь біля 2-х тис. примірників. У 1915 р. він зріс до 7 тис. і розповсюджувався майже по всій Канаді. «Слово» було другим виданням, яке виходило в Канаді. Перший його номер побачив світ у вересні 1904 р. З 1905 р. друкується «Ранок», 1907 р.— «Червоний прапор» (пізніше перейменований в «Робочий народ») та «Православіє», 1910 р.—«Український голос», 1911 р.—«Канадійський русин» та «Нова громада», 1913 р.—«Новини», «Канадієць» і т. д. Ми назвали лише перші українські періодичні видання на канадській землі. Якими ж тиражами вони виходили? За даними на 1912 р., «Канадійський фермер»—4 тис, «Ранок»—1 тис, «Нова громада»—1 тис, «Свідок правди»—600, «Новий край»—3 тис, «Робочий народ»—2500, «Канадієць»— 1 тис., «Канадійський русин»— 2 тис.¹⁰ При цьому хотілося б нагадати, що видавалися вони виключно на пожертвування українських іммігрантів, переважна кількість яких на той час перебувала у скрутному матеріальному становищі, а також українських організацій.

У 50—60-ті роки в Канаді друкувалися понад 50 україномовних газет, які належали різним політичним та релігійним об'єднанням. У 1984 р. їх кількість зменшилася до 26 (крім того, ще дві англійською мовою)¹¹. Але, на жаль, немає жодного видання, яке б віддзеркалювало діяльність та потреби всієї української етнічної групи в Канаді, задовольняло потреби народжених у цій державі нащадків українців, не пов'язаних з традиційними організаціями. Про це свідчить помітне зниження інтересу до української преси (мається на увазі та, яка видається в Канаді. — *Авт.*), особливо серед молоді. Так, під час

дослідження стану неофіційних мов Канади виявилися такі речі: систематично читали видання своєї етнічної групи 20,2 відсотків українських канадців; при нагоді — 9,5; рідко — 4,9; ніколи — 65,2¹².

Про результати невтомної праці багатьох українських канадців на ниві збереження української мови на терені Канади свідчать дані перепису населення 1981 р.: 40,5% з них володіють українською мовою, Це не такий вже і малий відсоток, хоч у порівнянні з минулими десятиліттями він помітно зменшився: в 1941 р.— 92,1%, 1951 р.— 79,6%, 1961 р.— 64,4%, 1971 р.— 48,9%¹³. Власне, можна помітити, що, незважаючи на величезні зусилля української громадськості, їй не вдається стримати асиміляційного впливу англомовного чи франкомовного (у провінції Квебек) оточення. Мабуть, такий стан є закономірним, оскільки українська мова є не найпершою «сходинкою» на шляху завоюванню певних соціальних позицій, особливо для канадців українського походження в третьому та наступних поколіннях. «Українці в Канаді є зараз слабші, як були давніше, незважаючи на загальне переконання про їхню тугість й зростаючу силу. Вже в наступному поколінні вони стануть незначною політичною, соціальною і культурною групою, якщо негайно не вживуть... заходів всередині своєї громади. Мовна асиміляція наступає застрашаючими темпами, зокрема серед поселенців у місті. В 1971 р. тільки 22,8% вживали українську мову вдома»¹⁴,— такі висновки зробив відомий дослідник української імміграції Канади Манолій Лупул. Додамо лише, що, згідно з даними перепису 1981 р., вже 12,8% канадців українського походження назвали українську мову мовою домашнього спілкування.

У житті українців та їхніх нащадків важливе місце завжди займала культурно-освітня діяльність. Разом з тим вона є ще однією умовою збереження й поширення серед осіб українського походження мови предків, їх культури, звичаїв, загалом етнічної самосвідомості. Історія українських канадців свідчить, що народний самодіяльний театр у цьому плані має чи не найбагатіші традиції. Він бере свій початок з 1904 р., коли група молодих ентузіастів у хаті Кирила Геника у Вінніпезі поставила п'єсу галицького драматурга Г. Цеглинського «Аргонавти». З того часу по всій країні і поселеннях іммігрантів були створені сотні драматичних колективів. З українським мистецтвом мали змогу познайомитися не лише українці, а й представники багатьох національностей, які жили і працювали поруч. Ці можливості значно розширилися із створенням українських робітничих домів. Нерідко українським художнім колективам надавали сцену і професійні театри з багатьох міст Канади. У доробку аматорів — вистави за п'єсами Карпенка-Карого, І. Котляревського, В. Винниченка та ін.

Поряд з творами класиків ставились також і п'єси сучасних українських драматургів.

Паралельно з театральним мистецтвом розвивалися хорове, музичне та танцювальне. Гуртки художньої самодіяльності створювалися в багатьох більш-менш значних — за кількістю мешканців — українських поселеннях. Назвемо лише кілька найбільших культурно-мистецьких організацій, заснованих у перші десятиліття перебування на канадській землі: просвітньо-драматичне товариство ім. М. Заньковецької (Вінніпег), драматичні гуртки «Боян» та ім. В. Винниченка (там же), музичне товариство «Боян» (Монреаль), драматичний гурток товариства «Самооборона» (Едмонтон), українське музичне товариство ім. М. Лисенка (Торонто), драматичний гурток «Україна» (Реджайна), музичне товариство вихідців із села Васильківці на Тернопільщині (Вінніпег), Український робітничий театр (там же), музичне товариство «Злука» (Торонто), чоловічий хор Товариства український робітничо-фермерський дім у Торонто та інші. Особливу любов українці виявили до струнних, духових та мандолінних оркестрів, які були створені в багатьох містах, містечках та населених пунктах Канади.

Всі перелічені вище мистецькі організації, безумовно, були аматорськими. На той час, наскільки це відомо з літератури про українських іммігрантів у Канаді, ніхто не висував перед собою завдання організувати професійні колективи. (Якщо вони й починали працювати як професійні, то існували недовго). І все ж вони, на наш погляд, досягли мети — заклали міцну основу української етнічності й стали осередками її збереження й розвитку.

Велику роль в цьому та й взагалі в усій культурно-освітній діяльності канадців українського походження відіграли робітничі доми. Будувалися вони на кошти українців. Традиція їх створення бере свій початок ще в 1919 р., коли був споруджений перший український робітничий дім у Вінніпезі. В 1940 р. у Канаді їх уже налічувалося 108, у 1957 р.— 111¹⁵. Визначною подією у житті українських канадців Едмонтону було відкриття в 1952 р. культурного центру ім. М. Шатульського, який став базою масово-культурно-освітньої роботи не тільки українців, а й організацій інших етнічних груп (як, до речі, й усі інші будівлі ТУРФДім).

Для того, щоб уявити собі обсяг і масштаби діяльності робітничих домів, звернімося до досвіду одного з них, що діє у Вінніпезі. За перші п'ять років існування на його сцені було поставлено 215 п'єс, влаштовано 69 концертів. Загальна ж кількість глядачів, які побували на цих заходах, сягає 230 тис. чол.¹⁶ У 1928 р. лише при ТУРФДім працювали 56 драматичних гуртків, 76 мандолінних оркестрів, 60 бібліотек, 50 дитячих шкіл. Про розмах культурно-

освітньої та мистецької роботи ТУРФДім свідчать й такі цифри. Лише за цей один рік українці влаштували 843 театральні вистави, 558 концертів, 344 лекції. У фондах бібліотек налічувалося понад 15 тис. книг¹⁷.

Зрештою, аматори виконували ще одну благородну місію — вони доносили українську пісню, танок, музику не лише до найширших мас української громади Канади, а й до представників інших народів, які жили в цій країні й охоче відвідували їхні концерти. З цією метою гуртки самодіяльності роз'їжджали по всій країні, віддаючи перевагу тим місцевостям, де не було українських товариств.

Характерною рисою діяльності багатьох українських організацій було те, що, як підкреслював один із засновників українського руху в Канаді М. Шатульський, вони «не будували відокремленості від канадського народу. Навпаки, наші організації і наша преса стали тим мостиком, через який ми прийшли в сім'ю канадського народу і через який ми принесли великі досягнення культури і мистецтва українського народу в скарбницю канадського»¹⁸. Вони уявляли собі культуру Канади як сплав кращих, найбільш яскравих елементів різних етнічних груп. Прагнення до зміцнення контактів між представниками різних національностей відіграло неабияку роль у повсякденній діяльності українських організацій. Проведення фестивалів самодіяльного мистецтва, свят, в яких брали і беруть участь аматори з різних етнічних груп, є яскравим підтвердженням цього.

Перший всекрайовий канадсько-український фестиваль пісні, музики і танцю відбувся у липні 1939 р. В Канаді такі фестивалі започаткували саме українці. Тоді до Торонто прибули 1500 митців з різних міст і населених пунктів країни, які виступили перед 10-тисячною аудиторією. «Це був триумф нашої культурно-мистецької діяльності»¹⁸, — згадували через десятки років його учасники. Він (мається на увазі фестиваль. — *Авт.*) продемонстрував англосаксонцям й усім етнічним групам Канади, який великий культурний вклад можуть зробити українці у скарбницю канадської культури, якщо «будуть створені кращі можливості порозуміння, ще міцнішого зближення між різними національними частинами»²⁰. Так підбив його своєрідні підсумки друкований орган Товариства український робітничо-фермерський дім. Тодішній президент промислового і робітничого конгресу Канади М. Драйпер під впливом цього великого успіху писав, що, надаючи притулок людям із «старих країв», Канада не тільки щось їм дала, а й сама багато що здобула: «Не найменше, що ми скористали, це культурні надбання кожної групи нашого народу, що були спроможні привезти і проявити в спадщині»²¹.

У липні 1946 р. не з меншим успіхом пройшов і другий фестиваль української пісні, музики і танцю, на якому були присутні понад 15 тис. глядачів. Музичні критики визнала, що це була найбільша такого роду культурна подія в історії Західної Канади. Вони оцінили її, як великий вклад українських переселенців у збагачення канадської культури.

З тих пір стало доброю традицією визначні події в житті українського й канадського народів супроводжувати фестивалями музики, пісні і танцю. Наприклад, у 1951 р. канадці українського походження відсвяткували 60-річчя свого поселення в Канаді. До цієї дати було приурочено відкриття в Палермо (поблизу Торонто) пам'ятника Т. Г. Шевченку— першого на Американському континенті. 1 липня 1951 р. в місто прибули понад 45 тис. осіб українського походження з Канади та Сполучених Штатів Америки. Це було найбільше святкове зібрання українців та їхніх нащадків на цій землі. Наступного року в Палермо відкрився музей Тараса Шевченка*.

У 1961 р. понад 2500 учасників художньої самодіяльності Товариства об'єднаних українських канадців виступили на 12 окружних і провінційних фестивалях в зв'язку із 100-річчям від дня смерті Тараса Шевченка. Великі фестивалі української пісні, музики і танцю були присвячені 100-річчю створення Канадської конфедерації (1967 р.), 80- і 90-річчю поселення українців на канадській землі (1971, 1981 рр.), 100-річчю міста Вінніпега (1974 р.) тощо.

Лише протягом 1939—1974 рр. у Канаді було проведено 10 загальноканадських фестивалів, в яких взяли участь від 370 до 1000 самодіяльних артистів. На них були присутні від 2400 до 15 000 глядачів²². У повоєнний час, окрім крайових, відбувалися численні провінційні й окружні фестивалі в Калгарі, Едмонтоні, Гамільтоні, Монреалі, Реджайні, Ванкувері, Віндзорі, Тіммінсі та в багатьох інших містах і населених пунктах Канади.

На сторінках канадської преси можна прочитати захоплені відгуки професіоналів — критиків неукраїнського походження про майстерне виконання своїх номерів учасниками самодіяльних колективів. А ось як оцінив це колишній голова Федерації російських канадців Г. Окулевич: «Найбільш різноманітну й найбільш значну культурно-освітню роботу серед етнічних груп ведуть канадці українського походження. У багатьох випадках вона є вкладом

---

* На жаль, знайшлися ті, хто зняв руку на святиню українців. В ніч з 15 на 16 вересня 1988 р. музей Тараса Шевченка був підпалений. Він повністю згорів разом з усіма розташованими в ньому експонатами. Нині планується не просто відбудувати музей, а й значно розширити його, щоб він став справжнім культурним центром, де можна було б проводити семінари шевченкознавців, демонструвати кінофільми, влаштовувати вистави.

українців у канадську культуру. Це, власне, єдина група, яка робить вклад в розвиток самодіяльності, мистецтва. Це майже все, що Канада має»²³. Можливо, ця оцінка є дещо перебільшеною, але, дійсно, вони роблять певний вклад у розвиток канадської мозаїки, розвиваючи народне мистецтво.

Оглядаючи культурно-мистецьку діяльність українців та їхніх нащадків в Канаді протягом тривалого часу, можна побачити її різні сторони. Інколи керівники українських організацій недооцінювали її значення. Це, звісно, не могло не відбитися на ній, як і період «холодної війни», і національна політика уряду, яка на той час практично не сприяла збереженню й розвитку національної культури вихідців з багатьох країн світу. Вся культурно-освітня робота українців велася без будь-якої державної чи іншої допомоги — і виключно на пожертвування українських робітників, фермерів. До того ж, нерідко чинили перешкоди й певні кола української громади Канади. Вони, за свідченням упорядника збірника «Наша сцена» Петра Кравчука, бойкотували проведення першого всекрайового українського фестивалю 1939 р. Свій «внесок» у створення скрутних ситуацій зробила й офіційна політика Радянської

України щодо вихідців із своєї країни. Переважну їх більшість вважали ворогами й антирадянщиками. Селекційний підхід до розвитку зв'язків з українською діаспорою Канади з боку УРСР не сприяв її згуртуванню.

Але численні об'єктивні й суб'єктивні труднощі, з якими зіткнулися українські іммігранти та їхні нащадки на шляху до збереження української мови, культури, не злякали, а інколи навіть, навпаки, ще більше мобілізували їх. «Ми прагнули бути двокультурними та двомовними, сполучуючи в собі стільки культурного дуалізму в єдиній лояльності Канаді, скільки дозволяли обставини. В результаті етнічність та індивідуальна й групова приналежність, що сягають корінням у етнічну свідомість, належали до наших головних турбот. Просто кажучи, ми зробили набагато більшу ставку на етнічність, ніж більшість інших народів, які приїхали до Канади. Крім звичайних гордощів за досягнення предків у новій країні, міжнародні умови (автори цитованої книги мають на увазі «політичне та культурне панування на Україні інших». — *Авт.*) зобов'язували нас виявити пильність у питанні нашої культурної спадщини, що вражало деяких, а дратувало інших. У Канаді це можна було порівняти тільки з зусиллями тубільного населення та франкомовних жителів у Квебеку та поза ним»²⁴⁻²⁵.

На сучасному етапі українські канадці мають певні можливості для збереження культурної спадщини народу, з якого вони вийшли. Власне, це стосується всіх етнонаціональних груп. Маються на увазі ті можливості, що

виникають перед різними групами завдяки офіційній політиці багатокультурності, яку прийняв федеральний уряд Канади у жовтні 1971 р. Вихідці з інших країн мають змогу здійснювати двомовне навчання, стимулюється своєрідний етнокультурний розвиток; кожної з груп. Дійсно, за час практичної реалізації політики багатокультурності федеральний уряд виділяв певні кошти на видання книг про історію та сучасність етнічних груп Канади. Частково фінансувалися й масові етнічні заходи.

Говорячи про, без перебільшення, велике значення, все ж не слід міфологізувати її можливості. Мав рацію Манолій Лупул — професор Альбертського університету, колишній директор Канадського інституту українських студій,— коли у виступі на міжнародній конференції у Львові (вересень 1990 р.) «Українські канадці у зарубіжному світі»^{*} застерігав від ейфоричного зображення перспектив української етнічності в Канаді, навіть з огляду на її визнання й підтримку в рамках цієї політики. Та й до неї самої варто поставитись тверезо. Наведемо лише кілька конкретних даних. Протягом 1983—1984 рр. українська етнічна група одержала лише 7,7% загального субсидійного фонду (10 млн. дол.). Відсоткова норма вказує на те, як констатується у спеціальному виданні «Будування майбутнього: канадські українці в ХХІ столітті», що «наша спільнота дістає дуже недостатнє фінансове забезпечення і що ми не отримали належної нам частки державної допомоги для культурного та громадського розвитку». Наприклад, лише 8% організацій провінції Альберта коли-небудь отримували будь-який вид субсидій від федерального уряду (і лише менше 1 % фондів, які українська спільнота щорічно збирає для підтримки своїх різноманітних програм, походить з федеральних фондів)²⁶. Отже, вся культурно-мистецька діяльність канадців українського походження здійснюється значною мірою за рахунок пожертвувань. Як відзначалося у цитованій вище книзі, «проблема в тому, що ми завжди брали на себе більш ніж левову долю відповідальності за збереження культури»²⁷. Сила політики багатокультурності, віддаючи належне й матеріальній допомозі, в тому, що вона ґрунтує юридичні засади для такої діяльності й узаконює її.

З цією обставиною, а також з феноменом етнічного ренесансу в Канаді ми пов'язуємо існування великої кількості аматорських колективів, української громади Канади — танцювальних гуртків, жіночих, чоловічих, дитячих хорів, струнних, духових та мандолінних оркестрів. Найбільш відомі серед них — і не лише в Канаді, а й за її межами — танцювальні гуртки «Полтава» (Реджайна),

^{*} До речі, це була перша конференція, проведена на Україні, яка була присвячена українській зарубіжній діаспорі.

«Каменярі» (Едмонтон), «Зоя» (Ванкувер), «Трембіта» (Едмонтон), «Гопак» (Калгарі), «Веселка» (Вінніпег), «Кобзар» (Ванкувер), «Довбуш» (Ванкувер). Тільки у трьох степових провінціях Канади — Саскачеван, Манітоба, Альберта— існує 150 танцювальних груп, в яких налічується 10 тис. учасників²⁸.

Українцям та їхнім нащадкам впродовж століття вдалося Витримати асимілятивний натиск канадського суспільства, відстояти національну ідентичність, культурну самобутність й знайти своє, гідне місце в багатонаціональній державі. Шлях цей був важкий і складний. Наші земляки починали життя в Канаді далеко не за сприятливих умов (та й не завжди нове середовище прихильно до них ставилося). До того ж, практично до недавнього часу вони мали досить обмежені зв'язки із землею батьків, що за будь-яких обставин лишалася генератором української етнічності.

Відзначаючи цього року 100-річчя поселення українців в Канаді, ми вдивляємось в майбутнє. Чи здатні українські канадці в другому сторіччі зберегти досягнення своїх предків на культурно-освітній ниві? Це значною мірою залежатиме від їхніх зусиль. Вивчаючи діяльність української громади, можна констатувати — така робота ведеться. Успіх справи залежить і від позицій України, її ставлення до колишніх співвітчизників та їхніх нащадків.

Одержано 7.05.91

Авторы этой статьи рассказывают о том, как украинским канадцам удалось сохранить язык своих предков, их традиции, а также о деятельности в культурно-творческой сфере.

Примітки

¹ Білаш Борислав. Англійсько-українське шкільництво в державній системі Манітоби.— Мюнхен; Вінніпег, 1984.— С. 43.

² Марунчак М. Історія українців Канади. — Вінніпег, 1968.—Т. 1.—С. 130.

³ Тесля І., Юзик П. Українці в Канаді. — їх розвиток і досягнення.— Мюнхен, 1968,— С 40.

⁴ Хом'як М. Український внесок у шкільництво // Західньоканадський збірник. — Едмонтон, 1973. — Т. XIV. — С. 52.

⁵ Білаш Борислав. Назв. праця.— С. 126, 127.

⁶ Марунчак М. Історія українців Канади.—Вінніпег, 1974.—Т. 2.—С 321, 322, 323.

⁷ Марунчак М. Назв. праця.— Т. 2.— С 323.

⁸ Будування майбутнього: канадські українці в ХХІ столітті. План дії. Звітцентралі Комітету Українців Канади від Комітету сприяння розвитку української спільноти степових провінцій.— Едмонтон, 1986.— С 19.

⁹ Білаш Борислав. Назв. праця.— С. 182.

¹⁰ Марунчак М. Назв. праця.— Т. 1.— С. 274.

¹¹ Будування майбутнього: канадські українці в- ХХІ столітті.— С 22.

¹² Жлуктенко Ю. О. Українська мова на лінгвістичній карті Канади. — К.1990.— С. 43.

¹³ Даркевич Вильям. Украинцы в Канаде. 1891—1988 гг.: обзор тенденций // Зарубежный мир: социально-политические и экономические проблемы.— К. 1990.—Вып. 19.—С. 50.

¹⁴ Лупул Манолій. Непевність становища українців в Канаді // Українці в американському та канадському суспільствах. Соціологічний збірник.— Джерсі Сіті, 1976 — Т. 1.—С 340.

¹⁵ Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади та органів державного управління СРСР (далі —ЦДАЖР СРСР), ф. 6646, оп. 1, спр. 284, арк. 46; спр. 415, арк. 103.

¹⁶ Наша сцена. Художня самодіяльність українських поселенців у Канаді // Упоряд. Кравчук П.— Торонто, 1981.— С. 55.

¹⁷ Кравчук П. На новій землі. Сторінки з життя, боротьби і творчої праці канадських українців.— Торонто, 5958.— С. 174, 175.

¹⁸ Шатульський М. Українці в Канаді.— Торонто, 1951.— С. 6.

¹⁹ Життя і слово.— 1988.— 15 серп.

²⁰ Народна газета.— 1939.— 22 лип.

²¹ Наша сцена.— С. 335.

²² Наша сцена —С. 487—489.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 6646, оп. 1, спр. 95, арк 57.

²⁴⁻²⁵ Будування майбутнього: канадські українці в ХХІ столітті,— С 6.

²⁶ Будування майбутнього: канадські українці в ХХІ столітті.— С. 25.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же.— С. 20.

*Опубліковано: Український історичний журнал. –
1991. – № 9. – С. 42-50.*

КОНЦЕПЦИИ ЭТНОСОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ США И КАНАДЫ: ТИПОЛОГИЯ, ТРАДИЦИИ, ЭВОЛЮЦИЯ

ВВЕДЕНИЕ

В современном мире практически не существует однородных в этнонациональном плане государств. На их территории проживают представители коренных национальностей, выходцы и их потомки из других стран) и политики правящих кругов в отношении национальных меньшинств. Показательным примером в этом отношении являются Соединенные Штаты Америки и Канады – страны, современное население которых в значительной мере сформировалось в результате миграционных процессов на протяжении нескольких веков. Наличие множества этнонациональных групп в рамках американского и канадского этнополитических организмов (государств) постоянно порождает проблемы их встраивания в социально-экономическую и культурную структуру обществ проживания. Эти проблемы имеют свои объективные истоки – они возникают вследствие различного уровня развития господствующей нации (для Канады – англоканадской) или ее ядра (для США – верхушки англосаксонского происхождения и выходцев из других стран) и политики правящих кругов в отношении национальных меньшинств и этнических групп.

В условиях углубления социальных противоречий конфликтность межнационального, межэтнического развития полиэтнических стран капиталистического мира проявляется с особой остротой. Она обуславливается искусственным торможением свободного национального, этнокультурного развития национальных меньшинств и этнических групп, находящихся в подчиненном положении, постоянным нарушением их прав, созданием благоприятных условий для развития господствующего этнонационального большинства.

Процессы формирования североамериканских наций, складывающаяся в

тот или иной период этнонациональная ситуация в США и Канаде в течение более столетия привлекали внимание американских и канадских исследователей, историков, этнографов, географов, языковедов, философов, а в последнее время особенно этносоциологов. В этом постоянном интересе ученых отмечается, однако, одна четко выраженная закономерность – он значительно возрастает именно в периоды, когда в Соединенных Штатах и Канаде наблюдается обострение этнонациональных проблем на общегосударственном уровне и уровне межэтнических (межгрупповых) отношений. Кстати, в эти периоды названным проблемам большое внимание уделяется и правящими кругами и их идеологическим аппаратом. Научный интерес реализуется в появлении новых исследовательских учреждений, трудов, публикаций в периодической печати. Повышенное внимание политиков и идеологов к этнонациональным проблемам свидетельствует о поиске наиболее эффективных путей их регулирования, соответствующего тактическим установкам господствующего класса в национальном вопросе. Апогеем и закономерным результатом возрастающего интереса со стороны ученых и политико-идеологических кругов становится формирование концепций, интерпретирующих этнонациональную ситуацию в целом, или отдельные ее аспекты, разработка на их основе моделей этносоциального развития североамериканских стран.

Как правило, научный и идеологический интерес взаимодействуют: правящие круги в осуществлении своей политики берут на вооружение некоторые идеи исследователей (в первую очередь наиболее полно соответствующие их идеологическим установкам и представлениям о путях укрепления господствующего положения в обществе в той или иной этнонациональной ситуации) или же задают социальную направленность исследованиям этнических процессов, преимущественно через субсидируемые ими научные учреждения и центры. Это в значительной мере относится к таким концепциям этносоциального развития, как англоконформизм, "плавильный котел", многокультурность, культурный плюрализм. В данном случае названные концепции играют служебную роль (она может быть и позитивной, и негативной) и используются правящими кругами для регулирования этнонациональных отношений в своих странах. Более того, некоторым концепциям, например, концепции культурного плюрализма и ее новейшим интерпретациям, придается универсальный характер и они усиленно пропагандируются в качестве модели развития любого полиэтнического государства, независимо от социально-экономической системы.

В настоящее время не приходится сомневаться в целесообразности

тщательного объективного анализа советскими обществоведами сущности не только этнонациональных процессов в развитых капиталистических странах, прежде всего североамериканских (в этом направлении у советской науки накоплен значительный опыт), но и представлений о них, научных, идеологических толкований этих процессов, содержания, политико-социальной значимости концепций и строящихся на их основе моделей этносоциального развития США и Канады. Эта необходимость обуславливается, на наш взгляд, не только и, наверное, не столько потребностью их критики, защиты марксистского учения по национальному вопросу от имеющих место явных его фальсификаций, а скорее потребностью изучения зарубежного опыта (позитивного и негативного) по управлению национальными процессами, решения (полного или частичного) острых этнонациональных проблем и роли науки в формировании тех или иных моделей этносоциального развития. Стоит хотя бы кратко проанализировать научный потенциал США и Канады и результат его реализации особенно за последние тридцать лет, как станут очевидными его возможности воздействия на выработку политики правящими кругами в национальном вопросе, на моделирование процессов этносоциального развития.

В Соединенных Штатах Америки и Канаде системное исследование процессов этносоциального (национального) развития ведется давно, но наиболее активно в 60–80-е годы, что связано с возрастанием роли этнического фактора в общественной жизни североамериканских стран. В этот период создаются или активизируют свою деятельность центры по изучению этнической истории, миграционных процессов, роли иммиграции и коренного населения Америки в формировании современного этнического состава населения США и Канады, американской, англоканадской и франкоканадской наций, межэтнических отношений, эволюции иммиграционного законодательства и политики правительств в национальном вопросе, социально-экономического положения и политико-правового статуса национальных меньшинств и этнических групп, их этнокультурного развития. Это прежде всего: Национальный центр городских этнических исследований (Вашингтон), Исследовательский институт по изучению иммиграции и этничности при Смитсоновском центре (Вашингтон), Центр по изучению истории иммиграции университета штата Миннесоты (Миннеаполис), Центр по изучению иммиграции (Нью-Йорк), Центр по изучению азиатской иммиграции Калифорнийского университета (Лос-Анджелес), Центр по изучению американского плюрализма Чикагского университета (Чикаго) и др. – США; Канадский центр по изучению прерий (Реджайна), Институт психологических

исследований Йоркского университета (Торонто), Национальный музей человека (Оттава), Центр этнических исследований Калгарского университета (Калгари), исследовательские группы в Торонтском университете, в провинции Альберта и др. – Канада.

Как в Соединенных Штатах, так и в Канаде в отмеченный период возникают научные общества, основная задача которых – координация (территориальная, объектно-предметная), усилий ученых и практиков, занимающихся изучением этнической истории и этнонациональных процессов в североамериканских странах: Американское общество по изучению иммиграции, Ассоциация расовых и этнических исследований и др. (США); Отделение антропологии и социологии Канадской ассоциации политических наук, Канадская ассоциация этнических исследований, Ассоциация социологов и антропологов Западной Канады и т.д. (Канада).

В условиях роста этнического самосознания национальных меньшинств и иммигрантских групп в последние двадцать-тридцать лет в США и Канаде появилось большое количество исторических обществ и ассоциаций, строящихся по этническому признаку и концентрирующих усилия историков-любителей и профессионалов преимущественно на изучении локальной истории и места в ней выходцев из других стран. По данным "Путеводителя по историческим обществам и агентствам в США и Канаде", в этих странах действовало более 1000 таких обществ¹. Этим же феноменом объясняется публикация в США и Канаде книг и материалов по отдельным этнонациональным группам, выходящих в продолжающихся сериях: "Хронология этнических групп", "Этнические группы в американской жизни", "Иммигрантское происхождение Америки", "Создатели Америки", "В Америке", "Этнические группы Канады".

Актуальные темы этносоциального развития стран Северной Америки довольно широко освещаются на страницах журналов исторического, философского, социологического, антропологического, политического профилей: "Американское историческое обозрение", "Журнал американской истории", "Журнал междисциплинарной истории", "Социальная история", "Современная история", "Тенденции в истории", "Американское социологическое обозрение", "Канадский журнал экономических и политических наук", "Канадский журнал политических наук", "Канадское историческое обозрение", "Канадский журнал психологических наук", "Канадское обозрение по социологии и антропологии" и др., а также в специализированных периодических изданиях США, Канады и других стран:

"Этничность"¹, "Журнал американской этнической истории", "Канадские этнические исследования", "Канадское обозрение исследований по национализму", "Расовые и этнические исследования", "Международное миграционное обозрение".

В настоящей работе автор пытается на основе комплексного историографического исследования, сочетающего в себе методы и приемы историко-этнографического и этносоциологического анализа, выявить основные концепции этносоциального развития североамериканских стран, сформулированные учеными и идеологами США и Канады, определить их содержание, условия и факторы их формирования, дать объективную оценку научной и идеологической значимости этих концепций и базирующихся на них моделей будущего этносоциального развития. Для достижения поставленной цели потребовалось решение ряда взаимосвязанных конкретных задач, в первую очередь исследования закономерностей и особенностей формирования современной этнонациональной ситуации в североамериканских странах, ее характеристики; выделение типов, видов и вариантов концепций этносоциального развития, определение критериев их типологизации, исторических периодов их становления и применения в научной, политической и общественной практике для интерпретации этнонациональных процессов в США и Канаде, как и попыток их универсализации в мировом контексте.

Цели и задачи монографического исследования решались на основе изучения значительного круга литературы и источников. Источниковую базу, в частности, составили публикации правительств США и Канады, издания конгресса Соединенных Штатов, парламента Канады, переписи населения североамериканских стран, справочно-статистические сборники, материалы международных многосторонних и двусторонних конференций и симпозиумов по этнической проблематике, бюллетени и другие издания научных обществ и учреждений, общественных организаций этнонациональных групп североамериканских стран, периодической печати США и Канады, в том числе этнической. В перечисленных источниках содержится богатый фактический материал по этническому составу населения США и Канады, позиции правительственных кругов в национальном вопросе, деятельности этнических организаций, идеологической ситуации внутри этнонациональных групп, научно-концептуальным основам формирования концепций современного этносоциального развития этих стран. Значительная часть материала из зарубежных источников и литературы собрана автором во время научных

---

¹ в настоящее время не выходит.

командировок в США.

В процессе исследования проблемы автор опирался на труды ведущих советских историков, этнографов, философов, этносоциологов, специалистов из восточноевропейских стран, а также критически использовал опыт исследования зарубежными буржуазными учеными этносоциального развития стран Северной Америки. В методологическом плане особо ценным оказалось проведенное академиком Ю.В.Бромлеем и утверждающееся в советском обществоведении разграничение в национальных явлениях двух важных аспектов – этнического и социально-экономического – и обоснованное им понимание нации как этносоциальной общности, а национальных процессов как этносоциальных процессов, что отражает весомость последних в общественном развитии полиэтнических стран.

Автор сосредоточил внимание на сравнительно-типологическом анализе концепций этносоциального развития, утвердившихся в научной литературе и общественной мысли Соединенных Штатов и Канады с целью определения закономерностей и особенностей их формирования и применения в процессе управления национальными отношениями. Это позволяет выявить те аспекты зарубежных моделей, которые при критическом их осмыслении могут быть использованы в ходе совершенствования национальных отношений в нашей стране.

ГЛАВА I ТИПОЛОГИЗАЦИЯ КОНЦЕПЦИЙ ЭТНОСОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ СЕВЕРОАМЕРИКАНСКИХ СТРАН

Своеобразие формирования наций в Северной Америке, как и этнического состава ее населения в целом, определялось экономическим освоением территорий США и Канады в значительной степени выходцами из разных стран мира. Иммигранты и их потомки вступали во взаимодействие с коренным населением (индейцы и эскимосы) и афроамериканцами, потомками негров-невольников, некогда ввозимых из Африки или Вест-Индии. Результатом этнического взаимодействия стало смешение представителей разных наций и народов. Наряду с этим в течение всего периода существования выходцев из разных регионов мира в США и Канаде последние сохраняют специфические черты (особенно в быту и культуре, психологии) стран происхождения.

В Соединенных Штатах Америки и Канаде в настоящее время в этнонациональном плане можно выделить три нации – американскую, англоканадскую и франкоканадскую – и множество этнорасовых, этнокультурных, этнорелигиозных, а более обобщенно – этнических групп.

Хотя, как справедливо отмечают советские ученые, точные количественные параметры этнических групп установить практически невозможно¹, тем не менее данные переписи США и Канады, этностатистических публикаций позволяют представить общую картину этнического состава их населения и тенденции его развития.

Изменения в этническом составе населения США и Канады и их этносоциальном развитии обуславливаются общественно-экономическими процессами, происходящими в этих странах, и особенностями иммиграции в разные исторические периоды, а также характером ее взаимодействия с коренным населением, афроамериканцами и ядром сформировавшихся наций.

Многонациональный состав населения постоянно порождает комплекс проблем, связанных с положением этнонациональных групп, их развитием и ролью в экономике, политике и культуре. Анализ социально-экономической и политической ситуации в США и Канаде однозначно указывает, что в разные периоды истории североамериканских стран постоянно существовали условия, воздействующие на остроту появления этнонациональных проблем. Таковыми в социально-экономической сфере для конца XIX – начала XX в. явились: а) постепенное насыщение рынка США и Канады иностранной рабочей силой; б) усиление эксплуатации и дискриминации пришлой рабочей силы в эпоху перехода капитализма в наивысшую его стадию – империализм.

В политической жизни стран Северной Америки (подразумеваются аспекты, связанные с национальными меньшинствами и иммигрантами) происходят значительные перемены, существенным образом отражающиеся на этносоциальных процессах. В частности: а) постепенное введение ограничений иммиграции; б) ужесточение политики правительств в отношении деятельности этнических организаций и этнической прессы; в) усиление реакционных общественно-политических движений против иммигрантов, вносящих напряженность в межэтнические отношения как на индивидуальном, так и на групповом уровнях.

Таблица I. Основные этнонациональные группы в составе населения США (%)*

Группы	1970	1980
Британская**	15,3	11,3
Французская	2,6	1,6
Немецкая	12,7	11,1
Ирландская	8,0	5,3
Итальянская	4,3	3,1
Польская	2,4	2,3

Русская	1,1	1,0
Испаноязычная:	4,4	6,4
Мексиканская	2,5	4,2
Пуэрториканская	0,7	0,6
Другие испаноязычные	0,6	0,6
Другие	41,7	51,9
Лица, не сообщившие свое этническое происхождение	7,8	5,2

*Подсчитано на основе данных переписей 1970 и 1980 г.

**Выходцы из Англии, Шотландии, Уэльса.

Довольно остро в США и Канаде противоречия этносоциального развития давали о себе знать и в последующие периоды. Скажем, в годы мирового экономического кризиса капитализма (1929–1933 гг.) в этих странах иностранное происхождение жителей было причиной особо жестокой травли и дискриминации, что проявлялось в первую очередь в сфере производственных отношений. Правда, известный американский этноисторик В. Грин в одной из своих работ пытается доказать, что в годы депрессии не наблюдалось серьезных классовых и расовых напряжений, а также антагонизма между представителями белых этнических групп². Данное утверждение в некоторой степени может относиться только к характеристике взаимодействия на уровне этнонациональных групп. Что же касается взаимоотношений представителей верхушки доминантной (господствующей) группы и подчиненными группами, то здесь имела место другая тенденция. В этой связи советские исследователи обращают внимание на характерную особенность: "Враждебность к иностранцам уменьшалась в период подъема американской экономики; работодателя не интересовала национальность вновь прибывшего до тех пор, пока были нужны его руки. В период упадка не только принадлежность иммигранта к какому-либо национальному меньшинству, но сам факт рождения его за границей автоматически делал его объектом преследований"³.

60–80-е годы в общественном развитии Соединенных Штатов Америки и Канады стали именно тем периодом, о котором В.И. Ленин писал, что в условиях углубления классового антагонизма возможно "...временное появление на авансцене политической драмы, и того или иного национального вопроса"⁴.

Таблица 2. Основные этнонациональные группы в составе населения Канады (%) *

Группы	1951	1961	1971	1981
Британская**	47,9	43,8	44,6	40,2

Французская	30,8	30,4	28,6	26,7
Немецкая	4,4	5,8	6,1	4,7
Итальянская	1,1	2,5	3,4	3,1
Украинская	2,8	2,6	2,7	2,2
Голландская	1,9	2,4	2,0	1,6
Скандинавские группы***	2,0	2,1	1,8	1,6
Польская	1,6	1,8	1,5	1,0
Еврейская	1,3	1,0	1,4	1,2
Индейско-эскимосская	3,2	1,2	1,4	1,7
Китайская	0,2	0,3	0,6	1,2
Другие	4,8	6,1	4,7	15,8

* Подсчитано на основе данных переписей за 1951 – 1981 гг.

** Выходцы из Англии, Шотландии, Ирландии, Уэльса.

*** Выходцы из Швеции, Норвегии, Дании, Исландии.

Среди причин общего характера, которые обусловили обострение национального вопроса в США и Канаде, на первый план выступают социально-классовые, так как именно под их непосредственным влиянием формируется национальный вопрос и определяется степень его решения. Проблемы, порожденные экономическим кризисом, наиболее остро отражаются на национальных группах, находящихся на самых низших ступенях социальной структуры общества обеих стран. Примеры иного рода (наличие представителей национальных меньшинств и иммигрантов в высших эшелонах власти, среди тех, кто заправляет крупным бизнесом, определяет внутреннюю политику и т.д.) не могут рассматриваться как индикатор прогресса населения этих категорий. Дело в том, что их доля в названных сферах далеко не соответствует их доле в общем населении страны и вкладу в развитие американской экономики и культуры. В настоящей работе эти аспекты не исследуются, поскольку в более ранних публикациях советских авторов они нашли достаточное отражение⁵.

Неадекватные социально-экономическое положение и политико-правовой статус выходцев из разных стран и их потомков, коренного населения служат основными источниками сохранения конфликтности в этносоциальном развитии американского и канадского обществ. Именно в условиях обострения этнонациональных проблем с особой силой становится очевидной роль этнического фактора в общественной жизни североамериканских стран. Зарубежные этносоциологи в этой связи ввели даже несколько новых терминов, призванных подчеркнуть возрастающее значение этнического фактора, например, "этническое возрождение", "отчетливо проявляющаяся этничность",

"присутствующие меньшинства" и др.

Признаки волны "возрождения этничности" прежде всего стали заметными в середине 60-х годов среди франкоканадцев и афроамериканцев. Их освободительное движение и особенно завоевание некоторых гражданских прав американскими неграми дали толчок к активизации борьбы других этнонациональных групп за свои права, которая в значительной степени фокусировалась в области культуры. Порой западные исследователи, отмечая ревитализацию этнокультурной жизни в США и Канаде, увязывают ее среди прочих обстоятельств и с утверждением о "подавлении национальных культур в социалистических странах"⁶. Этим самым они пытаются рассматривать отмеченную ревитализацию, в первую очередь в среде выходцев из европейских стран, как реакцию на такое "подавление". Известный американский футуролог О. Тоффлер факт обострения национальных и расовых конфликтов трактует как неизбежный продукт "революционного" перехода от "индустриального" к "технотронному" или "супериндустриальному" обществу⁷. Но как в первом, так и во втором случае затушевывается социальная природа этнорасовых и национальных конфликтов. В действительности же стремление к сохранению своеобразных черт быта и культуры в условиях социального и национального гнета можно рассматривать как одну из форм сопротивления принудительному ассимилированию, безоговорочному подчинению иммигрантов и их потомков и национальных меньшинств этническим и культурным ценностям, выработанным ядром американской и англоканадской наций.

В условиях обострения национального вопроса, распространения волны "этнического возрождения" большую роль приобретает теоретическое обоснование возможностей в рамках капиталистического строя решения конкретных задач движения различных этнонациональных групп, как и проблем этносоциального развития вообще. Не случайно именно в 60–80-е годы научные центры и отдельные ученые активизируют формирование моделей этносоциального развития как на базе существовавших (изменяющихся), так и новых концепций.

Необходимость типологизации концепций этносоциального развития североамериканских стран определяется объективными факторами: во-первых, в последнее время западными учеными, идеологами выдвигается множество разнообразных моделей, если не отличающихся принципиально друг от друга, то, по крайней мере, представляющих различные интерпретации одной и той же идеи; во-вторых, типологизация дает возможность более детального сравнительного анализа не только самого содержания бытующих концепций,

но и их доктринизации в государственной политике и определения перспектив их применения в научной и идеологической интерпретации этносоциального развития США и Канады; в-третьих, пропаганда западными учеными универсальности своих моделей этносоциального развития полиэтнических стран (в основу их положены соответствующие концепции) требует их критического разбора, что предполагает определение критериев, политико-идеологических мотивов и преследуемых целей; типологизация составляет методическую основу критического анализа существующих концепций. Под термином концепция в данном контексте подразумевается совокупность взглядов на этносоциальное развитие североамериканских стран, их понимание и толкование, имеющие место в научной литературе и идеологической практике.

В зарубежной литературе по этносоциальной проблематике Соединенных Штатов Америки и Канады для анализа их этносоциального развития в прошлом и настоящем применяются следующие концепции: Концепция границ Тернера (США); Англоконформизм (США, Канада); "Плавильный котел" (США, Канада); "Единство в многообразии", "Канадская мозаика" (Канада); Культурный плюрализм (США); Многокультурность, Концепция "канадизации", Концепция квебекского этнонационализма, Концепция "третьей силы". Концепция двух наций (Канада); Концепция этнорасового национализма (США), Концепция этничности (США, Канада). Каждая из названных концепций практически имеет несколько вариантов, которые будут даны в предложенной автором таблице.

Большинство перечисленных концепций явились результатом попыток интерпретации уже сложившихся феноменов в этнонациональном развитии североамериканских стран. Скажем, "перемалывание" представителей разных народов в американском обществе имело место еще и до того, как это явление получило название "плавильного котла", впоследствии – одна из самых распространенных концепций в США. Это в полной мере относится и к англоконформизму, культурному плюрализму, многокультурности и другим. Формирование (научное оформление) названных концепций обусловила американская и канадская действительность. Возможно, этим обстоятельством объясняется отсутствие существенных различий в интерпретации американскими и канадскими исследователями их содержания и конечных целей. Если таковые имеются, то они касаются прежде всего методики их применения для анализа этнических явлений в социальной жизни обществ США и Канады и моделирования путей развития (в рамках определенной концепции) того или иного общества.

Несколько иная ситуация возникает при характеристике концепции этничности. Множество определений ее сущности, порой резко отличающихся друг от друга, свидетельствует, что этот феномен к моменту появления самого названия и первых попыток его концептуальной интерпретации был новым и для самого этносоциального развития США и Канады. Эта его специфичность и новизна связана с социальными условиями 60–80-х годов, в которых с особой силой проявилась значимость этнического фактора для таких полиэтнических стран, как

США и Канада. Этническое разнообразие на протяжении всей истории переселенческих движений в отмеченный период превращается в реальность, с которой приходится считаться как с фактом не только чисто этническим, но и политическим (имеется в виду активизация борьбы национальных меньшинств и иммигрантских групп за свои права). Такое развитие событий поставило необходимость новой интерпретации явлений этносоциальных процессов. И в этом смысле можно утверждать, что оживление этничности (повышение значимости этнического своеобразия в жизни этнонациональных групп) – ответ на сложившуюся ситуацию в межэтнических отношениях в североамериканских странах. Моделирование этносоциального развития на ее основе не выводится западными учеными из практики, поскольку последняя незначительна и не позволяет делать объективных выводов, как это имело место в случае с англоконформизмом или "плавильным котлом". Данное обстоятельство предоставляет ученым возможности как определения сущности самой концепции, так и построения на ее основе моделей этносоциального развития. Большинство их связано с целями, которые ставят перед собой исследователи и, соответственно, с критериями, которые, по их мнению, наиболее подходят для определения сущности этничности, а также в значительной степени характеризуется социальным заказом правящих кругов.

Анализ существующих в американской и канадской этнологии и политической практике концепций этносоциального развития позволяет установить особенность, характерную для западных исследователей: ими не выработаны единые принципы определения критериев, на основе которых выстраивается та или иная концепция. Зачастую одна и та же концепция основывается на критериях разного порядка – от экономических до идеологических, включая политические, расовые, этнические, психологические и т.д. Одни американские авторы, например Дж. Постиглион⁸, основополагающим критерием в интерпретации этничности считают конфликтность, существующую в отношениях между представителями различных этнических общностей. Другие, как Р.Поленберг⁹, проявление

этничности связывают с недостаточно жесткой внутренней политикой государства. Более подробно иные критерии будут рассмотрены в отдельном параграфе в третьей главе, но уже сейчас можно отметить расхождение в принципах их определения: в первом случае – это этнопсихологические, а во втором – политические.

Подобная ситуация (безусловно, с вариабельностью) характерна и для других буржуазных концепций – англоконформизма, "плавильного котла", многокультурности и т.д. Обо всем этом речь пойдет ниже. На данном этапе исследования мы пытаемся охарактеризовать сами критерии, используемые американскими и канадскими авторами для определения сути той или иной концепции. В основу очередности рассмотрения критериев положен принцип частотности их употребления исследователями в характеристике этносоциального развития североамериканских стран. При этом хотелось бы высказать следующее мнение: кажущаяся разбросанность критериев определения сущности концепций у западных ученых имеет свои закономерности, поскольку их выбор зависит от опыта самого исследователя, его мировоззрения и поставленных им самим или в результате социального заказа целей. Данное обстоятельство априори не может зачисляться, на мой взгляд, в негатив американской и канадской этнологии, поскольку отмеченные разбросанность и противоречивость позволяют, особенно тем, кто стремится к теоретическим обобщениям, на основе учета разнообразия точек зрения глубже проникнуть в сущность этнических явлений.

1. Идеологические критерии превалируют в определении названий концепций и их сущности, в частности, англоконформизма, "плавильного котла", "канадизации", квебекского этнонационализма. Выработывая модели этнонационального развития США и Канады, приверженцы данных концепций исходят из позиции правящих кругов господствующего этнического большинства или лидеров этноцентристских движений. Эта особенность придает характерную специфику самим концепциям, отражая стремление правящих кругов добиться безоговорочного подчинения своим установкам представителей негосподствующих этнонациональных образований. В них, как правило, не учитывается этнокультурное и этнопсихологическое своеобразие представителей различных народов, населяющих Соединенные Штаты и Канаду. Наиболее отчетливо насильственное начало прослеживается в концепциях англоконформизма и "плавильного котла". Согласно идеям правящей верхушки США (концепции в полной мере их инкорпорируют), этносоциальное развитие американского общества должно происходить в соответствии с образцами, выработанными представителями господствующего

англосаксонского большинства. При этом прослеживается игнорирование возможного влияния на этносоциальное развитие США выходцев из других стран. Менее заметно, точнее более завуалировано, стремление волевого подчинения англосаксонским образцам в концепции "канадизации", предполагающей самобытное развитие Канады, но опять же таки в его основу положены этнокультурные ценности господствующей англоканадской нации. В последующих главах обозначенная специфика концепций будет рассмотрена более детально, здесь же мы ограничиваемся констатацией, необходимой и, на наш взгляд, достаточной для определения значения идеологических критериев в выработке большинством американских и канадских исследователей концепций этносоциального развития США и Канады.

Важно отметить, что критерии одного и того же порядка (это в полной мере относится к идеологическим критериям) "работают" в разных направлениях, в зависимости от того, идеи каких классов, социальных или политических групп инкорпорируются той или иной концепцией. Со всей очевидностью служебное значение предполагаемых западной наукой критериев, как и концепции в целом, проявляется в кризисные моменты банкротства той или иной идеи. В такой ситуации, как отмечал К.Маркс, речь идет не столько о том "правильна или не правильна та или другая теорема, а о том, полезна ли она для капитала или вредна, удобна или не удобна... Бескорыстное исследование уступает место сражениям наемных писак, беспристрастные научные изыскания заменяются предвзятой, уродливой апологетикой"¹⁰. Скажем, идеологические установки Квебекской партии, правого крыла негритянского национально-освободительного движения в США создали предпосылки для формирования сепаратистских концепций и соответствующих им моделей этносоциального развития североамериканских стран. В отличие от вышеупомянутых концепции квебекского национализма, "третьей силы" (Канада), "черной власти" (США) предполагают противопоставление угнетаемых этнонациональных меньшинств господствующему большинству и ориентируются или на самостоятельное вне рамок одного этнополитического организма (квебекские сепаратисты), или на автономное развитие в составе одного этнополитического организма с господствующим этническим образованием.

Таким образом, идеологические критерии, положенные в основу той или иной концепции, в одном случае, предполагают центростремительную перспективу этносоциального развития, в другом – центробежную. Реализация концепций в моделях или в политике государств или других политико-территориальных единиц (штатов, провинций) зависит от множества факторов,

как объективного, так и субъективного характера, значение которых будет раскрыто в ходе исследования. Следует подчеркнуть, что, говоря об идеологических критериях формирования концепций англоконформизма, "плавильного котла", "канадизации", сепаратизма, мы обращаем внимание на их основополагающий характер, помня, что для реальной оценки критериев формирования той или иной концепции необходимо учитывать влияние и других факторов. Такой системный анализ предпринят нами в последующих главах и он дает возможность не только проследить все нюансы процесса оформления концепций, но и их использования в практике государственного регулирования этнонациональных проблем в Соединенных Штатах и Канаде.

2. Этнокультурные критерии положены в основу формирования новейших концепций этносоциального развития североамериканских стран, в частности, культурного плюрализма, многокультурности, этничности¹¹. Это связано, безусловно, с феноменом этнического возрождения, характерного для 60–80-х годов, которое в первую очередь проявилось в стремлении к сохранению черт культуры и быта страны происхождения в условиях американского и канадского обществ. Затем, особенно в последнее время, на его основе сформировавшемся и в различных формах проявляющемся этническом сознании представителей разных национальных меньшинств и иммигрантских групп. "Культура этнической группы, – считают некоторые американские авторы, – является одним из детерминантов того, насколько эта группа отвечает тому месту, которое она занимает в стратификационной иерархии. Культура группы может влиять на выработку тенденции к сохранению расистских предубеждений, восприимчивости в кооптации, воинственности к тому, что мешает достижению ее политических интересов"¹², Это стало одной из причин того, что в последнее время в среде исследователей "очевидно проявляющиеся культурные различия между этническими группами отодвигают в тень классовые различия..."¹³.

Однако было бы неверным утверждать, что этнокультурные критерии стали основой исключительно для формирования упомянутых концепций и именно в названный период. Подобные попытки наблюдались еще в начале XX в. Выдвигая концепцию культурного плюрализма, – Г.Каллен¹⁴ и концепцию "канадской мозаики" Дж.Гиббон¹⁵, их авторы исходили из факта существования на территории своих стран множества групп населения, отличавшихся друг от друга своим этническим происхождением и культурой. Определяющим в выборе этнокультурных факторов в качестве основополагающих послужило то обстоятельство, что несмотря на объективные условия и идеологические установки правящих верхов, стимулирующие ассимиляционные процессы,

культурные различия между разными по своему происхождению этнонациональными группами не исчезали, а сохранялись. При этом, уже тогда была выявлена тенденция к устойчивости этих различий. Однако в условиях господствовавших в то время ассимиляционистских установок названные концепции, в основу которых были положены этнокультурные критерии, не получили распространения.

Приверженцы ассимиляции выходцев из разных стран, растворения их в американском и канадском обществах придерживались той позиции, всемерно ее утверждая, что "культурные различия между группами с разным национальным происхождением через поколения все в меньшей степени будут ощущаться и в конце концов исчезнут в современном обществе"¹⁶.

Естественно, что к тому времени этнокультурные критерии нашли свое отражение в формировании лишь немногих концепций и у ограниченного количества американских и канадских исследователей. В настоящее время наблюдается повышенный интерес к культурным критериям. В западной литературе утверждается новое мнение о том, что национальная идентичность утрачивает свое значение в процессе консолидации выходцев из той или иной страны и этническое (национальное) происхождение уже не является консолидирующим фактором – эту функцию все в большей степени выполняет культура, которую сохраняют и развивают представители различных общностей. Дж.Куон, профессор Манитобского университета (Канада), на этой основе пришла к выводу, что стремление к сохранению национальной идентичности заменяется стремлением к сохранению культурной самобытности¹⁷. Подобная тенденция еще ранее была отмечена американским исследователем Р.Паджеттом¹⁸. По наблюдениям американских и канадских этносоциологов, она все с большей силой проявляется в молодежной среде, которая более восприимчива к различного рода инновациям, в частности культурным¹⁹. В подтверждение этого тезиса Дж.Куон, как и другие авторы, обращает внимание на тот факт, что новые организации иммигрантов возникают преимущественно на основе культурных критериев, поскольку, как утверждает в своих работах Г.Морган, нынешние иммигранты в США отличаются от своих предшественников более сильным стремлением поддержать культуру страны происхождения²⁰.

К отмеченным рассуждениям, подтверждающим закономерность возрастания роли этнокультурных критериев в формировании концепций этносоциального развития, можно добавить и определяющую роль культурных факторов в процессе адаптации вновь прибывающих в инациональную среду, особенно в процессе взаимодействия на индивидуальном уровне²¹. В этом

контексте представляется чрезвычайно важной научная разработка проблем культурного взаимодействия представителей различных этносов, проживающих в рамках одного этнополитического организма. Анализ явлений, сопутствующих этому взаимодействию (например, культурная адаптация, "культурный шок", интеллектуализация этнических чувств и др.)²², позволяет определять перспективы этнокультурных факторов в формировании концепций.

Рассмотренные обстоятельства с учетом возрастания интереса к культуре и быту страны выхода дают основания сделать вывод о том, что на определенном этапе роль культурных факторов в формировании концепций этносоциального развития будет возрастать. Наличие в научной литературе и противоположной точки зрения – о возрастании, скажем, интереса к этническому происхождению без выявления такого к другим индексам принадлежности к той или иной этнической общности²³ – является сдерживающим фактором однозначных оценок данного процесса. В этом плане следует учитывать то обстоятельство, что в разных условиях могут варьироваться индексы определения принадлежности к той или иной этнической группе.

При этом важно отметить, что сравнительный анализ позволяет выявить некоторое различие в интерпретации этнокультурных критериев у современных зарубежных авторов плюралистических концепций и их предшественников. Одним из главных, на наш взгляд, представляется уровень проявления специфических этнокультурных черт тех или иных этнонациональных групп – если Г.Каллен, Дж.Гиббон, выстраивая свои концепции, отталкивались от чисто внешних характеристик (существование этнических кварталов, этнических организаций, художественных самодеятельных коллективов, своеобразных элементов быта и др.), то сегодняшние исследователи этнонациональной ситуации в США и Канаде, основываясь на названных факторах, строят свои интерпретации современного этносоциального развития и особенно его перспективы исходя из психологии выходцев из разных стран, групповой или индивидуальной. В западной литературе последних лет появился специальный термин "символическая этничность", которым определяются внешние культурные различия в американском и канадском обществах²⁴.

3. Поскольку западные исследователи этнонациональной проблематики в последнее время значительное внимание уделяют психолого-поведенческим моментам, а некоторые включают их в качестве превалирующих при формировании своих взглядов на этносоциальное развитие, то представляется возможным выделить группу критериев, которые, с одной стороны,

непосредственно связаны с психологией, а с другой – с культурой, бытом и, естественно, с этническим происхождением. Таковыми являются этнопсихологические критерии. Многие западные авторы, интерпретируя ситуацию США и Канады, выстраивают модели ее развития, ставя во главу особенности психического склада тех или иных этнонациональных групп (их систему представлений об обществе проживания, настроения, коды поведения, стереотипы, автостереотипы), а также формы отражения и реакции на воздействие внешнего мира, обусловленные этническим происхождением различных групп населения, т.е. элементы, которые являются предметом исследования этнопсихологии²⁵.

Американские и канадские авторы, стоящие на позициях этнопсихологизма, сущность, скажем, концепции культурного плюрализма или этничности сводят к конфликтности между господствующими нациями и этнонациональными группами, порождаемой различиями их психологии, так называемой культурной несовместимостью, предопределяющими их поведенческие стереотипы²⁶. Как правило, другие критерии интерпретации этносоциального развития в данном случае не учитываются, а причины, порождающие конфликтность, проявляющуюся в этнопсихологической сфере, игнорируются. Лишь отдельные западные авторы говорят о вызывающих конфликтность феноменах, лежащих вне сферы этнической культуры и этнической психологии²⁷.

4. Религиозные критерии также находят свое отражение в концепциях этносоциального развития США и Канады, а в некоторых случаях эти концепции на них базируются. Примером тому может служить выдвинутая в 40-х годах американским социологом Руби Кеннеди концепция "тройственного плавильного котла", в которой она применила схему: протестант – католик – иудей²⁸. По ее утверждениям, американские этнические группы переплетаются как бы в трех, несколько изолированных друг от друга плоскостях. При этом изоляция осуществляется по религиозному признаку.

Значение религиозных критериев в формировании концепций этносоциального развития североамериканских стран было более заметным в середине XIX – начале XX вв., что, по нашему мнению, следует увязывать с ролью религии и церкви в складывании американской (США), англоканадской и франкоканадской (Канада) наций, а также в жизни иммигрантских групп в новых для них условиях²⁹. В частности, религия сыграла огромную роль в консолидации американской нации, иммигрантская или этническая церковь – в адаптации выходцев из разных стран мира в американском и канадском обществах. В последующем, после завершения (в основном) формирования

наций и этнонациональных групп в Северной Америке, другие факторы (социально-классовые, политические и т.д.) оказывают более мощное влияние на этносоциальное развитие США и Канады, и естественно, роль религии заметно уменьшается, а, следовательно, – и ее значение в научной интерпретации этнонациональной ситуации в этих странах. Некоторые исследователи считают, что в определении таких понятий, как этничность, этническая группа, религия не является необходимым критерием³¹. Правда, данное утверждение находит и оппонентов в среде американских и канадских этнологов. По их мнению, религия, если не в масштабе всей страны, то, по крайней мере, в рамках отдельных этнических общностей не утрачивает своей этноконсолидирующей роли³².

Значительный акцент на религиозные критерии наблюдается у американских и канадских исследователей этнонациональных проблем, занимающихся проявлением этничности в современных условиях и особенно у малочисленных этнических групп. В силу малочисленности они ограничены возможностями выразить свою этничность. Она в основном проявляется в религиозном контексте. В частности Э.Данн и С.Данн подчеркивают, что этнические характеристики американских молокан, выходцев из России, наиболее отчетливы в церковной жизни.

Подобный подход к интерпретации этничности свойственен и другим американским и канадским авторам. Показательно в этом отношении исследование возрождающейся индейской культуры. Главной посылкой интерпретации данного феномена является утвердившееся в западной литературе положение о том, что все движения индейцев за сохранение "культурной самоидентификации проходили под знаком религии"³⁴. В этнологии США и Канады в последнее время уделяется значительное внимание взаимосвязи религии и этничности, что свидетельствует о попытках исследователей определить значимость религиозного фактора в сохранении этничности, этнической и культурной идентичности³⁵. Вместе с тем в американском религиоведении выделяется этнологическое направление³⁶, освещающее обратное упомянутому нами воздействие – особенности формирования этноса или его частей на сущность религии и церкви в конкретных условиях.

Оценивая значение религиозных критериев для формирования научных концепций этносоциального развития, следует учитывать этническую пестроту верующих в США, Канаде, с чем связана сложность и самой религиозной ситуации и ее воздействия на национальные процессы. Это дало основание Н.Я.Дараган сделать вывод, что "дифференцирующие моменты сейчас

проявляются в религии в гораздо большей степени, чем интегрирующие. Там, где этническое обособление усугубляется религиозным, равнодействующая этих двух сонаправленных сил оказывается очень велика. Когда же религиозное единство призвано преодолеть расовое, этническое или социальное отчуждение, религия сплошь и рядом оказывается бессильной"³⁷. Охарактеризованное неоднозначное влияние религиозных факторов раскрывается при анализе конкретных концепций этносоциального развития. При этом учитывается то обстоятельство³⁸, что религия вписана в ткань современного политического процесса, что она постоянно влияет на формирование общественного мнения, а также на общественную жизнь³⁹, несмотря на неравномерность этого влияния в разные исторические периоды.

5. Политические критерии. В последнее время заметно возрастание значения политических факторов, влияющих на формирование концепций этносоциального развития североамериканских стран. В данном случае "политические критерии" понимаются шире, чем, скажем, принадлежность того или другого исследователя к политическим партиям и приверженность соответствующим политическим взглядам, Речь идет об отношении, о политике федеральных правительств США и Канады, правительств провинций и штатов, политических партий и т.д. к этнонациональным проблемам, о попытках государственного регулирования этносоциального развития. Последние, кстати, в настоящее время усиливаются, что дает основания многим американским и канадским авторам политические критерии в их широком смысле ставить во главу выдвигаемых концепций.

Государственное регулирование этносоциальных процессов может осуществляться в двух вариантах: непосредственно и опосредственно, т.е. когда принимаются соответствующие законы, прямо относящиеся к этнической сфере, или законы и мероприятия, относящиеся к другим областям общественной жизни, но оказывающие огромное влияние на этнонациональную ситуацию в стране. Примером первого варианта могут служить иммиграционное законодательство, регулирование натурализации (США, Канада), введение в школах программ по изучению "этнического наследия" и "билингвизма" (США), наконец, провозглашение официальной правительственной политики многокультурности (Канада). Интересным примером второго варианта является государственное регулирование экономики Канады, в значительной степени направленное на ослабление зависимости от Соединенных Штатов⁴⁰. Оно способствует интенсификации этносоциальных процессов в направлении укрепления единства федерации, другими словами стимулирует процесс канадизации в сфере национальных

отношений, оказывая ассимилирующее влияние на разные этнонациональные группы.

6. Социально-классовые критерии, определяющие сущность концепции этносоциального развития США и Канады, используются западными исследователями как основополагающие в их формировании значительно реже, чем вышеупомянутые. Они характерны для анализа этносоциального развития Соединенных Штатов и Канады (в прошлом и настоящем) марксистскими учеными. Исходя из диалектической взаимосвязи и взаимообусловленности целого комплекса факторов, влияющих на складывание этнонациональной ситуации в своих странах, американские и канадские марксисты основу, определяющую ее своеобразие, ищут в социальных и классовых отношениях. Если большинство западных авторов свои интерпретации современного этносоциального развития североамериканских стран строят на основе этнокультурных и этнопсихологических факторов, то марксистские исследователи учитывают воздействие всех перечисленных выше факторов, подчеркивая ведущую роль социально-классовых. Это чрезвычайно важно, ибо, как правило, в работах первых мы имеем дело с описанием внешних проявлений этнических феноменов, а причины, приведшие к их конфликтному проявлению, остаются вне объектно-предметной зоны исследования.

Однако, следует отметить, что в последнее время в западной этноистории и этносоциологии появляются работы, в которых этнические явления рассматриваются с учетом социально-классовых факторов, в частности производственных отношений. Но, как отмечал Р.Майлз, "представители радикальной социологии "расовых отношений" безоговорочно подчиняют производственные отношения культурным процессам"⁴¹. К тому же, употребляя такие понятия, как "класс", "классовые отношения" и др., большинство западных исследователей трактуют их довольно своеобразно, зачастую выводя их содержание из этнонациональных признаков⁴². Поэтому марксистский подход приобретает особенно важное значение в анализе относительно нового для полиэтнических стран капиталистического мира феномена этничности, наиболее осязаемо проявившегося в возрождении интереса к своеобразным культурам и быту многочисленных этнонациональных групп, населяющих США и Канаду (с последующим стимулированием усилий по их сохранению и развитию). Канадские марксисты считают, например, что этничность является порождением социальной реальности и представляет собой социальную форму классовых отношений в канадском обществе с его социальным и классовым неравенством⁴³.

Безусловно, такой подход в интерпретации этнических явлений в

полиэтнических странах капиталистического мира – научно обоснован и наиболее эффективен, ибо он позволяет определять истоки разнопорядкового статуса различных этнонациональных групп того или иного западного общества. При этом следует учитывать такое важное обстоятельство, как перманентное влияние социально-классовых факторов на степень воздействия других, упоминавшихся выше факторов, иными словами, социально-классовые условия существования этнических общностей в конечном итоге определяют перспективы их развития. Поэтому социально-классовые критерии, по нашему мнению, являются основополагающими в процессе анализа этносоциального развития США и Канады. Они позволяют выявить социальную детерминированность явлений, относящихся к этнонациональной сфере общественной жизни, реально моделировать перспективы этносоциального развития североамериканских стран. В конкретных условиях этнокультурные или другие факторы приобретают приоритет над социально-классовыми, например, когда речь идет об этнической солидарности в процессе борьбы за сохранение идентичности групп инонационального происхождения.

Подводя предварительные итоги значимости тех или иных критериев при формировании упомянутых концепций этносоциального развития двух стран Северной Америки, предложим следующую схему: 1) политико-идеологические – основополагающие для англоконформизма, "плавильного котла", квебекского этнонационализма и некоторых других концепций; 2) этнокультурные и этнопсихологические (культурный плюрализм, многокультурность, этничность и др.); 3) религиозные ("плавильный котел" – вариант "тройственный котел"; этнорасовый национализм); 4) социально-классовые – характерны для марксистских интерпретаций этносоциального развития стран Северной Америки.

Объединение критериев обусловлено несколькими обстоятельствами, главными из которых являются: а) определенная их близость и взаимосвязь, например, идеологические установки концепций англоконформизма, "плавильного котла" инкорпорировались политической доктриной правящих кругов; б) акцентирование на отдельных этапах формирования одной и той же концепции на различных факторах, скажем, в настоящее время приверженцы концепции этничности подчеркивают превалирующее значение этнопсихологических характеристик, хотя ранее в центре их внимания находились этнокультурные аспекты.

Выяснение сущности критериев и их роли в формировании концепций этносоциального развития позволяет выявить специфику и различия каждой из концепций, порой близких по своему содержанию. Кроме того, снижение

степени действенности тех или иных критериев требует более тщательного исследования условий (социальных, политических, экономических, культурных и др.), влияющих на этот процесс.

Таблица 3. Типологизация концепций этносоциального развития

Тип	Вид	Страна
I. Ассимиляционистские, предусматривающие ассимиляцию этнонациональных групп основной этнической общностью	1. Концепция границ Ф.Тернера	США
	2. Англоконформизм	США, Канада
	3. "Плавильный котел" (городской "плавильный котел", тройственный "плавильный котел", "американская симфония")*	США, Канада
	4. "Канадизация"	Канада
II. Плюралистические, предполагающие сосуществование и развитие в рамках одного этнополитического организма различных национальных меньшинств и этнических групп	1. Культурный плюрализм (этнический плюрализм, корпоративный плюрализм; либеральный плюрализм; интегральный плюрализм; номинальный плюрализм; расистский плюрализм и др.)	США
	2. Этничность	США, Канада
	3. "Канадская мозаика", "единство в многообразии"	Канада
	4. Многокультурность (двукультурность)	Канада
III. Сепаратистские, конечной целью которых является развитие тех или иных этнонациональных образований вне рамок настоящего этнополитического организма	1. Квебекский этнонационализм	Канада
	2. "Третья сила"	Канада
	3. Этнорасовый национализм ("Власть – черным!"; "Черные пантеры"; "Черные мусульмане"; панарабизм; панисламизм; паниндианизм)	США

*В скобках указаны варианты концепции или различные течения, в которых та или иная концепция находит свое проявление.

На основе содержания критериев и идеологических установок тех или иных классов и социальных групп американского и канадского общества,

отражающихся в концепциях этносоциального развития, предлагается следующая схема их типологизации.

Таким образом, выделены три типа и одиннадцать видов концепций этносоциального развития североамериканских стран, имевших или имеющих хождение в научной литературе и идеологической практике этих стран. Предпринятая типологизация, по мнению автора, представляется полезной, поскольку она помогает: а) систематизировать воззрения и научные подходы американских и канадских авторов в исследовании этнонациональной ситуации в прошлом и настоящем; б) выяснить влияние условий, в которых названные концепции формировались, их "работоспособность", что дает возможность прогнозирования их судеб в рамках как отдельной страны, так и целого региона на длительный период; в) определить причины несостоятельности выдвигаемых западными исследователями или идеологами моделей этносоциального развития США и Канады в преодоление напряженности и конфликтности в межэтнических отношениях в этих странах. Автор, безусловно, не претендует на завершенность предложенной схемы типологизации, она представляет рабочую версию, используемую для системного анализа концепций.

В последующем критическом анализе мы остановимся на таких концепциях, как англоконформизм, "плавильный котел", культурный плюрализм, многокультурность, этничность, квебекский этнонационализм, сепаратистские концепции этнорасового национализма. Перечисленные концепции, как свидетельствуют результаты "контент-анализа" публикаций американских и канадских авторов, являются наиболее характерными для выделенных трех типов на современном этапе развития Соединенных Штатов и Канады. Все они рассматриваются в четырех основных аспектах – гносеологическом, историческом, научном и социологическом – именно тех, которые являются определяющими в методе научного анализа существующих концепций. С этой точки зрения анализируются в данном исследовании не только господствующие в теоретической мысли и идеологической практике США и Канады концепции, но и те из них, которые в свое время были господствующими (англоконформизм, "плавильный котел"), а также относящиеся к определенной группе населения североамериканских стран (квебекский этнонационализм, этнорасовый национализм).

ГЛАВА II

ТРАДИЦИОННЫЕ АССИМИЛЯЦИОНИСТСКИЕ КОНЦЕПЦИИ

1. ИДЕОЛОГИЯ И ПОЛИТИКА АНГЛОКОНФОРМИЗМА

Авторство термина "англоконформизм" в американской научной литературе относят С. и М. Коулзам, которые в своей книге "Меньшинства и американская перспектива" применили его, характеризуя этнонациональное развитие США во второй половине XIX в.¹ По М. Гордону, известному теоретику этнонациональных проблем США, англоконформизм позволяет объединить множество точек зрения на ассимиляцию иммигрантов, сходящихся на том, что английские институты, английский язык, английская культура должны стать доминирующими и образцом для подражания другими переселенцами². Поэтому для определения сущности данной концепции, ее действительности необходимо остановиться на характеристике основных взглядов на процессы ассимиляции выходцев из различных стран мира в американском обществе в XIX – начале XX вв.

В потоке иммигрантов, прибывавших в Соединенные Штаты, выходцы с Британских островов составляли значительное большинство. Их количественный перевес, приоритет во времени массового освоения Американского континента создали объективные предпосылки для утверждения их в качестве доминирующей силы в американском обществе и тем более в формирующейся молодой американской нации. В свою очередь среди этнических элементов, образовавших ядро американской нации – англичан, ирландцев, шотландцев и уэльсцев – первые оказались на ведущих позициях. Правящей верхушкой англосаксонского ядра американской нации была выработана система идеологических, политических, культурных ценностей. Образцом для иммигрантов должны были стать ценности, привезенные англичанами с Британских островов. В конце XVIII – начале XIX вв. однозначно была сформулирована позиция в отношении вновь прибывающих в Америку. Суть ее сводилась к следующему: если иммигрант отказывается или в силу каких-либо других причин не может принять (зачастую принудительно) англосаксонские ценности, не может раствориться в новом окружении, то для него закрывается доступ в американское общество и ему остается два пути – либо возврат на родину, либо обречение себя на дискриминацию и постоянные гонения со стороны господствующей англосаксонской верхушки. Вышеуказанное подтверждают официальные лица США, которые оказали определяющее влияние на формирование политики в отношении иммигрантов. Так, Дж. Вашингтон (президент США в 1789–1797 гг.) в письме к Дж. Адамсу (преемник Дж. Вашингтона на посту президента в 1797–1801 гг.) в 1794 г. писал: "Моя позиция в отношении иммиграции такова: за исключением выгодных для нас случаев, а также некоторых категорий людей

и профессий, нет необходимости поощрять политику компактного поселения. Они (иммигранты. – В.Е.), поселяясь компактно, сохраняют язык, обычаи и законы, которые они привозят с собой"³. Точка зрения Дж. Адамса была более радикальной, в 1798 г. он однозначно заявил: "Они (иммигранты из Европы. – В.Е.) должны сбросить европейскую кожу и больше ее никогда не надевать. Они должны больше смотреть вперед с надеждой на процветание, нежели оглядываться назад на свое прошлое"⁴. В последующем американские исследователи иммиграции и национального развития США облекут пространные высказывания Дж.Адамса в формуле, выразившую сущность официальной политики в отношении иммигрантов: "Если им здесь не нравится, то пусть убираются туда, откуда они прибыли"⁵.

В пользу подобной политики официальные лица и идеологи приводили различные доводы. Так, конгрессмен Барри, обеспокоенный изменениями в национальном составе населения США в результате иммиграции, которая, по его убеждению, могла поколебать существующий баланс не в пользу выходцев из Британии, объявил, что иммигранты не способствуют укреплению государственного устройства США, а наоборот расшатывают его. "Настоящая опасность, – писал он в 1854 г., – состоит в том, что чужестранцы, сохраняя свой язык, обычаи и традиции Старого Света, соберутся в некоторых штатах в таком количестве, что вытеснят местное население, разговаривающее на английском языке, и мы можем превратиться в конфедерацию государств, чуждых одно другому по своему происхождению, языку, обычаям, учреждениям и религии"⁶.

В Соединенных Штатах в середине XIX ст. существовало радикальное политическое течение в отношении иммиграции, чему в значительной степени способствовала позиция официальных лиц, высказывания которых цитировались выше. Оно получило название движение "незнаек"^{*}. Члены организаций движения, в основном выходцы из Великобритании, выступали

---

^{*} Движение "незнаек" оформилось в США к началу 50-х годов XIX в. из отдельных шовинистических организаций, возникших еще в 30-е годы XIX в. и выступавших против допуска иммигрантов в страну. Своим названием движение обязано тайному "Ордену звездного знамени (Order of the Star Spangled Banner)", члены которого на вопросы в отношении Ордена должны были отвечать: "Ничего не знаем (know nothing)". В одном из высказываний Авраама Линкольна (президент США в 1861–1865 гг.), относящемся к 1855 г., довольно метко подмечены цели движения "незнаек": "Наш прогресс в вырождении представляется мне исключительно быстрым. Как нация мы начали с того, что объявили: "Все люди созданы равными". В настоящее время мы и сущности читаем это так: "Все люди созданы равными, за исключением негров". Когда же власть перейдет в руки партии "незнаек", эта фраза будет звучать таким образом: "Все люди созданы равными, кроме негров, иностранцев и католиков"⁷. Оценивая социально-политическую роль данного явления, советская исследовательница американской иммиграции второй половины XIX в. Ш.А. Богина писала: "Незнайство" культивировало в американском народе национальную рознь и дискриминацию, отравляло ими рабочий класс, что нанесло большой вред рабочему движению. И в самой иммигрантской среде оно вызвало отрицательные последствия. Нечего уже и говорить о том, как страдали иммигранты от травли...

против въезда в Америку иммигрантов, травили ирландских, немецких и других иммигрантов, организовывали погромы.

Эта травля восстанавливала иммигрантов против местных уроженцев, в том числе и принадлежавших к тому же классу, обособляла иммигрантские национальности и объединяла иммигрантов одной и той же национальности, невзирая на классовые различия. Тем самым притуплялась классовая борьба внутри каждой иммигрантской группы, укреплялось влияние в ней буржуазии, церковников, реакционных элементов"⁸.

Это непродолжительное во времени антииммигрантское шовинистическое движение хотя и не добилось каких-то ощутимых результатов, но оставило свой след в истории США. По убеждению Ш.А.Богиной, "внедрявшийся ими дух национальной вражды, террористические методы, отравленное оружие демагогии нашли продолжателей в последующие исторические периоды. И Ку-Клукс-Клан, и расистские кампании вплоть до наших дней – сродни "незнайству" и несут в себе его традиции".

Даже приведенных фактов, заявлений и высказываний достаточно, чтобы убедиться в несостоятельности попыток современных американских авторов, например того же М. Гордона, представить англоконформизм свободным от элементов расизма – шовинизма. Приводимые самим М. Гордоном факты свидетельствуют об обратном. Далее, оформившаяся к концу XIX в. концепция англоконформизма игнорировала национальные особенности иммигрантов и предполагала безоговорочное принятие системы англосаксонских ценностей. В делении идеологических, политических и культурных ценностей на "низшие" и "высшие", а групп населения на "полноценные" и "неполноценные", на наш взгляд, наиболее отчетливо проявляется шовинизм концепции англоконформизма. Данное обстоятельство в свою очередь обрекает выходцев из других стран, за исключением Британских островов, на расово-этническую дискриминацию во всех сферах общественной жизни американского общества, – в одних – явно, открыто (экономическая, политическая) в других – более завуалировано (культура, быт). Поэтому некоторые американские исследователи, например Дж. Скотт, не могли не увидеть в тогдашней этнополитической иерархии шовинизма англосаксонской верхушки в отношении иммигрантов: "После того, как англичане прибыли в США и основали здесь свое общество, иммигранты, приезжавшие сюда, встречали здесь политическую, экономическую, религиозную и социальную дискриминацию со стороны англичан"⁹.

К концу XIX в. идеологи правящих кругов США, придерживавшиеся

концепции англоконформизма, смоделировали тип "классического" американца, в основу которого были положены черты англосакса. Соответственно, вновь прибывающие иммигранты должны были приспособливаться к способу жизни англосаксов, перенимать их культуру и пытаться уподобиться или приблизиться к этой модели. "Иммигранты, – отмечает профессор истории Гарвардского университета, известный исследователь иммиграции О. Хендлин, – вынуждены были ассимилироваться национальным характером, который уже сформировался"¹⁰. На практике это означало, что иммигранты должны были отказаться от культуры и традиций своей родины и принять культуру ядра американской нации. В противном случае им закрывался доступ в американское общество и они попадали в число "второсортных" граждан Америки.

Шовинизм англоконформизма с особой силой проявился в период так называемой "американизации", начавшейся в конце XIX в. В это время население США в значительной мере пополнялось иммигрантами из Юго-Восточной Европы. Новые источники иммиграции к концу века давали более 50 % всех переселенцев, в то время как доля иммигрантов из стран Северной и Западной Европы снижалась.

Высказывания конгрессмена Барри, других официальных лиц и американских идеологов середины XIX в. о нежелательности иммигрантов и об их угрозе американскому обществу в конце XIX – начале XX вв. приобретают новый смысл и вполне определенную направленность. Если ранее говорилось вообще об иммигрантах, исключая выходцев с Британских островов, то теперь эта враждебность направлена против переселенцев из Юго-Восточной Европы. Все обвинения со стороны англосаксонской правящей верхушки и ее идеологов об отсталости, неспособности к ассимиляции и т.д. обрушились на иммигрантов "новой волны". "Эти южные и восточные европейцы, – писалось в одном из изданий начала XX в., – значительно отличаются от северных европейцев, которые им предшествовали. Безграмотные, послушные, неуверенные в своих силах и безынициативные, неспособные понять англотевтонские концепции закона, порядка и государственного устройства, в огромной мере подрывают нашу национальную основу и вносят разброд в нашу общественную жизнь"¹¹.

Подобный подход наблюдался и у иммиграционных властей. Созданная в начале XX в. государственная комиссия по изучению "новой" иммиграции в своих отчетах противопоставляла "старую" иммиграцию "новой": "Старая иммиграция в значительной степени была движением из более прогрессивных стран Европы... Они (иммигранты. – В.Е.) включались в активную

деятельность..., быстро смешивались с местными американцами, быстро ассимилировались. Новая же иммиграция – в основном движение неквалифицированных людей, прибывших из менее прогрессивных стран Европы... Они образовывали свои поселения отдельно от местных американцев и старой иммиграции, что сдерживало их ассимиляцию"¹². Говоря о местных американцах, авторы того времени, да и официальные документы, как правило, имели в виду представителей ядра американской нации – выходцев с Британских островов.

Пренебрежительное отношение к иммигрантам из стран Юго-Восточной Европы в значительной степени было связано с недооценкой их роли в мировой истории. Шовинистические настроения, господствовавшие в то время, впоследствии сказались и на концепциях американской науки, долгое время игнорировавшей славянскую иммиграцию как объект научных исследований¹³.

В рассматриваемый период реакционные круги, основываясь на надуманных критериях "неполноценности" новой иммиграции, выступили за ее ограничение и требовали от иммиграционных властей выработки радикальной системы мероприятий по "американизации" допущенных в страну иммигрантов. "Наша задача состоит в том, чтобы рассеять эти группы и поселения, ассимилировать и превратить этих людей в часть нашей американской расы, а их детям, насколько это возможно, вдолбить англосаксонское понимание справедливости, закона и порядка, принятие нашего народного правительства и пробудить у них почтение к нашим демократическим институтам и к тем ценностям в нашей общественной жизни, которые мы как народ считаем достойными для наследования"¹⁴.

Часть современных западных исследователей, идеологов, экспертов по национальному вопросу "соглашаются с тем, что британские англосаксы, формировавшие нацию, – вместе с немцами, скандинавами и другими "старыми иммигрантами" составляют высшую американскую расу светловолосых, голубоглазых представителей нордической расы"¹⁵.

Интересно в этой связи отметить, что в американской научной литературе и официальных установках в отношении иммигрантов более позднего времени, особенно в рекомендациях по осуществлению ассимиляции, чувствуется преимущество в определении культурных и общественно-политических ценностей для наследования. Чтобы убедиться в этом достаточно сравнить критерии ассимиляции, предложенные президентской комиссией по иммиграции и натурализации, работавшей в 1952–1953 гг.¹⁶ Правда, это делается не столь прямолинейно, как имело место в рассматриваемый в данном параграфе период¹⁷.

Особенно огромные размеры кампания тотальной "американизации" приобрела в годы первой мировой войны. Известный американский исследователь иммиграции М. Краус в своей книге "Иммиграция, американская мозаика" так характеризовал ее ход: "Колесо американизации иммигрантов, которое раскрутилось за два десятилетия до 1914 г., начало работать более интенсивно во время войны. Религиозные, братские и просветительские общества вместе с патриотическими организациями были мобилизованы для ускорения процесса американизации"¹⁸. Федеральные агентства иммиграции, государственные учреждения в штатах, местные органы управления, общественные организации, участвовавшие в кампании "американизации", нагнетали истерию и вовлекали в это движение все новые и новые массы иммигрантов. Представители перечисленных институций убеждали выходцев из других стран в выгодах знания английского языка, требовали от них забыть культуру своей родины и принять более высокую, по их мнению, культуру англосаксонского большинства, насаждаемый им способ жизни. Именно в это время понятие "американизм" включало безоговорочное принятие ценностей буржуазного общества США. Но поскольку "Америка – это страна, где гордость английскими традициями, – как пишет приверженец современной концепции "этнического возрождения" М.Новак, – постепенно превратилась в прославление англосаксонских традиции"¹⁹, то понятие "американизм" очень близок всему, что связано с англосаксами.

Этот период в американской научной литературе порой именуют периодом "ассимиляции усиленного давления (pressure cooking assimilation)". Причины данного явления в национальном развитии США во многом связаны с событиями, вызванными первой мировой войной. Официальные круги, обеспокоенные революционными настроениями среди трудящихся многих стран Европы, боялись распространения на Американском континенте социалистической идеологии, носителями которой были пролетарские слои европейских иммигрантов. В этой связи хотелось бы провести параллели с позициями американской буржуазии в отношении иммигрантов конца 40 – начала 50-х прошлого века, когда среди переселенцев из Европы было много участников буржуазно-демократических революций. Европейские иммигранты-социалисты, в том числе и соратники К.Маркса, принесли с собой передовые идеи, стимулировали развитие американского рабочего движения, были основателями социалистического движения в Северной Америке²⁰.

Учитывая прошлый опыт, правящие круги США пытались нейтрализовать распространение революционных идей в стране. Они выдвигали различные доводы о нежелательности новых иммигрантов, в

частности обвиняя их в ослаблении патриотических чувств по отношению к США у своих бывших соотечественников. Что же касается иммигрантов, прибывших ранее, то они подвергались гонениям и травле, особенно те из них, кто не прерывал связи со страной происхождения, сохранял элементы ее культуры и быта, не поддавался "ускоренной" ассимиляции. В первую очередь это относилось к славянам, выходцам из Италии. О жесткости позиции правящих кругов США в отношении иммигрантов в этот период свидетельствует установка, данная президентом страны (1901–1909 гг.) Т. Рузвельтом в 1915 г. Он настоятельно требовал от иммиграционных властей и государственных служб строго следить за тем, чтобы в стране не было места для людей с двойной национальностью: "Тот, кто пишет свою национальность через дефис с американской, не может считаться хорошим американцем... Население нашей страны, родившееся за границей, должно американизироваться. Оно должно разговаривать на том языке, на котором разговаривают его соотечественники, родившиеся в Америке"¹¹.

В годы первой мировой войны тысячи иммигрантов были арестованы, они обвинялись в подрыве устоев американской государственности, многие из них были высланы за пределы страны. В этот период наблюдается резкое сокращение изданий на других, кроме английского, языках, свертывание деятельности этнических организаций²². Те иммигранты, которые прибывали в страну в эти годы, попадали в атмосферу принуждения и дискриминации, от них упорно требовали: "Забудь свою родную землю, забудь родной язык, сразу же расстанься с усвоенными тобой обычаями, отбрось, как изношенный жупан, все твое наследие, забудь ту страну, которая тебя воспитала, все это отбрось и за один день превратись в американца "par excellence"²³.

Движение "американизации", длившееся почти три десятилетия (с 90-х годов XIX в. до окончания первой мировой войны), апогеем которого стала великая "красная паника" 1919–1920 гг., не дало предполагаемых результатов. Несмотря на все усилия правящих кругов, государственных и общественных институций, шовинистически настроенных политиков, далеко не все иммигранты стали стопроцентными американцами англосаксонского образца. Везде в Америке, как и раньше, сохранялись этнические кварталы, вновь прибывающие переселенцы усиливали в иммигрантской среде стремление к сохранению традиций страны происхождения, продолжали действовать, хотя значительно и ослабленные, иммигрантские организации.

К концу 1910 г. стали очевидными признаки свертывания кампании "американизации". На смену ей в 20-е годы пришел рестрикционизм в иммиграционном законодательстве. В нем проявилась четкая направленность

ограничительных мер иммиграционного законодательства США – сокращение общего числа иммигрантов с особым акцентом на их уменьшение из стран Центральной и Юго-Восточной Европы. Анализ как самих законодательных актов, так и этнического состава иммигрантов, прибывавших в страну после принятия иммиграционных законов и поправок к ним в 20-е годы, позволил А.Н. Шлепакову сделать обоснованный вывод, что "утвердилась расово-национальная "селекция" в иммиграционном законодательстве и практике, конкретно воплотившая концепцию сохранения "чистоты" англосаксонского "ядра"²⁴. Таким образом, англоконформизм как концепция этносоциального развития США находит свое продолжение и в последующие периоды. Очевидно, можно согласиться с М. Гордоном, когда он в послевоенных законах, например пресловутым законе Макаррена-Уолтера 1952 года, видит попытки возобновить силу англоконформизма и сделать ее господствующей концепцией²⁵. Это дает ему право полагать, что англоконформизм как идеологическая концепция и после утраты им определяющего влияния на этнонациональное развитие страны "все еще имеет многочисленных и влиятельных сторонников"²⁶.

Конечно, в настоящее время концепция англоконформизма как модель этносоциального развития Соединенных Штатов уступила место другим, но некоторые ее элементы можно найти в новых концепциях и в практике национальных отношений. Огромное влияние данная концепция оказала на формирование этнических стереотипов и автостереотипов иммигрантов. Многие их признаки, укоренившиеся в конце XIX – начале XX вв., присущи мышлению как этнического большинства, так и иммигрантам и поныне, что связано с устойчивой природой самих стереотипов²⁷. Так, в это время сложился стереотип группы, "воплощавшей нормы и ценности американского общества, им все более становились те, кого принято было называть "белыми протестантами англосаксонского происхождения"²⁸. В отношении же иммигрантов из других стран сформировался противоположный стереотип как о людях низшего сорта. Данное мнение настолько прочно утвердилось в американском обществе – оно подкреплялось социально-экономической системой США, отводившей выходцам из неанглосаксонских стран низшие ступени иерархической лестницы американского общества, – что даже сами иммигранты рассматривали себя таковыми. Ш.А.Богина отмечает, что в то время "под WASP*" понимали "чистых", "истинных" американцев, антипод иммигрантов, американцев второго сорта. В период обострения шовинизма и

---

* WASP – аббревиатура от White Anglo-Saxon Protestant (белый протестант англосаксонского происхождения).

распространения расизма, характерных для наступления империалистической эпохи, такое противопоставление приобретало особый смысл"²⁹.

В современных условиях данные стереотипы присутствуют если не полностью, то частично, а в отдельных случаях в значительной мере. В американской научной литературе протаскиваются, правда, не всегда в открытой, категоричной форме утверждения о наибольшей пригодности для наследования именно англосаксонской культуры³⁰. В определении, кто же такой современный американец, распространенном в западных исследованиях, мы находим много черт, присущих какраз WASP. "Быть американцем, – пишет, например, К. Куоли, – как правило, означает лояльность к конституционной системе, родившейся из английского и французского представлений XVII–XVIII веков об индивидуальном суверенитете, человеческом достоинстве и свободном предпринимательстве..."³¹. Далее автор, как и многие другие американские современные историки и социологи, подчеркивает англо-американские черты, присущие "настоящему" американцу.

Для уточнения влияния англоконформизма как системы идеологических, политических и культурных ориентации на этносоциальное развитие США важно установить, были ли силы в американском обществе, которые выступали против этих ориентаций, и насколько серьезно было их сопротивление. По логике, основную массу, противившуюся принятию насаждаемых этнокультурных ценностей англосаксонской правящей верхушкой, составляли сами иммигранты. Однако в тех условиях не приходилось ждать от них активной, организованной борьбы. Первоочередная цель иммигрантов, а подавляющее их большинство было выходцами из трудовых слоев, состояла в том, чтобы найти какую-нибудь работу и прокормить себя. Поэтому они мирились с условиями, навязываемыми верхушкой существовавших на американском континенте общностей. Вместе с тем это не означает, что иммигранты полностью отказывались от борьбы. После некоторого периода адаптации на новом континенте иммигранты включались в рабочее движение, вступали в профсоюзы и т.д. "Молчаливой" формой сопротивления иммигрантов насильственному насаждению англосаксонских образцов культуры и элементов быта, на наш взгляд, были стремления сохранять и развивать в своих гетто традиции и обычаи страны происхождения. Это было одной из форм сопротивления их принудительной ассимиляции, этнической дискриминации со стороны правящей англосаксонской элиты.

Трудно, конечно, измерить в каких-то количественных показателях степень влияния данной формы сопротивления англоконформизму на его судьбу. Несомненно одно, это сопротивление тормозило осуществление

намерений правящей Америки ассимилировать переселенцев из разных стран мира по англосаксонскому образцу.

Кроме иммигрантов, в Америке того времени были и другие силы, выступавшие за признание последних как одного из элементов, формирующих американскую нацию, против гонений на иммигрантов. Примером может служить положение платформы Республиканской партии на президентских выборах 1864 г.: "Иностранную иммиграцию, которая в прошлом так сильно приумножила богатство, развитие ресурсов и рост мощи нашей страны – прибежища угнетенных всех стран, – следует поощрять и поддерживать при помощи либеральной и справедливой политики"³³.

Выступление передовых сил Америки за признание гражданских прав иммигрантов способствовало в итоге провалу англоконформизма этой наиболее шовинистической, откровенно расистской модели этносоциального развития США. Причины ее несостоятельности кроются в том, что она не учитывала всю сложность и многогранность процессов иммиграции, ассимиляции выходцев из разных стран мира, игнорировала объективные закономерности социального развития полиэтнических США. В определении конечных результатов сторонники англоконформизма исходили исключительно из интересов англосаксонской правящей верхушки и недооценивали той огромной роли – социальной и идеологической – традиций и обычаев их стран в процессе адаптации к новым условиям существования. Все упомянутые моменты составляли основу напряженности в сфере национальных отношений и в первую очередь между выходцами из Британии и другими иммигрантскими группами. Однако было бы несправедливо отождествлять всех выходцев с Британских островов с источником нагнетаемой в то время в стране атмосферы нетерпимости в отношении иммигрантов, поскольку сама британская иммиграция была социально неоднородна: значительную ее часть составляли трудовые слои³⁴.

Они также подвергались социально-классовому угнетению со стороны англосаксонской верхушки, возможно, в несколько меньшей мере, чем выходцы из других стран. Трудовые слои британских иммигрантов и их потомков являлись носителями традиций и культуры своих народов (имеется в виду социальная, а не этническая категория). Это несмотря на различия в языке и своеобразии культур предопределяло установление невраждебных контактов между американцами британского происхождения и иммигрантами из других стран. Однако эти возможности полностью не реализовывались, ибо англосаксонская буржуазная верхушка и ее идеологическо-пропагандистский аппарат сделали многое для того, чтобы в среде выходцев с Британских

островов посеять семена пренебрежительного отношения к переселенцам из других стран, вызвать чувства враждебности у последних не только к буржуазной верхушке, но и ко всем британцам. Такая политика в значительной степени сдерживала объективный процесс ассимиляции, процесс взаимодействия вновь прибывающих с американцами-старожилами – представителями тех же социальных слоев. Негативные последствия этой политики, в значительной степени отраженной в концепции англоконформизма, рабочему классу Соединенных Штатов пришлось преодолевать на протяжении длительного времени, они не устранены и в сегодняшней общественно-политической жизни США.

Нам остается выяснить еще один вопрос, после чего можно подводить итоги. Сущность его сводится к следующему: был ли англоконформизм характерен для этносоциального развития Канады? Если говорить об англоконформизме как о целостной концепции, являвшейся моделью этого развития, что типично было для США, то ответ получится отрицательным. В отличие от Соединенных Штатов, где формированию данной концепции способствовал факт складывания единой нации с британским ядром, в Канаде со времен европейского заселения четко обозначалось автономное развитие двух крупных этнических общностей – англоканадской и франкоканадской, впоследствии образовавших две нации.

Хотя выходцы из Британии начали переселяться на территорию нынешней Канады позже, чем французы*, их переселение шло быстро и к началу XIX в. британская иммиграция по численности сравнялась с французской³⁵. К моменту проведения первой переписи населения Канады (1871 г.) переселенцы с Британских островов – англичане, ирландцы, шотландцы, уэльсцы, сформировавшие англоканадскую этническую общность, составляли более 60 % против 31,1 % населения французского происхождения³⁶. Попытки принудительной ассимиляции французского населения со стороны британской верхушки, имевшие место еще в XVIII в., усилились в первые десятилетия XIX в.³⁷ И в последующем англоканадская буржуазия не отказывалась от надежд ассимилировать выходцев из Франции, а в период массовой иммиграции в Канаду (конец XIX – начало XX вв.) эти устремления были перенесены и на иммигрантов из других стран. В попытках подчинить своему влиянию сначала французов, затем иммигрантов, насадить в

---

* Французы начали осваивать территорию нынешней Канады еще в XVIII в., в то время как британские поселения в указанный период существовали только на Ньюфаундленде. После передачи по Утрехтскому миру 1713 г. Акадии в британское владение сюда прибыли выходцы из Великобритании. После захвата в 1763 г. Квебека англичане начали интенсивно заселять и районы реки Св. Лаврентия.

их среде мировосприятие и этнокультурные ценности англосаксонской верхушки и проявились черты той политики, которая в США приобрела название англоконформизма. Что касается Канады, то длительное время в научной литературе, исследующей вопросы иммиграции, мы не встречаем термина "англоконформизм" (начиная с 70-х годов этот термин уже используется канадскими учеными), хотя, как отмечалось, элементы англоконформизма были присущи общественной жизни страны. К концу XIX в. самыми привилегированными иммигрантами считались англичане, шотландцы, ирландцы и американцы³⁸. Наиболее четко шовинистические взгляды на иммиграцию из других стран отразились в иммиграционной политике Канады. Характеризуя им-миграционное законодательство того времени, Л.Н.Фурсова отмечает, что на его формирование "определяющее влияние оказали эмиграционная политика Англии, идеология и интересы британского империализма. Именно из идеологического арсенала британского колониализма буржуазной Канады в той или иной степени были восприняты различного рода шовинистические и расистские положения о превосходстве англосаксов, о "нордической общности" и "нордических народах", о неполноценности цветных, особенно негров"³⁹.

Враждебность к выходцам из неанглоговорящих стран, особенно к иммигрантам из Азии, характеризовала и позицию многих государственных деятелей Канады, усматривавших в них "желтую опасность" и обвинявших их в "недобросовестной конкуренции" с белыми рабочими и т.д. В частности, тогдашний премьер-министр Канады Дж. Макдональд с трибуны парламента в 1883 г. однозначно высказал свою точку зрения в отношении китайских иммигрантов: "Было бы очень хорошо исключить китайский труд и заменить его трудом белых"⁴⁰. В этой позиции очевидно влияние настроений англосаксонской верхушки США. Следует отметить, что расистские настроения, имевшие место в Соединенных Штатах, подхватывались канадской буржуазией, представителями иммигрантских служб, канадскими политиками, прессой. Скажем, обвинения в адрес славянских иммигрантов как "неполноценных", "неспособных" ассимилироваться вслед за США раздавались и в Канаде. Канадский священник Дж.С. Вудсворт в своей книге "Чужаки у наших ворот" выступил с нападками на иммигрантов из славянских стран⁴¹. К тому же он неоднократно выступал против предоставления гражданских прав переселенцам "новой" волны и призывал к быстрее их ассимиляции.

И все-таки англоконформистские настроения в Канаде не приобрели такого огромного влияния в общественной жизни страны, как в Соединенных Штатах. Здесь не было организованного антииммигрантского движения типа

"незнаек", мощных целенаправленных кампаний, каковой была "американизация" – вопрос о "канадизации" выходцев из разных стран возникнет в политической жизни Канады несколько позже. Если искать причины того, почему англоконформизм не утвердился на канадской земле и не смог стать господствующей моделью (хотя здесь были его сторонники), то, по нашему мнению, они кроются в социально-экономическом и этническом своеобразии страны. Объясняется это, во-первых, существованием двух устойчивых этносоциальных общностей – англоканадской и франкоканадской, развитие которых в определенной степени характеризовалось относительной самостоятельностью. Несмотря на все усилия англоканадской верхушки подчинить себе экономическое, политическое и этнонациональное развитие французской Канады, Квебеку удалось отстоять автономность. Поэтому новые переселенцы ассимилировались двумя общностями, впоследствии сформировавшимися в нации.

Во-вторых, в Канаде в конце XIX в. было еще достаточно незаселенных земель, что позволяло иммигрантам расселяться на свободных землях и сохранять в своих поселениях элементы культуры и быта страны происхождения. Это в некоторой степени ограждало их от повседневного ассимилирующего воздействия культуры англоканадской этнической общности.

В-третьих, сама английская Канада отмечалась чрезвычайной пестротой этнического состава населения и в ней еще не были завершены консолидационные процессы, что ограничивало возможности ее определяющего влияния на франкоканадскую общность и иммигрантские группы.

В-четвертых, как франкоканадцы, так и иммигрантские группы оказывали сопротивление принудительной ассимиляции, что является характерной чертой англоконформизма.

Таким образом, англоконформизм, возникший во второй половине XIX в. и остававшийся господствующей моделью этносоциального развития США до 20-х годов XX в., выражал идеологию правящих кругов Америки того времени. Это позволяет характеризовать его как идеологическую концепцию. Вместе с тем конкретное свое воплощение он получил в политике по отношению к иммигрантскому населению США, что сближает его с политической концепцией. Поэтому в отличие от американской литературы, где англоконформизм трактуется как идеологическая концепция⁴², его, на наш взгляд, следует определять как идеолого-политическую концепцию, поскольку, как мы установили, идеология нашла конкретное выражение в официальной

политике, став доктриной правительственных кругов в сфере национальных отношений. Англоконформизму, как политике, в значительной степени был присущ волюнтаризм, игнорирование объективных закономерностей развития этнополитического организма, состоящего из представителей различных этносов, что и предопределило его несостоятельность. Англоконформизм, как идеология англосаксонской верхушки американской буржуазии, оказал негативное влияние на развитие межэтнических отношений в стране, в частности он служил инструментом раздувания розни между выходцами из разных стран, под его воздействием формировались негативные этнические стереотипы и автостереотипы. Откровенно расистский и шовинистический характер англоконформизма с особой силой проявился в антииммиграционном движении конца XIX в., вызвавшем рестрикционистское иммиграционное законодательство в США, и в кампании "американизации". Для Канады англоконформизм не стал официальной политикой, здесь он, или точнее его элементы, являлись идеологией части британской буржуазии. Характерно и то, что англоконформизм не был моделью, выработанной в "лабораториях" ученых и предложенной для воплощения в жизнь, а был порожден самой практикой национальных отношений в стране в рассматриваемый период. Теоретическое обоснование, как и само название, данная концепция этносоциального развития в США получила научную интерпретацию значительно позже – в литературе 50-х годов, а в Канаде – 70-х. Видные канадские этнологи – Е.Каллен, Х.Палмер, Р.Бретон и др.⁴³ – выдвигают идею об усилении популярности идеологии англоконформизма в теоретических исследованиях и общественной мысли.

2. КОНЦЕПЦИЯ "ПЛАВИЛЬНОГО КОТЛА" В ПРОШЛОМ И НАСТОЯЩЕМ

На смену англоконформизму пришла концепция "плавильного котла". Однако это не означало механической замены одной концепции другой для заполнения образовавшегося вакуума. Ведь англоконформизм как идеология части американской и канадской буржуазии продолжает свое существование, правда, потеряв господствующее положение, которое он занимал в конце XIX – начале XX вв. "Плавильный котел" как концепция этносоциального развития североамериканских стран появился на арене их политической жизни также значительно раньше, чем утратил свою актуальность англоконформизм. Даже само название "плавильный котел" вошло в обиход в то время, когда англоконформистские тенденции оставались определяющими в политике правящей Америки в отношении национальных меньшинств и иммигрантов.

Практика этнонационального развития США, к примеру, свидетельствовала о том, что характерные черты действия "плавильного котла" имели место в значительно ранние периоды истории этой страны.

Здесь следует уточнить сущность самого термина "плавильный котел" и смысл, вложенный в него американскими политиками и идеологами. Появление этого термина было связано с именем И.Зангуилла, который написал пьесу из американской жизни под названием "Плавильный котел"* . В ней шла речь о смешении представителей различных стран и народов, переселившихся в Соединенные Штаты. С тех пор данный термин стал применяться для характеристики этнонациональных процессов, приобретая все большее распространение как в повседневном обиходе, так и в научной литературе. Со временем он дал название одной из господствующих в XX в. концепций этносоциального развития США. Согласно этой концепции все иммигрантские группы, смешиваясь, образуют единую американскую нацию, единую американскую культуру, отличающуюся от тех наций и культур, из которых вышли иммигранты. "Плавильный котел" учитывал не только факт ассимиляции иммигрантов этнической общностью, которую образовали в США выходцы с Британских островов, но и наличие межэтнической интеграции в результате контактирования представителей различных этносов. Главным стержнем новой концепции, как видим, становится идея образования этнической общности в ходе "перемалывания" как представителей ядра американской нации, так и разных иммигрантских групп. При этом предполагается их биологическое и культурное смешение⁴⁴.

Этническое смешение выходцев из самых различных стран было отмечено и зафиксировано в литературе еще в XVII в. Одним из первых об этом повествовал американский писатель французского происхождения Ж. Кревкер в своих "Письмах американского фермера". Он, в частности, обратил внимание, что в Америке наблюдается "такое смешение крови, какое вы не сможете найти ни в какой другой стране"⁴⁵. В 1893 г. тогда еще молодой исследователь, в последующем известный американский социолог Ф.Дж. Тернер в докладе "Значение границ в американской истории", представленном в Американскую историческую ассоциацию, подчеркивал, что в процессе освоения западной части страны образовался новый этнический конгломерат. "Переселение иммигрантов, – утверждал Ф. Тернер, – способствовало формированию единой национальности для американского народа... В трудных условиях движения

---

* В американской литературе имеются расхождения относительно даты постановки этой пьесы. Ч. Миндел и Р. Хэбенштейн, социологи из университета г. Колумбии, штат Миссури, называют 1906 г., а у М. Гордона – 1908 г. Советские исследователи придерживаются второй даты.

переселенцев на запад иммигранты американизировались, переплавлялись в смешанную расу, отличающуюся от английской по национальности и своим характерным особенностям"⁴⁶. Более подробно с концепцией границ Ф.Дж. Тернера можно ознакомиться, в специальном исследовании⁴⁷.

Говоря о смешении представителей разных народов, Ф. Тернер, как и другие исследователи того периода, например, Р.У. Эмерсон, имели в виду "старую" иммиграцию – немцев, шотландцев, ирландцев, скандинавов и т.д. Последний называл также выходцев из Африки, полинезийцев. Из этой модификации концепции "плавильного котла" исключались иммигранты из Юго-Восточной Европы, что было, очевидно, связано с негативным отношением англосаксонской верхушки, распространявшимся и на других жителей Америки, к выходцам из стран Юго-Восточной Европы. Насаждаемое в то время мнение о якобы неспособности этой категории иммигрантов ассимилироваться идеологи правящих кругов пытались объяснить большими различиями в экономическом развитии стран "старой" и "новой" иммиграции, а также в их культуре. Но все эти "аргументы" были надуманными, свидетельством чему может служить факт включения в "плавильный котел" тем же Р. Эмерсоном представителей этносов, экономическое и культурное развитие которых отличалось в большей степени.

Интерпретация концепции "плавильного котла" И.Зангуиллом была несколько иной.

"Плавильный котел", по его мнению, переплавляет и преобразует всех европейцев и неевропейцев – англичан, немцев, французов, славян, греков, сирийцев, евреев, индейцев, даже негров и представителей "желтой" расы⁴⁸. Если Ф. Тернер действие американского "плавильного котла" связывал с переселением иммигрантов с Востока на Запад, то И.Зангуилл считал, что наиболее эффективно он "работает" в городах. К концу XIX – началу XX вв. переселение иммигрантов в США практически завершилось. Описанный Ф. Тернером "переселенческий плавильный котел" утрачивает свое значение и его место занимает "городской плавильный котел", поскольку урбанизационные процессы в США в период перехода капитализма в высшую свою стадию империализм были довольно интенсивны. Они охватили также и иммигрантов: в конце XIX – начале XX в. в городах США селилось до 80% вновь прибывающих⁴⁹. Развитие промышленности в крупных американских городах создавало объективные условия для ускорения процесса смешения представителей различных этносов. "Как известно, – подчеркивал В.И. Ленин, – особо благоприятные условия развития капитализма в Америке и особая быстрота этого развития сделали то, что нигде в мире не перемалывается так

быстро и так радикально, как здесь, громадные национальные различия в единую "американскую" нацию"⁵⁰. Совместное участие в процессе капиталистического производства содействовало установлению межэтнических контактов на производстве, в быту, а также во всех сферах социальной жизни. "Тесное общение со старожилами-американцами, – отмечает Ш.А. Богина, – которые принадлежали к тому же классу, а отсюда, и жили в сходных условиях и имели те же интересы и задачи, вырабатывало общие черты, вынуждало иммигрантов принимать язык, обычаи большинства населения США"⁵¹. Эти обстоятельства, а также тот факт, что пролетарские слои составляли большинство в иммиграции того периода дали основания советским исследователям определить тип ассимиляции как пролетарский⁵². Она имела место на производстве, в рабочих кварталах, но более всего – в практике классовой борьбы пролетариата.

Учитывая этот факт и исходя из классовых интересов пролетариата, В.И. Ленин определял как прогрессивное явление тенденцию "капитализма к ломке национальных перегородок, к стиранию национальных различий, к ассимилированию наций, которая с каждым десятилетием проявляется все могущественнее, которая составляет одним из величайших двигателей, превращающих капитализм в социализм"⁵³.

Таким образом, в городах были наиболее благоприятные объективные условия для ассимиляции иммигрантов, перемалывания их в новую американскую нацию. Эффективность действия "городского плавильного котла" усиливали иммиграционная политика правящих кругов США и иммиграционное законодательство. Особенно заметным это становится после 20-х годов, когда в США закончился так называемый период политики "открытых дверей" и вводятся существенные ограничения иммиграции не только из отдельных регионов, но и в целом⁵⁴. Если в период иммиграции "открытых дверей" (с 1880 по 1920г.) в США прибыло 23 млн. человек, то в последующем их количество заметно уменьшается: 1921–1930 гг. – чуть больше 4 млн. (47% численности первого десятилетия XX в.), во время экономического кризиса – не более 500 тыс. человек (около 6%); 1951–1960 гг. – немногим более 2,5 млн. (28,5%)⁵⁵. Введение квоты резко ограничивает количество представителей неевропейских стран, считающейся "неассимилятивными", а в европейской квоте подавляющее

большинство (73% – более 111,7 тыс. человек) составляли выходцы из стран Северной и Западной Европы, т.е. те, кто, по расчетам официальных властей, мог быстро переплавиться в американском "плавильном котле". Так, иммигранты из Англии и Северной Ирландии заполняли ежегодную

европейскую квоту на 44%, Ирландии – на 11,5%, Германии – на 17%, из скандинавских стран – на 4%⁵⁶.

Как правило, практически все иммигранты, прибывавшие в США в XX в. селились в городах, а в последние десятилетия в SMA*, что определяется возможностью найти работу, а также высокой степенью урбанизации самой страны, где трое из каждых четырех американцев городские жители⁵⁷. Так, в период с 1950 по 1970 г. около 85% иммигрантов оседало в городах. Что касается современного расселения национальных меньшинств и иммигрантов, то они концентрируются в основном в центральных частях городских агломераций⁵⁸.

Идея "городского плавильного котла" оставалась господствующей в концепции "плавильного котла" до середины XX в. Причем американские социологи представляли полиэтнические города как некие "котлы", в которых переплавляются в новую расу выходцы из разных стран, независимо от их этнического происхождения, где как будто не существовало межэтнической розни, предубеждений одних групп в отношении других. На формирование подобной точки зрения огромное влияние оказали установки правящих кругов в отношении ассимиляции иммигрантов и их надежды на всемогущество "плавильного котла". По их расчетам, концепция "плавильного котла" должна была стать действенным инструментом в достижении в США не только этнонациональной однородности, но и в определенной степени социального мира и согласия. Конечной целью действия "плавильного котла" было достижение "американской симфонии" ("American Symphony") – общества без национальных и социальных конфликтов. Буржуазные исследователи считали, что американское общество создает необходимые для этого условия. "Развитие нашей промышленности и сельского хозяйства с их иерархией, – утверждают известные этносоциологи У. Уорнер и Л. Кроул, – предоставляет возможности и требует, чтобы члены этнических групп выходили за рамки своих этнических подсистем и принимали участие в общественной жизни Америки. Публичные школы учат население находиться в центре нашей жизни, обеспечивают его профессией, чтобы оно могло продвигаться вверх по социальной лестнице"⁵⁹. Согласно подобным высказываниям, иммигранты и представители национальных меньшинств могут безболезненно и быстро вращаться в социально-экономическую структуру общества США. В действительности же иммигранты постоянно сталкиваются с дискриминацией при найме на работу; их часто нанимают последними, а увольняют первыми; безработица среди

---

* SMA – городское территориальное образование, урбанизованный район, состоящий из главного города, городов-спутников, сельских районов.

иммигрантов значительно выше, чем в среднем по стране. Для иммигрантов интеграция в американское общество была сложным процессом. Ограниченные права, которыми пользуются выходцы из других стран в США, явились результатом борьбы⁶⁰.

В силу объективных обстоятельств в капиталистическом обществе не может быть и речи о достижении в социальном плане какой-то "симфонии"⁶¹, в которой национальные меньшинства и иммигранты могли бы занять место, соответствующее их вкладу в социально-экономическое и культурное развитие США. Поэтому надежды официальных кругов, возлагавшиеся на "плавильный котел", оказались безосновательными.

Постараемся выяснить насколько эффективен "плавильный котел" в достижении национальной однородности и стимулировании завершающих процессов формирования гомогенной американской нации. Выше подчеркивалось, что в буржуазной литературе первой половины XX в. утвердилось мнение о смешении представителей разных этносов несмотря на их расово-национальные и культурные различия. Однако исследование межэтнических браков в Нью-Хейвене (штат Коннектикут), проведенное американским социологом Р. Кеннеди, показало, что существующее мнение ошибочно. Анализ смешанных браков, заключавшихся в период с 1870 по 1940 г. в Нью-Хейвене, населенном выходцами из многих стран, однозначно указал на тенденцию их избирательности. Смешанные браки как одни из важнейших показателей ассимиляции, заключались не произвольно, а в рамках определенной системы: британцы, немцы и скандинавы заключали в основном браки между собой и редко выходили за рамки этих этнических общностей; следующую систему составляли ирландцы, итальянцы и поляки; третью – евреи, заключавшие браки только внутри своей этнической общности. Р.Кеннеди пришла к выводу, что определяющим фактором в заключении смешанных браков является религия: в первом случае – протестантство, во втором – католицизм, в третьем – иудаизм. На этом основании Р. Кеннеди предлагает отказаться от концепции "одинарного плавильного котла", а заменить ее концепцией "тройственного плавильного котла", в котором все этнонациональные группы переплавляются по вероисповеданию: протестанты – католики – иудеи. "В то время как жесткая эндогамия утрачивается, религиозная эндогамия утверждается и в будущем будет проходить скорее по религиозной линии, чем по национальной, как это имело место в прошлом. Коль это так, то следует отказаться от традиционной идеи "одинарного плавильного котла", а ее место должна занять новая концепция, являющаяся действительным отражением того, что происходит в различных национальных

группах Соединенных Штатов. Эту новую концепцию мы называем теорией "тройственного плавильного котла" ассимиляции в Америке"⁶². Данную концепцию поддержал У. Херберг в своей работе "Протестант – католик – иудей"⁶³.

Р. Кеннеди, как и ее последователи, склонны к переоценке перспектив действия "тройственного плавильного котла" как модели заключения смешанных браков среди других этнических общностей. Более того, данные, приводимые ею, включая и последующее десятилетие (1940–1950 гг.) свидетельствует о том, что эта концепция может оказаться несостоятельной даже в отношении трех религиозных групп, не говоря уже о других религиях. Имеется в виду все более четкое оформление тенденции заключения смешанных браков вне определенных Р.Кеннеди систем. Если в 1870 г. протестанты (британцы, немцы, скандинавы) заключали браки на 99,11% внутри своей системы, католики (итальянцы, ирландцы, поляки) – на 93,35%, евреи – на 100 %, то в 1900 г. эти цифры составляли соответственно – 90,86%, 85,78%, 98,82%; в 1930 г. – 78,19%, 82,05%, 97,01%; в 1940 г. – 79,72%, 83,71%, 94,32%; а в 1950 г. – 70,34%, 72,64%, 96,01%⁶⁴. Предложенная Р.Кеннеди схема не охватывает также представителей национальных меньшинств, исповедующих протестантство, в ней имеется множество других уязвимых мест, в силу чего она, по мнению Ш.А. Богиной, "не может быть признана справедливой"⁶⁵.

Несмотря на всю несовершенство теоретических построений Р.Кеннеди, выдвинутая ею модификация концепции "плавильного котла" не ведет к достижению национальной однородности американского общества. Согласно "тройственному плавильному котлу", в США образовывается, по крайней мере, три этнорелигиозные подсистемы довольно-таки устойчивого характера. И уже в силу этого невозможно говорить об этнонациональной однородности. К тому же, этому имеются и другие доказательства, о которых речь пойдет ниже.

Действие "плавильного котла" в 20–60-е годы XX в. наиболее очевидно сказалось в духовной жизни отдельных этнических групп и страны в целом. Оно проявилось, в частности, в уменьшении количества этнических организаций, в снижении значения этнической прессы в жизни иммигрантских групп, в более редком пользовании в повседневной жизни языков стран происхождения, увеличении смешанных браков и т.д.

Как раз эти индексы наглядно отражают ассимилятивное действие "плавильного котла". Социолог из Чикаго Э.Пуач, исследуя результаты политики "плавильного котла" в польской этнической группе, отмечал, что если в 1920 г. в США насчитывалось около 760 костелов, то в последующем их

количество значительно уменьшилось. Подобная ситуация наблюдалась и в других этнических организациях: по его подсчетам, 94% американцев польского происхождения не принадлежали ни к каким организациям польской группы⁶⁶. В указанный период резко упал тираж неанглоязычных газет, что связано с уменьшением количества их читателей. Так, количество читателей газеты на немецком языке "Нью-Йорк штат цайтунг унд геральд" сократилось с 180 до 12 тыс., еврейской газеты "Форвард" – с 200 до 45 тыс. Согласно подсчетам журнала "Эдитор энд паблишер", еще в 1940 г. в США насчитывалось 730 неанглоязычных газет, а к концу 60-х годов их число уменьшилось вдвое⁶⁷. Особенно заметно снижение количества ежедневных газет: если в 1910 г. на немецком языке выходило 70 газет, на итальянском – 12, на французском – 9, то в 1969 г. эти цифры составляли соответственно 6, 5, 1⁶⁸. Подобная ситуация была характерной и для газет, выпускающихся на других, кроме английского, языках. Исключение составляют испаноязычные издания, что, по нашему мнению, было связано с усилением роли иммиграции из Мексики, стран Вест-Индии⁶⁹. Американские исследователи практически во всех группах отмечают снижение количества лиц, пользующихся в обиходе языком страны происхождения. В качестве подтверждения можно привести данные из американских социологов работы "Языковая лояльность в Соединенных Штатах": в 1960 г. по сравнению с 1940 г. количество лиц, пользовавшихся языком страны происхождения, по разным группам (например, норвежская, шведская, датская, чешская, словацкая, немецкая, еврейская, французская) уменьшилось на 26,1% – 65,1% (соответственно по перечисленным группам – 51,1%, 50%, 65,1%, 58,2%, 46,3%, 36,4%, 44,9%, 26,1%). Эта тенденция, правда в меньшей степени, характерна практически для всех групп, за исключением небольшого их числа, в частности, испаноязычной, украинской, голландско-фламандской, сербохорватской⁷⁰.

Что касается двух первых групп, то это связано с увеличением иммиграции: в украинской этнической группе за счет так называемой политической эмиграции, – лиц, сотрудничавших на временно оккупированной территории Украины с фашистами, а также лиц, в свое время угнанных на принудительные работы в Германию и находившихся в конце войны в лагерях "Ди-Пи" ("перемещенных лиц"). По разным оценкам, их в Соединенных Штатах поселилось от 80 до 85 тысяч⁷¹. Увеличение количества лиц, разговаривающих на языках стран происхождения, в голландско-фламандской и сербохорватской группах уже в то время, по нашему мнению, указывало на тенденцию, с особой силой проявившуюся в 70-е годы, – возрастание национального самосознания. Приведенные выше данные свидетельствуют о

том, что с отклонениями в ту или иную сторону, ассимилятивное действие "плавильного котла" ощутимо сказывалось на жизни и внутренних связях этнических групп, что показала, например, языковая ситуация. Снижение роли языка отмечалось даже в такой консервативной этнической организации, как церковь⁷².

Заметно было также увеличение количества смешанных браков. В 60-е годы (XX в.) ирландцы только на 40% заключали их внутри своей этнической группы; более 40% итальянских, польских иммигрантов и их потомков – вне своих групп; шведы, которые поначалу выступали против экзогамии, постепенно выходили за рамки своей этнической общности, заключая браки с выходцами из скандинавских стран, немцами, а их четвертое поколение, по утверждениям американских социологов, вступают в смешанные браки и с представителями других национальностей и вероисповеданий; ощутимо увеличивается количество смешанных браков между американцами восточного и европейского происхождения⁷³.

Естественно, что все эти факторы в определенной степени способствовали консолидации населения США в масштабах всей страны, значительное количество недавних иммигрантов и их потомков, особенно находящихся в смешанных браках, утрачивали связи со своей этнической группой и при проведении опросов и переписей затруднялись назвать свое этническое происхождение и определяли себя американцами. Это в свою очередь ведет к снижению численности этнических групп, что фиксируется, в частности, в переписях населения. Обращаясь к данным переписей, мы, в силу их несовершенства в отношении учета этнических, как и других факторов⁷⁴, не ставили целью дать точную картину, а в большей степени указывали на тенденцию уменьшения количества представителей тех или иных групп.

Показателем продвижения США к национальной консолидации является и факт уменьшения населения недавнего иностранного происхождения (из анализа советской и зарубежной литературы можно заключить, что к этой категории населения зачисляются собственно иммигранты и въехавшие с ними дети, т.е. лица, родившиеся за пределами США). Таковые в 1900 г. составляли 15,3%, 1920 г. – 14,5, 1940г. – 9,6, 1960 г. – 5,9, 1970 г. – 4,9%⁷⁵.

Опираясь на приведенные выше данные, можно утверждать, что американский "плавильный котел" в 20–60-е годы работал довольно эффективно. Однако для объективной его оценки необходимо тщательно учитывать и те моменты в этносоциальном развитии США, которые не укладывались в рамки рассматриваемой концепции. Несмотря на все усилия правящих кругов и их идеологов "перемолоть" выходцев из разных народов в

единую американскую нацию, в среде этнических групп постоянно наблюдалось стремление к сохранению черт быта и культуры страны происхождения. В последующие годы (середина 60–70-х) эта тенденция проявилась с особой силой, и тогда в научной американской литературе и в официальных кругах появилась мысль о том, что "плавильный котел" не срабатывает. Одним из первых исследований, в котором утверждается данный тезис, стала книга Н. Глей-зера и Д. Мойнихена "Не попавшие в плавильный котел". В ней анализируется этническая ситуация в крупнейшем американском городе Нью-Йорке. Авторы установили, что 1/4 его населения составляют евреи, 1/6 – итальянцы, 1/7 – негры, а также ряд других этнонациональных групп, представители которых заявляют о своей этнической идентичности⁷⁶. Отмечая, что иммигранты в американском обществе довольно быстро трансформируются, теряют свой язык и культуру, растворяются в населении по всей стране, авторы тем не менее считают, что этот процесс занимает определенный отрезок времени, по крайней мере, измеряющийся длиной человеческой жизни. Данное обстоятельство, по их мнению, не следует игнорировать⁷⁷ и делать поспешные выводы об ассимилированности представителей тех или иных этнических общностей.

Материалы специального исследования о положении иммигрантских языков в языковой ситуации США, осуществленного комиссией департамента социального обеспечения, охраны здоровья и образования в 60-е годы (в нее входили социологи и лингвисты), свидетельствовали об активизации деятельности иммигрантских организаций. По их подсчетам на основе официальной статистики и этнической прессы, в Соединенных Штатах в середине 60-х годов существовало около 1800 культурно-просветительских организаций, 2000 общественных школ с языком преподавания страны происхождения. К тому же в США языками стран, откуда прибыли иммигранты, издается этническая пресса тиражом в 5,5 млн. экземпляров, которую читает 11 млн. человек⁷⁸.

Названные исследования, а к ним можно добавить и книги, появившиеся в самом начале 70-х годов (М. Новак "Подъем неперепплавляющихся этнических групп", Б.А. Вайсберг "Американская история наследия американского народа", М.Р. Леви и М.М. Креймер "Меньшинства влияют на результаты выборов" и др.), засвидетельствовали, как принято сейчас говорить в американской литературе, несостоятельность "плавильного котла" как модели этносоциального развития США. Многие американские авторы категорически утверждают, что "плавильный котел" исчерпал себя⁷⁹. Их выводы базируются в основном на факте определенной активизации деятельности этнических

организаций, возрастании этнического самосознания, участия представителей инациональных групп в движениях социального протеста. Однако утверждение, что "плавильный котел" полностью исчез из политической жизни Соединенных Штатов, кажется преждевременным и неверным. Ведь из реальной жизни Америки отнюдь не исчезают те объективные обстоятельства, которые стимулируют "перемальвание" выходцев из разных стран в единый конгломерат. Это и активное втягивание иммигрантов и их потомков в процесс капиталистического производства, и концентрация вновь прибывающих в городах, и усиление миграции внутри страны и т.д. – именно те факторы, на которые в свое время обращал внимание В.И. Ленин, характеризуя национальное развитие США. Более того, в условиях современного научно-технического прогресса действие названных факторов усиливается, что сказывается и на ассимиляции лиц инационального происхождения. К тому же жесткая селекция сохраняется и в иммиграционных законах послевоенного времени, хотя квота, базирующаяся на национальных признаках, заменяется региональной квотой. Но и здесь "принцип исключения остается наиболее эффективным способом иммиграционного законодательства регулирования количества и качества населения с учетом его ассимилятивности. То есть страна допускает те народы, которые она пожелает, и исключает все остальные"⁸⁰.

Естественно, все упомянутые факторы, как и множество других (прежде всего следует помнить о процессах интернационализации производства и жизни трудящихся как об объективной закономерности развития современного капитализма), сохраняют условия, способствующие ассимиляции этнических общностей. На наш взгляд, характерными чертами процесса ассимиляции и в будущем будут оставаться те, которые в свое время дали образное название этому явлению "плавильный котел". Но события 60–70-х годов свидетельствовали о подъеме этнического самосознания и усилении тенденции к сохранению культуры и быта стран происхождения, определенного обособления этнических групп, что можно использовать как контраргумент выдвинутому выше положению. Сопоставление двух этих тенденций в этнонациональном развитии США говорит о его противоречивости, что свойственно полиэтническому капиталистическому обществу на любом этапе его истории. В случае с "плавильным котлом" теория вступила в очередное противоречие с практикой. Хотя теоретические построения концепции "плавильного котла" основывались на действительности (в основу ее положен факт относительно быстрого смешения выходцев из разных стран), тем не менее в определении эффективности и перспектив "плавильного котла"

американские исследователи, и особенно идеологи, допустили огромные просчеты. Они уверовали в его всемогущество, в его способность в краткий срок "перемолоть" множество разнообразных элементов в единую американскую нацию. Планы и возлагаемые правящей верхушкой надежды на "плавильный котел" игнорировали сложность и объективные закономерности процесса образования единой нации, в котором участвуют представители самых различных этносов.

Новая этническая общность могла сформироваться только на основе межэтнической интеграции, в ходе взаимодействия населявших США различных этнических элементов. Но, как известно, в основном американская нация сформировалась к концу XVIII в. Причем "складывание единой нации совершалось посредством многообразного и сложного процесса ассимиляции"⁸¹, который предполагает "включение небольших групп (или отдельных представителей) одного народа в состав другой, обычно более крупной или развитой общности"⁸². Все иммигрантские группы, национальные меньшинства США как раз и являются в сравнении с ядром американской нации небольшими, менее развитыми общностями, которое их абсорбирует, и в котором они "этнически растворяются". Естественно, растворяясь в более крупной этнической общности, они вносят определенное своеобразие в завершающий этап формирования американской нации. Но их влияние не настолько сильно, чтобы говорить об ощутимой трансформации сформировавшегося ядра и об образовании новой этнической общности (нации), резко отличающейся от той, которая сложилась в свое время на основе консолидации англичан, ирландцев, шотландцев, а позже и выходцев из стран Северо-Западной Европы. Магистральным путем развития американской нации остается ассимиляция. Другое дело, что этот процесс в зависимости от конкретно-исторических условий может ускоряться или замедляться. Теоретические размышления авторов концепции "плавильного котла" не дошли дальше характеристики верхнего слоя этносоциального развития США – а именно смешения между собой иммигрантов разных стран. И если они в определенной степени могли объяснить сущность данного процесса, то их базовые принципы оказались недостаточными для выработки будущей модели этнонационального развития страны.

Кроме всего прочего, официальные круги в осуществлении ассимиляции оказывали давление на иммигрантов и их потомков, они пытались искусственно ускорить процесс естественной ассимиляции. Их расчеты на то, что "плавильный котел" завершит этот процесс в кратчайшие сроки, предполагали применение принудительных мер. В конечном же итоге

обнаружилось, что американское общество состоит из более или менее устойчивых групп, являющихся его структурными элементами⁸³. Это дает основания полагать, что концепция "плавильного котла" не оправдала возлагавшихся на нее правящими кругами надежд. И в этом смысле она потерпела банкротство. Но в плане теоретического осмысления этнонациональных процессов в Соединенных Штатах некоторые ее положения могут быть применимы и в настоящее время. Речь идет о характеристике процесса смешения между собой выходцев из разных этносов. Многие американские исследователи национальных процессов, несмотря на утверждающееся мнение об отмирании концепции "плавильного котла" и распространении теоретических концепций, занимающих господствующее положение в современной этнологической науке, тем не менее остаются на позициях "плавильного котла" (Дж. Хайем, Г.Д. Морган, О. Патерсон, С. Стейнберг). Тенденции к восстановлению былого влияния концепции "плавильного котла" просматриваются в теоретической мысли и общественном мнении в конце 70-х годов. Некоторые политики США, например, бывший сенатор С. Хаякава, в территориальной концентрации испаноязычных иммигрантов усматривают специфическую угрозу "культурному единству" страны. В США развернулось целое движение за конституционное признание английского языка в качестве официального языка Соединенных Штатов. На волне этого движения возникла специальная организация – "Английский язык Соединенных Штатов" (U.S. English). Известный американский иммигрантовед, президент Исторического общества по изучению иммиграции Рудольф Вэколи подобные настроения охарактеризовал как выражение неонейтивистской идеологии⁸⁴, стержнем которой является нетерпимость к существующим иммигрантским группам. Возрождение такой атмосферы, с чем можно согласиться, Р. Вэколи объясняет следующими обстоятельствами: "В 70-е годы Соединенные Штаты пережили унижающие их изменения, которые бросили тень на их якобы существующее лидерство "в свободном мире". Поражение во Вьетнаме, иранский инцидент, бойкот Олимпийских игр, все это свидетельствовало об ограничении американского влияния. Тем временем экономическое доминирующее влияние Японии поколебало веру американцев в превосходство нашей промышленности и технологии. Высокий уровень безработицы, инфляция и экономическая неуверенность размывали психологическую и материальную базу американского понимания благосостояния. Кризис доверия к своим институциям и ценностям охватил американцев. Урапатриотизм Рональда Рейгана, жесткий антикоммунизм и религиозный фундаментализм представляют некий "встречный удар",

возрождение "традиционных ценностей"⁸⁵.

Официальные круги в США в середине 80-х годов все в большей степени рассматривают концепцию "плавильного котла" как возможную альтернативу ныне господствующим концепциям культурного плюрализма и этничности. Однозначно об этом было сказано в выступлении бывшего президента страны на национальном съезде Республиканской партии 23 августа 1984 г. в связи с открытием в Лос-Анджелесе XXI Олимпийских игр, опубликованном 24 августа 1984 г. в газете "Minneapolis Star and Tribune". Он, в частности, отметил, что спортсмены приехали состязаться "в единственную страну в мире, население которой имеет кровное родство с населением 140 стран и более. Только в Соединенных Штатах имеет место такое интенсивное смешение рас, вероучений и национальностей – только в нашем плавильном котле".

Характерной особенностью исследований этнонациональной ситуации в стране в конце 70 – середине 80-х годов стало усиление критики концепции плюралистического развития и обоснование преимущества концепции "плавильного котла" для Соединенных Штатов. Среди таких исследователей – Н. Глейзер, один из пионеров изучения этничности; А. Манн, считающий, что в научном плане проблема общей культуры американцев является более важной, чем их этнические различия; фундатор исследований новой этничности Дж. Хайем, который категорично заявляет, что этническое возрождение закончилось, а сама эпоха этнических исследований завершилась⁸⁶, и в этой связи он призывает историков отказаться от изучения плюрализма и заняться исследованием "большой темы" становления американского народа⁸⁷. Эту точку зрения Дж. Хайем подтвердил и во время советско-американского симпозиума "Роль этничности в современных обществах", проходившем в США в 1986 г., утверждая, что она приобретает все большее распространение в среде американских этноисториков и этносоциологов⁸⁸.

В настоящее время трудно согласиться с Дж. Хайемом в том, что завершена эпоха этнических исследований (в его трактовке этнического плюрализма), ибо библиографические издания США, информация и рецензии на книги в ведущих журналах свидетельствуют о сохранении интереса к этому аспекту этнической проблематики. Правда, сравнение с серединой 60-х и особенно с 70-х годами указывает на некоторое его падение к середине 80-х годов, когда намечается поворот к чисто иммигрантоведческим исследованиям. Данное обстоятельство, как и отношение к судьбам иммигрантов в американском обществе со стороны некоторых официальных лиц, не исключает возможности на определенном этапе возвращения концепции "плавильного котла" (естественно, не в традиционном, а в модифицированном виде) в

качестве господствующей в американской теоретической и общественной мысли.

Основные признаки этнонациональных процессов, позволивших американским социологам и идеологам развить концепцию "плавильного котла" (интенсивные внутренние миграции населения, индустриализация, урбанизация, массовое смешение выходцев стран в ходе промышленного и сельскохозяйственного развития, целенаправленная иммиграционная политика правительства), с некоторыми особенностями характерны также для Канады, что дает основания применять термин "плавильный котел" в отношении этой страны. Для Канады XX в. было свойственно бурное развитие промышленности, рост городов, освоение свободных территорий⁸⁹. Это, безусловно, способствовало формированию канадской идентичности. Но, если для Соединенных Штатов, как отмечают американские исследователи, "этот процесс облегчался тем фактом, что на протяжении двух столетий идея иммигрантского происхождения всех американцев (за исключением индейцев) стандартизировала стремление самоопределения американцев как таковых, то перед канадцами стояла более сложная задача – определение своей идентичности у них связывалось с необходимостью утверждения каких-то гарантий того, что они не являются и никогда не станут американцами"⁹⁰. Поиск независимого от США пути развития (в конечном итоге Соединенные Штаты все же оказывали и оказывают огромное влияние на Канаду) активизировал процессы формирования специфического конгломерата населения. Начиная с существования доминиона (1867 г.), политика канадского правительства была направлена на превращение Канады в великую нацию⁹¹. В этих условиях в процессе сплочения выходцев из разных стран огромную роль должен был сыграть мощный "плавильный котел". Отметим, что в то время данное название в канадской научной литературе и общественной мысли не использовалось для обозначения тех процессов, которые американские исследователи определяли именно этим термином. Канадские этноисторики и этносоциологи 60-х годов, изучая этносоциальные процессы в стране, все чаще употребляют понятие "плавильный котел" для характеристики периода начала XX в. – до середины 60-х годов⁹².

Правда, канадские исследователи, обращая внимание на существование предпосылки для интенсивного "перемалывания" выходцев из различных стран в единый этнонациональный конгломерат (селективный характер иммиграционной политики, рост крупных городов, вовлечение переселенцев в общественную жизнь новой страны и т.д.), отмечают главные препятствия в реализации "плавильного котла". Д.Ронг, например, усматривал у канадцев в то

время недостаточное понимание самой сущности "канадской идентичности", а концепция "двух культур" в одном государстве не позволяла выработать универсальную концепцию "канадского образа жизни", приемлемую для иммигрантов⁹³. По Дж. Портеру, стремление канадцев быть отличной от американцев нацией стимулировало в их среде не только интеграционистские тенденции, но (даже в большей степени) способствовало сохранению мозаичности, чем формирование "плавильного котла"⁹⁴.

Таким образом, становится очевидным, что проблема "плавильного котла" для этнонационального развития Канады остается в научном плане актуальной (см., например, одну из работ конца 70-х годов Дж.Портера под дискуссионным названием "Плавильный котел как мозаика: революция или возвращение к старому")⁹⁵. Безусловно, объективные условия существования в рамках одной территориально-экологической ниши представителей различных народов предполагает их смешение, "перемалывание". Причем более мощные в численном отношении, со стойкими структурными связями этнические общности играют в этом процессе главенствующую роль. Таковыми общностями – в отличие от США в Канаде их было две – являлись англоканадская и франкоканадская. Прибывавшие в Канаду иммигранты попадали в территориально-экологические ниши, где абсорбатором выступали или англоканадцы или франкоканадцы, в большинстве случаев – первые. Поэтому "перемалывание" осуществлялось как бы в двух "котлах". И в этом состоит главная особенность канадского варианта "плавильного котла", отличающая его от американского. Существуют и другие характерные черты этого процесса в Канаде – и в англоканадской, и во франкоканадской нишах он протекал более медленно, чем в Соединенных Штатах в силу различных темпов развития капитализма в этих странах (имеется в виду в первую очередь такие факторы, как концентрация промышленности производства, индустриализация, рост городов и т.д.).

ГЛАВА III

КОНЦЕПЦИИ ПЛЮРАЛИСТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СТРАН СЕВЕРНОЙ АМЕРИКИ

1. ЭВОЛЮЦИЯ КОНЦЕПЦИИ КУЛЬТУРНОГО ПЛЮРАЛИЗМА В США

Одной из самых распространенных современных концепций, используемых для интерпретаций этнонациональной ситуации в полиэтнических странах капиталистического мира, является концепция культурного плюрализма. В целом ее содержание сводится к признанию

существования в рамках одного этнополитического организма различных национальных меньшинств и этнонациональных групп со своеобразными элементами быта и культуры, связанными с инонациональным происхождением, которые отличают их от господствующей этнической общности. В большинстве интерпретаций сущности культурного плюрализма содержится также мысль о толерантности западных государств к существованию на его территории выходцев из разных этносов. Ими созданы соответствующие условия для сохранения и развития специфических черт быта и культуры страны происхождения и открыты возможности их инкорпорирования культурной господствующей общности. Отметим, что концепция культурного плюрализма, характерная для интерпретаций этносоциального развития всех полиэтнических стран Запада, свое наибольшее распространение находит в североамериканских странах. Это, по нашему мнению, объясняется двумя обстоятельствами: а) США и Канада представляют собой полиэтнические государства с множеством этнических компонентов; в определенные периоды этнонациональные проблемы обостряются здесь с невиданной в других странах силой; б) концепция культурного плюрализма зарождается в Соединенных Штатах; здесь формируются ее теоретические основы и в определенной степени некоторые ее положения отражаются в политике американского государства в сфере национальных отношений; что касается Канады, то она стала одной из первых западных стран, в которой концепция культурного плюрализма была взята на вооружение канадскими исследователями и идеологами для объяснения противоречивого этносоциального развития страны, конечно же в несколько модифицированном виде ("канадская мозаика", "единство в многообразии", а затем многокультурность). Относя концепцию культурного плюрализма к самым современным, мы связываем это с ее активным использованием западными учеными, идеологами и политиками для формирования моделей этносоциального развития США. Выяснение сущности рассматриваемой концепции (в теоретическом и практическом контекстах), ее эволюции требует уточнения истоков (классовых, социальных, политических) и тех условий, в которых она зарождалась и развивалась.

Концепция культурного плюрализма возникла в довольно сложной для этнокультурного развития этнонациональных групп ситуации, что в свою очередь сыграло немаловажную роль в ее популяризации. Как всякая альтернативная концепция, ставящая по-новому проблему, она привлекла к себе внимание американских ученых и идеологов. Появившиеся в 1915 г. работы (именно десятилетие XX ст. определяется в США как период

"ассимиляции усиленного давления"¹⁾ в журнале "Нация" начинающего философа, выпускника Гарвардского университета Г. Каллена бросили вызов господствующей в то время концепции "плавильного котла". Одна из статей – "Демократия против "плавильного котла" – в некоторой степени характеризовала идеологическую направленность зарождавшейся концепции. В последующих трудах Г.Каллен теоретически обосновал необходимость принятия концепции культурного плюрализма в качестве модели этносоциального развития США²⁾. По его утверждению, американская культура значительно выигрывает от реализации стремления иммигрантов сохранить своеобразные черты культуры и быта. Возможности сохранения идентичности Г. Каллен связывал с устойчивостью традиций культуры, которые иммигранты привозили с собой³⁾. Нам представляется, что Г.Каллен идеализирует роль традиционной культуры и преувеличивает ее значение, тем самым недооценивая огромного ассимилирующего потенциала общества проживания, под влиянием чего при поколенной передаче эти традиции трансформируются, а некоторые и вообще исчезают⁴⁾. Итак, по Г. Каллену, каждая из иммигрантских групп развивает свою культуру, элементы которой при соответствующих условиях (например, интенсивном взаимодействии друг с другом) сливаются в некую "конкретную интеркультурную общность", что можно назвать культурой Америки⁵⁾.

В работе "Культурный плюрализм и американская идея" (1956 г.) Каллен в большей степени, чем в ранних публикациях, обращает внимание на роль производственно-экономических факторов в культурологических процессах. Правда, его трактовка несколько односторонняя – перспективу существования разных этнических культур он связывает "с диверсификацией экономики с ее многообразными новыми видами занятости": каждая отрасль промышленности, по Г. Каллену вызывает характерную перегруппировку индивидов, объединяя их различными путями⁶⁾. Более рационально, на наш взгляд, в таком взаимодействии искать истоки реализации ассимилирующего потенциала капиталистического общества, особенно под влиянием фактора интернационализации труда. А это, в свою очередь, ведет к нивелировке этнических особенностей и в перспективе – к их исчезновению, особенно в сфере материального производства.

Комментируя идеи разных работ Г. Каллена, известный исследователь культурного плюрализма И. Берксон (издатели "Гарвардской энциклопедии американских этнических групп" считают его одним из первых ученых, обратившихся к интерпретации культурного плюрализма), в вышедшей еще в 1920 г. книге "Теории американизации" считал, что Г. Каллен призывает к

"федерации национальностей", поскольку этнонациональные группы не смогут трансформироваться в какую-либо общую американскую национальность⁷. В таком убеждении явно прослеживается переоценка возможностей поддержания и развития характерных черт культуры и быта этнонациональных групп. Эту переоценку следует относить на счет разворачивавшегося сопротивления усиленной американизации выходцев из других стран.

Необходимо отметить, что Г. Каллен даже в начале XX в. не был единственным сторонником культурного плюрализма. М. Гордон, крупнейший американский исследователь ассимиляционных процессов в США, отмечал, что "время от времени отдельные просветители и публицисты протестовали против требований "американизаторов", утверждая, что иммигранты гоже обладают древней и достойной уважения культурой и что эта культура может многое предложить для Америки, характер и судьба которой все еще находятся в процессе формирования, Америке, которая должна служить примером гармонического взаимодействия людей с различным происхождением..."⁸. Среди таковых М. Гордон называет Дж. Дивия, Н. Хэпгуда и Р. Бурна, которые вслед за Г. Калленом в 1916 г. опубликовали статьи по культурному плюрализму и заложили основы его научной концептуализации. При этом Г. Каллен, по мнению М. Гордона, оставался инициатором и ведущим американским ученым, разработавшим концепцию культурного плюрализма⁹.

Западные этносоциологи считают, что в один ряд с родоначальником концепции культурного плюрализма Г. Калленом можно поставить и других американских ученых, в работах которых в последующем развивались идеи этнокультурного плюрализма, в частности, М. Хансена, Н. Глейзера и П. Мойнихена, М. Хехтера, М. Паренти, Д. Белла, Э. Грили, М. Новака, Г. Изаакса¹⁰. Профессор социологии Макгиллского университета У. Мортон для определения этого направления в теоретическом осмыслении современной этнонациональной ситуации в США использует уже устоявшийся в западной этнологии термин "сюрвайвелизм", а его приверженцев он классифицирует как "сюрвайвелистов" (от английского "survival" – выживание). Эти ученые утверждают, что европейские этнические группы в США не исчезли, что они оказывают влияние на социальную, экономическую и культурную жизнь американского общества¹¹. Одни из них, например, Д. Белл, М. Хехтер, М. Паренти, рассматривая эволюцию этнических групп в США, в их способности адаптироваться к изменяющимся условиям существования видят (при этом они не исключают значительных потерь специфических черт этнонациональных групп) залог сохранения групп как таковых. В объективной необходимости изменений ведущую роль, по их мнению, играют социальные условия¹².

Представители другого крыла "сюрвайвелистов" – Э. Грили, М. Новак, Х.Изаакс и др. – считают, что изначальной базой для сохранения своего облика служит этническая культура и стремление групп выделиться, оставив неизменными свои психолого-оценочные атрибуты.

Необходимо определить значение концепции культурного плюрализма в широком идеологическом контексте, в частности, истоков и классового смысла буржуазного плюрализма как идеологического течения и места в нем плюрализма культурного. В этой связи обратимся к определению плюрализма, наиболее содержательно, на наш взгляд, сформулированного известным политологом К. Левенштейном. Сущность так называемой плюралистической демократии – а именно она составляет ядро политического плюрализма, – по К. Левенштейну, состоит в том, что "расчлененные самым различным образом плюралистические группы принимают неограниченное участие в политических процессах. Всем существующим социальным силам обеспечивается возможность свободно рекламировать представляемые ими ценности. Свободное взаимовлияние плюралистических групп соответствует принципу разделения властей... Плюралистическая организация общества конституционно гарантируется буржуазным правом свободы ассоциаций; это право ограничивается только интересами общественного порядка и безопасности"¹³. Почему в современных условиях "...именно идея плюрализма во всех ее многообразных проявлениях и аспектах представляет собой ядро, центр притяжения всей современной... философской и социально-политической мысли?"¹⁴. Такую популярность плюралистических идей следует увязывать в первую очередь с попытками господствующего класса использовать эти концепции для укрепления своих позиций.

Таким образом, плюрализм превратился в одну из наиболее распространенных западных теорий общественного развития (парадигму), призванную смоделировать общественные процессы, лишенные ярко выраженной противоречивости и конфликтности в отношениях между различными социальными компонентами буржуазного общества¹⁵. Современная теория западного плюрализма не исключает наличие тех или иных конфликтов в капиталистическом обществе. Для их интерпретации выдвигается постулат о "согласии подчиненных", являющийся неотъемлемой частью теории западной плюралистической демократии и использующийся для завуалирования классовых антагонизмов и классовой борьбы. В соответствии с концепцией "согласия подчиненных", конфликты в рамках того или иного западного государства, присущи собственно существующему строю, т.е. "законны", и разрешимы в его пределах без радикального изменения этого

строю¹⁶. Другими словами из теории буржуазного плюрализма (во всех его разновидностях) исключаются или замалчиваются конфликты, преодоление которых связывается с коренным переустройством общества.

В западной социологии выделяется несколько типов буржуазного плюрализма. Так, один из ведущих исследователей этнорасовых отношений в капиталистическом мире Р. Шермерхорн дает следующую классификацию: 1) нормативный плюрализм (идеологические воззрения на то, каким должен быть плюрализм соответственно существующей системе); 2) политический плюрализм (реализация интересов разных групп посредством давления партий, лобби, средств массовой информации на соответствующие органы, принимающие те или иные решения); 3) культурный плюрализм (плюрализм в сфере культурной жизни общества); 4) структурный плюрализм (наличие в обществе множества структурных единиц)¹⁷. Определение плюрализма, как видно, зависит от области, в которой анализируется проявление плюралистической демократии. В этом плане, на наш взгляд, более приемлема методика исследования сущности западного плюрализма, предложенная польским ученым Гж. Бабински, согласно которой проявление плюрализма в той или иной сфере общественной жизни определяется как измерение сущности аспектов плюрализма. Плюрализм, согласно его аргументации, характеризуется следующими параметрами: 1) территориальными; 2) конституционно-правовыми; 3) политическими; 4) культурными; 5) социально-классовыми; 6) религиозными; 7) этническими¹⁸. Данная схема отражает практически все исследуемые аспекты плюрализма в западной литературе.

Ниже речь пойдет в основном о этнокультурных аспектах плюрализма. Термином "культурный плюрализм" и обозначается одна из современных концепций этносоциального развития США. При этом данное понятие включает в себя кроме чисто культурных аспектов религию, язык, а также другие индексы этничности.

Выдвижение концепции культурного плюрализма на авансцену теоретической мысли в США в 60-е годы в первую очередь было связано с утверждением в качестве господствующей парадигмы буржуазного плюрализма вообще. В распространении культурного плюрализма немаловажную роль сыграли следующие обстоятельства: а) в 60-е годы в США остро стояла проблема восполнения теоретического вакуума после спада интереса к концепции "плавильного котла"; б) этническая плюралистичность американского общества усиливалась в результате достаточно мощного иммиграционного потока – ежегодно он составлял в среднем 330 тыс. человек¹⁹; в) в условиях обострения этнонациональных проблем в стране

невозможно было скрывать огромный разрыв между вкладом национальных меньшинств и иммигрантов в экономику и культуру Соединенных Штатов и их дискриминационным положением в обществе; г) активизация социального протеста, куда включались представители этнонациональных меньшинств, требовала более эффективных мероприятий со стороны буржуазного государства для удержания этих движений в выгодных для господствующего класса рамках, идеологическую обоснованность этих мероприятий должны были обеспечить соответствующие духу времени интерпретации этносоциального развития страны.

В западной этносоциологии само определение сущности культурного плюрализма связывается с именем Дж. Фурнивалла, американского антрополога, исследовавшего колониальный период истории США, в частности феномен сосуществования местных жителей, колонистов, а также тех, кого колонисты привезли с собой. Такую среду, где все эти компоненты населения жили совместно, Дж. Фурнивалл назвал плюралистическим обществом, в котором они "смешивались, но не объединялись. Каждая группа придерживалась своей религии, своей культуры, своего языка, своих детей и путей развития. Как индивидуумы они встречались, но только в местах продажи товаров, покупая и продавая. Это плюралистическое общество с различными секциями общин, жившими рядом друг с другом, но отдельно друг от друга, в рамках одного и того же политического образования"²⁰.

Данное определение указывает на существование групп населения с отличительными этнокультурными характеристиками, что, соответственно, является исходным пунктом для формирования концепции культурного плюрализма. Кстати, Г. Каллен и его последователи отталкивались именно от этого факта. В своих рассуждениях они, идеализируя возможности существования своеобразных этнических культур, находятся все-таки ближе к реальности начала XX в., когда процесс смешения народов и культур в США не позволял утверждать о сепаратном их развитии. В этом контексте можно оспаривать приоритетность Дж. Фурнивалла в изобретении термина "плюрализм" и трактовки его сущности²¹, поскольку о плюрализме до него речь шла и в работах уже упоминавшихся нами исследователей в начале нынешнего столетия (Г. Каллен, Дж. Дивий, Н. Хепгуд, Р. Бурн). Правильно, очевидно, говорить о том, что Дж. Фурнивалл своими работами в послевоенное время дал толчок к интенсивному научному осмыслению данного явления.

Социально-экономическое и политическое развитие Соединенных Штатов в рассматриваемый период, когда концепция культурного плюрализма завоевывала все более прочные позиции в общественной мысли, значительно

отличалось от начала XX ст. – времени зарождения концепции. Последнее отразилось на эволюции самой концепции, содержание которой определялось конкретно-историческими условиями существования разнородных этнонациональных компонентов в американском обществе. Заметим, что в ходе эволюции она теряла четко проявившийся на первоначальном этапе демократизм.

Родоначальники концепции культурного плюрализма допускали его определенное воздействие на характер этносоциального развития США. Скажем, тот же Г. Каллен ратовал за такую гармонию отношений в американском обществе, в которой основную роль играли бы английские традиции и в то же время были предоставлены возможности для эмоционального и естественного выражения сущности меньшинств. То есть, предоставление демократии ограничивалось определенными сферами жизни этнонациональных групп, прежде всего культурной, что является одним из отражений действия теории "согласия подчиненных". Ограниченность демократизма концепции культурного плюрализма в современных условиях с особой силой проявляется при попытке оценки результатов осуществления данной концепции на практике, о чем речь пойдет далее.

Эволюция концепции культурного плюрализма (первое десятилетие – середина 80-х годов XX в.) отразилась также и в понятийно-терминологическом аппарате и характеристике ее структурообразующих элементов. С середины 60-х и особенно в 70-е годы наряду с термином "культурный плюрализм" употребляется термин "этнический плюрализм". В работах рубежа 80-х годов они используются в качестве синонимов. Одним из первых знак равенства между этими терминами поставил Дж. Джиттлер в статье "Культурный плюрализм в современном американском обществе". Он, в частности, дал следующее определение "этническому плюрализму": "Этнический плюрализм отстаивает сосуществование и развитие различных этнических групп с равными правами в отношении друг друга при общем правительстве. Этническая группа состоит из индивидуумов, взаимодействующих друг с другом и разделяющих набор общих символов (культур) в области истории, традиций, эрудиции, религии, искусства, музыки, танцев, морали, языка, литературы, пищи и одежды. Взаимодействие и сопричастность к этим символам реализуется: 1) на основе участия в организациях и в ходе поведения, когда общие символы манифестируются и становятся очевидными (наблюдаемыми); 2) на основе не лежащей на поверхности идентификации, включающей и идентификацию индивида с той или иной группой, чувства принадлежности, осознание отличительных

признаков или сопричастности к этим общим символам и ценностям и к тем, кто их разделяет; 3) на основе социетальной характеристики, когда другие соотносят данные индивидуумы с отдельной этнической группой"²².

Из процитированного определения "этнического плюрализма" (в той или иной модификации встречающиеся иные определения тяготеют к сути, изложенной Дж. Джиттлером) становится очевидным сужение базы действия концепции культурного плюрализма – она включает в себя только некоторые индексы, которые характерны для понятия "культура" в его широком смысле (например, здесь речь не идет о причастности представителей этнических образований – тех же иммигрантов – к созданию материальной культуры, их выход через художественную культуру на контакты с культурой господствующей этнической общности и т.д.). Подобные определения, особенно сведение этнического плюрализма к отдельным символам, лишают его устойчивой базы, поскольку в зависимости от ситуации (конкретных социальных условий) набор этих индексов (символов) будет меняться²³. Необязательность для этнических характеристик того или иного компонента населения тех или других символов помогает некоторым теоретикам и идеологам оправдывать неэффективность правительственных мероприятий в сфере национальных отношений.

В таком же ключе следует рассматривать и подход к выявлению сущности концепции культурного плюрализма У. Ньюманна, одного из крупнейших теоретиков американского варианта плюрализма. У. Ньюманн ее значение выразил формулой $A + B + C$, "где А, В и С представляют различные социальные группы, которые со временем устанавливают свои уникальные идентичности. Культурный плюрализм часто рассматривается как "мирное сосуществование" групп. Эта теория утверждает, что после некоторого (неопределенного) периода приспособления различные группы хотят жить в мире друг с другом"²⁴.

Современные теоретики концепции культурного плюрализма как идеологической системы (М. Смит, Р. Шермерхорн, Л. Купер, Пьер ван ден Берге) в своих рассуждениях о роли культурного плюрализма в американском обществе исходят из того, что этнические группы и культурные общины являются принципиальным социальным формированием или, по крайней мере, ему эквивалентны и их значение не может быть сведено до значения формирований любого другого типа, таких, как, например, класс или формирование по интересам²⁵. В этой позиции, представленной влиятельными исследователями этнонациональных проблем США, довольно четко прослеживается тенденция преувеличения роли и места этнических групп в

общественном развитии страны. В ней отражен огромный скачок в эволюции концептуального осмысления этносоциального развития Соединенных Штатов – от игнорирования приверженцами ассимиляционистских концепций существования на территории страны разнообразных устойчивых этнонациональных образований, отрицания их вклада во всех областях жизни американского общества до наделения их такими свойствами и характеристиками, которыми они в действительности не обладают. Имеется в виду их роль в социально-классовых отношениях, когда центр свойственных капитализму классовых и социальных антагонизмов теории национальных проблем смещают в сферу этнических (национальных) отношений. Преувеличение роли этнонациональных групп в американском обществе, выражающееся порой в восхищении их своеобразной культурой, является одной из форм реализации идеологического тезиса о демократичности буржуазного общества, якобы предоставляющего возможности использования свобод для всестороннего развития. Постулатом такого идеологического осмысления реальностей этнокультурного развития США стал лозунг: "Наши различия делают нас сильнее"²⁶. Он отражает эволюцию воззрений на особенности этносоциальной ситуации в стране, определяющихся конъюнктурными соображениями политического порядка, что в значительной степени нашло свое воплощение и в исследованиях последнего десятилетия.

В данной позиции, на наш взгляд, следует искать объяснения и усиливающимся попыткам трактовать культурный плюрализм в некотором смысле как закрытую идеологическую систему, относящуюся к отдельным этническим группам, или в крайнем случае ограничивающуюся уровнем межэтнических отношений, и исключать его из широкого контекста социальных процессов. Этим, очевидно, можно объяснить и определенную автономизацию исследования этнонациональных процессов на уровне отдельных этнических общностей и выделение их в качестве самостоятельных объектов изучения как неких этнокультурных субсистем²⁷. В принципе такой подход возможен и оправдан. Но вся суть в том, что большинство американских исследователей на этой основе делают не всегда правомочные выводы о природе, скажем, такого явления, как обострение национальных конфликтов и возможностей их преодоления в условиях капиталистического общества, поскольку в результате отмеченной автономизации остаются неисследованными причины, порождающие и влияющие на механизм проявления конфликта.

В таком контексте действие концепции культурного плюрализма ограничивается до весьма определенных рамок – "этнокультурных субсистем".

Известнейший теоретик концепций ассимиляции М. Гордон цель культурного плюрализма как системы теоретического осмысления факта полиэтнического состава населения США видит в том, чтобы "представить общество, в котором этнические группы поощряются к поддержанию их своеобразия и свойственной их общине социальной структуры, а также сохранению некоторых ценностей, образцов, которые не вступают в конфликт с более широким кругом ценностей, образцов и узаконенных норм, общих для всего общества. Сущность этой социальной субсистемы заключается в личных социальных связях и институализированных объединениях, что позволяет реализовывать основные аспекты жизненного цикла (жизнеобеспечения) в рамках этой субсистемы"²⁸. Но поскольку в американском обществе существует не одна, а множество субсистем (этнонациональных образований), то необходимо объяснить функционирование их в процессе взаимодействия. Поэтому М. Гордон предлагает различать два типа культурного плюрализма в зависимости от характера этого взаимодействия – на уровне личности, или первичном, когда оно включает личные, семейные или четко ориентированные объединения людей, и на вторичном уровне, когда в него включаются объединения (ассоциации) людей, не связанные личными контактами. Вполне закономерно, что в данной схеме анализа исключен еще один, возможно, наиболее важный уровень – взаимодействие между этнонациональными субсистемами и господствующей этнической общностью. Данное обстоятельство не позволяет оценивать концепцию культурного плюрализма в качестве исчерпывающей многообразия этнонациональных процессов в американском обществе.

В подобном ключе можно, по нашему мнению, рассматривать и позицию Р. Лугмэна и С. Джилмэна, которые считают, что культурный плюрализм является идеологическим объяснением "горизонтальной этнической дифференциации" – существование параллельных этнических общин по стратификационной иерархии внутри этих общин²⁹. В марксистско-ленинском понимании речь всегда идет о социально-классовом расслоении в этнонациональных общностях. Наличие такого процесса в среде подчиненных групп чрезвычайно важно для оценки социальной и политической роли концепции культурного плюрализма, особенно в части ее осуществления на практике. В этом плане важны общие цели культурного плюрализма. Поскольку он "относится к осознанным политическим попыткам малочисленных групп поддержать свою этничность (посредством развития своей культуры), то он одновременно способствует политическому влиянию группы и завоеванию лучшего экономического положения в обществе. Культурный плюрализм включает политическую деятельность, цели и

надежды, которые сопровождают усилия меньшинств, направленные на их внутреннюю горизонтальную дифференциацию"³⁰.

Приведенная расшифровка значения концепции культурного плюрализма весьма примечательна. Она в некоторой степени отличается от предлагаемой М.Гордоном, но находится в рамках одной и той же тенденции – проекции культурного плюрализма на отдельные этнонациональные группы, их изоляции от более широкого социального контекста. В соответствии с ней этнические группы чрезвычайно заинтересованы в культурном плюрализме, особенно те, у которых сильные культурные традиции, и те, которые отвергают возможности структурной ассимиляции, поскольку он предлагает им возможности сепаратного существования, не противоречащего стремлению экономического и политического благополучия³¹.

Безусловно, отмеченные особенности внутригрупповых процессов представляют определенный научный интерес, но очевидно и другое: замыкание в рамках группы не позволяет дать объективную оценку идеологическим функциям культурного плюрализма и его роли в этносоциальном развитии всего этнополитического организма. А концепция культурного плюрализма по сути и в связи с возлагающимися на нее надеждами правящими кругами США претендует на роль моделирующей этносоциального развития. Этот аспект фиксируется и в стремлении значительного числа американских исследователей рассматривать культурный плюрализм как модель государственного регулирования развития национальных отношений. Недаром Л. Вирт, один из авторов теории цикла расовых отношений, и другие крупные американские ученые поднимают в теоретическом плане такие вопросы, как функционирование культурного плюрализма на уровне не только этнических групп, но и всего общества. По их мнению, важны два обстоятельства: а) структурная поддержка плюрализма (указанное со стороны государства признание прав групп или группы как корпоративной единицы и признание правомочности существования институциональной сегментации, призванной каким-то образом примирять субкультурные различия); б) идеология плюрализма.

Коль скоро в американской теоретической мысли отмечен такой подход к постановке проблемы, который в 70-е годы проявился довольно четко, то мы воспользуемся предоставленной учеными США методикой анализа феномена культурного плюрализма для установления его социальной значимости и идеологических целей. Речь идет о необходимости анализа на двух уровнях – с позиции этнических групп и общества в целом. Такая схема позволяет, с одной стороны, определить, в какой степени культурный плюрализм стал

реальностью в общественной жизни США, и как он воспринимается в среде национальных меньшинств и этнических групп, а с другой, отразить позицию правящих кругов и американской общественности в вопросах будущего этносоциального развития Соединенных Штатов. К тому же в ходе сопоставления восприятия культурного плюрализма на уровне этнонациональных групп и общества в целом выяснится сущность эволюции концепции культурного плюрализма, ее движущие силы в теоретическом и практическом плане. Существующее в американской литературе утверждение о том, что культурный или этнический плюрализм в Америке берет свое начало в завоевании территорий, рабстве и эксплуатации иностранной рабочей силы³², может стать объективной посылкой анализа значения культурного плюрализма для развития общества США. Феномен культурного плюрализма является неотъемлемой частью истории Соединенных Штатов, ибо три названных аспекта в общественном развитии страны со всей очевидностью сохраняли свое значение (проявляющиеся с различной силой в зависимости от конкретных условий). Скажем, на захваченных у Мексики территориях население придерживалось традиционной культуры (материальной, художественной), быта, тем самым высказывая свое отношение к возможности интеграции в новое общество, навязывавшее новым компонентам населения собственные культурные, моральные ценности, а также их восприятие. Для миллионов иммигрантов черты культуры и быта страны происхождения длительное время являются ступенью на пути их адаптации в новых условиях американского общества с присущей ему этнической дискриминацией.

Определяя возможности функционирования культурного плюрализма как объективной закономерности этносоциального развития США на уровне этнонациональных групп, западные ученые указывают на необходимость соблюдения двух условий: 1) наличие социальной структуры на общинном уровне (сюда включаются: а) индексы этничности – нормы и ценности, язык, религия, национальное происхождение и т.д.; б) количество и значение этнических институций для жизнеобеспечения этнической общины (группы) как таковой; в) степень замкнутости сети социальных связей внутри общины); 2) психологические ориентации в отношении общины (группы), включающие идентификацию, деятельность по сохранению и поддержанию этнических ценностей своей общины или группы³³.

Предложенные критерии являются измерителями степени ассимилированности различных этнонациональных групп, т.е. они могут отразить, насколько представители общин приняли существующий образ жизни в широком толковании его содержания от экономических его основ до

психоповеденческих феноменов и насколько они сохраняют атрибуты своего этнического происхождения. В период господствования в научной теории и политической практике ассимиляционистских тенденций считалось, что культурные различия этнонациональных групп в передаче от поколения к поколению будут сглаживаться и в конечном итоге вообще исчезнут. При этом огромное значение придавалось универсализму современного индустриального общества. Индустриализация, таким образом, ведет к ассимилированию и исчезновению этнических групп. Согласно стандартному социологическому определению ассимиляции, «если индивид осознает, что его пытаются ассимилировать, то он не является полностью ассимилированным, он скорее склонен рассматривать себя "обособленным"». По Д. Глейзеру, этнические индексы играют для этого индивида большую роль, а этнические характеристики той или иной группы являются для него социально значимыми, в противном же случае у него появляются другие (отличительные от этнических. – В.Е.) образцы идентификации³⁴.

Современное этносоциальное развитие Соединенных Штатов свидетельствует, что для многих представителей этнонациональных групп индексы, связанные с их происхождением, не теряют своего значения, а в период обострения национального вопроса их роль возрастает, в первую очередь в оценке внутригрупповой (общинной) жизни. Начиная с середины 60-х и в последующие годы, в частности в упоминавшихся результатах работы специальной комиссии Министерства социального обеспечения, здравоохранения и образования США с особой силой подтвердилось высказывавшееся и ранее некоторыми американскими учеными мнение о том, что в США существуют различные этнические образования со своеобразием внутригрупповых связей³⁵. В начале 70-х годов советские исследователи в ходе анализа национальных процессов США установили, что этнические группы с довольно устойчивыми внутренними связями являются структурным элементом американского общества³⁶. Восемидесятые годы дают также немало примеров, которые показывают, что "в Соединенных Штатах сохраняются этническая стратификация, культурная плюралистичность и разнообразие образов жизни"³⁷. Так, в современных США нередко встречаются компактные поселения выходцев из той или иной страны – в авторской трактовке это переселенческие анклав³⁸, – со своеобразной культурной жизнью (здесь проводятся мероприятия, отражающие этническую специфику общины, – фестивали народной музыки, танца, отправление религиозных обрядов и т.д.). В местах сосредоточения большого количества выходцев из одной страны, например, корейцев в Лос-Анджелесе, функционируют даже предприятия

мелкого, иногда среднего бизнеса³⁹, работают (преимущественно при этнической церкви) школы, где желающих обучают языку страны происхождения. Полиэтнический характер американского общества зафиксирован и в последних переписях населения США.

Таким образом, все приводившиеся выше рассуждения указывают, что объективно соблюдается одно из условий классификации американского общества – в этнокультурном плане плюралистичного – наличие разнородных этнонациональных элементов, образующих в большей или меньшей степени однородные общины со своеобразными внутригрупповыми связями и характеристиками, выделяющими их в окружающей среде. Жизнеобеспечение этих своеобразных общин осуществляется в результате деятельности этнических организаций, этнической прессы, этнической семьи, этнических фестивалей и др.

Потенциально наибольший вклад в жизнеобеспечение этнических общин, на наш взгляд, могут внести этнические организации, поскольку, во-первых, зачастую идентичность ассоциируется с принадлежностью к той или иной организации; во-вторых, этнические организации представляют собой структуры, в рамках которых их члены удовлетворяют специфические интересы и потребности, связанные с инациональным, происхождением. Отметим, что степень необходимости удовлетворения специфических интересов и потребностей у разных поколений различна, что отражается и на возрастном составе этнических организаций – исследователи отмечают устойчивую тенденцию сокращения численности молодых членов этнических организаций⁴⁰; в-третьих, участие в деятельности организаций способствует росту сознания принадлежности к той или иной этнонациональной группе⁴¹. Под этническими организациями мы понимаем объединения групп людей одного и того же происхождения, представляющие институализированные образцы связей между ними. Основой для объединения могут служить социальные, идеологические, политические, научные, культурные мотивы. Примерами таких объединений являются общества взаимопомощи, научные общества, занимающиеся изучением истории той или другой этнонациональной группы, церковь, политические организации (прогрессивного и консервативно-националистического толка), кружки художественной самодеятельности и др.

Безусловно, роль перечисленных организаций в сохранении этничности далеко не равнозначна. Так, иммигрантская церковь с ее двойственной ролью (как сдерживающий ассимиляцию фактор и как ассимилирующий фактор) на начальном этапе формирования украинской этнической группы в США являлась институцией, которая обладала четко выраженными функциями

консервации обычаев, языка, культуры. Но в последующем иммигрантская церковь, по наблюдениям советских исследователей, превращается в мощный ассимилирующий фактор⁴².

Существующие в США политические организации выходцев с Украины послевоенного периода – мотивом выезда лидеров этих организаций, по мнению исследователей, стало сотрудничество с режимом на оккупированной территории СССР⁴³, – сохраняя в названиях украинские этнонимы, не могут рассматриваться как структуры, в рамках которых полностью реализуются этнические интересы. В силу своей природы они не всегда выражали интересы большинства членов украинских этнических групп, являющихся представителями трудовых слоев, а те их акции, в ходе которых проявляются этнические характеристики, подчинялись достижению политических целей, в частности культивированию в сознании своих членов чувства враждебности к бывшей родине. Такое подчинение особо наглядно проявляется в позиции относительно контактов с Украиной, которым, по нашему мнению, принадлежит важная роль в сохранении этничности. Длительное время выступая против широких контактов с "землей отцов", руководствуясь конъюнктурно-реакционными политическими мотивами, они тем самым ограничивали возможности приобщения новых поколений к достижениям национальной культуры и информированности об общественных процессах, происходящих в Советской Украине. Это, безусловно, сдерживало стремление к сохранению этнического своеобразия у молодого поколения и деформировало видение в более широком плане реальных проблем современного мира, что в конечном итоге сказывается и на возможностях этнических организаций в реализации идей плюралистического развития. Следует отметить, что в этой среде в последнее время наблюдаются некоторые изменения в сторону смягчения жесткой позиции бойкота контактов со страной происхождения.

Настоящими очагами сохранения и развития этничности выступают организации, строящиеся на культурной основе, при этом отмечается тенденция замены национальной идентичности идентичностью культурной. Правда, данные процессы неравнозначны для всех групп, например, для американцев славянского происхождения это свойственно в большей степени, чем представителям других групп, скажем, выходцам из азиатских стран: во-первых, постоянно уменьшается количество лиц, являющихся непосредственными выходцами из славянских стран (так, сегодня свыше 80% американцев украинского происхождения родились в Соединенных Штатах); во-вторых, в условиях отсутствия притока новых иммигрантов, стимулирующих интерес к культуре страны происхождения, усиливаются

процессы утраты черт культуры и быта этой страны под воздействием объективных условий существования в инонациональной среде – дисперсное расселение, особенности социальной мобильности, межэтнические связи и т.д. И хотя рост этнического самосознания стимулирует активизацию роли культуры в объединении усилий, направленных на жизнеобеспечение этнических общин, тем не менее функции культуры, в которой наиболее отчетливо выражается символическая этничность⁴⁵, как объединительного фактора реализуются не полностью. Правда, сейчас в США существует немало фольклорных (этнических) центров, каковыми, например, являются фольклорный центр при библиотеке Конгресса, кружки художественной самодеятельности этнических общин, культурный заповедник украинской этнической группы Арров-Парк, однако их деятельность ограничивается (особенно, если такие учреждения действуют в рамках отдельных общин) материальными возможностями. Поэтому, как правило, проводимые ими мероприятия во все большей степени приобретают локальный характер и их консолидирующая роль заметно снижается.

Важным структурным звеном в сохранении этнических черт является семья, выступающая, по мнению многих ученых, основной ячейкой передачи этнокультурных традиций последующим поколениям. При всей достоверности такого утверждения (несмотря на длительность пребывания выходцев с Украины и их потомков в США в их семьях культивируются традиционная пища, одежда, формы свободного времяпрепровождения) следует отметить, что уровень сохранения и передачи этнокультурной информации в семьях разных этносов различен. Американскими исследователями отмечается тенденция, которая со временем превращается в устойчивую, – этнокультурные традиции не всегда определяют облик семей этнических групп того или иного происхождения, особенно у представителей третьего и последующих поколений. Хотя в условиях возрастания интереса к этничности, порой подкрепляемого конкретными действиями, направленными на ее сохранение, еще удастся задерживать, а иногда и оживлять черты быта и культуры в семье, которые дают основания определять ее как этническую⁴⁴. В течение 15–20 последних лет функционирует формула "трех поколений", выдвинутая в свое время американским исследователем иммиграции М.Л. Хансеном: то, что привез с собой отец, старался забыть сын, а внук пытается возродить в современных условиях⁴⁵. Ведя речь о перспективах действенности данной формулы в первую очередь в рамках семьи, ибо последняя, по нашему мнению, представляет наибольшие возможности для ее реализации, мы должны учитывать следующие факторы: 1) процесс гомогенизации этнических семей в

условиях индустриального общества; 2) увеличение межэтнических браков – в США к середине 70-х годов смешанные браки у американцев украинского происхождения составляли от 60 до 90 %⁴⁶; высокая их доля наблюдалась у ирландцев⁴⁷; и особенно у представителей молодого поколения итальянцев, поляков, шведов, чехов, венгров, датчан и др.⁴⁸

Отмеченные тенденции оказывают определяющее влияние на состояние этнолингвистической ситуации в среде этнонациональных групп, что необходимо учитывать при оценке возможностей последних в сохранении своей культуры. Это связано в первую очередь с тем, что язык: а) обладает наиболее отчетливо выраженными этническими функциями; б) выполняет сигнификативные функции⁴⁹; в) является средством развития самых важных форм духовной культуры людей, принадлежащих к одной этнической общности⁵⁰. В силу этих функций язык страны происхождения представляет собой наиболее соответствующую лингвистическую структуру, в рамках которой проявляется этничность части американцев – выходцев из других стран. Однако поскольку языки в Северной Америке, как правило, относятся к трансплантационным, привнесенным извне и развиваются по особым законам, то они представляют собой новое лингвистическое образование, содержание которого связано с происходящими в иммигрантской среде процессами. Интралингвистические, межъязыковые и экстралингвистические аспекты развития языка, например, переселенцев с Украины, по мнению ряда специалистов, дают основания определять его как украинский иммигрантский язык⁵¹.

Отмеченная особенность этнических языков уже сама по себе предполагает определенную трансформацию этничности, по крайней мере в той части, которая сопряжена с лингвистическим ее выражением. Вместе с тем стабильная тенденция ограничения сфер пользования этническими языками и уменьшения количества лиц инонационального происхождения ими владеющих (подчеркнем – функционально), вызывает ослабление этничности. Уменьшение роли этнических языков в консолидации этнонациональных групп особенно характерно для городских условий, что определяется необходимостью участия в производственном процессе, в ходе которого в качестве языка взаимодействия используется английский.

Таким образом, потенциально на уровне этнических общин существуют довольно весомые возможности их жизнеобеспечения. Однако на практике в силу ряда объективных и субъективных причин, в первую очередь генерируемых условиями существования этнических общин в инонациональной среде, в том числе политикой официальных кругов в области

межнациональных отношений, отмеченные потенциальные возможности не реализуются. В этом контексте однозначно фиксируется вторичность самих этнических общин в плане влияния на реализацию теоретических постулатов концепции культурного плюрализма и опровергается утверждение западных исследователей, которые внутренние возможности этнических общин в сохранении и развитии их культурного своеобразия или ставят вровень с возможностями влияния на этот процесс государства, или отдают им приоритет⁵².

По нашему мнению (к таким выводам логично побуждают результаты анализа возможностей функционирования культурного плюрализма, определяющихся внутренними ресурсами этнонациональных групп), на степень реальной значимости концепции культурного плюрализма основное влияние оказывает то, как общество в целом (естественно, в первую очередь правящая его верхушка) воспринимает идею плюралистического развития и какие возможности оно предоставляет для ее реализации. В цитированной выше работе Б. Абу-Лабана, а также в работах других западных исследователей выделяются следующие критерии оценки значимости культурного плюрализма: 1) структурная поддержка плюрализма (юридическое или правительственное его признание; политика, образование, средства массовой информации и т.д., признающие и соответственным образом относящиеся к наличию в обществе этнического своеобразия, представленного множеством групп); 2) идеологические системы, интерпретирующие плюрализм и равенство (степень и тип желаемого плюрализма; степень равенства и филантропизма)⁵³.

Советские исследователи, оценивая усилия американского правительства по регулированию национальных отношений, отмечают некоторую эволюцию правительственной политики. Этого, в частности, требовала объективная закономерность этносоциального развития страны на современном этапе, когда многомиллионные массы дискриминируемых граждан инонационального происхождения заявили (в разных формах – от непосредственного участия в движениях социального протеста до активизации усилий по сохранению этнического своеобразия в условиях ассимиляции) о своей несогласии со сложившимся положением, при котором наблюдается огромный разрыв между вкладом выходцев из разных стран в экономику и культуру США и их социально-экономическим и политико-правовым статусом в американском обществе. "В условиях активизации выступлений расовых и белых этнических групп против всех форм дискриминации, в защиту своего культурного наследия, – отмечают И.А. Геевский и С. А. Червонная, – государственная политика уже не могла строиться на основе грубого навязывания им

ассимиляционной модели, игнорирующей культурное и языковое своеобразие составляющих американскую нацию этнических компонентов. Правящие круги вынуждены были пойти на некоторое смещение оси государственной политики в национальном вопросе в сторону плюрализма"⁵⁴.

Практика 70–80-х годов показала, что американское государство обладает значительным арсеналом средств для удержания протеста представителей национальных меньшинств и этнических групп в ограниченных рамках, которые не касаются устоев самого общества. В это время и особенно в период подготовки и празднования 200-летия образования США (1976 г.), столетия Статуи Свободы (1986 г.) американское правительство осуществило ряд мероприятий, которые, по терминологии ученых США, могли бы свидетельствовать о структурной поддержке плюрализма. Так, государство поощряло, а порой и субсидировало, проведение этнических фестивалей (в канун 200-летия, например, по стране курсировал так называемый этнический поезд, который "рекламировал" демократичность буржуазного государства в отношении различных этнонациональных групп; в Вашингтоне в 1979 г. проводился фестиваль индейского фольклора; в 1986 г. в Лос-Анджелесе при поддержке департамента по культуре муниципалитета устраивались праздники искусства армянской общины и т.д.), деятельность этнических научно-просветительских обществ и т.п. В этой связи в США в начале 70-х годов широко рекламировался принятый конгрессом в 1972 г. закон об изучении этнического наследия населения Соединенных Штатов. По словам его автора – сенатора Р.Швейкера, он явился "официальным признанием этничности как позитивной и конструктивной силы американского общества"⁵⁵. Согласно этому закону, для подготовки исследовательских материалов и распространения информации об истории культуры и традиций разных этнических групп США выделялось 15 млн. дол.⁵⁶ Безусловно, закон Р.Швейкера стимулировал государственное субсидирование изучения этнической истории США, отдельных этнонациональных групп. К началу 80-х годов в университетах и колледжах действовало 250 специальных курсов по изучению исторического прошлого и культурного наследия афроамериканцев, американцев мексиканского происхождения, индейцев, азиатских, арабских, европейских этнических групп⁵⁷. Во многих университетах были созданы центры этнических исследований. Главная цель последних, как отмечается в материалах Центра по изучению этнического наследия штата Мичиган при Уэйнском университете Детройта, «показать реальную картину культурного своеобразия американского общества, ввести в учебные программы материал об опыте жизни и культуре различных этнических групп, наличие которых

ранее игнорировалось, а также способствовать утверждению новой концепции интерпретации американского общества в противовес устоявшейся концепции "плавильного котла"⁵⁸.

После принятия Конгрессом США закона об изучении этнического наследия проводилось немало различного рода мероприятий в рамках новой правительственной политики в отношении национальных меньшинств и этнических групп, соответствующих все более распространенной концепции культурного плюрализма. К уже упоминавшимся можно добавить такие, как празднование во многих городах США дат, связанных с историей той или иной этнической общины, учреждение радио- и телевизионных программ на языках выходцев из других стран (например, программа телевидения на испанском языке в Лос-Анджелесе), назначение представителей расовых и этнических групп на высшие государственные посты, совместные автобусные перевозки (басинг) школьников, строительство жилья для представителей национальных меньшинств, предоставление в рамках программы "позитивных действий" некоторых преимуществ выходцам из цветных меньшинств при приеме на работу, поступлении в вузы и т.д.

Перечисление всех осуществленных мероприятий представляет собой довольно внушительный список. Но сам по себе он не дает возможности объективно оценить "структурную поддержку плюрализма"; он фиксирует только то обстоятельство, что под воздействием конкретных условий правящие круги США вынуждены идти на законное признание необходимости оказания помощи этнонациональным группам в сохранении их культурного наследия и в определенной степени улучшения их статуса в американском обществе. В этом контексте приоритет приобретает не декларированная сущность мероприятия, а его реальное содержание, что проверяется по следующим параметрам: а) его путь прохождения от принятия решения об осуществлении до реализации; б) его влияние на изменения в положении этнонациональных групп в обществе.

В таком плане проанализируем наиболее крупные мероприятия правительства США, что, на наш взгляд, позволит сделать обобщающие выводы о всей системе "структурной поддержки плюрализма". Это – программа "позитивных действий", программа исследования "этнического наследия" и программа по "двуязычному обучению".

Объявленная в начале 70-х годов программа "позитивных действий", согласно заявлениям официальных кругов, предусматривала оказание помощи представителям цветных меньшинств в их социальной мобильности, в частности в тех сферах социально-экономической жизни, где они более всего были дискриминированы. Однако уже с самого начала осуществления она

вызвала непреодолимое сопротивление со стороны шовинистических кругов, которые окрестили программу "дискриминацией наоборот". Главным их контраргументом было утверждение, что в результате реализации программы белые американцы якобы попадают в разряд дискриминированных, потому что "улучшение" экономического, социального и политического положения негров, испаноязычных американцев, пуэрториканцев и других происходит за счет ущемления прав белых американцев. Каждый случай приема по квотам выходцев из национальных меньшинств в вузы, на работу встречался реакционными силами буквально в штыки⁵⁹. В начале 80-х годов реакционные круги, поддерживаемые администрацией Р.Рейгана, начали в полном понимании этого слова наступление на программу "позитивных действий", сокращая ассигнования и ограничивая сферы ее влияния⁶⁰. Сегодня стало очевидным, что "позитивные действия" не дали весомых результатов в плане достижения выходцами из этнонациональных групп равного с представителями господствующего этнического большинства социально-экономического положения в американском обществе. Как и прежде, доходы представителей национальных меньшинств значительно отстают от таковых представителей ядра американской нации, как и прежде, представительство первых в управленческом аппарате далеко не соответствует их доле в населении США и по этому показателю они отстают от англосаксонцев. Подтверждение данному тезису можно найти в результатах социологических исследований, проводившихся в Чикаго Институтом исследования городской жизни в 1972 и 1983 г.⁶¹

Таблица 4. Представительство этнонациональных групп в управленческом аппарате Чикаго (%)

Этническая группа	Представители этнической группы в населении Чикаго		Директора – выходцы из той или иной группы		Другие управленческие кадры	
	1972	1983	1972	1983	1972	1983
Американцы польского происхождения	6,9	11,2	0,3	0,5	0,7	2,6
Американцы итальянского	4,8	7,3	1,9	2,2	2,9	2,9
Испанцы	4,4	8,2	0,1	0,2	0,1	0,1
Черные	17,6	20,1	0,4	1,8	0,1	0,5
Другие	66,3	53,2	97,3	95,3	96,2	93,9

Традиционно большой разрыв сохраняется в доходах семей национальных меньшинств, особенно цветных, и представителей белых американцев. Показательными в этом отношении являются данные последней (1980 г.) переписи США: среди семей с доходами менее 4000 дол. в год афроамериканцев – 15,9%, белых – 4,3%, в то время, как среди тех, доходы которых превышают 25 тыс. дол. соответственно – 13,4 и 29,5%⁶²; среди семей – выходцев из Латинской Америки с доходами более 24 тыс. дол. в год насчитывалось 9,7%⁶³. В целом же доход афроамериканской семьи остается на 40% ниже среднего дохода всех семей Соединенных Штатов, а 30% испаноязычных американцев проживают в бедности⁶⁴.

Осуществление мероприятий в рамках культурного плюрализма не способствует преодолению довольно ощутимой разницы между американцами англосаксонского происхождения и иммигрантами и их потомками из других европейских стран в той сфере, которая по всем параметрам должна охватываться концепцией культурного плюрализма, – сфере образования. По официальной статистике, в 1978 г. среднее образование имели 54,9% выходцев из Польши, 54,1 % – из Италии, 48% – из Венгрии, 42,6% – из Чехословакии, в то время как выходцы из Англии – 70,4%. Разница между долей людей с высшим образованием у американцев польского происхождения и американцами англосаксонского происхождения составляла 19%, других восточноевропейских стран – 17%⁶⁵. Факт наличия у представителей некоторых этнонациональных групп (например, выходцев из Китая, Японии, Кореи) высшего уровня, чем в среднем по стране, объясняется тем, что до приезда в США этот уровень был довольно высоким, он приближался к уровню выходцев из Англии⁶⁶.

Индикатором истинного отношения правящих кругов США к стимулированию развития культур и этнического своеобразия выходцев из разных стран служат дискуссии вокруг законопроекта об изучении "этнического наследия", а затем сложности в реализации его уже как закона. Само обсуждение законопроекта длилось три с половиной года (20 февраля 1969 г. – 23 июня 1972 г.). Во время слушаний в Комитете по образованию и труду палаты представителей Конгресса США было высказано опасение (конгрессмен Э.Маццоли), что свои права на "этническое наследие" могут предъявить не только крупные этнонациональные группы, но и совсем малочисленные⁶⁷. Обещанная сумма в 15 млн. дол. на осуществление программы "этнического наследия" была урезана до 5 млн., а реальные ассигнования в 1973 г. составили всего 2,375 млн. дол.⁶⁸, что позволило удовлетворить только 3% общего количества поданных заявок. Отметим, что в

результате давления оппозиции на правительство ассигнования на изучение "этнического наследия" в последующие годы не достигали даже этого уровня: в 1975–1976 гг. – 1,8 млн., в 1977–1978 гг. – 2,3 млн.⁶⁹ Примерно на таком же уровне удерживалось субсидирование этой программы и в 80-е годы. Названных сумм хватало только на покрытие незначительной части расходов, связанных с изучением истории этнических групп и распространением информации об их прошлом и настоящем. Поэтому руководители "этнических программ" сознательно ограничивали количество групп и объемы исследования. Так, выделенных 47,6 тыс. дол. для Центра исследования иммиграции при университете штата Миннесота, в 1974–1978 гг. едва хватило для осуществления исследований в пяти этнических группах на локальном уровне: финской, польской, итальянской, украинской и выходцев из южнославянских стран⁷⁰.

Дополнительные свидетельства декларативности заявлений правящих кругов о "заботе" относительно национальных меньшинств дает анализ современного положения двуязычного обучения в американских школах – так называемая программа "билингвизма". Известно, что под давлением выходцев из Латинской Америки Конгресс США вынужден был в 1967 г. принять закон о двуязычном обучении, в котором нуждаются 3,6–3,8 млн. детей. Согласно этому закону в некоторых штатах (преимущественно на Юго-Западе США) в школах были введены "демонстрационные проекты", предусматривавшие изучение детьми в начальных школах родного языка и его использование в процессе обучения. Однако, по утверждению конгрессмена Д. Эдвардса, "конгресс никогда не выделял фондов, достаточных для решения проблемы. Выделение средств в соответствии с законом о двуязычном обучении осуществляется сегодня без учета потребностей учащихся. Количество денег никогда не отвечало масштабу проблем неанглоязычных американцев"⁷¹. Максимальный процент охвата программами двуязычного обучения не превышал 2% учащихся, нуждавшихся в нем⁷². Не внес существенных позитивных изменений в ситуацию и новый Закон по "билингвизму" 1974 года. Более того, давление расистско-шовинистических кругов, усилившееся в конце 70-х годов, осложняло деятельность прогрессивных сил по введению двуязычного обучения в американских школах. Некоторые западные идеологи и официальные лица в осуществлении даже в незначительных масштабах программы "билингвизма" усматривают некую угрозу американскому строю, ибо, по мнению конгрессмена С. Хаякавы, противника двуязычного обучения, оно стимулирует сепаратистские движения и подрывает "внутреннее единство нации". Основываясь на концепции, что американская плюралистическая

демократия возможна только при условии отмеченного "единства", он беспелляционно утверждал, что только английский язык дает право выхода в американскую культуру⁷³.

Таким образом, анализировавшие мероприятия правительства США лишь частично удовлетворяют потребности выходцев из разных этнонациональных групп. В большей степени они опровергают пропагандистские утверждения о возможностях демократического развития культур этнонациональных групп и социальной мобильности последних и ставят под сомнение объективность теоретических рассуждений о возможностях концепции культурного плюрализма как модели этносоциального развития США, об утверждении в общественной жизни страны так называемого корпоративного плюрализма, который признает существование различных этнонациональных групп и более того, по М. Гордону, стимулирует сохранение культурного многообразия и способствует формированию такой национальной культуры, которая представляет собой мозаику субкультур, гармонично взаимодействующих в рамках всего общества⁷⁴.

Попытки западных идеологов и теоретиков отстоять насаждавшиеся на протяжении длительного времени образцы англосаксонской культуры и поведения в качестве стандартной нормы возводят значительную преграду на пути реализации "корпоративного плюрализма", особенно когда речь идет о демократичных, прогрессивных элементах культуры, носителями которых в известной степени являются трудящиеся слои американского общества. Результаты нашего анализа вскрывают классовую сущность концепции культурного плюрализма, ее идеологическую направленность. Для характеристики осуществляемых правящими кругами мероприятий в рамках этой концепции вполне применимы слова В.И. Ленина: "Капитализм вообще и империализм в особенности превращает демократию в иллюзию – и в то же время капитализм порождает демократические стремления в массах, создает демократические учреждения..."⁷⁵. Иллюзорность западной демократии в отношении многомиллионных выходцев из разных стран становится неоспоримой, если вспомнить, как подчеркивал профессор Гарвардского университета, известнейший американский этноисторик О.Хендлин, что развитие США "было достигнуто в значительной степени благодаря уму и труду иммигрантов всех рас и со всех концов света... Их ум и их труд помогли заселить наши земли, развить наше сельское хозяйство, нашу промышленность, дать ход нашей торговле, открыть много нового и вообще преобразовать нашу страну в ведущую..."⁷⁶. По его подсчетам, вклад одного иммигранта в

экономику страны исчисляется 30–80 тыс. дол. Поэтому все предлагаемые половинчатые мероприятия, предусматриваемые концепцией культурного плюрализма, покрывают мизерную долю усилий и энергии, отданных выходцами из разных этносов американскому обществу.

Кроме всего прочего, есть основания для утверждений, что концепция культурного плюрализма, в частности ассигнования на удовлетворение некоторых потребностей этнокультурного развития выходцев из других стран, используется правящими кругами через верхушку этнонациональных групп для разжигания настроений неприязни друг к другу. Эта тенденция проявилась во время съезда "Национальной конференции этнических групп" (Вашингтон, 1972 г.), когда, скажем, негритянское население обвинялось в том, что оно якобы пользуется большими "привилегиями" в американском обществе, чем другие этнические группы⁷⁷. Более того, националистическая верхушка пытается выделяемые ассигнования использовать в своих корыстных целях, учреждая различного рода комитеты под вывеской борьбы за решение этнонациональных проблем. Вскрывая истинную сущность такой позиции буржуазной верхушки этнических групп, прогрессивная газета украинцев американского происхождения "Українські вісті" в свое время писала, что эта верхушка "...никогда не проявляет интереса к социальным проблемам... к проблемам подъема материального и духовного уровня широких масс". И наоборот, ее представители, "...опережая друг друга хотят доказать свою "суперлояльность" и "супер-патриотизм", единогласно поддерживают любые мероприятия, направленные на подавление демократических движений, всяческие постулаты, касающиеся ограничения гражданских свобод, игнорирующие принципы расового и национального равенства"⁷⁸.

В результате поляризации классовых интересов в отношении мероприятий, осуществляемых правительственными кругами в рамках концепции культурного плюрализма, формируется довольно сложная политико-идеологическая ситуация вокруг самой концепции и ее использования в качестве модели этносоциального развития США. Дело в том, что в процессе реализации отмечавшихся выше программ все очевиднее обнаруживалась несостоятельность концепции культурного плюрализма – ее практические результаты не соответствовали тем надеждам, которые на нее возлагались как правящими кругами США, так и самими этнонациональными группами. Для последних культурный плюрализм означал теоретическую возможность, лишь частично подкрепляемую половинчатыми мерами правительства, признания их этнокультурного своеобразия в условиях американского общества, его сохранения и дальнейшего развития. Несмотря на

все декларативные заявления официальных лиц, тем не менее случаи дискриминации по этническим признакам опровергают искренность заявлений о признании вклада выходцев из разных стран в развитии США, признания толерантности правящих кругов к этнокультурному своеобразию различных компонентов населения. Приводившиеся примеры неравноправного положения выходцев из национальных меньшинств и этнических групп ставят под сомнение реальность возможности сохранения этого своеобразия при "поддержке" официальных властей.

Неудовлетворенность правящих кругов реализацией концепции культурного плюрализма может, на наш взгляд, основываться на том, что мероприятия, осуществлявшиеся в ее рамках, не смогли в той мере, как рассчитывали официальные круги, затушевать остроту национальных проблем. В некоторых случаях, о чем речь шла выше, наблюдался обратный эффект, когда напряженность этнонациональных проблем не спадала, а возрастала. Правда, это проявлялось в несколько иной плоскости, чем обычно, – в сфере отношений между самими этнонациональными группами. Определенные круги в Соединенных Штатах своими действиями пытаются стимулировать напряженность в этом аспекте национальных отношений, тем самым добиваясь некоторого ослабления антагонистичности в отношениях между доминантной и подчиненными группами, что, кстати, на определенных этапах и в определенных условиях возможно. Отдельные ученые в свою очередь стремятся подвести теоретическую базу под факт существования напряженности в отношениях между различными этнонациональными компонентами населения США, выводя ее из того же этнокультурного своеобразия выходцев из разных стран мира, а также коренного населения. Одним из основных в этом плане является тезис о "несовместимости" культур. Вскрывая фальшивость подобных утверждений, известный американский ученый-антрополог С. Тэлбот, исследующий историю индейцев длительное время, подчеркивает: "Рассуждая в таком ключе, можно прийти к абсурдному выводу, что якобы в бедности, расовой дискриминации, неравноправии в образовании, в экономической отсталости резерваций и т.д. виноваты скорее угнетаемые, а не их угнетатели"⁷⁹.

Более детально аспект проблемы, касающийся природы напряженности в отношениях между различными этнонациональными компонентами населения США, будет рассмотрен в связи с анализом современной этнонациональной ситуации в свете новейших интерпретаций этничности. Здесь же эту тенденцию мы фиксируем, чтобы показать мотивы появления модернизированных определений сущности концепции культурного плюрализма, именуемых порой

"новым плюрализмом". Согласно Н. Глейзеру, "новый плюрализм" характерен для белых этнических групп, выдвигающих требования равноправного признания в американском обществе⁸⁰. На наш взгляд, модификация концепции культурного плюрализма с его делением на "слабый" и "сильный" вносит новый момент в противопоставление белых и цветных этнонациональных групп населения США. В рамках "сильного" плюрализма Н. Глейзер рассматривает движение афроамериканцев и других меньшинств, настойчиво требующих реализации своих прав, обращая внимание на свой колониальный статус и стремящихся к автономному, сепаративному развитию. "Слабый" плюрализм как таковой предусматривает лояльное отношение к аккультурации и ассимиляции⁸¹. Его, если следовать рассуждениям Н. Глейзера, могут удовлетворить и те мероприятия, осуществляемые американским государством в последнее время. В такой трактовке концепция "нового плюрализма" может рассматриваться как один из путей ассимиляции, но теперь не посредством жесткого давления на этнонациональные группы, а путем удовлетворения некоторых потребностей развития их этнического своеобразия, которые проявились на волне "этнического возрождения". Нельзя сказать, что теоретики "нового плюрализма" оригинальны. И ранее многие американские исследователи рассматривали культурный плюрализм как одну из концепций ассимиляции выходцев из других стран⁸². В отличие от приверженцев "нового плюрализма" предыдущие интерпретаторы не выпячивали данный аспект в условиях обострившихся научных и идеологических дискуссий о путях этносоциального развития США, когда концепции, инкорпорировавшие жесткое требование ассимиляции других культур англоамериканской культурой, отвергались большинством исследователей.

Подводя итоги, отметим следующие моменты. Культурный плюрализм в период своего зарождения как теоретической концепции, рассматривавший существование социокультурной диверсификации как позитивного явления в американском обществе и предполагавший ее дальнейшее сохранение, в начале 80-х годов в условиях выявления его противоречивости интерпретируется ведущими западными учеными не в таком идеализированном ключе. В своих определениях культурного плюрализма американские теоретики значительное внимание уделяют изменяющемуся характеру самих этнических культур. "Культурный плюрализм, – подчеркивается в Гарвардской энциклопедии американских этнических групп, – не означает, что специфические культуры в своей основе не будут оставаться все время неизменными. Теория учитывает значимость техники социального приспособления, которая позволит сохранение лучшего из всех культур..."⁸³ Безусловно, социальные условия

определяют ситуацию этнокультурного развития, но следует помнить, что эти условия создаются обществом и в большой степени определяются господствующим классом. Поэтому подобного рода интерпретации культурного плюрализма оставляют возможность вину за конфликтность в отношениях между подчиненной и доминантной группами возложить та первую, которая якобы не в состоянии изменяться в соответствии с необходимостью приспособления к существующим условиям. Данная тенденция довольно четко проявляется в анализе западными учеными отношений подчиненных групп с господствующей.

В 80-е годы несостоятельность концепции культурного плюрализма как основы модели этносоциального развития США, а в более широком смысле и других полиэтнических стран капиталистического мира, проявилась с особой очевидностью. Она не предусматривала систему мероприятий с участием буржуазного государства, которые наполняли бы декламируемые в общем-то позитивные лозунги. Объективно этого и не могло быть, поскольку буржуазное государство заинтересовано в реализации "плюралистической демократии" в той степени, в какой она отвечает интересам господствующего класса. Но так как буржуазное государство само не является демократической общественной структурой, а наоборот, представляет собой главный инструмент осуществления господства буржуазии, поэтому концепция культурного плюрализма используется правящими кругами и западными теоретиками для поддержания мифа о демократичности капиталистического общества. Когда же она не справляется с этой миссией, то начинаются интенсивные поиски ее модификации в соответствии с социальными условиями и политико-идеологической обстановкой в полиэтничной стране. Данная тенденция характерна не только для Соединенных Штатов, но и для Канады, где концепция плюралистического этносоциального развития в 70-е годы приобретает особую популярность под названием многокультурности.

2. МНОГОКУЛЬТУРНОСТЬ В КАНАДЕ: ОТ КОНЦЕПЦИИ К ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДОКТРИНЕ

Концепция многокультурности в теоретических интерпретациях западных этносоциологов, преимущественно канадских, является одним из вариантов более распространенной и проанализированной выше концепции культурного плюрализма⁸⁴. Однако поскольку у варианта имеются свои особенности, базирующиеся на своеобразии этносоциального развития Канады, что, безусловно, отражается на теоретических принципах формирования концепции многокультурности, ее развитии, то представляется целесообразным

и вполне логичным рассмотреть названную концепцию несколько автономно. В пользу данного подхода говорит и тот аргумент, что именно этот вариант концепции культурного плюрализма в Канаде послужил основой официальной правительственной политики в отношении этнонациональных групп, т.е. наблюдается эволюция теоретической концепции в политическую доктрину. Данное обстоятельство дает возможность проследить, как на базе концепции строится модель этносоциального развития полиэтнической страны. В свою очередь сравнение теории и ее внедрения в практику позволяет выяснить практическую ценность концепции и возможности ее реализации в условиях капиталистического общества.

Теоретические истоки концепции многокультурности исходят к попыткам канадских социологов еще в 20-е годы по-новому взглянуть на многоэтничный состав населения и объяснить причины сохранения представителями различных этнонациональных групп своеобразия быта и культуры после длительного их пребывания на канадской земле. В тот же период в научную литературу и общественную практику вводится термин "канадская мозаика", а несколько позднее – "единство в многообразии". Собственно, этот новый взгляд, объективно отражающий в научной литературе факт неперепплавляемости разных этнических групп – местного и иммигрантского происхождения, послужил началом формирования концепции многокультурности.

Одним из первых теоретиков "канадской мозаики" был известный исследователь этнического фольклора и народной музыки Дж. Гиббон. Результаты его длительных теоретических и полевых изысканий были изложены в книге "Канадская мозаика"⁸⁵, которая сыграла большую роль в популяризации нового взгляда канадских исследователей этнокультурного развития страны, хотя сам Дж. Гиббон не был изобретателем нового метафорического термина. Впервые этот термин был использован в 1922 г. канадской исследовательницей В. Хейворд при описании иммигрантских поселений в канадских степных провинциях⁸⁶, а затем в исследовании иммиграции и ее проблем в Канаде, в частности, образовательных, религиозных, проблем адаптации в новых условиях Х. Фостер, вышедшем в качестве учебного пособия для работников социальной сферы в 1926 г.⁸⁷

Следует отметить, что первые публикации по "канадской мозаике" преимущественно только фиксировали объективную закономерность этносоциального развития Канады – наличие на ее территории множества этнонациональных групп со своеобразными чертами быта и культуры. Они послужили толчком к теоретическому осмыслению феномена. Этому процессу

способствовало формирование в американской исторической и социологической литературе концепции культурного плюрализма. Не рассматривая концепцию "канадской мозаики" как непосредственное продолжение концепции культурного плюрализма в канадских условиях или как результат движения против концепции "плавильного котла", развернувшегося в американской философско-социологической мысли в начале века и в последующие годы, тем не менее можно говорить об определенном влиянии изменений взглядов некоторых ученых США относительно этнонациональной ситуации в своей стране на содержание интерпретации канадскими учеными ситуации в Канаде. По убеждению известного канадского библиографа А.Грегоровича, теоретическое оформление концепции "канадской мозаики" после Дж. Гиббона наиболее четко прослеживается в работах профессора университета Аккадии В. Кирконелла⁸⁸. Он, в частности, касается некоторых аспектов "мозаичности" состава населения Канады, в большинстве случаев исследуя топонимику и поэзию отдельных этнонациональных групп страны⁸⁹. В один ряд с названными исследователями "канадской мозаики" А. Грегорович ставит и В. Кейя, работы которого посвящены в основном характеру расселения иммигрантов, прибывавших в Канаду в разные периоды⁹⁰.

Знакомство с содержанием работ двух последних авторов, особенно В. Кейя, не во всех пунктах позволяет нам согласиться с оценкой А.Грегоровича. В них превалирует описание верхнего, видимого слоя феномена "мозаики" без проникновения в его сущность и причины порождения. Такой подход к изучению явления "канадской мозаики" не позволяет оценивать названных авторов как теоретиков одноименной концепции и предвестников концепции многокультурности, хотя несомненна их заслуга в привлечении внимания канадской общественности, в том числе научной, к необходимости переосмысления установившихся стереотипов этнонационального развития Канады, выразившихся в формуле "одна Канада – две культуры" или в концепции "двух народов-фундаторов". Речь идет об англоканадцах и франкоканадцах и их культурах. На наш взгляд, исследования В. Кирконелла и особенно публичная деятельность В. Кейя в 60–70-е годы в большей степени способствовали популяризации концепции "третьей силы", или "третьего элемента".

Результаты исследований полиэтнического характера состава населения Канады, осуществлявшихся в 60–70-е годы известными этносоциологами А. Ричмондом и Дж. Портером, и их интерпретация дают больше оснований для утверждения, что именно они внесли самый весомый вклад в развитие и

формирование концепции "канадской мозаики"⁹¹. В своих трудах названные ученые не остановились лишь на фиксации факта многоэтничности состава населения Канады. Социологические обследования, в частности, проводившиеся под руководством А. Ричмонда в 60-е годы в рамках Программы этнических исследований в Институте психологических исследований при Йоркском университете (Торонто), позволили проникнуть в сущность явления "канадской мозаики". Одним из важных, но, по нашему мнению, не главных факторов, на которых сосредоточили свое внимание исследователи, было усиление в отмеченный период иммиграции в Канаду, особенно из тех стран, социально-экономический и культурный уровень которых значительно отличался от Канады. Так, из стран Африки, Северной, Центральной, Южной Америки, Азии за период с 1964 по 1968 г. прибыло 18,4% всех иммигрантов, а с 1969 по 1973 г. – 38,7% с последующим возрастанием в 1979–1981 гг. до 57,7%⁹². По предварительным оценкам канадского демографа Дж.Сэмюэля, к 2001 г. доля черных, выходцев из Латинской Америки и Азии составит 5,6% всего населения Канады (в 1981 г. – 4,7%)⁹³. Это обстоятельство,

безусловно, подчеркивает "мозаичность" канадского населения. Однако данный фактор характеризует больше форму, чем содержание явления. Кстати, его значение отмечалось и предшественниками Дж. Портера и А. Ричмонда.

Другим обстоятельством, выявленным этими учеными и играющим, по нашему убеждению, весомую роль в сохранении "мозаичности" (в смысле некоторой обособленности этнонациональных групп) канадского населения, выступает дискриминация иммигрантов, явная и завуалированная, во всех сферах общественной жизни. А. Ричмонд путем анкетирования, анализа официальных статистических данных установил, например, дискриминацию лиц украинского происхождения в оплате труда, более высокую степень по сравнению с другими этнонациональными группами мобильности выходцев из Великобритании. Данная тенденция нашла свое подтверждение в социологическом исследовании М. Кельнера в 100 крупнейших корпорациях Торонто лица неанглосаксонского происхождения, занимающие высшие посты, составляют всего 7%, несколько значительнее их доля в профсоюзной элите, провинциальных и городских органах управления⁹⁴. Но как первый, так и второй показатели несравненно ниже их представительства в общем составе населения Канады. Что же касается социальной сферы, то, как подчеркивает исследователь, "лидерство в Торонто практически исключительно находится в руках англосаксонцев, и они неохотно допускают в свой круг лиц другого этнического происхождения"⁹⁵. Для иммигрантов в 60-е годы были

свойственны и другие формы дискриминации, например, при найме на работу, в возможностях переквалификации и т.д. Именно так называемая этническая дискриминация (по этническому происхождению) стала главным источником обособленности тех или иных этнонациональных групп, усиливая мозаичность канадского общества, а не то, что последняя всячески поощрялась властями, как отмечает Дж. Портер⁹⁶, Кстати, у того же Дж.Портера в более поздней работе можно встретить очень характерное утверждение, которое противоречит упомянутому и в некоторой степени подтверждает наши рассуждения. В ней автор обращает внимание на тот факт, что при проведении переписей многие жители Канады, особенно выходцы и их потомки из европейских стран, отрицают свое европейское происхождение и идентифицируют себя с доминирующим большинством Канады⁹⁷. То есть попытка скрыть свое происхождение свидетельствует о наличии "этнической дискриминации". Этническое происхождение граждан Канады наряду с другими факторами в значительной степени определяет их место в социальной иерархии общества: наивысшие ее ступени занимают выходцы с Британских островов, а самые низшие – представители азиатской, латиноамериканской и африканской иммиграции, которая отличается от господствующего этнического большинства не только социальным и профессионально-квалификационным составом, но и внешними признаками, в частности цветом кожи. В канадской этносоциологии выходцы из перечисленных регионов получили наименование "видимые, зримо воспринимаемые меньшинства (visible minorities)"⁹⁸.

Таким образом, осуществляя этносоциологический анализ канадского общества, А. Ричмонд и Дж. Портер дали объяснение (хотя не всегда непосредственно его можно констатировать в их работах, но во всяком случае результаты анализа позволяют это сделать) характера и источников "канадской мозаики". Большая заслуга названных исследователей – в подведении истинно теоретической базы под рассматриваемое общественное явление. Обосновывая свои взгляды на канадское общество как "мозаичное", родоначальники концепции, да и их последователи, идеализировали прочность связей, удерживающих отдельные камешки (этнические элементы) в едином панно. На наш взгляд, это было результатом недооценки, а порой и откровенного игнорирования, социальных факторов, оказывающих в длительной перспективе решающее влияние на этнонациональное развитие страны.

Результаты исследований А. Ричмонда и Дж. Портера наряду с их классификацией в качестве нового взгляда (по сравнению с их предшественниками) на этнонациональную ситуацию в стране дают определенные возможности для рассуждений о некотором различии концепции

"канадской мозаики" и концепции многокультурности. Отмечая, что они очень сходны по своей сути, поскольку интерпретируют один и тот же объект – полиэтничный характер населения Канады – и являются вариантами теории культурного плюрализма, они все же не тождественны. В основе их дифференциации лежит подход к оценке объективного факта существования различных этнонациональных групп в рамках одного этнополитического организма: если концепция "канадской мозаики", отражая этот факт, пыталась сделать его достоянием общественной мысли, утвердить его в общественном сознании как существующую действительность, то для концепции многокультурности характерна постановка вопроса о вкладе различных этнических групп в развитие канадской культуры. А это в свою очередь сопряжено с оценкой государственной политики в сфере национальных отношений или, по крайней мере, здесь объективно предполагается признание или непризнание этого вклада со стороны правительственных кругов и соответствующего реагирования на такую реальность, чего не наблюдалось в концепции "канадской мозаики".

Существующая дифференциация представляется важной в плане выяснения эволюции концепций этносоциального развития Канады. Кроме того, сам термин "мозаика" больше ориентирован на восприятие канадского общества как конгломерата, составленного из различных этнических элементов с подчеркиванием их определенной обособленности. В действительности речь все-таки больше идет о специфике, своеобразии существования различных этнонациональных групп как составной части канадского населения, а еще более точно – англоканадской или франкоканадской общностей. Даже при сохранении группами некоторых внешних признаков такой обособленности – наличие порой компактных поселений (анклавов), проведение фольклорных праздников своих групп и т. д. – не дает повода рассматривать их как изолированные островки в населении Канады, поскольку такие факторы, как внутренние миграции, межэтнические браки, совместное участие представителей разных групп в производственном процессе разрушают эту обособленность. В данном плане концепция многокультурности более точно отражает действительность и синонимом к ней может употребляться термин "разнообразие в единстве", предложенный еще в 1900 г. премьер-министром Канады У. Лорье.

В дальнейшем анализе остановимся на причинах, способствовавших распространению концепции многокультурности в научной литературе и общественной практике, на идеологической и социальной сущности теоретических основ этой концепции, эволюции концепции в политическую

доктрину. Индикатором того, как работает та или иная теоретическая концепция, осуществленная в политической практике, безусловно, служит действительность.

Концепция многокультурности, по утверждениям многих канадских исследователей, отталкивается от факта многоэтничности состава населения Канады. В общем-то такое утверждение вполне справедливо. Однако оно не раскрывает других аспектов этносоциального развития страны, которые сопряжены с попыткой его регулирования со стороны государства. Без учета идеологических факторов невозможно понять, почему именно в 60–70-е и последующие годы концепция многокультурности становится объектом внимания представителей науки и власти.

Выяснение идеологических предпосылок развития концепции многокультурности является ступенью к осмыслению ее уникального характера, заключающегося в том, что период ее использования для теоретической интерпретации особенностей этносоциального развития Канады практически совпадает с периодом ее доктринизации. Отсчет действия концепции многокультурности можно считать середину 60-х годов. Именно в этот период (1963–1967 гг.) в Канаде работала Королевская комиссия по билингвизму и бикультурности, одной из задач которой являлось выяснение этнонациональной ситуации в стране и роли иммигрантов в ее развитии. Непосредственным поводом для создания названной комиссии стал назревший кризис Канадской конференции⁹⁹. Деятельность комиссии способствовала активизации научного осмысления закономерностей и особенностей этнонационального развития Канады помимо того, что непосредственно и опосредованно к участию в ее работе были привлечены известные канадские ученые. В ходе ее работы, дискуссий канадских исследователей выяснилась сущность и практическая ценность имевших хождение иных концепций: равного партнерства, двух народов-фундаторов, двух наций, мозаики, единства в многообразии, регионализма, сепаратизма и других¹⁰⁰. К концу 60-х годов концепция многокультурности утверждается как господствующая в этносоциологической науке и общественной мысли, а в начале 70-х она становится официальной политикой федерального правительства. Правда, канадский исследователь Б. Хейденкорн утверждает, что политика многокультурности действовала в стране еще задолго до 1971 г., по крайней мере, за лет пятнадцать¹⁰¹. Вышеизложенные рассуждения и факты, в частности тот, что Королевская комиссия по билингвизму и бикультурности начала свою работу только в 1963 г., а ранее канадское правительство не предпринимало практических шагов к осуществлению мероприятий, которые давали бы

основания классифицировать их как реализацию программы по многокультурности, противоречат утверждению Б. Хейденкорна. Мы не относим к ним тех или иных заявлений, пусть даже прозвучавших из уст официальных лиц, например представителя управления гражданства г.Ванкувера: "Канадский гражданин имеет привилегию жить в стране, где культивирование языка, религии и культуры его предков не только разрешается, но и поощряется"¹⁰². Поощрение на словах не подкреплялось конкретными действиями, что сказывалось на упадке культурной жизни этнических общин и было одной из причин недовольства политикой правительства Канады в сфере национальных отношений.

Относительно небольшой эволюционный период мы связываем с идеологией правящего класса в условиях обострившихся этнонациональных проблем. Известно, идеологические соображения формируют морально-ценностные представления о целях и задачах политики, а сама идеология как система этих соображений выполняет ряд функций, главными из которых являются когнитивно-перцептивная (задает основные параметры восприятия тех или иных политических ситуаций и явлений), легитимизирующая (обосновывает те или иные политические явления, оправдывает те или иные политические действия), нормативно-мотивационная (формирует долговременные цели и задачи политической деятельности, а также дает оценку средствам их достижения)¹⁰³. Итак, содержание отмеченных функций объясняет мотивацию доктринизации концепции многокультурности, поскольку она способствовала формированию выгодного для правящего класса восприятия широкой общественностью происходящих этнокультурных процессов, факта обострения этнонациональных проблем. Вместе с тем она отразила стремление правящих кругов к регулированию (в данном случае смягчению) этнонациональной ситуации в стране.

Достижению идеологических целей, в первую очередь формированию выгодного господствующему классу восприятия политики многокультурности, способствовали отсутствие в Канаде единой культуры и слабость общей идеологии¹⁰⁴. Канадские исследователи, определяя истоки относительно быстрого утверждения концепции многокультурности и позитивного на начальном этапе осуществления политики многокультурности, восприятия широкой общественностью ее уже в качестве политической доктрины, выделяют следующие факторы: распространение мифа этнической мозаики, а затем многокультурности связано с верой в то, что канадское общество развивалось более или менее гармонично как многокультурное общество и что именно такое развитие было и остается желаемым¹⁰⁵; такая вера основывалась

на коллективной потребности канадцев в существовании национальной (в рамках всего этнополитического организма) мифологии, которая отличала бы Канаду от Соединенных Штатов, а по возможности и представляла бы преимущества ее многокультурного развития перед этнонациональным развитием южного соседа в рамках концепции "плавильного котла"¹⁰⁶.

Данные рассуждения имеют определенные основания, что в частности подтверждается наметившейся в 70-е годы тенденцией во внутривнутриполитической и внешнеполитической жизни выхода из-под влияния Соединенных Штатов, получившей название концепции "канадизации". Некоторые ученые и общественные деятели настолько уверовали в миф многокультурности и концепцию "канадизации", что представляли их как утвердившиеся и не подлежащие сомнению. Клод Фурнье, известный канадский кинорежиссер, например, в начале 80-х годов заявил, что уже существует канадская национальная культура, освобожденная от влияния американской культуры¹⁰⁷. Но в этом заявлении просматривается очевидное противоречие не только в интерпретации факта соотношения "американского" и "канадского" в культурной жизни Канады¹⁰⁸, но и в оценке взаимосвязи между многокультурностью и "канадизацией". По нашему мнению, последняя если не исключает, то значительно сужает возможности многокультурности, поскольку в основу "канадизации" в значительной степени положены ценностные ориентации господствующего англоканадского большинства.

Объективный взгляд на формирование мифа многокультурности не позволяет полностью принимать упоминавшиеся выше обоснования его быстрого распространения. П. Уорд, исследовавший расовые и этнические отношения в провинции Британская Колумбия, в целом принимая объяснения популярности мифа и придерживаясь его, все-таки высказывает сомнения, что многокультурность как политическая доктрина действительно признает равные возможности для развития культур различных этнонациональных групп. Свои сомнения он связывает с историческим опытом формирования и развития этнонациональной ситуации в провинции. "История расовых отношений на западном побережье говорит о том, что канадские представления о многокультурности, по крайней мере, были нечеткими. Очевидно, что границы терпимого разнообразия были более жесткими, чем мы сегодня обычно думаем. До середины двадцатого столетия расовая и культурная гомогенность была краеугольным камнем для белого населения западного побережья; характер общины они представляли себе таковым, в котором доминантную роль играли бы англоканадские жители Британской Колумбии"¹⁰⁹. Безусловно, разрушить подобный стереотип у англоканадцев не только названной провинции, но и

других провинций, формировавшийся длительное время, за непродолжительный период популяризации концепции многокультурности не совсем просто. Как подчеркивает Р. Бретон, "исторически все усилия были направлены на то, чтобы Канада стала английским обществом, чтобы придать ее институциям и образу жизни определенный этнический (английский) характер"¹¹⁰. К тому же, по утверждению американского антрополога, профессора университета Вермонт (США), П. Вулфсона, некоторое время работавшего в Центре по исследованию билингвизма в Лавальском университете (Квебек), и миф об американском "плавильном котле", и миф о "культурной мозаике" в Канаде больше обязаны идеологии, чем действительности¹¹¹.

Приведенные высказывания П. Уорда, Р. Бретона, П. Вулфсона свидетельствуют о сложностях в становлении концепции многокультурности, которые порождались объективными и субъективными причинами. Эти сложности нашли свое отражение в научной литературе, в первую очередь в наличии различных определений содержания концепции, и в разных подходах к возможностям реализации политики многокультурности. Характерно, что противоречия на теоретическом уровне наиболее четко проявились в процессе осуществления политической доктрины. Такое положение вполне закономерно, потому что практика осуществления политики многокультурности дала множество поводов для сравнения теоретических установок и их реализации. В процессе этого сравнения обнаружилось то обстоятельство, что научная концепция не учла многогранности и неоднозначности этносоциального развития Канады и строилась преимущественно на внешних признаках феномена "этнического возрождения", не смогла проникнуть в сущность механизма, его порождающего, и учесть относительность устойчивости индексов многокультурности, значимость которых может изменяться под воздействием конкретных социально-экономических условий существования различных этнонациональных групп. Несовершенство практической деятельности по осуществлению политики многокультурности, в результате чего она не оправдала чаяния многих миллионов людей различного этнического происхождения и не подтвердила миф о большой силе многокультурности, было запрограммировано идеологической основой, подводившейся под эту политику правящими кругами.

Курс на принятие концепции многокультурности в качестве официальной политики канадского правительства был взят после прихода к власти в 1968 г. администрации либералов во главе с П. Трюдо. Основным поводом было возрастающее недовольство этнических групп проводимой политикой в

отношении различных компонентов населения Канады предшественником П. Трюдо Л. Пирсоном, который придерживался теории "двух культур" – англоканадской и франкоканадской. Нарастающее под влиянием борьбы франкоканадцев движение этнических групп за признание своего вклада в развитие Канады вынудило П.Трюдо искать новые средства для удержания этого движения от более радикальных шагов. Принципиально не отказываясь от концепции двуязычия (признание в качестве официальных языков английского и французского), администрация П. Трюдо решила сделать некоторые уступки этнонациональным группам в сфере культуры. Либеральное правительство взяло на себя обязательство стимулировать развитие языков этнонациональных групп*. Однако в целом многокультурность в Канаде предполагалось осуществлять на двуязычной основе. Этот подход дал повод именовать новую политику "политикой многокультурности на двуязычной основе", согласно чему на федеральном уровне признавалось равенство английского и французского языков, обеспечивались языковые права этнических групп в провинциях, последнее, как отмечают канадские исследователи, скорее означало англо-украинское, франко-итальянское (в зависимости от провинции – Квебек или англоязычная провинция), чем англо-французское двуязычие¹¹², поскольку английский и французский языки были признаны равнодействующими на федеральном уровне¹¹³.

В официальном заявлении по поводу принятия многокультурности 8 октября 1971 г. П. Трюдо изложил свою концепцию: "Политика многокультурности в рамках билингвизма представляется правительству как наиболее приемлемое средство обеспечения культурной свободы для всех канадцев... Динамичная политика многокультурности поможет сформировать начала общества, которое основывается на правилах честной игры для всех"¹¹⁴. Политика многокультурности официально была зафиксирована в принятой 17 апреля 1982 г. канадской конституции. 27 раздел Хартии прав и свобод гласит: "Эту Хартию следует интерпретировать в тесной связи с сохранением и развитием многокультурного наследия Канады"¹¹⁵.

Основными принципами политики многокультурности объявлялись: 1) правительство Канады будет поддерживать все канадские культуры и будет способствовать, если позволят ресурсы, развитию тех культурных групп, которые проявили желание и предприняли попытки развиваться, возможность

---

* Родным языком, согласно последней переписи населения Канады (1981 г.), счи-тают: немецкий – 522 850 человек, итальянский – 528 780 человек, украинский – 292 265 человек, голландский – 146 835 человек, языки коренных народов – 146 285 человек, китайский – 224 030 и т.д. (Baily D.A. The French presence in Canada: the case for optimism // CES. – 1985. – Vol. 17. – N 3. – P. 103).

расти и вносить вклад в развитие Канады, а также тех, которые явно нуждаются в помощи; 2) правительство будет содействовать преодолению всеми членами культурных групп культурных барьеров на пути к полному участию в жизни канадского общества; 3) правительство будет стимулировать творческое взаимодействие и обмен между всеми культурными группами Канады в интересах национального единства; 4) правительство будет продолжать оказывать помощь иммигрантам в изучении, по крайней мере, одного из официальных языков Канады с целью стать полноправными участниками общественной жизни Канады.

Чтобы определить, что стоит за этими довольно позитивными принципами, целесообразно детально проанализировать позицию официальных лиц и теоретиков по поводу политики многокультурности. Мы приведем несколько характерных, на наш взгляд, высказываний по этому поводу и по завершении анализа сравним их содержание и их реализацию. Заявления представителей власти, как правило, совпадали с позицией премьер-министра в отношении возможностей развития полиэтнического канадского общества. "В Канаде, – подчеркивал он, –имеется много меньшинств, которые пожелали интегрироваться в наше общество. Это не значит, что они потеряли свои ценности, это не значит, что они не могут сохранить определенное количество своих черт. Но у них есть выбор. Выбор, конечно же в разной степени, сходный с тем выбором, который сделал Квебек, и поэтому я за интеграцию в рамках Канадской федерации"¹¹⁶. Здесь явно прослеживается тенденция поощрения многокультурности в рамках, которые не нарушают устоев федерации. В подобном духе были сделаны заявления министров по делам многокультурности, сменявших друг друга в течение периода действия политики многокультурности. Правда, они некоторым образом отличались – в них делался упор на признание факта многоэтничности и не выпячивались интеграционистские перспективы этносоциального развития страны. Это определялось, на наш взгляд, наметившимся и впоследствии углублявшимся кризисом политики многокультурности и тактическими соображениями, предусматривавшими поддержку общественности при ее осуществлении. Дело в том, что сложившийся стереотип интеграции в значительной степени у граждан Канады ассоциировался с ассимиляцией, причем не всегда добровольной.

Показательно в этом контексте заявление министра по делам многокультурности Н.Кэфика, сделанное им по поводу вступления на эту должность в 1977 г.: "Наша политика многокультурности – это признание реальности культурного плюрализма в Канаде. Это также признание

неадекватности форсированной программы ассимиляции. Федеральное правительство отказалось от такого подхода и заменило его другим, при котором множество этнических групп поощряется к сохранению тех культурных ценностей, которые вносят значительный вклад в нашу национальную жизнь"¹¹⁷. Министр по делам многокультурности начала 80-х годов Дж. Флеминг отмечал, что "многокультурность – это философия, которая выражает реальность нашей страны

Она является также политикой федерального правительства, состоящей из серии программ, направленных на создание равных возможностей, преодоление барьеров на пути к взаимопониманию, оказание помощи в сохранении языка и культуры и интеграции вновь прибывших"¹¹⁸.

Какими путями предполагалось осуществлять на практике изложенные принципы политики многокультурности? Во-первых, выдача "грантов" (государственных средств) для реализации специальных проектов, например, создание многокультурных центров; во-вторых, стимулирование деятельности молодежных организаций и культурных обменов между группами; в-третьих, исследование связи языка и культурного развития; в-четвертых, посредством деятельности комиссии по написанию 20 работ по истории различных культурных групп Канады, их вкладу в развитие страны и их проблемам; в-пятых, федеральная помощь в обучении детей иммигрантов французскому и английскому языкам; в-шестых, систематическое изучение канадского многоэтнического общества и стимулирование деятельности музеев, Национальной киностудии, Национальной библиотеки и публичных архивов по сбору и распространению материалов по этническим культурам.

Комментируя политику многокультурности и особенно пути ее осуществления, известный канадский социолог, профессор Йоркского университета (Торонто) Д. Барнет выдвинула интересное положение, которое как бы предвосхитило дальнейшую судьбу новой политики: "Королевская комиссия не предполагала, что многокультурность должна интегрироваться в смысле таковой, которая означает полную и существенную поддержку различных образов жизни всех канадских народов в рамках единого общества. Если это будет по-другому, то многокультурность будет обречена". Отметим, что политика многокультурности, даже не претендуя на таковую роль, тем не менее по истечении некоторого времени оказалась в затруднительном положении. Неизбежность последнего была предопределена тактикой и стратегией правительства Канады в сфере национальных отношений. О таком развитии событий предупреждал в своем выступлении в газете "Globe and Mail" (1 мая 1972 г.) лидер федеральной оппозиции Р.Стэнфилд, "Если мы

действительно, – подчеркивал он, – верим, что канадский плюрализм будет поощрен, а не только допущен, то правительство должно работать вместе с различными этническими группами с целью их сохранения не только как какого-то фольклорного элемента, а как действительно вносящего свой вклад в канадскую культурную мозаику".

Для выполнения поставленных новой политикой задач был создан специальный орган в правительстве Канады – Министерство по делам многокультурности, которое возглавил канадец польского происхождения С. Хайдаш. Правда, это министерство было учреждено несколько позже, чем того требовали обстоятельства, – в 1972 г., а до этого после провозглашения политики многокультурности вопросами ее реализации занималось ведомство госсекретаря. Стимулирующим в этом плане моментом, как, впрочем, и в принятии политики многокультурности, были выборы 1972 г. Сама политика была объявлена перед выборами, а министерство учреждено после них, когда в западных провинциях обнаружилось недовольство мероприятиями правительства по осуществлению новой политики. Данный факт и сама эволюция названного органа позволяют предположить о расхождении между намерениями и конкретными делами. Так, в 1974 г. Министерство по делам многокультурности было ликвидировано, а его функции исполняли отделы Министерства по труду. Спустя три года Министерство по делам многокультурности было восстановлено. Процесс эволюции отражает конъюнктурность придаваемого значения политике многокультурности правительством Канады (в основном это либеральное правительство, за исключением периода с мая 1979 по февраль 1980 г., когда правительство возглавлял лидер консерваторов Дж. Кларк). Конъюнктурность проявилась и в других аспектах политики многокультурности, прежде всего при анализе государственных ассигнований на нужды политики многокультурности.

Спустя несколько лет после принятия концепции многокультурности в качестве официальной политики канадские ученые отмечали, что широкие слои населения страны недостаточно осведомлены о ней, а у большинства сведущих она ассоциировалась со стремлением правительства к осуществлению "факультативной", а не "стимулирующей, поддерживаемой" интеграции. Несмотря на такую ситуацию в общественном мнении, реакция на политику многокультурности к середине 70-х годов была положительной¹²⁰. Это было вызвано, на наш взгляд, в первую очередь ощутимой активизацией культурной жизни внутри этнических поселений (положительную роль здесь, безусловно, сыграли, пусть и недостаточные, государственные ассигнования). Этому способствовало оживление в структурно-организационной деятельности

провинциальных правительств в связи с необходимостью осуществления политики многокультурности на местах. Так, в Онтарио, Манитобе, Альберте и Саскачеване с 1973 г. начали действовать специальные программы по многокультурности, реализацией которых ведали провинциальные министерства культуры и секретариаты по вопросам многокультурности. По подобию Канадского консультативного совета по многокультурности (ККСМ), учрежденного в 1973 г. (в настоящее время Канадский совет по многокультурности – КСМ), создавались советы в отдельных регионах и даже городах с полиэтничным составом населения, как, например, Совет по многокультурности провинции Саскачеван (1975 г.), Совет по многокультурности провинции Нью-Брансуик (1983 г.), Саскатунский совет по многокультурности или Совет по многокультурности Реджайны (провинция Саскачеван, 1973), основанный на базе Совета по народному искусству и культуре Реджайны (1965–1973 гг.). Подобного рода организации, как это объявлялось при учреждении КСМ, одну из основных целей видят в "просвещении широкой общественности о содержании многокультурности и разъяснении того факта, что многокультурность является не только делом Министерства по многокультурности, но и всех министерств правительства Канады"¹²¹. Они издают свои бюллетени для выполнения этой задачи. Официальным печатным органом КСМ является журнал "Многокультурность", выходящий три раза в год.

После 1971 г. в Канаде активизировалась и научно-исследовательская деятельность по изучению истории и современного положения различных этнонациональных групп. Доктринизация концепции многокультурности послужила поводом для пересмотра некоторых теоретических установок. В связи с выделением ассигнований федеральными и провинциальными правительствами на исследования этнонациональных групп (преимущественно в виде дотаций на реализацию тех или иных проектов или программ, например, проект "Этнический квартал", осуществленный в Монреале; Национальная программа федерального правительства по борьбе с расизмом; "Расовая и этническая дискриминация на производстве" и др.) встал остро вопрос об определении объектно-предметной зоны этнических исследований.

До середины 60-х годов данная предметная зона исследований не привлекала особого внимания канадских обществоведов. Но своеобразие этнонационального развития Канады последних двадцати лет (активизация этнических процессов, сопровождаемая ростом этнического самосознания и, естественно, усилением обособленческих тенденций в среде различных этнонациональных групп) заставило взяться за исследование межэтнических

отношений и этнических процессов. В начале 70-х годов назрела необходимость структурного оформления и координации предпринимавшихся усилий. В докладе "Этнические исследования в Канаде: прошлое, настоящее, и будущее" (1973 г.), подготовленном Х. Пальмером и Х. Тропером госдепартаменту, поднимался вопрос о создании специализированных региональных центров, работу которых координировал бы национальный центр. Проблема координации в данном докладе выделялась особо, поскольку, по мнению его составителей, эта предметная зона является междисциплинарной.

Существенные разногласия у канадских этнологов (сюда мы относим этносоциологов, антропологов, этнолингвистов, этноисториков, этнопсихологов) наблюдаются в отношении определения зоны этнических исследований. Предметом довольно активной дискуссии послужило принятие в Канаде Программы канадских этнических исследований в рамках политики многокультурности. Первоначально она включала два раздела: 1) привлечение профессорско-преподавательского состава к чтению лекций в канадских университетах по этнической проблематике и 2) научные исследования в сфере этнических отношений. С начала 80-х годов в программу включен третий раздел: финансовое вспомоществование. Основным объектом исследования определялась культура этнических групп. Причем под понятие этнической группы подводились только группы иммигрантского происхождения. Таким образом из программы исключалось коренное население, не говоря уже об англо- и франкоканадской нациях. Тем самым сузилось понятие "этнические исследования". В конечном итоге это оказывает негативные последствия на трактовку собственно этнических процессов и характеристику этнонациональной ситуации в стране, поскольку за их пределами остаются важные в численном отношении компоненты населения Канады.

Ограниченность методологии этнических исследований, проводившихся в рамках программы, проявилась в замкнутости в основном на эмпирических исследованиях внутри отдельных этнокультурных общин. Социологи и антропологи – именно они осуществляли исследования, представители других общественных наук (историки, лингвисты) практически не привлекались – пользовались, пожалуй, единственным инструментарием – анкетой. Вне научного анализа оставались документальные источники, историческая литература, пресса. Сами по себе результаты обработки анкетирования и опросов представляют ценный материал, но его применение довольно ограничено: он отражает существующую на данный момент ситуацию внутри отдельной этнической группы, но не позволяет делать какие-либо прогнозы

дальнейшего развития социальных, политических, этнокультурных процессов, не говоря уже о прогнозе ее судеб. Последний чрезвычайно важен и актуален, поскольку речь идет о "переходных этнических группах"¹²² и их перспективах в рамках политики многокультурности. Но при таком подходе он невозможен, этническая группа рассматривается вне влияния внешних факторов и вне контекста межэтнических отношений.

Те или иные аспекты этнических исследований, связанных с осуществлением программы, изложены в прошедшем времени. Это, однако, не означает, что данная программа завершена или коренным образом перестроены сами этнические исследования. Если на первоначальном этапе ее реализации такой подход был доминирующим, то в конце 70 – начале 80-х годов усилилась иная тенденция – более широкой предметной зоны этнических исследований. Подтверждением этому явились результаты анкетирования, в котором участвовали 37 канадских университетов. Заметим, что целью анкетирования было выявление точек зрения в отношении определения объекта этнических исследований. Его результаты указывают на явную тенденцию к включению в объектную зону этнических исследований англо- и франкоканадцев и на снижение интереса к изучению иммигрантских этнических групп¹²³.

Таблица 5. Результаты анкетирования*

Объект этнических исследований	Место нахождения университета							
	Морские провинции		Онтарио		Провинции на запад от Онтарио		Квебек	
	к-во университетов	%	к-во университетов	%	к-во университетов	%	к-во университетов	%
Коренные жители	4/8	50	18/32	56,3	11/15	73,3	2/2	100
Англо- и франко-канадские нации	3/8	37,5	13/32	40,6	6/15	40	–	–
Другие этнические группы	–	–	2/32	6,25	2/15	13,3	1/2	50

* Числитель указывает на количество университетов, представители которых утвердительно ответили на вопрос, в знаменателе обозначено общее количество университетов, участвовавших в анкетировании.

Новая концепция этнических исследований предполагает не только включение в объект исследования коренных жителей, англо- и франко-канадские нации, но и расширение предмета. По мнению канадских ученых, сюда должны быть отнесены как внутригрупповая ситуация, так и межэтнические отношения¹²⁴. В связи с новым подходом к определению объектно-предметной сферы этнических исследований выдвигаются новые требования, которые призваны способствовать их активизации: создание в учебных заведениях "этнических" кафедр, проведение микросимпозиумов и конференций, обеспечение связи университетов с исследуемыми этнокультурными общинами, использование результатов научных исследований в преподавательской деятельности и вовлечение в исследования студентов, создание и государственное финансирование национального и региональных центров этнических исследований. И если канадские ученые говорят о низком уровне исследованности этнической проблематики в своей стране¹²⁵, это результат того, что перечисленные требования в некоторых компонентах удовлетворяются неполностью, а в других вообще не удовлетворяются. Данная ситуация весьма показательна, и ее следует учитывать при оценке эффективности политики многокультурности.

Политика многокультурности, безусловно, стимулировала создание новых исследовательских центров, особенно региональных, научных обществ, в значительной степени усилиями этнических общин. В 70–80-е годы особой активностью выделялись такие научно-исследовательские центры и общества, как Канадская ассоциация этнических исследований, Канадская ассоциация по изучению фольклора, Канадская федерация этнической прессы, Канадская ассоциация учителей, обучающихся второму языку, Центр по изучению города и общин, Канадская ассоциация азиатских исследований, Ассоциация преподавателей французского языка в университетах и колледжах, Ассоциация канадской и квебекской литературы, Ассоциация преподавателей этнических языков в провинции Альберта, Канадский институт украинских исследований и многие другие.

Вышеназванным центрам и обществам правительство в соответствии с политикой многокультурности выделило ассигнования на проведение определенных мероприятий. Так, в 1981 г. для учреждения Национального центра этнических языков Онтариюскому институту по исследованию проблем образования были выделены 250 тыс. дол.¹²⁶; в 1982 г. на деятельность Центра кросскультурных коммуникаций (Торонто) выделялось 65 743 дол., в том же году Совет по многокультурности Саскачевана получил 49 тыс. дол., а культурная Ассоциация франкоканадцев этой провинции – 60 тыс., десять

дотаций в сумме 1 млн. дол. предназначалось Саскачеванскому центру дружбы для помощи индейцам и метисам в процессе их адаптации в городах, что предполагало создание их культурных центров, поддержание индейской культуры и т.д.¹²⁷ На формирование первого в Канаде Института по аккумуляции материалов по многокультурности (Калгари) правительство провинции Альберта выделило в 1987 г. 123 тыс. дол., а федеральное правительство – еще 80 тыс.¹²⁸ По данным Канадской ассоциации этнических исследований, в 1982/1983 годах Федеральный директорат по многокультурности ассигновал более 60 проектов и свыше 50 публикаций по этнической истории и культуре различных этнонациональных групп Канады¹²⁹. За период с 1976 по 1982 г. в Канаде в рамках политики многокультурности в серии "Поколения: история народов Канады" под редакцией Дж. Барнет и Х. Пальмера вышли книги, посвященные шотландской, норвежской, португальской, польской, китайской, греческой, украинской, хорватской и венгерской этническим группам¹³⁰.

Возможный список публикаций да, порой, и суммы ассигнований кажутся довольно внушительными. Может даже создаться впечатление, что программы многокультурности влияют на состояние развития культур различных этнонациональных групп. Отрицать их положительного воздействия на активизацию этнокультурной жизни внутри общин иммигрантского происхождения и среди национальных меньшинств нельзя, что уже отмечалось выше. Однако детальный анализ процесса их реализации и оценка конечных результатов дают повод ставить под сомнение эффективность политики многокультурности. Уже с самого начала осуществление политики столкнулось со значительными трудностями. Так, в 1971/1972 гг. правительством Канады на эти цели была выделена незначительная сумма – 1,5 млн. дол., правда, в следующем финансовом году она достигла 10 млн.; однако в последующем наблюдается резкое сокращение: 1975/1976 гг. – 8 млн. дол., 1976/1977 гг. – 3,9 млн., 1979/1980 гг. – 7,9 млн.¹³¹. К тому же выделение средств на реализацию тех или иных программ, например, на выставку этнической прессы, организацию языковых курсов для детей иммигрантов и т.д., затягивалось. Зачастую суммы ассигнований резко ограничивались различного рода оговорками. Показательно отношение к специальному проекту по многокультурности: если проект будет стоить до 3 тыс. дол., то провинциальное правительство покрывает 75% расходов, если же превышает, то – всего лишь 25%¹³².

О том, что правительство Канады не придавало первостепенного значения политике многокультурности, несмотря на многочисленные заявления

официальных лиц о ее приоритетности, свидетельствует и тот факт, что на ее осуществление выделялись несравненно малые суммы, чем на программы внедрения официальных языков (английского и французского) в системе образования. Так, в 1979/1980 финансовом году на многокультурность расходовалось около 8 млн. дол., а на программу "Официальные языки в системе образования" – 175 млн. Кстати, даже в программе по билингвизму на цели изучения языков этнических групп выделялось всего 15 млн. дол.¹³³ Дополнительным штрихом является и то, что ни у федерального, ни у провинциального правительства не нашлось возможности оказать финансовую помощь ученым из университета г. Виннипега (Онтарио), обнаружившим на глубине 400 м наскальную живопись древних индейцев и руины своеобразной "фабрики" первобытных орудий труда, насчитывающих около одиннадцати тысяч лет¹³⁴. В связи с финансовыми затруднениями в середине 80-х годов вынужден сворачивать свою деятельность и Канадский Совет по многокультурности: если ранее в его состав входило 100 членов, то сегодня их насчитывается 36, а исполнительный комитет сократился с 36 до 4 человек¹³⁵.

Приведенные выше факты четко выявили служебное назначение некоторых исследований, пытающихся представить канадское государство заботящимся о судьбе этнонациональных групп. Данная тенденция характерна для западных ученых, выступающих на конференциях с участием представителей восточноевропейских стран, а в конкретном случае высказывания Б. Хейденкорна на конференции в Польше (1975 г.), где он заявил, что для сохранения этнокультурного облика этнонациональных групп правительство предоставляет всяческую финансовую и иную помощь¹³⁶. Это, однако, не означает, что все канадские ученые и общественные деятели так апологетично относились к политике многокультурности. Уже с самого начала ее реализации да и в ходе эволюции концепции к политической доктрине в Канаде существовала оппозиция.

Усилившаяся после принятия политики многокультурности критика со стороны канадской общественности, в том числе и ученых, имеет довольно веские основания. Некоторые общественные деятели, например, редактор канадского еженедельника "Маклинз", в значительной степени отражающего общественное мнение, Л. Цолф прямо говорит о том, что политика многокультурности обанкротилась (4 апр. 1980 г.; 15 нояб. 1982 г.). Вице-президент Итальянско-канадской федерации высказал мнение, опубликованное в газете "The Toronto Star" от 4 декабря 1971 г., которое во многом подтвердилось сегодня: политика многокультурности не станет ничем другим, кроме фривольного развлечения, если она сосредоточится на поддержке

"экзотичного фольклора". Как показывает анализ дотаций федерального и провинциального правительств в рамках политики многокультурности, они в основном предназначались именно на эти цели.

По мнению многих канадских исследователей, в частности Б. Брайена, такая ситуация сложилась вследствие очень узкой трактовки понятия "культура". Он подчеркивает, что "сфокусированное внимание на экспрессивном аспекте культуры и выделение стиля жизни, определяемого культурными характеристиками, отодвинуло в тень такие функциональные аспекты культуры, как ее роль в разрешении проблем, в возможностях выживания и жизнеобеспечения в будущем в непосредственной связи с изменениями, происходящими в жизни этнических групп"¹³⁷. И когда мы ранее говорили о некоторой активизации культурной жизни в среде национальных меньшинств и иммигрантских групп, то в первую очередь это было заметно именно в экспрессивном ее аспекте – в одежде (использование национальной одежды при проведении этнических фестивалей, религиозных праздников, торжественных мероприятий – обручения, свадьбы – и т.д.), в организации досуга в этнических поселениях, в пище, отправлении религиозных обрядов, в семейном быту. Б. Брайен вполне справедливо считает, что этого недостаточно, чтобы общество считалось многокультурным. Для определения такой многокультурности он вводит новое понятие, точно, на наш взгляд, отражающее сущность феномена, – общество с многими субкультурами¹³⁸. Последние действительно не становятся достоянием всего канадского общества, а, как правило, замыкаются в рамках отдельных этнических общин.

Освещая ход реализации политики П. Трюдо в сфере национальных отношений, влиятельная газета "Toronto Sun" 4 мая 1978 г. писала: "Она (политика многокультурности. – В.Е) провалилась потому, что пыталась охватить слишком много незначительных аспектов... и не уделила достаточно внимания единственно важному аспекту нынешнего времени – канадскому единству". Известный франкоканадский этносоциолог, один из лидеров квебекской оппозиции Г. Рошер, считает, что многокультурность имеет определенное значение только для двух больших городов (Монреаль и Торонто), а для других регионов страны она остается полной абстракцией. Такие его убеждения основываются на приверженности концепции двух культур. "С политической точки зрения, – пишет он, – существуют две принципиальные культурные и языковые общности – англофоны и франкофоны – и имеющиеся между нами различия, которые сохранятся и в будущем, являются важным фактором, определяющим те или иные события в канадской политике"¹³⁹. Изучение результатов реализации политики

многокультурности позволили Е. Каллен сделать в общем-то отвечающий реаль-ному положению вещей вывод: "В качестве правительственной политики многокультурность официально сводилась к билингвизму на основе того, что в Канаде не могут существовать официальные культуры, хотя признавались два официальных языка. Этот аспект политики подразумевает, что члены всех этнокультурных общностей Канады должны быть интегрированы в две доминантные (узаконенные языковые общины), в то же время должны уважаться этнокультурные различия. Но что касается права этнокультурных общин сохранять свое своеобразие, то, как говорится в официальных документах, это добровольное дело самих общин, а не правительства"¹⁴⁰.

Концепция многокультурности в 70–80-е годы трактуется учеными более ограниченно, чем до принятия ее в качестве политической доктрины – развитие этнонациональных групп в составе англоканадской и франкоканадской наций, или, по крайней мере, интеграция в эти две нации. Выделяются и более однозначные позиции, например, у известного историка У.Мортон, считающего, что какая бы политика не осуществлялась, все равно она направлена лицом к англоговорящей Канаде¹⁴¹. В этом утверждении прослеживается то обстоятельство, что его приверженцы отстаивают традиционные концепции этносоциального развития Канады, зарождавшиеся во времена безраздельного господствования верхушки англоканадской нации. Известно, что еще в XIX в. – в период активного освоения Канады выходцами из других, кроме Англии и Франции, стран – большинство членов английской общины отрицали принципы многокультурности. Они предпочитали унитарное государство и культурную гомогенность. Они пытались навязать всей Канаде, возможно, за исключением Квебека, либеральный мажоритаризм, который обеспечивал бы привилегии англичан. А. Смит отмечает, что утверждение культурного плюрализма означало бы невозможность следования особым канонам национального развития и любые попытки формирования или определения некоего "канадского типа" были бы обречены на провал¹⁴². Данные обстоятельства кажутся, на наш взгляд, весьма важными в оценке политики многокультурности и определении ее перспектив. Принимая во внимание живучесть традиций господствующего англоканадского ядра канадского общества, стремление его правящей верхушки укрепить свое положение в условиях обострения национальных проблем и "этнического возрождения", инкорпорирующих недовольство франкоканадской нации и этнонациональных групп сложившейся ситуацией, в значительной степени спроецировано на англоканадскую общность. В этой ситуации идеологическая заданность целей и задач политики многокультурности очевидна. Ее теоретики

англоканадского происхождения, а еще больше практики, осознанно, на наш взгляд, ограничивали содержание развития как самой концепции, так и осуществление политики, много- культурности даже в культурной сфере жизни канадского общества. Если же смотреть в более широком контексте, то, как отмечал Б. Брайен, "идеологи и пропагандисты конструируют и пытаются втиснуть модели многокультурности в такие законодательные рамки, которые не нарушают социально-экономические, культурные и демографические "реальности"¹⁴³.

Еще определеннее высказался по этому поводу Дж. Уилсон: "Канадская политика многокультурности, кажется, гарантирует нам возможность показать друг перед другом немножко наших танцев и вы- ставить напоказ нашу хорошенькую кружевную юбку во время того, как мы пьем наши этнические напитки и восхищаемся поделками друг друга, в то же время зная, что в действительности мозаика имеет свою вертикальную структуру. Она (политика многокультурности. – Б.Е.) мало что говорит об удовлетворении нужд тех из нас, кто находится на дне этой вертикальной колонны, кто не может найти определенного занятия или получить жилье, когда творческий дух разбивается о бедность и постоянную неуверенность в будущем, чьим детям судьбой предназначено заменить нас на нашем дне. Она ничего не говорит о несправедливости, с которой мы сталкиваемся в ежедневной жизни, если наша прическа или цвет кожи непохожи на таковые членов верхушки этой колонны"¹⁴⁴.

Теоретическая характеристика политики многокультурности подтверждается многими фактами из жизни этнонациональных групп Канады. Данные обследования выходцев из Вест-Индии, проведенного Онтарийской комиссией по правам человека в начале 80-х годов, показывали: из 137 человек, окончивших учебные заведения, готовящие управленческие кадры, белые составили более половины – 70 человек; 2/3 опрошенных цветных занимали в течение первых пяти лет работы самые низкие управленческие посты, а в общей сложности их здесь в четыре раза больше, чем белых; 72% выходцев из Вест-Индии, проживающих в Торонто, считают, что дискриминация в занятости является серьезной для них проблемой; даже большинство опрошенных белых (80%) согласились, что предприниматели дискриминируют иммигрантов из этого региона; 40% всех рассмотренных Онтарийской комиссией по правам человека дел (1980–1981 гг.) касались расовой и этнической дискриминации при найме на работу и в процессе производства¹⁴⁵. В докладе "Расовая и этническая дискриминация в занятости", подготовленном Советом социального планирования Торонтского метро, приводятся факты,

отражающие социально-экономическое положение вестиндейцев в Торонто: в 1978–1979 гг. они зарабатывали на 2400–3500 дол. в год меньше, чем белые с тем же уровнем квалификации; безработица среди выходцев из Вест-Индии была в 1976 г. в два раза выше, чем в среднем по стране¹⁴⁶.

На XXV съезде Коммунистической партии Канады (1982 г.), глубоко проанализировавшем социально-экономическое положение иммигрантов, обращалось внимание, что "европейцам, которые не говорят ни по-английски, ни по-французски, приходится наниматься на низкооплачиваемую работу, не охваченную профсоюзами. Черные, выходцы из Индии и других азиатских стран довольствуются тем, что осталось от рынка труда, и они вдвойне страдают от расовой дискриминации, сверхэксплуатации и безработицы"¹⁴⁷. В материалах съезда подчеркивалось, что иммигрантам, особенно из развивающихся стран, за равный труд платят меньше, чем канадским гражданам, хотя уровень их квалификации порой может быть выше, чем у выходцев из Европы. Безработица среди темнокожих на 50% выше, чем среди других иммигрантов, а ее период значительно дольше¹⁴⁸. Убедительные факты о том, что иммигранты, в частности из стран Карибского бассейна, по всем социально-экономическим показателям занимают худшее положение по сравнению с родившимися в Канаде, включая и представителей этнонациональных групп, приводятся в исследовании А.Ричмонда о социально-экономической адаптации иммигрантов в Канаде¹⁴⁹.

Таким образом, если в сфере культуры новая правительственная политика предусматривала незначительное изменение статуса культур этнонациональных групп (в конечном итоге, они не привели к каким-то существенным его улучшениям), то в сфере социально-экономической жизни она не предполагала даже "косметических" мероприятий. Именно в этом проявился ограниченный характер политики канадского государства в сфере национальных отношений, поскольку она включала в себя паллиативные меры только в некоторых областях культурной жизни национальных меньшинств в иммигрантских группах.

Итак, к середине 80-х годов стало очевидным, что политика многокультурности, в основе которой лежат предшествовавшие ее принятию теоретические концепции современного этнонационального развития Канады, не выполнила, с одной стороны, возлагавшихся на нее надежд правящих кругов, а с другой – не удовлетворила чаяний многомиллионных масс представителей национальных меньшинств и иммигрантов. Однако, на наш взгляд, оценка результатов действия политики многокультурности не может быть однозначной. Говоря о том, что она не оправдала надежд правящей

верхушки и не удовлетворила чаяний выходцев из других стран, подразумевается то обстоятельство, что она не способствовала социально-экономическому и политическому, да в конечном итоге и культурному прогрессу последних и не обеспечила усиление позиций правящей верхушки. Частично сняв на определенный период остроту напряжения этнонациональных проблем, она, не ликвидировав причин, их порождающих, оставила основу для новой вспышки недовольства представителей этнонациональных групп существующим положением.

Кризис политики многокультурности и ее теоретических концептуальных основ усугубляется и негативной реакцией со стороны националистических кругов Квебека, усматривающих в этой политике угрозу осуществлению планов "культурной автономии" провинции¹⁵⁰, а так же деятельностью националистической верхушки этнонациональных групп, скажем славянского происхождения, стремящихся использовать дотации федерального правительства в своих корыстных целях. Так, выделенные в 1978 г. 50 000 дол. на проведение конференции "Единство во многообразии: многокультурная конференция по вопросам канадского единства" (Торонто) националистические круги, проповедующие концепцию "третьей силы", использовали для консолидации этого движения, не пригласив на упомянутую конференцию прогрессивные силы этнических групп Канады¹⁵¹.

Осуждая подобные действия националистических элементов, специальный объединенный съезд Товарищества объединенных украинских канадцев (ТОУК) и Рабочего общества взаимопомощи (РЗТ), однозначно высказал свою позицию в отношении политики многокультурности: "Мы за многокультурность, поскольку этот социальный феномен является составной частью социозтнического и социокультурного развития нашей страны и, конечно, большинства стран современного мира. Мы за многокультурность как позитивную и динамичную силу, способную влить большие богатства в культурную сокровищницу обеих канадских наций. Но мы против использования правящим классом Канады многокультурного достояния и представления страны в качестве политического клуба для укрепления неравенства в современном статус кво, для укрепления национальной дискриминации..."¹⁵².

Приведенная выдержка из резолюций объединенного съезда ТОУК и РЗТ – важное свидетельство заинтересованности в политике многокультурности широких слоев канадцев иноэтничного происхождения. Очевидно, оценивая мотивы принятия концепции многокультурности в качестве официальной доктрины правительства, не следует ограничивать ее рамками уступок, как

считают некоторые советские исследователи, верхушке этнических групп¹⁵³. Ведь таким образом сужается идеологическое назначение этой политики. В данном случае оно сводится только к "умиротворению" незначительного круга общественности этнических групп и исключает такой важный момент, как стремление господствующего класса несколько сбить накал борьбы широких слоев этнонациональных групп за свои права, деактивизировать этнические движения, участие в которых в различных формах принимали и те, кто не принадлежит верхушке своей группы. Другое дело, что националистические элементы, консервативные силы внутри этнонациональных групп, всегда чувствующие поддержку правящих кругов Канады, умело воспользовались ситуацией, чтобы укрепить свои претензии, например, сторонники националистических течений, на представительство интересов всей этнической общины украинских иммигрантов и их потомков, а в более широком смысле и интересов "всех других этнических групп"¹⁵⁴.

Обосновывая утверждение о неспособности правительственной политики многокультурности урегулировать этнонациональные проблемы страны, необходимо учитывать, что в определенной степени это означает несостоятельность теоретических построений моделей этносоциального развития Канады на основе концепции многокультурности. В дискуссиях канадских ученых в процессе поиска соответствующих концептуальных альтернатив, скажем по поводу содержания этнических исследований, проявился служебный характер буржуазной этнологии*. Хотя среди канадских исследователей, занимающихся этнической проблематикой, нет единого мнения о том, что этнические исследования должны привязываться к официальной политике правительства, тем не менее само финансирование из государственного бюджета увязывает их с реализацией идеологических целей новой политики. Разногласия касаются в первую очередь приоритетности тех или иных разделов Программы этнических исследований, а не принципов самого сотрудничества в рамках правительственных заказов. Больше всего дебатруется вопрос, сосредоточивать ли свое внимание на том разделе, который гласит, что федеральное правительство будет оказывать помощь развитию культур всех этнических групп, а это, по логике вещей, способствовало бы сохранению их самобытности, или тех, которые будут стимулировать их деятельность по интегрированию в канадское общество. В последнее время ведущими специалистами в этнологии настойчиво

---

* В авторском понимании служебный характер канадской этнологии, как и этнологии других западных стран, не замыкается только на негативных аспектах сотрудничества государства и науки, как было принято считать в советской обществоведческой литературе.

утверждается мысль о концентрации усилий на исследованиях возможности упрочения канадского единства. Скажем, Дж.Портер, кстати, начинавший именно с этнонациональной ситуации в отдельных группах, сейчас выступает за смещение акцентов в пользу исследования "объединяющих" аспектов. По его мнению, даже сам первый раздел политики многокультурности стимулирует стремление к "этническому партикуляризму"¹⁵⁵.

Такая позиция, поддерживаемая и другими канадскими учеными, может привести к прекращению изучения этнокультурных групп, к урезанию и без того скудных ассигнований, которые выделяются отдельным группам в рамках политики многокультурности, предусмотренных ее первым разделом. Это мнение вступает в резкое противоречие с настроениями, сформировавшимися в канадском обществе под воздействием концепции многокультурности по поводу дальнейшего этносоциального развития страны. Дело в том, что значительная часть населения Канады, а в некоторых регионах большинство, усматривает в стимулировании развития этнокультурных групп характернейшую черту ее будущего развития. Например, результаты исследования в городской агломерации Эдмонта, проведенные в 1982 г. Лабораторией по исследованию населения университета Альберты, выявили, что на поставленный вопрос "Была бы Канада наилучшим местом проживания, если бы этнические группы сохраняли свой образ жизни?" 57,7% респондентов ответили утвердительно и лишь 22,1% – отрицательно; 17,1% – ни утвердительно, ни отрицательно; 2,2% – "не знаю"¹⁵⁶.

В условиях проявления несостоятельности концепции многокультурности становится очевидным, что утвердившийся было в общественном мнении миф о ее всесильности в решении острых национальных проблем даже в этнокультурной области терпит крах. Некоторые ученые и представители властей настоятельно пытаются отбить атаки на многокультурность¹⁵⁷. Параллельно идут поиски путей ее модернизации или альтернативных концепций этносоциального развития Канады. В 80-е годы эти поиски усиливаются, поскольку не срабатывает модель, поддерживаемая правительственными кругами, и требуется восполнение образовывающегося вакуума. В данный процесс активно включается на новом этапе наука, пытаясь выработать научно-теоретическую концепцию и предложить ее для практического воплощения. Правда, эти поиски пока ограничиваются изучением возможности применения старых, несколько модернизированных концепций, имевших хождение в довоенный период. В современной этнологической литературе все чаще анализируются "канадская мозаика", "разнообразие в единстве". Возвращение концепции "мозаики", или

"этнической мозаики", по мнению некоторых канадских исследователей, является "возрождением веры в то, что страна развивалась более или менее гармонично как многокультурное общество"¹⁵⁸. Очевидно, что в условиях, когда, по образному выражению Д. Лазаруса, "канадская мозаика" дала трещину¹⁵⁹ и не сработала концепция многокультурности, в значительной степени основывавшаяся на концепции "мозаики", такое возрождение чрезвычайно проблематично. Предыдущие научные рецепты и правительственные меры оказались малоэффективными. В газете "Canadian Tribune" (27 декабря 1982 г.) председатель Коммунистической партии Квебека С.Уолш, в частности, подчеркивал, что в Канаде "за последние 10 лет не произошло никакого прогресса в разрешении национального вопроса". В первую очередь это относится к оценке социально-экономического положения коренного населения и трудовых слоев иммигрантов.

Некоторые теоретики концепции многокультурности еще в середине 70-х годов в ходе исследований четко выявили несоответствие теории и практики, отметив углубляющуюся напряженность в межнациональных отношениях, активизацию этнического самосознания, произраставшего на неудовлетворенности социально-экономическим, политическим и культурным статусом представителей различных этнонациональных групп и вызвавшего волну "этнического возрождения". Все это в конечном итоге стимулировало центробежные тенденции в этносоциальном развитии Канады, ослабило действие факторов, способствовавших, по крайней мере, внешне бесконфликтному единству канадского полиэтнического общества. С утверждением этих тенденций связаны попытки многих ученых Канады, их коллег из Соединенных Штатов дать научную интерпретацию феномена "этнического партикуляризма" или "этнической сегментации", в какой-то мере на основе этих интерпретаций выстроить цельную концепцию этносоциального развития двух североамериканских стран. Последняя, с разными ее вариантами, получила название "этничности". В следующем параграфе мы проследим эволюцию этой концепции, выявим сущность "этничности" как научной концепции и возможной основы для моделирования межнациональных отношений через призму интерпретации современной этнонациональной ситуации в США и Канаде.

3. СОВРЕМЕННАЯ ЭТНОНАЦИОНАЛЬНАЯ СИТУАЦИЯ В США И КАНАДЕ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ КОНЦЕПЦИИ ЭТНИЧНОСТИ

Анализирувавшиеся в предыдущих параграфах концепции культурного плюрализма и многокультурности обращены к интерпретации факта

существования на территории США и Канады групп населения, отличающихся друг от друга этнокультурными характеристиками, и выработки соответствующей позиции правящих кругов. Но, как нетрудно заметить, из теоретических построений этих концепций выпадает еще один немаловажный фактор этносоциального развития – отношения между различными этнонациональными образованиями, то, что мы определяем "межэтническими отношениями". Последние автор считает одним из важнейших структурных элементов этнонациональной ситуации, которые отражают результаты воздействия социальных условий ее формирования. Однако понятие "этнонациональная ситуация" не ограничивается лишь межэтническими отношениями. Автор включает в него и механизм пополнения этнических образований, количественный и качественный состав этнонациональных групп, динамику внутренних процессов в этих группах, уровень социального удовлетворения и связанные с ним действия представителей национальных меньшинств и этнических групп, направленные на улучшение своего социально-экономического положения и политико-правового статуса в обществе страны проживания. Поскольку большинство из этих компонентов этнонациональной ситуации были рассмотрены в предыдущих главах, то проанализируем значение межэтнических отношений в широком контексте общественных процессов в формировании и развитии современной этнонациональной ситуации. Наиболее распространенными моделями интерпретации последней являются те, которые связаны с попытками новых подходов в оценке сущности и перспектив этнокультурного развития отдельных этнонациональных общин, в частности учитывающие возрастание роли этнического фактора в общественной жизни. Такие подходы осуществляются в рамках концепции этничности. Соглашаясь с утверждением Н.Я. Дараган о том, что понятие "этничность (ethnicity)" в американской литературе "еще достаточно гибко и нестабильно"¹⁶⁰, автор тем не менее считает возможным на основе анализа исследований зарубежных ученых говорить о практически сформировавшейся новой концепции этносоциального развития. В американской этнологической литературе понятие "этничность" чаще всего употребляется в значении "характера или качества этнической группы", т.е. этничность не что иное, как сеть социокультурных черт, которые отличают одну этническую группу от другой.

Такое определение этничности в некоторой степени становится традиционным. Его истоки были заложены Максом Вебером. По его утверждениям, этничность – социально детерминированная категория, основывающаяся на религии, языке, обычаях или физическом облике,

отличающими одну этническую группу от другой, а также от таких категорий, как раса или класс¹⁶¹. Как бы подытоживая множество определений этничности, Р. Шермерхорн предложил следующее: "Она является синтетическим термином, который относится к сплаву многих черт или компонентов, составляющих сущность любой экономической группы. Таким образом, этничность объединяет в себе общие для всей группы ценности, верования, нормы, вкусы, сознание..."¹⁶²

Однако следует подчеркнуть, что приведенные определения этничности отражают концепцию самого термина или, другими словами, они характеризуют явление в статике – перечисляют набор черт, присущих той или иной группе и связанных с их этническим происхождением. В нашем контексте, когда мы рассматриваем этничность в качестве концепции этносоциального развития, более важное значение приобретает другое определение этничности, реже встречающееся в зарубежной литературе, данное Ф. Бартом: "Этничность – это субъективный процесс идентификации группы, в ходе которого люди используют этнические категории для своего определения и взаимодействия с другими людьми"¹⁶³.

Данное определение также включает в себя отдельные характеристики инонациональных групп, но показывает их в динамике в связи с идентификацией их членов и взаимодействием представителей различных этнонациональных образований, что в конечном итоге вносит своеобразие в этносоциальное развитие всего этнополитического организма. Это позволяет говорить о формировании такой концепции этносоциального развития США и Канады, как концепции этничности. Именно через ее призму многие западные исследователи трактуют современную этнонациональную ситуацию, в частности межэтнические отношения, в США и Канаде.

В наших размышлениях и оценках мы будем исходить из концепции межэтнических отношений в полиэтничных странах, разрабатываемой отечественной этносоциологией. Речь идет в первую очередь о структуре этих отношений, включающих такие компоненты, как межэтнические контакты, межэтническое общение, межэтнические связи, межэтническое взаимодействие¹⁶⁴. При этом важное значение, на наш взгляд, приобретает осознание факта, что действие перечисленных компонентов проявляется на двух уровнях – индивидуальном и групповом. Данное обстоятельство помогает более четко определить значимость установок на межэтнические контакты и их результатов.

В ходе анализа результатов межэтнических отношений, скажем в таком аспекте, как возможные пути преодоления конфликтных ситуаций,

напряженности в национальных отношениях и т.п., немаловажное значение приобретает характеристика социальной и этнокультурной среды, в которой осуществляются межэтнические контакты, общение, связи и взаимодействие и проявляется социальное и идеологическое значение этничности как для статуса той или иной группы, так и этнонациональной ситуации в целом,

В буржуазной науке, когда речь идет о межэтнических отношениях, преимущественно предполагается наличие контакта между людьми с различными лингвистическими и культурными традициями. "Межэтническое взаимодействие, – утверждают авторы одной из первых фундаментальных работ, – это взаимодействие в условиях этнических различий"¹⁶⁵. По Р. Бретону, условия, в которых возникает первый контакт, определяют дальнейшие межэтнические отношения, т.е. приведут они к "этнической сегментации" или "этнической однородности"¹⁶⁶. В данном контексте речь идет о возможностях интеграции и сепарирования разнородных этнических элементов. Не отрицая важной роли первых контактов между представителями различных этносов для судеб формирования этнонациональной ситуации, тем не менее нельзя согласиться с предложенным выводом. История иммиграции в США и Канаде дает множество подтверждений тому, что, скажем, процесс сегментации усиливался по истечении некоторого срока пребывания в названных странах выходцев из других стран и определенного периода контактирования их с представителями господствующего этнического большинства. Примером в этом плане могут служить отношения ядра американской нации к японцам во время второй мировой войны, когда участие Японии в войне на стороне фашистской Германии активизировало антияпонские настроения, что в конечном итоге усилило изоляцию японских иммигрантов и их потомков. В этой связи, очевидно, не следует акцентировать внимание на значении первичных контактов и только на анализе их содержания делать выводы, подобные выводам Р. Бретона. В таком анализе необходимо учитывать влияние конкретных социально-экономических и политических условий.

В американской этносоциологии выделяется 3-4 типа контактных ситуаций, при которых сформировался современный этнический состав населения стран Северной Америки.

Пожалуй, самым характерным для США и Канады типом контактных ситуаций в современных условиях представляется тип, сложившийся в результате иммиграционных потоков. Особенность таких ситуаций заключается в том, что в контактах участвуют как иммигранты более ранних периодов, в известной степени интегрировавшиеся в окружающую среду, так и вновь прибывающие контингенты иммигрантов. В рассматриваемой

контактной ситуации формирующиеся иммигрантские группы сталкиваются с необходимостью взаимодействия в первую очередь с господствующим этническим образованием, а затем с себе подобными. Причем на характер их отношений значительное влияние оказывает то обстоятельство, что вновь прибывающие иммигранты объективно являются катализаторами оживления этнического фактора в общественной жизни принимающих стран. Этничность у них более очевидна, этнические чувства более обострены, чем у их соотечественников, прибывших раньше и в определенной степени адаптировавшихся к новым условиям существования.

По убеждению известного американского исследователя этнорасовых отношений С.Либерзона, отношения подчиненности и доминантности возникают тогда, "когда группы, находящиеся в контакте, обладают различными возможностями насаждения своего пути эволюции другой группе; одна из этих групп будет "доминантной", а другая –"подчиненной" в плане поддержания или развития соответствующего окружения"¹⁶⁷.

В условиях этнического возрождения индивидуальные культурные и психологические характеристики представителей групп, участвующих в отношениях, в зарубежных концепциях превалируют. С точки зрения методологии западной науки, эти параметры якобы позволяют установить причины конфликтности в отношениях между доминантной и подчиненной группами, которые, как правило, сводятся к этнокультурным и этнопсихологическим различиям тех или иных этнических образований. Такая позиция до недавнего времени была господствующей, практически единственной. Но в последнее десятилетие в американской литературе усилились дискуссии по поводу того, являются ли различные образцы поведения этнонациональных групп результатом различий в их социальных структурах, формирующихся под влиянием социально-экономических условий их существования, или они определяются исторически детерминированными культурными системами¹⁶⁸. Эта дискуссия ведется пока преимущественно на уровне терминологическом, особенно что касается ее первой части, поскольку подавляющее большинство западных этносоциологов придерживаются идеи приоритетности этнокультурных и этнопсихологических факторов перед социально-экономическими в плане выяснения истоков напряженности в отношениях между группами, представляющими разные социокультурные системы. Однако нельзя отрицать и того факта, что во второй половине 80-х годов в США и Канаде появляется все больше исследований, посвященных соотнесению типических процессов (их содержания) с условиями социального развития (возможностями трудоустройства, социальной политики правительств

и т.д.)¹⁶⁹.

Выше подчеркивалось, что в американской и канадской литературах межэтнические отношения рассматриваются в основном через призму отношений большинства с меньшинством, или доминантности и подчиненности. Что касается, скажем, отношений между различными этнонациональными группами, пребывающими в статусе подчиненных, то они практически не выделяются в объект специального исследования. Хотя, по нашему убеждению, эти отношения играют немаловажную роль в формировании этнонациональной ситуации. Правда, в исследованиях американских и канадских ученых содержится характеристика отдельных аспектов отношений данного уровня. В последующем при рассмотрении конкретных концепций межэтнических отношений остановимся на анализе трактовок западными этносоциологами отношений между подчиненными группами.

Из схем межэтнических отношений, предлагаемых западными исследователями, например, Р. Шермерхорном, Ван Амерсфортом и др., и концентрирующихся вокруг отношений большинство – меньшинство, выпадает такой важный аспект, как взаимодействие коренного населения и иммигрантских групп. В США и Канаде – индейцев и эскимосов с этническими группами (итальянской, украинской, польской и т.д.). Дело в том, что эти отношения отличаются некоторым своеобразием, вытекающим из различного правового статуса (гражданин страны проживания или иммигрант), хотя в плане отношений с большинством обе названные категории населения находятся в подчиненном положении. Однако неправомочным было бы утверждение, что в западной литературе не предприняты разработки иных схем, чем, скажем, наиболее распространенная и авторитетная схема Р. Шермерхорна, Р. Коэн, в частности, считает, что межэтнические отношения могут осуществляться не только на базе доминантности и подчиненности,

но и на относительно равноправной и неассимилятивной основе¹⁷⁰. По нашим представлениям, такой процесс может протекать только между подчиненными группами (этнонациональные группы, не принадлежащие господствующему большинству; коренное население, находящееся в угнетаемом положении; иммигранты) или между представителями доминантной и подчиненной групп одного и того же социально-классового происхождения. Но даже в этих рамках могут наблюдаться определенные отклонения. Последнее, безусловно, подтверждает сложность феномена межэтнических отношений, ситуативный характер и их зависимость от внутренних процессов в стране с полиэтническим составом населения,

особенно когда речь идет о сохранении этнической идентичности¹⁷¹. Наиболее распространенные концепции межэтнических отношений, влияющие на процесс формирования современной этнонациональной ситуации, можно разделить на концепции интеграционного развития отношений и концепции их конфликтного развития.

Поскольку обе концепции формируются вокруг одного и того же феномена (этничности – сохранения этнической самобытности, своеобразия многочисленных компонентов американского и канадского обществ), то представляется интересным в научном плане выяснить истоки этого парадокса. Эти концепции, по логике, должны исключать друг друга. Априори отметим, что комплексность и неоднозначность проявления феномена этничности, его ситуативность предполагает закономерность существования противоположных трактовок этносоциального развития США и Канады.

Формирование концепции интеграционного развития межэтнических отношений связано с представлениями западных ученых, политиков и идеологов правящего класса о возможностях вращивания (интеграции) выходцев из различных стран мира в основную ткань американского и канадского обществ, представленную господствующим этническим большинством. Наиболее активно эта концепция дискутируется в западной этносоциологической литературе начиная с середины 60-х годов, хотя попытки осмысления интеграционного взаимодействия этнонациональных групп имелись и в более ранние периоды¹⁷².

В анализе концепции интеграционного развития межэтнических отношений, кстати, у Р.Шермерхорна и у других упоминавшихся авторов она замыкается на уровне отношений доминантности и подчиненности, центральное место занимает трактовка наличия в современном индустриальном обществе этнического своеобразия в его социальном развитии и привязанности к нему значительного количества граждан этого общества. Приверженцы концепции интеграционного развития рассматривают этническое своеобразие как "остаточное" явление. По мнению многих западных авторов, развитие современного рынка труда непременно размывает существующее этническое своеобразие, которое экономическим прогрессом сводится к минимуму и становится не столь заметным¹⁷³. Аргументом для большинства западных исследователей служит утверждение, что движущим мотивом в ориентациях этнических групп являются поиски соответствующего места в экономической структуре. В этих поисках, по Э.Лайферу, этнические характеристики теряют для индивидуума свое значение, поскольку они не играют никакой роли в механизме складывания и развития рынка труда¹⁷⁴.

Подобные выводы вполне закономерны для сторонников концепции интеграционного развития межэтнических отношений, так как конечную их цель они видят в интегрировании меньшинства и большинства. Наличие же этнического своеобразия явно не способствует достижению такой цели и западные авторы, развивая названную концепцию как возможно приемлемую для западных полиэтнических стран, игнорируют, чаще завуалировано, а иногда и открыто, значение этнического в социальных процессах. Но не только констатация факта игнорирования в рассматриваемых исследованиях или ссылка на очевидное оживление этнического фактора в США и Канаде дает право оспаривать высказанное. Хотя и этих аргументов достаточно, чтобы ставить ее, по крайней мере, под сомнение. Важно, на наш взгляд, здесь другое обстоятельство, которое позволяет утвердить обратное тому, в чем пытается убеждать в своих рассуждениях Э. Лайфер. Учитывая этнический состав не только всего населения, но в первую очередь занятых в производственном процессе, можно говорить, что этничность части рабочей силы, например, иммигрантов (такие ее характеристики, как происхождение и приверженность тому или иному виду труда, сложившаяся в результате разделения труда), оказывают влияние на сам производственный процесс, производственные отношения и, следовательно – на рынок труда. Безусловно, по конечным результатам процесса производства (станок, электроприбор и т.д.) трудно определить этническую принадлежность участников этого процесса, но, привлекая имеющиеся данные, можно утверждать о ее значимости для производственных отношений, морального климата, формирующегося в ходе производственного процесса.

В этом контексте необходимо обратить внимание на тот аспект, который связан с интеграционными процессами. Пришлая рабочая сила со своеобразными этническими характеристиками является реальностью современных производственных отношений, она составляет значительный их потенциал. Нынешняя политика предпринимателей, поддерживаемая правящими кругами западных стран и выражающаяся в ориентации на временную рабочую силу с последующей ее заменой новыми контингентами¹⁷⁵, ставит под сомнение действенность интеграционистской концепции межэтнических отношений на уровне доминантной и подчиненной групп, когда речь идет об иммигрантском компоненте состава населения западных стран.

Выше мы остановились только на одном аспекте, связанном с возможностями реализации концепции интеграционного развития межэтнических отношений, а именно наличием постоянного притока рабочей силы из других стран со своеобразными этническими чертами. Мы

рассматриваем это обстоятельство как важный генератор этничности в обществе поселения, хотя абсолютизировать его, очевидно, не следует. Это наше замечание увязывается с дифференцированной оценкой самой иммиграции, в первую очередь ее социально-классового состава, мотивов эмиграции и в этой связи установок на контакты с иммигрантами более ранних периодов и поддержание этничности посредством участия в этнических организациях, мероприятиях, проводимых иммигрантскими общинами и т.д. Здесь же необходимо помнить о том, что доиммигрантский опыт (представление об обществе иммиграции, возможностях сохранения своей культуры, возможностях социальной мобильности) имеет большое значение для постиммигрантского периода¹⁷⁶ и, в частности, установок на адаптацию в новом окружении. Их анализ будет осуществлен при рассмотрении феномена "этническая солидарность". Что касается иных компонентов населения и их участия в интеграционных процессах, то они приобретают особый смысл в контексте оценки стабильности полиэтничной системы. Со стабильностью западные теоретики, такие, например, как Ф. Барт, а за ним Ф. Нильсен, связывают перспективы интеграционного развития межэтнических отношений.

Анализ условий стабильности позволил Ф. Барту выделить три группы полиэтничных систем: 1) системы, в которых группы занимают определенные ниши или секторы деловой активности; 2) когда группы вовлечены в одну и ту же деловую активность, но развивают ее на определенной территории; 3) группы могут занимать различные и дополняющие главные ниши¹⁷⁷. Из данной схемы становится очевидным, что постановка вопроса возможна исключительно в теоретическом плане. Концентрация производства в руках незначительного числа крупных промышленников или концернов не позволяет проникать в промышленную элиту представителям подчиненных этнонациональных образований. Имеются в виду не единичные случаи, а относительно весомое количество их представителей, которые смогли бы обеспечить своей группе если не равноправное сотрудничество, то, по крайней мере, стабильное функционирование своих ниш деловой активности. То есть функционирование ниш, заполненных представителями групп, которое обеспечивает удовлетворение их потребностей, в том числе связанных и с этническим происхождением.

Поскольку и в более ранние периоды истории США и Канады и на нынешнем этапе практически невозможно отыскать в чистом виде стабильных систем межэтнических отношений, то применение предлагаемых исследователями схем всегда должно сопровождаться комментариями. Схему Ф. Барта следует рассматривать как "работающую" на очень определенном

отрезке времени и в конкретных условиях. Она не может претендовать на универсальность и особенно в плане нынешнего состояния этнонациональных проблем североамериканских стран. В данной ситуации конструируемая схема как возможная не выдерживает проверки практикой. Необходимо отметить, что Ф. Барт и другие американские авторы (Р. Шермерхорн, Ф. Нильсен, Э. Лайфер) не рассматривают концепцию интеграционного развития межэтнических отношений как единственно возможную (этот факт служит свидетельством определенной их объективности в анализе существующих отношений). Значительное место они уделяют более распространенной и, на наш взгляд, реально отражающей современную этнонациональную ситуацию, в частности состояние межэтнических отношений, концепции конфликтного развития. Однако объективная констатация того или иного феномена не означает объективной его интерпретации.

С точки зрения сегодняшнего индустриального развития полиэтнических стран капиталистического мира, интеграционная концепция межэтнических отношений, казалось бы, должна срабатывать эффективно. Ведь одна из исходных ее позиций – индустриализация, научно-технический прогресс, вовлекая представителей различных этносов в единый процесс производства, активизирует их взаимодействие, ускоряет процесс структурной ассимиляции выходцев из других стран. Однако на практике это влияние оказалось чрезвычайно противоречивым, что, очевидно, связано и с противоречивым характером научно-технической революции в условиях капиталистического общества. В 60–80-е годы, когда НТП действительно превратился в один из важнейших факторов социально-экономического развития общества, воздействующих и на другие его сферы, этнонациональные проблемы США и Канады начали обостряться.

В современных интерпретациях этнонациональной ситуации довольно прочное место занимает следующая идея – чем больше различия между культурами принимающего общества и иммигрантов, тем сильнее этническая социальная система и, следовательно, – тем более длительный период необходим для ассимиляции этнических групп. И наоборот, этот период значительно сокращается, если культурные различия между абсорбантами и абсорбируемыми не столь очевидны. По такому же принципу определяется значение расовых отличий для ассимиляции представителей различных этносов. По мнению Л. Уорнера и Л. Сроула, особо длительным будет процесс ассимиляции в том случае, если и культурные, и биологические характеристики этнонациональных групп резко отличаются от таковых принимающего общества (или доминантной группы)¹⁷⁸.

Сохранение своеобразных этнокультурных черт в период длительного пребывания в инонациональной среде мы рассматриваем как особого вида реакцию на отношение этой среды к группам иного этнического происхождения. Изменения в этой реакции (попытки усилить свою этничность посредством активизации деятельности организаций, обучения родному языку и т.д.) выражают стремление сохранить себя как группу в условиях дискриминационного положения и принудительной ассимиляции. Сфера этнической культуры является той областью, по которой довольно четко определяется уровень социального самочувствия¹⁷⁹: чем выше этот уровень, тем меньше у представителей других этносов потребность поиска "пристанища" в среде своей культуры (имеется в виду не эпизодическое потребление этнической культуры, а активная деятельность по ее сохранению и развитию), и наоборот. Возможно, этим фактором объясняется и то обстоятельство, что иммигранты с более высоким социальным статусом, уровнем образования, профессионально-квалификационной подготовки, получая ту работу и то положение, на которые они рассчитывали, в массе своей не проявляют активности в поддержании этничности в инонациональной среде. Показательно, что молодые люди с высшим образованием, прибывающие в страны поселения, учреждают свои организации не по этническому признаку, а по профессиональным интересам, причем в них входят представители разных стран¹⁸⁰. Конечно, такое происходит не во всех случаях, но данное явление свидетельствует о новых тенденциях в процессе развития этничности, которые следует учитывать в определении перспектив интеграции меньшинств.

Американские и канадские социологи, исследуя феномен взаимодействия инонациональных групп в условиях возрождения этничности в плане его интеграционного развития, не едины в своих утверждениях о сдерживающей роли этничности в межэтнических отношениях. Ф. Барт, например, приходит к выводу, что "культурные различия могут сохраняться в ходе межэтнических конфликтов и в состоянии взаимозависимости"¹⁸¹. Однако такое утверждение в определенной степени вступает в противоречие с положениями концепции интеграционного развития межэтнических отношений, которые предусматривают, что меньшинство, вливаясь в большинство, адаптируется к нему, в том числе и в культурном плане. А это в условиях господства одной группы населения над другой обязательно ведет к потере своеобразных черт подчиненной группы. Недаром позиция интеграционистов подвергается острой критике со стороны лидеров "этнорегиональных" движений, таких, как, например, квебекских сепаратистов. Правда, этот пример экстремальный – движение за сохранение этничности в Квебеке базируется на идеологии

сепаратизма. Являясь хотя и экстремальными, они все же оттеняют противоречия интеграционистской концепции и заставляют задуматься над вопросом – возможна ли в условиях общества США и Канады предлагаемая интеграция меньшинства в большинство? Стремление и других этнонациональных групп (итальянцев в США и Канаде, выходцев из латиноамериканских и азиатских стран в США и т.д.) к сохранению своей этничности дает дополнительные аргументы для отрицательного ответа на поставленный вопрос. Конечно же, мы не должны переоценивать возможности этого стремления – оно может оставаться только внешним проявлением желаний, но не подтверждаться практической деятельностью выходцев из тех или иных стран. И вместе с тем даже его существование стимулирует рост этнического самосознания, что в конечном итоге может стимулировать оживление этнических черт, в первую очередь в быту и культуре.

Приверженность части представителей того или иного этноса в инонациональной среде своей этнической самобытности с точки зрения интеграционистской концепции объясняется географической или социальной изоляцией. Данное объяснение, особенно в его первой части, может быть принято только частично. Действительно, в первое время после образования североамериканских государств – США и Канады – переселенцы из европейских, а затем и других стран имели возможность поселяться компактно, сохранять в своих анклавах черты быта и культуры страны происхождения. Постепенно в ходе освоения территорий этих государств возможности изолированного поселения сокращались, и сегодня можно говорить лишь об относительной географической изоляции выходцев из других стран, позволяющей формировать некую изолированную этнокультурную среду¹⁸².

Конечно, в современных американских, канадских городах можно встретить кварталы, где сосредоточивается значительная часть представителей национальных меньшинств и иммигрантов, но они находятся в постоянном межэтническом взаимодействии внутри этих кварталов и за их пределами. Показателен пример этнического расселения в Южном Чикаго (США): в 1990 г. здесь проживали выходцы из Северной Европы, ирландцы, поляки, немцы, скандинавы, славяне, в 1970 г. к ним прибавились мексиканцы, черные, итальянцы¹⁸³. Правда, выходцы из разных стран внутри отдельных кварталов Южного Чикаго пытались поселяться компактно, но это не означало их географической изоляции, т.е. географический фактор не препятствует их взаимодействию. Канадские исследователи отмечают, что даже для негритянского меньшинства, когда-то селившегося в Канаде компактно, характерно размывание границ этнических кварталов¹⁸⁴.

Учитывая такую тенденцию, некоторые западные исследователи еще в середине 60-х годов выдвинули тезис о том, что отдельное поселение не является обязательной предпосылкой образования этнической подсистемы. Этническая группа может сохранять свою идентичность (свое образование) и этническую сплоченность при отсутствии экологической базы¹⁸⁵. Сегодня это наблюдается среди этнодисперсных групп украинского, итальянского, греческого и иного происхождения в США, Канаде.

Представляется целесообразным обратить внимание на определение самого феномена "этнический анклав". В предыдущих работах автор, употребляя этот термин, выделял один аспект, а именно концентрацию выходцев из того или иного этноса на определенной территории и привязанную к ней этническую деятельность¹⁸⁶. Такое определение этнического анклава было справедливо для XIX – начала XX в., когда там сосредоточивалась этническая и деловая деятельность. Постепенно в нем оставалась только этническая деятельность, а деловая переносилась за его пределы (хотя частично она присуща и анклаву в упомянутом понимании¹⁸⁷). В настоящее время допустимо согласиться с определением этнического анклава, предлагаемым американскими учеными А. Портесом и Л. Дженсенем, поскольку оно подчеркивает его доминирующее развитие в будущем: "Анклавы не сводятся только к поселенческой концентрации, их сущность обуславливается чрезвычайным увеличением числа интегрированных этнических фирм в рамках метрополий, что обеспечивает занятость значительной части рабочих, выходцев из одного и того же меньшинства. Феномен этнического анклава следует изучать на базе информации о фирмах и рынках труда, а не места жительства"¹⁸⁸. Соглашаясь с таким определением, автор считает необходимым учитывать и предыдущий аспект, так как в местах концентрированного поселения выходцев одного и того же этноса, по крайней мере, развивается мелкий бизнес.

В контексте вариантов концепции интеграционного развития взаимодействия между доминантной и подчиненной группами следовало бы вспомнить не столь популярную ныне, но тем не менее встречающуюся, культурно-эволюционную теорию изменений Л. Моргана, Исследуя индейцев Северной Америки, он еще в начале XX в. пришел к выводу, что для вхождения коренных жителей в индустриальное общество им придется пройти три стадии в своем развитии: охотничье хозяйство, пастушечье и земледельческое. Однако в новейшее время наблюдаются случаи быстрого (неэволюционного) перехода от охотничьего хозяйства к индустриальному труду. Кстати, в последние годы создались предпосылки (например, индустриальное освоение Севера) для

активного процесса пролетаризации коренного населения¹⁸⁹. Но, как справедливо утверждают канадские исследователи, стратегия доминантности никогда не предусматривала ассимиляции индейцев ни в англоязычную, ни во франкоязычную культурные общности¹⁹⁰. Правящие круги удерживали коренное население в пределах занятий, соответствующих докапиталистическому способу производства, что, естественно, изолировало их от большинства канадского общества. Такую ситуацию Дж. Гальтунг назвал "структурным насилием"¹⁹¹. Становится очевидным, что на пути эволюции индейцев выдвигались искусственные преграды. Когда же они были сняты объективной необходимостью развития Канадского Севера и прерий, то коренные жители начали включаться в хозяйственную жизнь индустриального общества, минуя стадии, обозначенные в культурно-эволюционной теории изменений.

Концепция интеграционного развития межэтнических отношений в настоящее время не господствует в западной этносоциологии, что в определенной степени связано с обострением национального вопроса в развитых капиталистических странах, подвергшем сомнению возможность такой перспективы (бесконфликтной интеграции) в условиях эксплуататорского общества. Данное обстоятельство сказалось и на отсутствии в современной этносоциологии исследователей – приверженцев этой концепции как единственно возможной. Как правило, указанную концепцию большинство ученых США и Канады рассматривают наряду с другими, в частности концепцией конфликтного состояния межэтнических отношений.

Разработка теории конфликта именно в аспекте, предшествовавшем появлению концепции конфликта в межэтнических отношениях, началась в американской социологии в 30-е годы и продолжалась в 40-е. Автор же свой анализ концепции конфликтного развития межэтнических отношений проводит на основе работ 60–80-х годов, именно в период этнического возрождения.

Возможность выявить источники и охарактеризовать накопление потенциала конфликта у авторов была незначительной в силу ограниченности их методологии. Это, однако, не значит, что исследователи, о которых пойдет речь в нашем анализе, обладают другой, отличной от своих предшественников методологией (безусловно, методика к подходу в интеграции того или другого явления может различаться). Закономерности внутреннего развития США, Канады таковы, что время от времени они выталкивают на поверхность экономические, социальные, этнокультурные проблемы, зревшие в самих устоях капиталистического общества и некоторое время как бы находившиеся в тени, так, в частности, произошло в 60-е годы с проблемами этнонационального

розвиття.

В самом названии концепции отражена объективная сторона современных межэтнических отношений в капиталистическом обществе – присущая им конфликтность. Правда, целесообразно некоторое пояснение: рассматриваемая концепция не исчерпывает содержание межэтнических отношений и применять ее для анализа необходимо дифференцированно. В отношениях между доминантной и подчиненной группами параметры концепции практически соответствуют реальному состоянию дел. Что касается отношений на уровне подчиненных групп, то данная концепция не учитывает возможностей социально-классовой базы трудовых слоев различных этнонациональных групп для их сплочения в борьбе за свои права.

Сущность концепции конфликтного развития межэтнических отношений (это заключение основано на определении ведущих зарубежных исследователей в этой области) сводится к тому, что, анализируя феномен, она исходит из стремления различных этнонациональных групп занять одни и те же ниши деловой активности, завладеть одними и теми же недостающими ресурсами, осуществлять контроль над средствами достижения поставленных целей¹⁹². По С.Либерзону, уже само положение той или иной этнической группы в полиэтническом обществе является важным источником конфликта¹⁹³. Действительно, в американском или канадском обществе существует множество этнонациональных групп местного и иммигрантского происхождения, отличающихся по своему социально-экономическому положению и политическому статусу. Наиболее очевидно это различие между господствующим большинством и подчиненным меньшинством. Определенные отличия в социально-экономической сфере можно обнаружить, сравнивая положение выходцев из определенных регионов земного шара, находящихся в рамках одного этнополитического организма. Не вдаваясь в подробный анализ их социально-экономического положения (данный вопрос освещен в обширной литературе, уже цитировавшейся в работе), мы отметим некоторые закономерности. Так, в Соединенных Штатах афроамериканцы занимают худшие позиции, чем в целом белое население, среди белого населения по социальным индексам выходцы из восточноевропейских стран и их потомки занимают более низкое положение, чем выходцы из северозападных стран Европы¹⁹⁴. Такую их позицию в обществах проживания определил ряд факторов, в том числе низший по сравнению с представителями господствующего большинства общеобразовательный и профессионально-квалификационный уровень, политика дискриминации, особенности этнокультурного развития и психологоповеденческие стереотипы и др.

Говоря о том, что само положение этнической группы в обществе служит источником конфликта и принимая эту аксиому, следует обратить внимание на неравноправное положение в нем различных групп. Конфликт возникает преимущественно там, где существует экономическое неравенство. Поскольку большей частью оно с особой силой проявляется при сравнении доминантной и подчиненной групп, то и конфликты, как правило, возникают на этом уровне. Экономические основы конфликта достаточно четко проявились в отношениях между англоканадской и франкоканадской нациями (Канада), господствующим англосаксонским ядром американской нации и афроамериканским национальным меньшинством (США). Усиливая свое экономическое господство, основное этническое большинство вместе с тем концентрировало в своих руках и контроль над всеми другими сферами общественной жизни. При этом усиливалась эксплуатация и дискриминация трудящихся как в целом в стране, так и в отношении национальных меньшинств и этнических групп. В таких условиях стал очевидным факт неравноправия в процессе взаимодействия во всех областях, что стимулировало возникновение мощного конфликта между господствующим большинством и подчиненным меньшинством.

С точки зрения теории силового конфликта все этнические группы "пребывают в боевой позиции, борясь за свою жизнь, свою идентичность, за свой престиж, находясь под постоянным давлением, которое угрожает их выживанию, их свободе или их жизненным шансам в этом ненадежном мире"¹⁹⁵. Данное признание довольно точно, хотя несколько и метафорично, отражает сущность положения и взаимодействия с основным этническим большинством этнонациональных групп в США и Канаде. Однако его автор вслед за С. Либерзоном¹⁹⁶ применяет его только к анализу ситуации, когда большинство подчиняет себе меньшинство в результате завоевания и когда большинство навязывает свою волю (свои политические и экономические институты) туземному населению. В другом случае, если, скажем, иммигранты подчиняются большинству, т.е. приезжают в ту или иную страну и принимают "добровольно" его социально-экономические и политические устои, места для конфликта нет.

Развитие событий в последние двадцать лет опровергает данное утверждение: в это время в США и Канаде наблюдается обострение конфликтной ситуации во взаимодействии не только господствующего большинства с подчиненными силой контингентами населения, но и с образовавшимися на их территории этническими группами в результате миграции. Характерно и то, что активизация движения этнических групп в

США и Канаде произошла под влиянием борьбы франкоканадцев и афроамериканцев за свои права. Все в целом как раз и создало нестабильную ситуацию в отношениях между большинством и меньшинством. О нестабильных ситуациях говорят и западные ученые, однако они ограничивают их формирование только конкуренцией двух групп за одну и ту же нишу. На современном этапе нестабильная ситуация – результат широкого движения национальных меньшинств и этнических групп за восстановление социальной справедливости.

Поскольку, согласно концепции конфликтного развития, в межэтнических отношениях присутствует конкуренция, то она в значительной степени и определяет развитие конфликта. Наиболее очевидно конкуренция проявляется в занятости и среди таких контингентов населения, как иммигранты и их потомки. Современный научно-технический прогресс с его автоматизацией и компьютеризацией производства порождает избыток рабочей силы. Причем в среде национальных меньшинств и иммигрантов он, как правило, значительно выше, чем у господствующих наций США и Канады¹⁹⁷.

Поскольку доминантная группа (ее верхушка) обладает реальной властью, то она влияет на характер нестабильности в отношениях с подчиненной группой в связи с конкуренцией за рабочие места. Одним из проявлений этого стала сформировавшаяся своеобразная структура потребления рабочей силы или более широко – своеобразный рынок труда, который в западной социологической литературе именуется "двойственным рынком труда"¹⁹⁸. Сущность концепции "двойственного характера рынка труда" сводится к определению последнего как состоящего из двух секторов или сегментов – первичного и вторичного, – заполняемых рабочей силой согласно ее профессионально-квалификационному уровню. При этом первичный сектор заполняется высококвалифицированной рабочей силой (специалисты с высшим образованием, управленческий аппарат, представители науки, художественная интеллигенция и т.д.), а вторичный – малоквалифицированной рабочей силой, что отражается и на оплате труда. Значительное количество иммигрантов и представителей национальных меньшинств в силу своего социально-профессионального состава автоматически попадает во вторичный сектор. Во всяком случае в этом секторе, если брать общий объем иммигрантов в странах Северной Америки, выходцы из других стран сконцентрированы в большей степени (в процентном отношении), чем представители американской и англоканадской наций в США и Канаде.

Заметим, однако, что во вторичный сектор попадает не только малоквалифицированная рабочая сила. В нем находится и определенная часть

высококвалифицированной, которая в условиях возрастающей конкуренции вынуждена заниматься неквалифицированным трудом. Данное обстоятельство является результатом регулирования правящими кругами потоков рабочей силы, направляющими ее в выгодное для себя русло. К тому же периодическая ротация пришедшей рабочей силы позволяет предпринимателям удерживать ее во вторичном секторе, нагнетая высокий уровень конкуренции (в зарубежной литературе этот сектор именуется конкурентным и он, по мнению А.Шадда, включает следующие отрасли: сельское хозяйство, строительство, торговлю, сферу обслуживания и некоторые другие)¹⁹⁹. Значительную концентрацию пришедшей рабочей силы во вторичном секторе пытаются объяснить некой специализацией той или иной группы, приверженностью ее представителей определенному виду труда. Последняя складывалась длительное время под влиянием культурных традиций. Американские ученые в 70-е годы обследовали занятость среди представителей национальных меньшинств и этнических групп, включив сюда 441 вид²⁰⁰. Согласно результатам, в отдельных сферах представители одних групп имели преимущество над другими, но, как правило, все они в количественном отношении превосходили выходцев из господствующего ядра американской нации в тех сферах, где сконцентрировался малоквалифицированный труд. М. Хехтер склонен рассматривать такую ситуацию как результат культурно-психологических характеристик представителей этнонациональных групп²⁰¹. Конечно, этнокультурные и психологические характеристики играют определенную роль в выборе занятости, но в условиях высокого уровня безработицы этот выбор чрезвычайно ограничен. К тому же правящие круги ведут политику закрепления национальных меньшинств и этнических групп на уровне, обеспечивающем устойчивую дистанцию между ними и господствующим этническим большинством в социальной иерархии.

Таким образом, "двойственный рынок труда" выступает своего рода регулятором отношений между большинством и меньшинством, и он является именно тем средством социального контроля во взаимодействии двух партнеров, к которому, по утверждениям западных исследователей, стремятся конкурирующие стороны. Причем этот контроль в силу обладания властью находится в руках доминантной группы. Обострение конфликта в данном случае наступает, когда находящиеся во вторичном секторе национальные меньшинства и иммигранты не считают возможным мириться с существующим положением и в разных формах (протест, забастовка) заявляют о своем желании улучшить свой статус.

На базе экономического конфликта усиливается конфликт и в других

сферах, например, в этнокультурной, где он проявляется в нагнетании напряженности и нетерпимости в отношении представителей доминантной группы к подчиненной, а также наоборот. В таких условиях, скажем, особо враждебно представители господствующего этнического большинства относятся к отличительным чертам подчиненной группы. Недаром в моменты напряженной ситуации рождаются и распространяются оскорбительные прозвища, активизируются выступления расистско-шовинистических элементов против допуска в страну новых иммигрантов и за депортацию уже в определенной степени адаптировавшихся в стране поселения.

В условиях превалирования экономических факторов в формировании характера отношений между доминантной и подчиненной группами причины межгрупповой враждебности следует искать в первую очередь в социально-экономической сфере общественной жизни²⁰².

Хотя большинство исследователей и фиксируют значение экономического неравенства, все же основное внимание они концентрируют на психоповеденческих критериях, выводя из них характер самого конфликта. Здесь в силу вступает метод психоаналитической интерпретации явлений, распространенный в буржуазной этнопсихологии. Согласно этому методу, межгрупповая враждебность истолковывается как проекция собственных неприемлемых внутренних побуждений предубежденного человека на внешнюю группу.

В западной этносоциологии в рамках концепции конфликтного развития межэтнических отношений применяется немало и других подходов для объяснения этого сложного феномена. В частности, существуют попытки связывать удачи или неудачи меньшинств в капиталистическом обществе с индивидуальными психологическими и культурными ориентациями на достижения. По схеме исследования социальной мобильности Б. Роузена, важное значение приобретают три фактора – психологический (мотивация достижений), культурный (ценностная ориентация) и желаемый уровень общего и профессионального образования. Этот комплекс Б.Роузен назвал "синдром достижений"²⁰³. Под психологическими и культурными ориентациями автор понимает "психологическую необходимость (индивидуума. – В.Е.) выделиться, его желание вступить в конкурирующую расу, обладающую высшим статусом, и его изначальное желание воспринять высшие ценностные ориентации"²⁰⁴.

Действительность капиталистического строя не позволяет реализоваться "синдрому достижений" в полной мере. Как было показано выше, верхушка доминантной группы возводит всяческие преграды на пути к достижению

равенства угнетенными меньшинствами. И главным препятствием является исключение как в идеологии, так и в социальной практике, из числа основных условий, обеспечивающих это равенство, тех, которые определяются отношением к средствам производства²⁰⁵.

Выше в основном речь шла о конфликтной ситуации в отношениях между доминантной и подчиненной группами и ее интерпретации западными исследователями. Но межэтнические отношения не исчерпываются только этими двумя группами. У представителя того или иного этноса, попавшего в инонациональную среду, кроме возможности интеграции со своим этническим окружением, существуют две другие – интеграция в местную общность (скажем, ядро господствующей нации, этническое большинство) или интеграция с представителями других (не господствующих и не одинакового происхождения) групп²⁰⁶. Последний вид интеграции предполагает взаимодействие с выходцами из разных этносов в местах расселения, на производстве и т.д., где реализуются сами межэтнические отношения.

Поскольку конкуренция на рынке рабочей силы в первую очередь касается представителей подчиненных групп, то она влияет и на отношения между ними. Для современного капиталистического рынка труда свойственна высокая степень так называемой этнической конкуренции. Ее порождают следующие обстоятельства: а) существование в капиталистической экономике отраслей, в значительной мере зависящих от иммигрантской рабочей силы; б) высокий процент безработицы в среде национальных меньшинств и иммигрантов; в) политика нанимателей иностранной рабочей силы, предусматривающая закрепление национальных меньшинств и иммигрантов в рамках определенных отраслей и профессиональных групп. Этническая конкуренция, усиливающаяся под влиянием научно-технической революции, характерна не только для межгрупповых отношений, но и отношений между индивидуумами внутри групп. Показательны в этом плане результаты обследования канадскими этнологами португальских семей, проживающих в южной части реки Оканаган (провинция Британская Колумбия). Даже в промежутке не столь длительного пребывания в Канаде (в названной провинции с 1955 г.) ощутимо ослабление чувства родства и связей внутри "разветвленной семьи", характерной для португальцев. И это несмотря на то, что португальская иммиграция в Канаду, как правило, является семейной, а расселяется она в пределах, позволяющих быстро устанавливать контакт. Основными причинами, вызывающими ослабление чувства родства, как установили исследователи, выступают соперничество за более высокий статус в новом обществе, экономическое соперничество, в первую очередь за получение

работы²⁰⁷.

В теоретическом плане концепцию этнического антагонизма начала разрабатывать Э. Бонасич (США). Согласно ее представлениям, понятие "антагонизм" охватывает все уровни межгрупповых конфликтов. Исследовательница подчеркивает, что этнический антагонизм возникает там, где существует разделенный рынок труда по этнической линии, т.е. выходцы из одной этнонациональной среды занимают более высокие позиции, чем из другой. "Этнический антагонизм, – утверждает Э.Бонасич, – является социальным продуктом конкуренции, которую порождает разница в стоимости рабочей силы"²⁰⁸. К этому определению следует добавить, что правящие круги умело регулируют эту стоимость, сохраняя разницу между стоимостью рабочей силы первичного и вторичного секторов. Скажем, ничтожные затраты на обучение пришлой рабочей силы, на ее социальное и медицинское обеспечение, практическое отсутствие затрат на ее переквалификацию и другие факторы способствуют удержанию себестоимости этой категории рабочей силы на довольно низком уровне.

Э. Бонасич, как и другие американские и канадские авторы, в большинстве случаев феномен этнического антагонизма склонны рассматривать как атрибут отношений между большинством и меньшинством. Однако, как было замечено выше, он свойствен и отношениям на уровне подчиненных групп, но формы его проявления не столь очевидны, как в первом случае – он не принимает, скажем, форм силового столкновения, но может проявиться в такой форме, как штрейкбрехерство.

Следует отметить, что сторонники конфликтной концепции межэтнических отношений сосредоточивают внимание на одном из аспектов – а именно, отражающем напряженность, антагонистичность в их взаимодействии. Более того, многие приверженцы этой концепции в "открытых напряжениях" видят движущую силу этнических процессов и всячески пытаются доказать их полезность²⁰⁹.

Данное утверждение требует особых комментариев. Оно, на наш взгляд, очень четко фиксирует маневренность, приспособляемость отдельных буржуазных ученых к складывающейся обстановке. В условиях, когда ни за какими теориями невозможно скрыть конфликтное развитие национальных отношений в капиталистических странах, выгодно доказать их полезность. Одни, как сказано выше, говорят об этом прямо, другие называют конфликтное развитие межэтнических отношений диалектическим²¹⁰. Поскольку этнические процессы по своему существу неоднотипны – объединительные, разъединительные и т.д.²¹¹, то и не всегда представляется возможным

определить, когда же "открытые напряжения" составляют их движущую силу. Скажем, напряжения, ведущие к этническому антагонизму, стимулируют центробежные тенденции, результатом которых может быть сегментированное развитие полиэтнического общества. Некоторые американские ученые (среди них Р. Поленберг), явно переоценивая центробежные тенденции в современных этнических процессах, поспешили объявить, что "этническое возрождение" привело к образованию "сегментного" общества²¹². К тому же, учитывая, что формирование той же американской, англоканадской, франкоканадской наций не завершено, упомянутые напряжения могут сдерживать объединительные процессы и консолидацию наций.

Выше отмечалось, что характернейшей чертой концепции конфликтного развития межэтнических отношений является акцентирование внимания на этнокультурных различиях контактирующих сторон. Из этих различий многие западные исследователи выводили сущность самой концепции, ее значимость для анализа современной этнонациональной ситуации. Такой подход во многом оправдан, он обуславливается тем обстоятельством, что конфликты между людьми зачастую фокусируются именно на национальных, религиозных, расовых, лингвистических и культурных различиях. Поэтому в целом ряде конкретно-социологических исследований фиксируется высокая степень напряженности во взаимодействии по этнической линии²¹³.

В американской и канадской литературах по этнонациональной проблематике достаточно работ, анализирующих конфликт в межэтнических отношениях, но практически не рассматриваются системно бесконфликтные ситуации в отношениях между представителями различных этнонациональных групп. На наш взгляд, это два аспекта одного и того же процесса, развивающегося в условиях полиэтнического государства. Примеры бесконфликтного сосуществования в США и Канаде представителей разных групп, особенно в среде подчиненных, их совместные выступления против неравенства не столь часты и они скорее предоставляют основу для теоретических размышлений о перспективах развития межэтнических отношений.

Однако в рамках капиталистического полиэтнического общества возможны тенденции бесконфликтного развития межэтнических отношений преимущественно на уровне групп, находящихся в подчиненном положении, в частности базирующиеся на социально-классовой основе, а также на основе инонационального происхождения. Эта тенденция нашла свое отражение в концепции этнической солидарности. Под ней западные авторы понимают сплоченность выходцев из одной и той же страны в условиях национального

окружения, проявляющуюся в попытках сохранения своей идентичности, и в некоторой степени в действиях против социальной дискриминации и угнетения.

Среди факторов, определяющих внутригрупповую (этническую) солидарность, западные исследователи выделяют условия расселения, характер занятости, деятельность этнических организаций. Каждый в той или иной степени в зависимости от конкретной ситуации приобретает приоритетное значение.

Вместе с тем, скажем, концентрация представителей этнонациональных групп в том или другом районе не ведет механически к возникновению феномена этнической солидарности. Для его достижения необходима активная деятельность лидеров этнических общин. В значительной степени, по Р. Бретону, прочность межэтнических связей внутри таких общин зависит от их институциональной наполненности, т.е. от наличия в них институций (организаций, клубов, изданий и т.д.). Предлагая схему такой зависимости, он исходит из предпосылки, что, переселяясь из одной страны в другую, иммигрант пытается реконструировать систему своих межличностных отношений. Однако, как свидетельствовали и сами результаты обследования выходцев из других стран, проживающих в Монреале, такой мотив оказывается не столь прочным связующим звеном. Характерно, что даже на начальном этапе адаптации к новым условиям только 60% опрошенных искали возможности установления межличностных связей со своими соотечественниками, а 20% сразу же ориентировались на контакты с местным населением. Причем со временем наблюдается следующая картина: вновь прибывшие разрывают связи со своим этническим окружением и укрепляют их с местным населением²¹⁴. Это обстоятельство, очевидно, во многом объясняет тот факт, что в США, да и Канаде, практически не существует этнических общин с завершенной институциональной наполненностью, т.е. наличием такого количества и в таком наборе институций, которые могли бы удовлетворять специфические потребности их членов, связанные с их этническим происхождением²¹⁵.

Согласно утверждениям Р. Бретона, наибольшее влияние на степень прочности внутригрупповых связей имеют следующие институции: организации, занимающиеся социальным обеспечением; периодические издания; церковь. Развивая концепцию институциональной наполненности этнических общин, автор определяет такие формы ее влияния на внутригрупповые связи: 1) попытки лидеров этнических групп замкнуть их членов в рамках определенной общины (с этой целью они оказывают вновь прибывшим помощь в поиске работы, обучении языку страны поселения,

организации досуга и т.д.); 2) расширение сети личных связей путем привлечения в этнические организации новых членов из однородного по происхождению окружения (это ведет к стимулированию этнического сознания); 3) активизация деятельности лидеров этнических организаций по поддержанию этнического своеобразия²¹⁶.

Безусловно, отмеченные факторы способствуют внутригрупповой сплоченности, но их действие не настолько значительное, чтобы делать выводы об их универсальности. Тем более, что в условиях индустриального развития внутригрупповые связи не в состоянии обеспечить тот уровень социального самочувствия, к которому стремятся прибывшие в ту или другую страну иммигранты, по крайней мере, более высокого, чем был у них в стране выезда. В современных условиях этнические общины не обладают ни достаточными материальными ресурсами, ни культурными возможностями, чтобы удовлетворять в полной мере потребности своих членов, в первую очередь обеспечить работу, образование, свободное времяпрепровождение и т.д. Поэтому наблюдается, постоянный выход представителей этнических общин за их рамки и интеграция в окружение из местного населения или другого этнического происхождения. Данный процесс происходит повсеместно, и он ослабляет внутригрупповые связи и ставит под вопрос существование этнических общин как некоего организма с менее или более определенными границами в будущем. Такую перспективу мы связываем не только с неэффективностью институциональной наполненности, но и с процессами ассимилирования этническим большинством меньшинства в целом. Конечно же, было бы неверным отрицание факта участия вышедших за пределы своих этнических групп иммигрантов и их потомков в тех или иных акциях этих групп. Являясь членами этнических групп, проживая вне этнических общин, они все же в определенных случаях могут демонстрировать свою принадлежность той или другой группе. Однако, на наш взгляд, их декларирование этничности практически не стимулирует внутригрупповой солидарности, поскольку они не состоят в постоянном контакте с основным ядром этнической группы, не принимают постоянного участия в работе этнических организаций. Их этничность и ее проявление сугубо ситуативны и она демонстрируется только тогда, когда она им выгодна, – скажем, для получения каких-либо преимуществ от программ "позитивных действий" (США), многокультурности (Канада). Для определения таких иммигрантов и их потомков, а также представителей иного, чем господствующее большинство, этнического происхождения можно воспользоваться предложенным известным английским исследователем А. Смитом термином "этническая категория"²¹⁷.

Если этническая группа, по А. Смитю, обладает четырьмя главными признаками – чувством одного происхождения; знанием своей истории и верой в общую судьбу; одной или несколькими культурными характеристиками, присущими всей группе; чувством коллективной солидарности, – а для этнической общины важными представляются некоторые общие и отличительные культурные атрибуты и связи, свидетельствующие о ее собственной истории и происхождении как отдельной группы, то у этнической категории эти чувства развиты слабо, она не имеет объединяющих в одно целое своих организаций²¹⁸. Добавим к этому, что основным признаком, который условно позволяет отнести данную категорию к этнической группе, является ее происхождение, порой ею же самой не осознаваемое.

Таким образом, о непосредственном влиянии институциональной наполненности на внутригрупповые связи можно говорить относительно той части членов этнической группы, которые, принимая участие в деятельности организаций, в семье и в быту поддерживают и развивают этническое своеобразие. Кроме прочего, концепция Р. Бретона не учитывает социально-классовой дифференциации внутри каждой этнической группы, что позволяет более точно определять роль институций в процессе внутригруппового сплочения. Скажем, в группах, объединяющих выходцев из славянских стран, социально-классовая дифференциация проявлялась в том, что возникли организации этнической элиты и трудовых слоев иммиграции.

Для внутригрупповой (этнической) солидарности хорошие предпосылки создаются на производстве. Западные исследователи в своих работах подчеркивают значение концентрации представителей тех или иных этнонациональных групп в определенных отраслях занятости для формирования групповой солидарности, они считают это обстоятельство одним из главных потенциальных ее источников. Во-первых, поскольку поведение в определенной степени ассоциируется с экономическим статусом, то можно ожидать сходного образа жизни; во-вторых, сходность в занятости предполагает общие социальные и экономические интересы и поскольку характер занятости связан с классовым сознанием, то на этой основе возможна групповая солидарность среди работающих в одной и той же сфере; в-третьих, людям, занятым на одном предприятии или в одной сфере, свойствен относительно высокий уровень межличностных отношений, определяющийся их производственными отношениями. Кроме того, в производственной сфере наиболее четко проявляется и социальная роль этничности; производственная сфера позволяет выявить закономерности влияния социальных и этнических факторов на взаимодействие представителей различных групп, и в первую

очередь обстоятельства, в которых этничность может служить средством разъединения трудящихся в борьбе за социальное равенство. Выше было показано, как неблагоприятная ситуация на капиталистическом рынке труда (безработица, сокращение производства и т.д.) порождает негативные явления в межэтнических отношениях, которые многие буржуазные исследователи (сторонники конфликтной концепции) возводят в абсолют.

В американской и канадской литературе имеются исследования, которые подтверждают тенденцию к преодолению преград, возникающих на этнической основе, и организации совместных действий против дискриминации. То есть, речь идет о тенденции формирования этнической солидарности в ее широком смысле. В данном случае основой объединения является социальная дискриминация выходцев из разных этнонациональных групп. Правда, западные социологи, развивая теорию коллективных действий этнических групп, несколько преувеличивают роль мотивов участия в коллективных действиях индивидов. Теория коллективных действий предполагает, "что, если члены этнических групп занимают определенные позиции в классовой структуре или структуре занятости, а также на рынке труда (особенно если эти позиции неблагоприятные), и когда они осознают свое сходное положение, то дело только времени, но коллективные действия будут иметь место"²¹⁹. Упомянутые авторы считают, что "индивид может присоединиться к нам лишь в том случае, если он ожидает выгоду от своего участия, превышающую затрачиваемые усилия"²²⁰.

В данной интерпретации коллективные действия этнических групп ставятся в зависимость от воли, определяемой интересами индивидов. Причем очевидна тенденция к сведению этих действий к разовым явлениям, поскольку удовлетворение тех или иных интересов отдельных представителей этнических групп означает их отход от коллективных действий. Если брать за основу анализа перспектив коллективных действий предложенную концепцию, то не приходится говорить о стабильной тенденции их развития и об их эффективности. Сама же история борьбы угнетенных национальных меньшинств и этнических групп, особенно в США, неопровержимо подтверждает тот факт, что эта борьба достигает тогда весомых результатов, когда существует четкая платформа политических и социальных требований и определены конечные ее цели. Эти обстоятельства, по нашему мнению, в длительной перспективе являются решающими для сплочения представителей различных этнонациональных меньшинств и групп, и в данном случае социально-классовые факторы играют главенствующую роль – они составляют прочную основу для объединения.

Очевидно, необходимо отметить (к этому нас побуждает ход развития событий в США и Канаде), что в условиях возрастания роли этнического фактора в общественной жизни наблюдается приоритетность этнонациональных критериев перед социальными в объединении усилий в борьбе против угнетения. Скажем, квебекский этнонационализм для значительной части населения провинции стал основой групповой солидарности²²¹. В США и Канаде утверждается тенденция к преодолению этнорасовых предубеждений²²², что может свидетельствовать о поисках путей сплочения представителей различных этносов. Однако, на наш взгляд, не следует переоценивать значение этнического фактора для возможного формирования единого фронта борьбы, рациональный эффект может быть достигнут при сочетании этнического и социально-классового факторов, что позитивно скажется как на стабилизации этнонациональной ситуации в североамериканских странах, так и на улучшении положения выходцев из разных стран в американском и канадском обществах.

ГЛАВА IV

ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ И СОЦИАЛЬНАЯ БАЗА СЕПАРАТИСТСКИХ КОНЦЕПЦИЙ

1. КВЕБЕКСКИЙ ЭТНОНАЦИОНАЛИЗМ: ПРОТИВОРЕЧИЕ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ

Сепаратистские концепции этносоциального развития в научной и общественной мысли США и Канады утверждаются в 60-е и последующие годы, т.е. в период обострения национальных проблем. В значительной степени распространению сепаратистских концепций способствовал феномен этнического возрождения – повышенного интереса к этнической истории североамериканских стран (а на основе этого и активизация деятельности различных этнонациональных сегментов американского и канадского обществ по сохранению своей идентичности). В движениях за сохранение этнического своеобразия различных компонентов населения США и Канады, приобретших широкий размах, в некоторых случаях сепаратистская идеология господствовала. Ими стали в первую очередь движения в Квебеке (Канада) и афроамериканцев (США), оказавшие влияние и на движение других национальных меньшинств и этнических групп. Поскольку они были направлены против национального угнетения, то в значительной степени формировались на этнической или этнорасовой основе¹. Эти обстоятельства дают возможность определять сепаратистские тенденции как этнонационализм

и этнорасовый национализм.

Не вдаваясь в подробный анализ сущности этих феноменов в общетеоретическом плане (ниже раскрывается содержание конкретных его проявлений – этнонационализма квебекских сепаратистов и этнорасового национализма афроамериканцев и некоторых других национальных меньшинств), следует выделить два, на наш взгляд, чрезвычайно важных обстоятельства:

– наличие этнонационализма является одним из доказательств того, что широко распространенная теория модернизации, согласно которой в ходе индустриализации исчезает этническое своеобразие, не отражает реального положения вещей в современной этнонациональной ситуации в североамериканских странах;

– на движения за сохранение идентичности, проявляющиеся в той или иной форме (квебекский этнонационализм и этнорасовый национализм в наибольшей степени подтверждают это), огромное воздействие оказывают социально-экономические условия их развития и экономические и политические интересы различных слоев американского и канадского обществ.

Приступая к анализу квебекского этнонационализма, хотелось бы обратить внимание на определение в западной литературе сущности самого понятия "национализм". Вариантов определений и типов великое множество², но наиболее распространенными и соответствующими направленности нашего анализа представляются определения известных за рубежом, да и в нашей стране ученых – Э. Геллнера и Б. Шефера. По Э. Геллнеру, "национализм – это теория политической закономерности, которая считает, что политический и национальный аспекты должны соответствовать друг другу. Корни национализма находятся не в природе человека, а в существующем социальном строе или в индустриальных обществах"³. Б. Шефер определяет национализм как "чувство (вера), объединяющее группу людей, которые обладают реальным или вымышленным общим историческим опытом (или верят, что таковой существует) и общими устремлениями к совместной жизни в будущем в качестве отдельной группы; это чувство, которое выделяет их из других похожих на них групп"⁴. Наш выбор останавливается на этих определениях потому, что они помогают выяснить социальную и психолого-поведенческую природу национализма. Этнический национализм (этнонационализм), как утверждает У. Коннор (что подтверждается и последующим изложением материала), является только одной, весьма специфической частью национализма в целом⁵.

Одним из распространенных тезисов о причинах возникновения

этнического национализма на авансцене политической жизни полиэтнических государств, в частности в Канаде, стал тезис уже не единожды цитировавшегося канадского этносоциолога А. Ричмонда, утверждающего, что "ослабление центральной государственной власти – важный фактор в появлении этнического национализма"⁶. Соглашаясь с А.Ричмондом, отметим, что им упомянут лишь один из важнейших факторов. В последующем анализе будет учитываться и другой, не менее важный фактор – усиление давления на провинцию Квебек федерального правительства, в большинстве своем представленного англоканадцами.

Франкоканадское национальное движение для Канады – явление не новое, оно существует два столетия. На протяжении вековой истории для него были характерны спады и подъемы, в нем и ранее проявлялись сепаратистские тенденции. Очевиден тот факт, что 60–80-е годы стали периодом наибольшего его подъема. Именно в этот период, по нашим наблюдениям, наиболее четко определяются цели движения, просматривается расстановка в нем политических сил. Однозначно определяется позиция как в самой провинции, так и в Канаде в целом, господствующих кругов в отношении национального движения. На этом этапе сепаратизм занимает главенствующие позиции и его идеология становится основой формирования концепции этнонационализма во франкоканадском движении. Для подтверждения выдвинутого тезиса проанализируем эволюцию этого движения.

В своем развитии национальное движение в Квебеке прошло три фазы: 1) патриотическое движение (1791–1838 гг.), целью которого было завоевание национального суверенитета. Это движение достигло определенных успехов в сохранении франкоканадской культуры и французской идентичности; 2) с середины XIX в. усиливается движение за объединение в Конфедерацию перед лицом угрозы поглощения южным соседом. Объединение, однако, не означало подчинение англоканадскому большинству; 3) начало 60-х – 80-е годы. Основная задача этой фазы заключалась в получении политической независимости Квебека⁷. Итак, на всех этапах франкоканадского национального движения завоевание национального и политического суверенитета, а в последнее время равенства франкоязычного Квебека в составе федерального канадского государства было одной из главных задач этого движения. Пути реализации главной цели помимо объективных условий развития движения во многом зависят от возглавляющих его политических сил. Скажем, с приходом к власти в провинции в 1960 г. либералов во главе с Ж. Лесажем связан так называемый период "тихой революции". Либеральное правительство избрало путь социальных реформ, которые якобы могли обеспечить Квебеку

независимое развитие. В условиях, когда в провинции в ходе послевоенной индустриализации произошли глубокие перемены в социально-экономической и идейно-политической областях, уже сама победа либералов, по оценке председателя Коммунистической партии Квебека С.Уолша, "положила начало большому движению, направленному против социального и национального угнетения, за социальные реформы"⁸.

Но как вскоре оказалось, либеральная идеология не сумела объединить все силы франкоканадского национального движения для достижения главной цели, а реформ, проводимых правительством, в условиях роста национального самосознания и социальной активизации широких масс трудящихся оказалось недостаточно, чтобы удовлетворить чаяния франкоканадцев. Идеологи квебекского либерализма, увлекшись реформами, не учли факта участия в движении за равноправие Квебека различных социальных групп общества. Они заботились об идеологическом обеспечении и реализации целей франкоканадской буржуазии, находившейся в зависимости от буржуазии англоканадской и американской.

Одним из важных результатов послевоенного индустриального развития Квебека стал количественный рост пролетариата, который окреп организационно и постепенно выработывал свою позицию в отношении происходящих в провинции социально-экономических изменений. В 60-е годы у трудящихся Квебека заметно выросло не только национальное, но и классовое сознание. Последнее, в частности, проявлялось в усилении забастовочной борьбы, явившейся результатом неудовлетворенности трудящихся половинчатой политикой либералов. В ходе развертывания франкоканадского национального движения в социальном и политическом плане активизировались различные слои средней и мелкой буржуазии, разночинная интеллигенция, средние городские слои. Вскоре оказалось, что реформистская идеология не удовлетворяет последних, им в значительной степени были присущи радикальные устремления, в последующем развивавшиеся в националистически-сепаратистские (индепендентские) идеологические концепции будущего развития провинции. Неспособность либералов выработать четкую программу решения национальных проблем Квебека обусловила рост сепаратистских настроений во франкоканадском национальном движении.

В условиях "тихой революции" в квебекском обществе практически не было политической силы, которая могла бы объединить все течения в национальном движении и направить их на воплощение в жизнь его главных целей: ликвидация национального неравенства и признание со стороны

правлящей англоканадской верхушки права франкоканадцев на самоопределение. Либеральная партия, преследовавшая свои узкоклассовые интересы, игнорировала интересы других социальных групп; вычленившиеся националистически-сепаратистские группировки в силу ограниченности своих мировоззренческих установок не могли предложить какой-то определенной платформы дальнейшей борьбы за осуществление чаяний широких слоев населения Квебека – достижение социального и национального равноправия. Хотя в Квебеке и отмечался количественный и организационный рост рабочего класса, однако в начале 80-х годов его идеологические установки в плане будущего устройства Квебека еще не сформировались в том виде, чтобы служить объединительной платформой.

И все же радикализация общественно-политической жизни диктовала появление политической силы, которая сыграла бы ведущую роль в национальном движении франкоканадцев, поскольку ни правящая Либеральная партия, ни ее оппонент – Национальный союз с этой ролью, как стало очевидно, справиться не смогли. Время от времени о своих претензиях на роль авангарда в движении франкоканадцев заявляли представители левого крыла. Большинство левых групп, однако, не оставили заметного следа в истории франкоканадского национального движения.

Исключение составляет группа, объединившая вокруг журнала "Парти При" прогрессивную интеллигенцию, студентов, активистов профсоюзного и рабочего движения. Хотя участникам этой группировки, как и многим другим левым силам, была свойственна мелкобуржуазная идеология, "Парти При" сделала немало для увязки борьбы за национальное самоопределение с идеями переустройства квебекского общества⁹. Но и эта группировка, как и ей подобная, сформировавшаяся вокруг журнала "Социализм", в силу своего в основном просветительного характера не оформилась в мощное течение во франкоканадском национальном движении, способное на роль лидера.

Такая роль была по плечу только той политической силе, которая до конца смогла бы прочувствовать и осмыслить своеобразие национального движения в Квебеке. А оно, по наблюдениям тогдашнего Генерального секретаря Коммунистической партии Канады Л Морриса, состояло в том, что осуществлялось в период общего кризиса капитализма и в его процессе происходило "слияние демократической, антикапиталистической, антимонополистической борьбы с национальной революцией"¹⁰. Глубокий анализ событий в Квебеке дает марксистам основания классифицировать их как национально-демократическую революцию. В советской научной литературе движение за признание и самоопределение франкоканадской нации получило

название национально-демократического движения¹¹. Данное название наиболее точно отражает его содержание, по крайней мере в 70-е годы, поскольку в нем тесно переплелись требования национальной независимости и демократических преобразований внутри провинции.

В условиях кризиса политики либералов, возрастающего недоверия к действиям провинциального правительства со стороны интеллигенции и рабочего класса усиливается поиск новых лозунгов, новой идеологии, которая объединила бы самые различные слои квебекского общества. Произнесенные с балкона монреальского муниципалитета 24 июля 1967 г. тогдашним президентом Франции Ш. де Голлем слова "Да здравствует свободный Квебек!" сразу же были взяты на вооружение сепаратистскими группировками. В них они вложили свое содержание: свободный, независимый экономически и политически от Канады Квебек. По мнению советского историка В.А. Коленко, эти слова, произнесенные в ряду других приветствий, "могли означать всего лишь пожелания процветания народу Квебека, свободному от тех внутренних пут, которые сковывали его развитие в течение долгого времени, вплоть до 1960 г."¹² Но несомненен тот факт, что визит Ш. де Голля в Канаду и его выступление в Монреале явились в определенной степени катализатором национально-патриотических чувств у франкоязычных жителей провинции, он стимулировал оформление сепаратизма как ведущей концепции будущего этносоциального развития провинции. Именно этот визит вызвал активизацию деятельности групп, ставивших конечной целью получение независимости и образование самостоятельного государства. В наиболее сконцентрированном виде эта цель была сформулирована в 1967 г. Р. Левеком, лидером так называемого "прогрессистского крыла" Либеральной партии. По его убеждению, предоставление Квебеку независимости с сохранением экономического союза с Канадой типа "Общего рынка" открывало путь к решению этнонациональных проблем провинции. Руководство Либеральной партии отвергло предложение Р. Левека, и напротив, лидеры сепаратистских группировок горячо его поддержали. Оценив расстановку политических сил, Р.Левек выходит из Либеральной партии и в ноябре 1967 г. создает политическую организацию под названием "Движение – суверенитет – ассоциация" (МСА). Главной целью деятельности организации стало воплощение в жизнь программы, предложенной Р.Левеком.

Характерной чертой национального движения во французской Канаде в 1967–1976 гг., несомненно, является борьба националистически-сепаратистских сил во главе с Р. Левеком за завоевание в нем господствующих позиций и утверждение сепаратистской идеологии как господствующей¹³. Основания для

подобного вывода дает анализ внутривнутриполитических событий в Квебеке. Сразу же после образования МСА Р. Левек ведет активную работу по объединению вокруг него других политических организаций национально-сепаратистского толка. В результате в 1968 г. к МСА присоединяется "Движение за национальную независимость" (РИН) (отметим, что членство РИМ после упомянутого визита Ш. де Голля, по данным газеты "Globe and Mail" от 4 августа 1967 г., возросло более чем на 200 человек и в 1967 г. в его рядах насчитывалось около 11 тыс. человек) и образуется новая партия, названная Квебекской партией (КП). Социальную базу ее составили средние слои квебекского общества – мелкая буржуазия, служащие государственного сектора (адвокаты, учителя, инженеры и т.д.), поддерживавшие сепаратистское движение. Идеология КП, а в значительной степени и франкоканадского национального движения, была сформулирована в ее политической программе, названной "Решение"¹⁴ – имеется в виду решение всех проблем, связанных с экономическим, политическим и культурным развитием Квебека. Путь к такому решению, как явствует из программы, лежит через сепаратизм.

В этом контексте необходимо обратить внимание на то обстоятельство, что руководители сепаратистского движения, сформировавшегося еще в конце 50 – начале 60-х годов, не были едины в вопросе об уровне сепаратизма в отношениях между Квебеком и Канадской федерацией. Скажем, крайне радикальные националисты (П. Бурго, М.Шапю) конечную цель движения видели в полном разрыве с федерацией и в создании независимого государства. Другая группировка, придерживающаяся концепций "ассоциированных государств" и "государств – партнеров", в центр модели отношений между англоязычной и франкоязычной частями Канады ставила возможность союза на равных правах в рамках конфедерации. Этой группировке принадлежал и Р. Левек. Теория "особого статуса" – третьего течения в сепаратистском движении – была представлена Д. Джонсоном, К. Райеном и другими и заключалась в возможности отделения лишь после того, если не удастся решить поставленные задачи суверенного развития Квебека в рамках федерации¹⁵.

Подготавливая почву для завоевания главенствующих позиций во франкоканадском национальном движении, КП вместе с тем пыталась взять политическую власть в провинции в свои руки, что открывало бы реальные возможности для превращения идеологии сепаратизма в официальную политику. На провинциальных выборах в 1970, 1973 и 1976 г. КП ведет активную борьбу с другими партиями – Либеральной партией и Национальным союзом. Предвыборной платформой КП 1970 г. стали идеологические установки, провозглашенные в программе партии: "Квебекская партия

стремится к тому, чтобы Квебек стал суверенным государством, независимым в политическом отношении от Канады. Квебек и Канада должны стать двумя самостоятельными государствами в рамках экономико-административного союза на договорной основе"¹⁶. Подобная платформа с некоторой модификацией (накануне выборов Р.Левек в своих публичных выступлениях меньше касался вопроса о сепаратизме, а основное внимание уделял путям решения внутренних проблем провинции) обеспечивала КП успех и в 1976 г. она пришла к власти в Квебеке, что дало возможность ее лидеру Р.Левеку сформировать свое правительство. В этническом плане основу успеха на выборах составляли франкоканадцы, доля которых среди избирателей, поддерживавших КП, достигала 80%.

Следующее после прихода к власти КП десятилетие (1976-1985 гг.) можно охарактеризовать как период борьбы, противостояния националистически-сепаратистских и реалистических тенденций во франко-канадском национальном движении. Действительно, победа Р.Левека открыла дорогу к реализации идеологии сепаратизма через официальную политику. Однако остановимся на выяснении причин, помешавших в начальный период правления КП и не позволивших в настоящее время реализовать первоначальные идеологические установки партии. В первую очередь следует определить сущность КП. Основными показателями здесь, очевидно, должны служить социальная база, политическая платформа, идеология. Эти показатели дали основания исследователям канадской политической системы оценивать КП как "нетрадиционную социалистическую партию"¹⁷, поскольку она в своей деятельности соединяет национализм с элементами социализма и позитивного либерализма под общеизвестным названием "социальная демократия"¹⁸. Марксистский анализ программы Квебекской партии и ее деятельности позволил коммунистам Канады дать исчерпывающую характеристику КП: "Сложившаяся ситуация, – говорится в заявлении ЦК Компартии Канады "О демократическом решении кризиса конфедерации", – свидетельствует, что рабочий класс и демократическое движение в решении своих насущных проблем, в защите ближайших и будущих интересов не могут делать ставку на Квебекскую партию и на мелкобуржуазный национализм. Квебекская партия не является социал-демократической партией с националистическим уклоном, основу которой составляют рабочий класс и профсоюзное движение. Это партия, представляющая интересы мелкой буржуазии, средних слоев интеллигенции, в частности служащих государственного сектора. Названные слои квебекского общества стали источником национализма, посредством которого мелкая буржуазия утверждает свои классовые интересы. Это

проявляется в отказе Квебекской партии от классовой борьбы, хотя в ее программе имеются элементы социальных реформ, носящих прогрессивный характер и заслуживающих поддержки¹⁹.

Националистически-сепаратистская идеология, как видим из заявления, не находит полной поддержки во всех слоях квебекского общества, поскольку она, и в этом убеждают последующие действия лидеров КП, обеспечивает реализацию интересов лишь части населения Квебека. Более того, ее деятельность попала под влияние большого бизнеса, несмотря на многократные заявления лидеров КП о независимом характере. Достаточно быстро значительная часть населения Квебека убедилась в независимости осуществления сепаратистских устремлений КП и в том, что их реализация шла бы вразрез с интересами населения самого Квебека и Канады в целом. В частности, выход Квебека из состава Канадской конфедерации не гарантировал бы ему самостоятельного политико-экономического развития; уж очень велика вероятность подчинения провинции Соединенным Штатам: ведь в начале 80-х годов 41,8% продукции провинции выпускалось иностранными предприятиями, в основном американскими; американский капитал господствует в девяти важнейших отраслях промышленности. Объем прямых американских инвестиций в провинции к концу 70-х годов достиг 7,4 млрд. дол.²⁰ А сценарии отделения Квебека, разработанные Р. Левеком, облегчили бы Вашингтону закабаление провинции в случае ее выхода из состава федерации²¹.

Оказанная на выборах 1976 г. широкая поддержка КП никоим образом не говорит о том, что все избиратели, отдавшие за нее голоса, полностью разделяли ее идеологию сепаратизма. Показательны данные опроса, проведенного Институтом сбора информации накануне выборов: 18,4% квебекцев высказались за отделение провинции (за Квебекскую же партию голосовали 40% всех избирателей), 57,8% были против отделения и 25% опрошенных воздержались от ответов. Вскоре после выборов количество приверженцев сепаратизма уменьшилось до 11%²². Канадские исследователи отмечают, что удельный вес сторонников решительного выхода Квебека из конфедерации никогда не превышал 20-23%. В конце же 60-х годов после оформления единого политического движения, ставящего своей целью выход из состава Канады, он оставался на уровне 16% среди франкоязычного и 14% среди всего населения провинции²³.

Усиление сепаратистских тенденций во внутривнутриполитическом развитии Квебека в связи с укреплением позиций Квебекской партии во франкоканадском обществе вызывало активизацию противоборствующих сил. Часть населения провинции открыто заявила о своем несогласии с политикой

сепаратизма. Так, эскимосы, проживающие на севере провинции и занимающие примерно 1/3 ее территории, предупредили правительство, что они не поддерживают политику сепаратизма и в случае отделения Квебека выйдут из состава провинции. С осуждением политики сепаратизма – сообщила газета канадских коммунистов "Canadian Tribune" 19 сентября 1977 г. – выступила и Лига молодых коммунистов Квебека, определив девизом своей тактики в данном вопросе лозунг "Равенство и самоопределение – да; сепаратизм – нет!" Идеология сепаратизма была чужда и большинству англоговорящего населения провинции, составляющему 20% проживающих в Квебеке.

Опросы общественного мнения, проводившиеся в Квебеке в середине 80-х годов, свидетельствовали об уменьшении количества постоянных жителей провинции, ратующих за ее независимый статус. Так, в 1984 г. за такой статус высказались 7 % опрошенных, а в 1985 г. – 4%. Количество приверженцев концепции "ассоциация – суверенитет" оставалось примерно на одном уровне – соответственно 14 и 15%. Интересен и другой показатель: 52% всех нефранкоговорящих жителей провинции и 43% франкоговорящих квебекцев высказались против изменения ее статуса²⁴.

Одной из самых острых внутренних проблем провинции, от решения которой зависят судьбы любого национально-освободительного движения, в том числе и сепаратизма, является проблема отношений между франкоканадцами и англоканадцами. В подходах к ее решению, на наш взгляд, наиболее явно выразился этнонационализм сепаратистского движения, возглавляемого Р.Левеком. Как предполагали решать эту проблему лидеры Квебекской партии, находившиеся у власти в провинции десятилетний период – с 1976 по 1985 г.? Ответ на поставленный вопрос содержится в программе этой партии и в реальных делах правительства провинции. В программе КП, в частности, подчеркивается, что Квебек является страной одного народа, т.е. франкоканадцев и, следовательно, они должны занимать ведущее положение в обществе. Отсюда, говорится в разделе "Наша культурная жизнь", французский язык должен стать единственным официальным языком будущего суверенного государства. Он будет также рабочим языком на всех предприятиях, в государственных и общественных учреждениях. Исходя из факта существования на территории Квебека англо-канадцев, программа Квебекской партии предлагала ввести переходный период (5 лет), в течение которого произойдет трансформация двуязычного государства в одноязычное. В рамках трансформации осуществится "офранцузивание" деловой деятельности и общественных организаций англоканадцев²⁵.

Согласно программе, вновь прибывающие иммигранты по истечении

пяти лет после въезда в Квебек должны были непременно сдать экзамен по французскому языку, результаты которого будут служить критерием при предоставлении им гражданства. Дети же иммигрантов в обязательном порядке должны были посещать школы с обучением на французском языке²⁶.

Реализуя установки программы КП на достижение культурной автономии, Национальное собрание Квебека (высший законодательный орган провинции) принимает в 1977 г. закон № 101 под названием "Хартия французского языка". Новый закон провозглашает французский язык единственным официальным языком Квебека. Это в свою очередь предполагало расширение использования французского языка в сфере частного предпринимательства, лимитирование употребления английского языка во всех сферах общественной жизни. Первоначально до отмены этого закона в 1983 г. одна из его статей запрещала посещать неанглийские школы детям, родители которых сами их не оканчивали. В результате этих и им подобных мероприятий доля жителей провинции, считавших родным языком французский, по данным переписи 1981 года, возросла на 3,5%, а жителей с родным языком английским упала на 14%²⁷.

Однако этнические процессы, происходящие в современном Квебеке, поставили под сомнение успешное осуществление программных положений национального развития провинции, в частности политики "офранцузивания", предложенной правительством Р. Левека.

Как уже отмечалось, в провинции проживает около 20% англоговорящего населения. Результаты исследований канадских этносоциологов подтверждают тезис, что в последние годы вновь прибывающие в провинции иммигранты, как правило, интегрируются в англоканадское меньшинство и им ассимилируются. Показательными в этом отношении являются следующие данные: в Монреале 85% детей иммигрантов посещают школы с обучением на английском языке (кстати, в этом городе оседает около 90% иммигрантов, прибывающих в Квебек), а в провинции 9 из 10 иммигрантов, выбирая между французским и английским языками, отдают предпочтение последнему. Такая ситуация сложилась в результате политики федерального правительства, в соответствии с которой англоканадцы занимают ведущее положение в Квебеке и иммигрантам со знанием английского языка легче устроиться на работу, приобрести специальность и т.д. Важен и тот факт, что рождаемость у франкоканадцев за последние годы значительно сократилась, уменьшилось также количество франкоязычных иммигрантов (с 24% в 1968 г. до 20% в 1975 г.), в то время как возрос объем англоязычной иммиграции: в указанные годы он составлял соответственно 30 и 40%²⁸.

Очевидно, в таких условиях введение официального одноязычия не будет способствовать решению проблем, возникающих в отношениях франкоканадцев и англоканадцев, а наоборот, более усугубит их.

К тому же отмечавшееся выше уменьшение количества квебекцев, указавших своим родным языком английский, не свидетельствует об их быстром "офранцузивании". Как справедливо указывается в исследованиях советских авторов, данный феномен был вызван "в первую очередь миграцией из провинции англоквебекцев, недовольных лингвистической политикой властей, и сокращением по той же причине числа англоканадцев, приезжающих сюда на постоянное жительство"²⁹.

Безусловно, закон о французском языке способствовал укреплению позиций последнего в жизни квебекского общества. Это, в частности, проявилось и в увеличении количества лиц, владеющих двумя языками, как правило, вторым был французский. В период с 1971 по 1981 г. билингвизм среди англоговорящих квебекцев возрос с 37 до 53%³⁰, а в 1985–1986 гг. 59,6% учащихся школ, представляющих другие этнические группы, получали образование на французском языке³¹.

Лидеры Квебекской партии для решения вопроса о дальнейшем пребывании провинции в составе конфедерации выдвинули идею референдума, который по первоначальным планам должен был состояться через 2–3 года после прихода к власти правительства Р.Левека. Правительством были опубликованы "Правила референдума", или, как их еще называли, "Белая книга", по которым население провинции должно было выбирать только между двумя альтернативами: сохранение существующего status quo или выход из Канады. Причем руководство Квебекской партии считало, что единственным путем к усилению контроля над квебекской экономикой, завоеванию равноправного положения с англоканадцами является отделение Квебека. Поэтому в "Белой книге" даже не определялось большинство, которое должно решить судьбу провинции. Правительство считало, что консультативный характер референдума освобождает от необходимости фиксировать в законе специальные положения о требуемом большинстве или установленном проценте избирателей, которые должны принять участие в референдуме. Это означало, что правительство оставляло себе широкое поле для маневров, т.е. оно сможет определить большинство 50% плюс голос от фактически участвующих в голосовании при постановке вопроса: нынешний status quo или выход из Канады. Такая формулировка не учитывала пожелания тех, кто в первую очередь выступает за изменение существующего положения в Квебеке путем социальных преобразований на провинциальном и федеральном уровнях.

Поэтому предложенная лидерами Квебекской партии формулировка, подчеркивается в заявлении Компартии Канады, опубликованном в "Canadian Tribune" от 5 сентября 1977 г., не может быть удовлетворительной, ибо она замалчивает существование демократической альтернативы и не приведет ни к каким другим последствиям, кроме углубления настоящего кризиса, потому как "status quo означает со-

хранение национального и социального неравенства в Квебеке в силу того, что он не затрагивает источников этого неравенства – власти монополий; отделение же не в интересах как франкоканадцев, так и страны в целом".

Проведение референдума, по мнению лидеров сепаратистского движения, должно было дать однозначный ответ – политическая независимость. Однако ряд обстоятельств и в самом Квебеке, и в Канаде давал повод сомневаться в эффективности данного мероприятия правительства Р. Левека.

В англоязычной прессе Канады уже тогда раздавались призывы к немедленному вмешательству федерального правительства во внутренние дела Квебека с целью пересмотра правил референдума. Более того, эта пресса требовала, чтобы вопрос о дальнейшей судьбе провинции решался на федеральном уровне, т.е. референдум должен был проводиться по всей стране. Иначе говоря, его исход должен был решаться англоканадским большинством. Следует отметить, что и в самой провинции обострилась политическая борьба между партиями. Либеральная партия, потерпевшая поражение на выборах, и другие вели постоянные атаки на Квебекскую партию, создавали напряженную обстановку в Квебеке. Это, равно как и попытки правительства Трюдо взвалить вину за кризис конфедерации на Квебек (24 ноября 1976 г. в своем выступлении по канадскому радио и телевидению он призывал защитить "проект национального единства", так как считал, что результаты выборов бросают Канаду в кризис), может негативно отразиться на единстве сил, высказавшихся за социальные изменения во время выборов 1976 г., отвлечь их от возможного решения противоречий во внутреннем развитии страны.

Все эти факторы заставили лидеров Квебекской партии несколько изменить свой подход к решению тех или иных вопросов дальнейшего развития Квебека. Уже на VI съезде (май 1977 г.) проблема независимости рассматривалась как довольно отдаленная, а основное внимание уделялось получению автономии провинцией. В этой связи отодвинулись и сроки проведения референдума, который первоначально намечался на весну 1978 г., а затем был перенесен на 1980 г.

Оппозиционные настроения англоязычной Канады и части населения Квебека стали одним из главных препятствий на пути осуществления планов

КП. Интенсивная пропаганда идей сепаратизма и обработка общественного мнения не принесли желаемых результатов – большинство участников референдума высказались против выхода провинции из состава Канады. По мнению канадских исследователей, решающую роль в исходе голосования в 1980 г. сыграло то обстоятельство, что изменение статуса могло вызвать ухудшение экономического положения провинции³².

Таким образом, был вынесен приговор сепаратизму как господствующей идеологии во франкоканадском национально-демократическом движении на определенном этапе его развития. Это событие вызвало поляризацию сил и внутри сепаратистского течения: поскольку идея поэтапного осуществления модели отношения с остальной Канадой "суверенитет – ассоциация" не нашла своего воплощения, то усилилось существовавшее и ранее более радикальное крыло, требовавшее немедленного отделения после провинциальных выборов. Отмеченная тенденция в сепаратистском движении достаточно четко проявилась на VIII съезде (1981 г.) Квебекской партии. Большинство его делегатов, как сообщала газета "Le Devoir" 11 марта 1982 г., проголосовало именно за провозглашение суверенитета, если КП на очередных провинциальных выборах придет к власти. На следующем съезде в январе 1985 г. сторонникам поэтапного достижения независимости Квебека удалось вернуть свои позиции. Итак, решение проблемы Квебека в рамках радикального сепаратизма не представлялось возможным, равно как и в рамках "левекского" его варианта, предусматривавшего на данном этапе в качестве основной цели обеспечение "хорошего управления провинцией".

Реальные процессы в этнокультурном развитии Квебека (о них речь шла выше, а более подробно это освещено в работах В.А. Тишкова³³) не обеспечивали основательную почву для воплощения идей франкоканадского этнонационализма. К тому же их реализация усложнялась и внутривнутриполитической борьбой, отражавшей неоднородность самого сепаратистского движения и различие подходов его руководителей к оценке этнонациональной ситуации в провинции и в целом в стране. Следует отметить, что годы после проведения референдума стали периодом падения популярности Квебекской партии среди широких масс, что сказалось на численности ее состава: если в 1981 г. она составляла 302 тыс. человек (наибольшее количество за все существование КП), то в 1984 г. – 150 319 человек, а по оценкам на середину 1987 г. – 71 тыс.³⁴ В конечном итоге партия Р.Левека в декабре 1983 г. потерпела поражение на провинциальных выборах. Соответственно снижается значение сепаратистских тенденций во внутривнутриполитической жизни Канады. Последнее связано не только с победой на

выборах Либеральной партии Квебека, но и с процессами поляризации политических сил различного социального и этнонационального происхождения, участвующих в национально-освободительном движении в провинции. Одним из отрядов этого движения, выступающих за подлинно демократическое решение проблем национального развития, является рабочий класс Квебека. Естественно, что его идеология отличается от мелкобуржуазной, предложенной КП. Правда, определенная часть рабочего класса находилась и пока еще находится под влиянием последней. Об этом говорит и осязаемая поддержка рабочими КП на выборах 1976 г. Хотя этот факт и не следует переоценивать. Процент рабочих, находящихся под влиянием националистически-сепаратистской идеологии, не эквивалентен количеству отдавших свои голоса за КП. Ведь основная масса рабочих, как и представителей других социальных групп, отдавая свой голос за КП, скорее голосовали за необходимость проведения социальных изменений, в которых нуждается провинция. Кстати, таковые содержались в программе Квебекской партии³⁵.

Со временем в результате неспособности нового правительства добиться демократического решения национального вопроса значительная часть трудящихся, в первую очередь рабочих, отказывает КП в своей поддержке. Можно предположить, что трудящиеся Квебека во все большей степени подходят к пониманию того, что, как это сказано в программе Компартии Канады, "сепаратистское решение, предполагаемое франкоканадской мелкой буржуазией, повлечет за собой дополнительные экономические трудности для трудящихся обеих наций и ослабит их политическое единство против общих врагов – монополистического капитала, канадского и американского империализма – и в борьбе за фундаментальные социальные изменения"³⁶. В этой связи интересна, на наш взгляд, мысль Р. Роговски, который, оценивая позицию различных социальных сил в отношении националистической идеологии, подчеркнул: "Поскольку судьба промышленных рабочих в большей степени зависит от внерегионального рынка, чем специалистов свободных профессий, государственных служащих и работающих в сфере обслуживания, то этим объясняется то обстоятельство, что новый национализм (сепаратизм. – В.Б.) нашел поддержку преимущественно среди "белых воротничков" и служащих сферы обслуживания"³⁷.

Выработать свою позицию во франкоканадском национально-демократическом движении рабочему классу помогает платформа Компартии Канады в решении национального вопроса, основная идея которой заключается в том, что национальный вопрос не может быть решен окончательно, если не

затрагиваются его социальные и экономические корни. Проводником идей научного социализма непосредственно в национальном движении франкоканадцев выступает Коммунистическая партия Квебека (КПКв), которая была создана в 1965 г. Оставаясь частью Компартии Канады, КПКв самостоятельно определяет свою политику и организационную структуру, вырабатывает, исходя из местных условий, тактику во всех вопросах внутривнутриполитической жизни провинции, и в первую очередь в национальном вопросе.

На основе анализа сложившейся ситуации КПКв разработала программу решения национальных проблем провинции. С ней она выступала на провинциальных выборах. Во время предвыборной кампании КПКв вела огромную разъяснительную работу среди избирателей, доказывая, что возможное отделение Квебека будет иметь негативные последствия. После прихода к власти правительства Р. Левека коммунисты Квебека усилили пропагандистскую работу среди широких слоев трудящихся масс, вскрывая истинные цели сепаратистского движения и политики Квебекской партии. В своих выступлениях они неоднократно подчеркивали, что первоочередной задачей демократических сил провинции является борьба за единство их рядов, так как политика провинциального правительства направлена на его раскол, а идеология сепаратизма выгодна франкоканадской буржуазии и американскому крупному капиталу. И наилучшим ответом на раскольнические действия сепаратистов должна стать демократическая альтернатива коммунистов, содержащая требования, на основе которых может быть ликвидировано национальное и экономическое неравенство Квебека.

Свою тактику во франкоканадском национальном движении коммунисты Квебека определяют на основе следующего подхода: "В английской Канаде критерием солидарности является отношение рабочего класса к борьбе франкоканадцев за национальное равенство, а во французской Канаде – солидарность со всеми демократическими силами в англоязычной Канаде. Именно такой правильный интернационалистский подход, единственно верный руководящий принцип рабочего и демократического движения может объединить подлинно национальные и демократические силы для активной борьбы против монополий, за создание демократической коалиции"³⁸. Остается сожалеть, что конструктивные подходы канадских коммунистов не находят широкой поддержки и, очевидно, они пока остаются всего лишь теоретической альтернативой, далекой от своей реализации.

Советские исследователи уже обращали внимание на создание в 60-е годы во франкоканадском национальном движении благоприятных условий для

совместных действий прогрессивных сил, прежде всего рабочего класса³⁹. Можно сказать, что в 70–80-е годы в некоторой степени они успешно используются КПКв: очевидна активизация рабочего класса, постепенно его идеология завоевывает прочные позиции во всем национальном движении франкоязычной Канады. Однако еще преждевременно говорить о том, что идеология рабочего класса, предполагающая коренное переустройство существующего строя, превращается в ведущую в национальном движении франкоканадцев. В современных условиях это сделать непросто, поскольку представители мелкой буржуазии, взяв в свои руки руководство франкоканадским национальным движением, привнесли в него буржуазный национализм и подчинили практически все движение своим узкоклассовым интересам. Несмотря на ослабление позиций, в последнее время националистически-сепаратистская идеология играет в движении весомую роль. По нашему мнению, есть основания считать, что сепаратистские концепции этносоциального развития Квебека сохраняют свою значимость и в середине 80-х годов, хотя влияние основного ее сторонника – Квебекской партии – в общественно-политической жизни провинции значительно ослабло. Наши рассуждения в этом плане основываются на следующих аргументах:

– в Квебеке не решены социально-экономические и этнокультурные проблемы, по-прежнему провинция находится в неравноправном положении в сравнении с англоязычной частью страны. Данное обстоятельство служит главным источником недовольства в широких слоях квебекского общества, что составляет благодатную почву для распространения сепаратистских идей;

– остаются довольно популярными в националистических кругах лидеры сепаратистского движения;

– в свое время франконациональное освободительное движение дало ощутимый толчок росту национального (этнического) самосознания представителей различных национальных меньшинств и этнических групп. Оно стало мощным стимулятором выступлений за обеспечение им равных с англоканадцами прав в социально-экономической, политической и этнокультурной областях жизни канадского общества. При этом явно проявлялись националистические тенденции, что свидетельствует о влиянии националистически-сепаратистской идеологии в их среде.

В движении этнонациональных групп, где эта идеология стала ведущей, особо выделялось буржуазно-националистическое крыло, выдвинувшее в середине 60-х годов идею "третьей силы", или "третьей нации". Ее автором стал П. Юзик. В его интерпретации канадское население иммигрантского происхождения представляет некий "третий компонент", или "третью нацию",

после англоканадской и франко-канадской наций. Следовательно, по утверждениям П. Юзика, эти этнические группы должны получить статус нации. Подобное требование означало не что иное, как противопоставление франкоканадской нации искусственно объединенных под националистическим лозунгом разрозненных групп.

Концепция "третьего компонента" нанесла значительный ущерб движению прогрессивных сил за признание франкоканадцев нацией и улучшение их социально-экономического и политического статуса в составе Канадской конфедерации. Более того, добиваясь некоторых уступок со стороны федерального правительства (выделение незначительных ассигнований на нужды этнокультурного развития иммигрантских групп), буржуазно-националистическая верхушка этнических групп использовала их в своих интересах. Представители прогрессивных кругов этнонациональных групп европейского происхождения сразу же отметили реакционный характер концепции "третьей силы" и повели борьбу за сплочение выходцев из разных групп под лозунгами равноправия и обеспечения нормальных социально-экономических условий существования иммигрантов и их потомков в канадском обществе⁴⁰. Борьба против реакционных течений продолжается и в настоящее время. Концепция "третьей силы" пока имеет хождение в Канаде и остается на вооружении правого крыла буржуазной верхушки этнонациональных групп европейского происхождения, что в конечном итоге свидетельствует о живучести националистически-сепаратистских идей не только в самом Квебеке, но и за его пределами.

Своеобразной питательной средой для идеологии сепаратизма являются хотя и не многочисленные, но в определенных ситуациях довольно активные ультраправые, ультраэкстремистские группировки. Не обладая четкой платформой, они, как правило, не добиваются ощутимых успехов и в конечном итоге растворяются в националистически-сепаратистском потоке франкоканадского движения.

Таким образом, концепция сепаратистского развития провинции Квебек, предложенная лидерами Квебекской партии, в своем существовании прошла три этапа: а) период формирования ее идеологических основ (50-е – середина 60-х годов); б) период становления, завоевания прочных позиций во франконациональном освободительном движении (1968–1976 гг.); в) период господствования в этом движении (1976–1985 гг.). Сейчас она вступила в четвертый период эволюции, связанный с утратой ее инициаторами ведущих позиций в политической жизни провинции. Нынешняя ситуация, однако, не означает исчезновение ее с арены политической и этнокультурной жизни,

поскольку националистически-сепаратистская идеология в данном случае базируется на этнических чувствах (их обостренном проявлении). Так как этнонациональные проблемы в Квебеке остаются чрезвычайно острыми, то возможен новый подъем идеологий сепаратизма и попыток реализации модели этносоциального развития провинции на основе сепаратистских концепций. Кстати, новое обострение франкоканадской проблемы, углубление напряженности между франкоязычной и англоязычной частями Канады весной – летом 1990 г. подтверждают данную мысль. История движения этнонациональных меньшинств соседних Соединенных Штатов, которому в значительной степени присущи сепаратистские тенденции, дает пример зигзагообразного его развития, что тоже служит дополнительным аргументом в предлагаемых выводах.

2. СЕПАРАТИСТСКИЕ КОНЦЕПЦИИ ЭТНОРАСОВОГО НАЦИОНАЛИЗМА В ОСВОБОДИТЕЛЬНОМ ДВИЖЕНИИ АФРОАМЕРИКАНЦЕВ

Истоки этнорасового национализма афроамериканцев, определяющие сущность выдвигаемых их лидерами концепций, следует искать в характере этнической общности этой категории населения Соединенных Штатов. Известный советский этнограф-американист Э.Л. Нитобург доказал, что условия существования негров в США (дискриминация, расизм, белый шовинизм, постоянные расовые конфликты) способствовали формированию их особой расово-этнической общности. Вместе с тем афроамериканцам, как и представителям разных поколений иммигрантских групп, была свойственна тенденция к интеграции в американское общество, т.е. они, оставаясь определенное время выходцами из других стран, во все большей мере осознавали себя американцами. Правда, с тем различием, что если с течением времени последние ассимилировались основным этническим большинством и в значительной степени утрачивали признаки нации, из которой они вышли, то у афроамериканцев чувство принадлежности особой этнической общности довольно развито и на современном этапе. Данная особенность сознания негров США, определенная Э.Л. Нитобургом как этнический дуализм, у афроамериканцев была и остается более устойчивой, чем у этнонациональных групп иммигрантского происхождения. Дуализм этнического самосознания американских негров явился закономерным результатом взаимодействия различных факторов, с одной стороны, способствовавших их ассимиляции, а с другой – ей противодействующих и порождающих соответственно в среде афроамериканцев противоположные тенденции – стремление к интеграции в

американское общество и обособление как специфической расово-этнической группы в населении США. На основе этих двух тенденций формировались в последующем концепции развития негритянского национального меньшинства.

Существование негров в рамках американского этнополитического организма, сопровождавшееся их дискриминацией во всех сферах общественной жизни, порождало в их среде соответствующую реакцию – сопротивление социальному и национальному угнетению, которое у определенной части афроамериканцев стимулировало сепаратистские настроения, усиливало националистические тенденции. Эта часть негритянского населения считала "более удобным для себя контактировать друг с другом, нежели с белыми американцами, и создавать свои сегрегированные институты. Вначале создание последних оправдывалось как необходимое временное условие для более успешной борьбы за достижение равных прав с целью будущей интеграции в американское общество, когда исчезнут расовая дискриминация и предрассудки. Но поскольку ни то, ни другое полностью никогда не исчезало, существование этих институтов способствовало мышлению, благоприятствующему групповому этноцентризму"⁴¹. Групповой этноцентризм стал питательной средой леворадикальных проявлений этнорасового национализма афроамериканцев. Согласно оценкам советских исследователей, существует несколько разновидностей "черного национализма": "культурный национализм", "экономический национализм", "политический национализм"⁴². Основными чертами, по которым можно было бы относить сторонников негритянского национализма к той или иной разновидности, являлись взгляды на модели развития негритянской общины США с преобладающим, по мнению лидеров этих разновидностей, культурным, экономическим или политическим фактором. Скажем, приверженцы "культурного национализма" упор делали на своеобразие афронегритянской культуры, которую они рассматривали цементирующим элементом движения афроамериканцев; "экономический национализм" предусматривал укрепление негритянского предпринимательства как залога их освобождения, а лидеры "политического национализма" отстаивали идею создания независимого негритянского государства.

Социальной базой развития негритянского национализма, по К.М.Лайтфуту, стали три категории обитателей американских гетто: 1) составляющие около одной трети всех жителей гетто переселенцы с Юга, в основной своей массе полубезработные; 2) негритянская молодежь, студенты и безработные; 3) негры-бизнесмены⁴³. Классификация национализма, предложенная М.С. Джунусовым, согласно которой существуют такие формы

націоналізму, як буржуазний і мелкобуржуазний націоналізм угнетеної і угнетеної націй, а по соціальній орієнтації – антиімперіалістический і антикомуністический⁴⁴, дозволяє визначити негрітський націоналізм як мелкобуржуазний по своїй формі, а по орієнтації – антиімперіалістический. Але, як і кожен націоналізм угнетеної нації, негрітський націоналізм по своїй соціальній природі і ідеологічеській структурі є складним і суперечливим феноменом. Про це в частині свідечать наявність його різновидностей, а в них – різних ідейних течій. Суперечливість негрітського націоналізму відображається і в суперборстві двох головних течій в національно-визвольному русі афроамериканців, а відповідно і моделей етносоціального розвитку – інтеграціоністського і сепаратістського. В першому найбільш концентровано представлені ідеї, які дають право, по В.І. Леніну, визначати загальнодемократический зміст кожного буржуазного націоналізму угнетеної нації⁴⁵, во другому – реакційні прагнення дрібної негрітської буржуазії, реалізовані в концепціях сепаратного статусу афроамериканського національного меншинства.

Сепаратістські концепції виривалися на основі етнорасового націоналізму в процесі русі протеста афроамериканців проти соціальної і національної дискримінації в американському суспільстві. На протязі більш ніж півтора століть це русі виражалося в різних різноманітних формах: повстання рабів, озброєна боротьба, втеки на Північ, еміграція в Африку, Канаду, Західну Індію, Південну Америку, самогубство, бунти, як і протести проти сегрегації при відвідуванні загальнонародних закладів, боротьба за однакове навчання, рівність перед законом і т.д.⁴⁶ Таке різноманітність форм свідечать про пошук найбільш ефективних шляхів відновлення соціальної справедливості і покращення соціально-економічного положення і політико-правового статусу афроамериканців. Різні підходи до концептуального осмислення шляхів і засобів досягнення цієї головної цілі русі афроамериканців визначало наявність в ньому різних ідеологічеських течій, основними серед яких, по думці А.П. Королевої, були: інтеграціоністський, сепаратістський і сегрегаціоністський⁴⁷.

Названі течії, як свідечать історія негрітського русі в США, зародилися практично паралельно, вони існували в одному часовому проміжку. Е.Л. Нитобург, характеризує сутність інтеграціоністського і сепаратістського течій на ранніх їх етапах, відзначає, що і те, і друге з'явилося в кінці XVIII – першій чверті XIX в.⁴⁸

Определяющей чертой интеграционистского течения в негритянском движении было стремление к полной интеграции в американское общество, а сепаратистского – стремление к выделению в особую этническую общность. Что касается сегрегационистского течения, то оно, по нашему мнению, является не столь массовым, как два предыдущих, и его концептуальное оформление происходит несколько позже – во второй половине XIX в. (хотя предпосылки существовали и в более ранние периоды). Сущность сегрегационистского течения сводится к закреплению в негритянской среде идеологических установок буржуазного психорасизма о том, что отделение "цветных" от белых является естественным состоянием этносоциального развития полиэтнической страны, поскольку психическая и этнокультурная однородность способствуют наиболее полной реализации негров как особой общности.

После определенных успехов в 50–60-х годах негритянское движение столкнулось с рядом проблем организационного и идеологического плана, усиливших в нем сепаратистские тенденции. Если интеграционистское течение представляет собой генеральный поток в негритянском движении и оно постоянно занимало лидирующее положение и в конечном итоге именно ему движение афроамериканцев обязано имеющимися сегодня достижениями⁴⁹, то сепаратистское течение лишь в определенные периоды своего существования выдвигалось на передний план в борьбе негров за реализацию своих прав. При этом, приобретая популярность среди афроамериканцев, оно, по нашему мнению, все-таки не становилось господствующим. Согласно утверждениям советских исследователей, своего апогея движение черных сепаратистов достигло в 20-е годы, а в 60–70-х годах оно заметно активизировалось⁵⁰. Именно в эти периоды формируется четкая сепаратистская концепция отношений афроамериканцев и белого населения Соединенных Штатов, являющихся важнейшим компонентом этносоциального развития страны. Ее основным генератором стал Маркус Гарви, выдвинувший в 20-е годы лозунг "Назад в Африку!", в котором сконцентрирована основная идея его учения: негры как раса могут полностью реализовать себя только на территории Африканского континента, поскольку, находясь в меньшинстве на территории другого государства, они попадают в экономическую зависимость от другой расы и обречены на гибель⁵¹.

Идейные установки своей концепции М. Гарви пытался осуществить в двух направлениях: а) создание "Негритянской империи" в Африке; б) концентрация и развитие "черного капитализма" в Соединенных Штатах, который мог бы предоставить возможность некоего автономного развития

афроамериканцев в рамках этнополитического организма США. Перспективы реализации этих двух главных идей определялись такими факторами – социальной базой гарвиистского движения, его союзниками и позицией правящих кругов Соединенных Штатов. Движение М. Гарви базировалось в основном на трех компонентах негритянского населения: 1) разорившихся негритянских фермерах, которые мигрировали с Юга на Север и пополняли армию безработных афроамериканцев; 2) негритянской мелкой городской буржуазии; 3) черных солдатах, принимавших участие в военных действиях первой мировой войны в составе вооруженных сил США⁵². Тот факт, что среди единомышленников М. Гарви были белые расисты Юга, в частности лидеры расистской организации "Англосаксонские клубы", в значительной степени дискредитировал его идеи и отпугивал от этого движения широкие слои негритянского населения. Оно встретило мощную оппозицию в лице лидеров негритянского интеграционистского движения, прежде всего Национальной ассоциации содействия прогрессу цветного населения (НАСПЦН), а также афроамериканцев, участвовавших в аболиционистском движении, в частности М.Л.Кинга, Д.Джексона. Что касается крупной белой буржуазии США, то она не могла допустить существование конкурента в лице "черного капитализма", и если допускала его развитие, то лишь в рамках, не представлявших опасности ее господствующему положению в американском обществе.

Отмеченные обстоятельства и предопределили судьбу гарвиистского движения как наивысшего подъема сепаратистского течения в 20-е годы: после депортации М. Гарви в 1927 г. и его смерти в 1940 г. оно распалось на отдельные, зачастую немногочисленные и незначительные группировки. Процесс разобщения черных сепаратистов А.П. Королева объясняет "следствием углубления классовой дифференциации негритянских масс, составлявших социальную опору гарвиизма, резко усилившейся в период мирового экономического кризиса 1929–1933 гг. и последующей длительной экономической депрессией"⁵³.

Однако хотя сепаратистское движение после М. Гарви пошло на убыль, его идеи культивировались в негритянской среде США и других стран. В 30-е годы они культивировались в первую очередь такими организациями, как "Нация ислама", "Пионеры националистического движения", а в 60-е (соответственно в трансформированном виде) – та же "Нация ислама", "Сила черных", или "Власть черных", "Республика новой Африки", "Движение революционных действий" и др.

Преемственность концептуальных основ сепаратистского течения в негритянском движении на новом этапе его развития проявилась, например, в

призыве лидеров "Нации ислама" к созданию сепаратного государства и самостоятельной негритянской нации. В качестве территории, наиболее приемлемой для этих целей, чаще всего фигурировали южные штаты США⁵⁴. Идеологическое обоснование эта цель находила в утверждениях "превосходства черной расы", стимулировании "черного расизма", отказе от совместных действий трудовых слоев черных и белых в борьбе против монополий, несовместимости в рамках одной нации (американской) представителей белой и черной рас и т.д.

Основным идеологом сепаратистского движения после второй мировой войны и до середины 60-х годов был Малкольм Икс, который порвал с Илайджи Мухаммедом, одним из зачинателей движения "Черных мусульман", создал свою организацию "Афроамериканское единство". В своей деятельности основное внимание он уделял пропаганде идей физического освобождения черных и культивированию у черных гордости за свою расу (что, кстати, было традиционным для мусульманских движений). Вместе с тем возглавляемую им организацию Малкольм Икс ориентировал на политические действия, искусно используя при этом антиимпериалистические настроения значительной части афроамериканцев для утверждения в их умонастроениях идей экономического и религиозного сепаратизма.

В этом контексте следует обратить внимание не на некоторые особенности трактовки Малкольмом Иксом понятия "белый империализм" и определения им возможных союзников в завоевании афроамериканцами самостоятельности. В отличие от многих лидеров сепаратистских группировок, особенно ультраправых, Малкольм Икс не считал всех белых жителей США расистами и искал среди "воинствующих групп белого населения" своих союзников. Таковых он предполагал также и в странах "третьего мира". "Его обращение к "третьему миру", его поиски союзников в США вне узкого круга "черных мусульман", – отмечают советские исследователи, – связаны со стремлением создать широкую коалицию для борьбы с "белым империализмом"⁵⁵. Однако, с другой стороны, Малкольм Икс не видел союзников в этой борьбе в сторонниках интеграционистского движения афроамериканцев. Он, восхищаясь смелой деятельностью Мартина Лютера Кинга, тем не менее считал, что "любое интеграционистское реформистское движение, которое не в состоянии обеспечить фундаментальные изменения структуры и организации капиталистической системы в Соединенных Штатах, не может гарантировать решения проблем афроамериканцев"⁵⁶.

Сепаратистская концепция развития афроамериканского национального меньшинства во второй половине 60-х годов приобретает новых сторонников

среди негритянского населения, несмотря на то, что после убийства Малкольма Икса у "черных мусульман" начался раскол, что, безусловно, негативно сказывалось и на единстве сторонников сепаратизма. Дело в том, что в этот период начинается серия бунтов в негритянских гетто крупных американских городов, где проживало более трети всех американских негров. К 1971 г. в каждом из 25 больших городов в основном на Севере и Западе насчитывалось свыше 100 тыс. афроамериканцев, значительная часть которых прибыла сюда с Юга. Миграция большого количества афроамериканцев усиливала остроту социальных проблем – достаточно сказать, что безработица в негритянских гетто во второй половине 60-х годов превышала 30%⁵⁷. А это в свою очередь создавало благоприятную почву для культивирования сепаратистских настроений и реализации призывов лидеров националистического движения к насильственным действиям.

Отмеченные тенденции нашли своих сторонников и среди новых лидеров Студенческого координационного комитета ненасильственных действий (СККНД) и Конгресса расового равенства (КРР), организаций, которые ранее прочно стояли на позициях интеграционистского движения и выступали за совместные действия негров и белых американцев. Усиление позиций сторонников сепаратизма и ненасильственных действий имело свои объективные предпосылки в смещении акцентов освободительной борьбы негров на новом этапе. По К.Лайтфуту, главным аспектом этой борьбы во второй половине 60-х годов стали выступления за принудительное претворение законов о гражданских правах в жизнь⁵⁸. Эта объективная закономерность породила один из основных лозунгов сепаратистского движения – "Власть – черным!", давшем название его новому потоку. Дж.Бейз, исследуя источники движения "Власть – черным!", отмечает, что оно "родилось в результате разочарования и отчаяния перед лицом многих препятствий, чинимых белой Америкой, и сохраняющимся нежеланием белой Америки идти на компромиссы несмотря на продолжительные борьбу и страдания черных"⁵⁹.

Главными идеологами сепаратистского движения на отмеченном этапе стали С. Кармайкл, один из лидеров СККНД, и Ч. Гамильтон, профессор истории, которые совместно сформулировали теоретические основы возглавляемого ими крыла сепаратистского движения⁶⁰. Сравнение концепции новых лидеров с концепциями предыдущих лидеров сепаратизма не обнаруживает чего-то принципиально нового в плане перспектив этносоциального развития афроамериканского национального меньшинства. Как и прежде, конечной целью является завоевание политической независимости. Свою позицию авторы обосновывали особой, по их мнению,

природой расизма, проявляющегося в двух формах – открытой (индивидуальной) и скрытой (институционной). Причем вторая стала всепроникающей и она свойственна всему белому сообществу, что обрекает афроамериканцев на колониальное положение в рамках американского государства. Отсюда вытекает и главный постулат их концепции: борьбу следует вести не за интеграцию в общество проживания, а за изменение самой структуры общества, которое принимало бы решения в интересах негритянского населения⁶¹. Путь к достижению этой цели лежит через объединение всех негров и создание собственных организаций, способных контролировать процессы в негритянском сообществе и защищать его от белого расизма. Такая постановка вопроса предполагала наряду с другими формами борьбы и методы насильственных действий. Что касается вопроса о союзниках, то сторонники концепции "черной власти" в целом не отрицали потенциальную пользу коалиции с другими группами населения и организациями, в частности либеральной церковью, но в принципе к такой коалиции они относились чрезвычайно пессимистически⁶². Однако необходимо отметить одну характерную деталь концепции С. Кармайкла и Ч. Гамильтона: усиление власти черных они требовали не для превращения других групп населения США в колониально от них зависимые, а на данном этапе совместного проживания с белыми для "эффективного участия в принятии решений, от которых зависит жизнь черных людей"⁶³.

Концепции сепаратистского движения, представленной С. Кармайклом и Ч. Гамильтоном, свойствен эклектизм, в частности проявляющийся в отрицании возможности сотрудничества с белым населением США; ставка на негритянские массы делалась без какого-либо учета различий их социального и классового состава, на призыв к немедленным действиям. Такая позиция стимулировала радикальные настроения, особенно среди черного студенчества, провоцировала насильственные действия в отношении белых американцев, отталкивала от освободительного движения афроамериканцев трудовые слои американского общества. При множестве негативных моментов, вызванных деятельностью движения "Власть – черным!", оно, как, возможно, ни одно другое течение в движении афроамериканцев, на данном этапе отразило "закономерное изменение представлений негров о той роли, которую они могут играть в общественной деятельности. Еще недавно они были лишь объектом филантропической деятельности белых либералов и "умеренных" негритянских лидеров. Теперь речь шла о том, чтобы сами негритянские массы стали активной силой в борьбе за свое освобождение"⁶⁴.

Следует отметить, что практика освободительной борьбы

афроамериканцев показала неоднозначный подход к оценке сложившейся новой ситуации в их настроениях, изменений в самосознании негритянских масс. Многие лидеры, особенно крайне левого крыла, лозунг "Власть – черным!" использовали в буквальном смысле и призывали к отказу от союза афроамериканцев с белыми и другими этнонациональными группами, пытались обеспечить освобождение от национального и социального гнета исключительно силами негритянского меньшинства. Крайне сепаратистские установки проявились в деятельности левозкетремистских групп "Движение революционных действий", "Уру", "Республика Новой Африки", "Движение 1 февраля", "Конгресс черных рабочих", лидеры которых в категорической форме ставили вопрос о создании независимого от США государства, отвергали мирные средства борьбы, необходимость объединения в этой борьбе всех демократических сил⁶⁵. Хотя названные группы не были столь многочисленными, как, скажем, "Черные пантеры", "Студенческий координационный комитет" (СКК), но они сыграли огромную роль в радикализации настроений в среде негритянской молодежи. Именно они с особой силой в 60–70-х годах стимулировали распространение псевдореволюционных идей концепции "черной колонии", "двух обществ".

Действия указанных групп, как и реакционного крыла движения "Сила черных", которые во второй половине 60 – начале 70-х были мощнее действий прогрессивных сил, дали основания Национальному секретарю Компартии США Г. Уинстону оценить националистические тенденции в освободительном движении афроамериканцев "как уход от борьбы против монополистов-расистов"⁶⁶.

Отмеченный А.П. Королевой процесс "африканизации" (подчеркивание негроидной внешности и африканского происхождения в прическе, одежде, усиленное культивирование африканских обычаев и т. д.) организаций афроамериканцев не только сепаратистского толка явился, на наш взгляд, наиболее осязаемым примером распространения идей сепаратизма среди широких негритянских масс. Этому процессу способствовала активная деятельность профессора историка Э.Линкольна, помощника секретаря по печати Белого дома Э. Хетчера, председателя фракции афроамериканцев в палате представителей конгресса США Ч. Дигса, консультанта этой фракции К. Митчелла, лидера Института негритянских выборных лиц К. Кларка и др. Однако мы не склонны в каждом подобном случае "африканизации" усматривать выражение осознанной поддержки идей сепаратистского развития афроамериканского национального меньшинства. Более того, активизацию деятельности существовавших ранее и особенно создание новых организаций

афроамериканцев (например, Черной академии искусств и литературы, или "черных кокусов" в разных общеамериканских организациях – от профсоюзов до конгресса) стоит связывать, на наш взгляд, не столько с усилением сепаратистских тенденций в освободительном движении афроамериканцев, сколько с мощным подъемом волны этнического возрождения, характерного для всех этнонациональных групп Соединенных Штатов и ростом национального самосознания афроамериканцев⁶⁷. Правда, объективно увеличение количества "чисто" афроамериканских организаций создавало предпосылки для распространения идей сепаратизма. Но следует помнить, что в освободительном движении американских негров постоянно были сильны прогрессивные традиции и, как отмечалось ранее, главным потоком в нем все-таки оставался интеграционистский. Это обстоятельство, равно как и активная деятельность его лидеров против сепаратизма и сегрегационизма, сыграли позитивную роль в сдерживании распространения сепаратистских идей в негритянской среде и ограничении сферы их влияния. Показательным в отношении степени влияния сепаратизма среди афроамериканцев являются результаты опроса, проведенного в 1973 г. журналом "Эбони", – в поддержку сепаратизма высказалось всего 16 % черных американцев. Примечательно, что в то же время 40 % афроамериканцев недовольны существующей в США системой и высказываются за радикальные перемены⁶⁸. Эти данные подтверждают мысль о том, что не все афроамериканцы, высказывающие свое неудовлетворение существующим положением, рассматривают сепаратизм как единственно возможный путь достижения социальной справедливости.

Часть афроамериканцев, участвующих в освободительном движении и не принадлежащих сторонникам интеграционистского течения и ярко выраженным сепаратистам, оказывает поддержку концепции сегрегационизма, которую Э.Л. Нитобург определяет как частичный сепаратизм⁶⁹. Среди его сторонников – в первую очередь представители мелкой и средней буржуазии, стремящиеся к укреплению своего положения в рамках американской общественно-политической системы. Наиболее подходящим средством достижения этой цели стала идея "черного капитализма", в рамках которого, по замыслам ее инициаторов, может развиваться предпринимательская деятельность негритянской буржуазии. Негритянский бизнес (в зачаточной форме), по мнению И.А. Геевского, существовал еще до гражданской войны 1861-1865 гг.⁷⁰, но мощный стимул он получил в 60-е годы. Американские исследователи, в частности Р. Аллен, связывают данный феномен с необходимостью регулирования напряженной обстановки в негритянских гетто, создавая на его основе буферный класс, "который поддерживал бы

господствующие в США институты и ценности"⁷¹. Поэтому "черному капитализму" уделялось столь большое внимание со стороны правящих кругов США. Поощряя развитие "черного капитализма", они, конечно же, не беспокоились об улучшении социально-экономического положения многомиллионных негритянских масс, а прежде всего преследовали цель установить контроль за развитием национально-освободительного движения афроамериканцев через укрепление мелкобуржуазной прослойки, использование ее в качестве социальной опоры государственно-монополистического капитала в гетто, проводника его политического и идеологического влияния среди черного населения; утвердить в сознании обитателей гетто мысли о возможности преуспевания черных американцев и решения в условиях капитализма таких острых проблем, как ликвидация безработицы, бедности и т.д.; выхолостить демократическое содержание лозунга "Власть – черным!"⁷²

Как показал опыт конца 60–70-х годов, "черному капитализму" удалось добиться своей главной цели – "удержать негритянское движение в рамках существующего строя, подорвать изнутри его боевой дух, усилить влияние буржуазной идеологии, буржуазных взглядов, ориентации и ценностей среди черного населения"⁷³. Вместе с тем он способствовал росту сегрегационистских настроений в мелкобуржуазной среде афроамериканцев, поскольку "черный капитализм" в определенной степени позволил укрепить положение части негритянской буржуазии если не в рамках всего американского бизнеса, то, по крайней мере, в черных гетто. В этом плане реализовались сегрегационистские установки верхушки негритянских гетто создания некой буферной прослойки, частично связанной и с белым капиталом, и с негритянскими массами. Таким образом достигается промежуточное состояние негритянского национального меньшинства, некий особый его статус – между сепаратизмом (к которому стремится часть афроамериканцев) и социальным сегрегационизмом (выразителем которого являются крайне правые круги США). Идеология "черного капитализма" порождает сегрегационистские настроения у части негритянской буржуазии, которые объективно отделяют ее от масс и в то же время позволяют американской крупной буржуазии удерживать негритянских предпринимателей на достаточном расстоянии, чтобы не допустить весомого повышения роли негритянского бизнеса в экономике и социальной жизни США.

Выше нами был выдвинут тезис о том, что именно во второй половине 60-х годов сепаратистские тенденции проявились с особой силой в национально-освободительном движении афроамериканцев, и идея сепаратного

развития негритянского национального меньшинства овладела значительной частью черного населения. Такая ситуация сложилась в силу объективных условий развития национально-освободительного движения. "Сепаратистские концепции, – как справедливо отмечает Л.Н.Митрохин, – это органическая составная часть истории негритянского протеста, во многом обусловившая и его современное состояние. Их возникновение нельзя объяснить происками тех или иных теоретиков и идеологов: последние лишь обобщали, "рационализировали" чувства и нестроения негритянских масс, которые закономерно выростали из специфических условий их жизни. При этом внутри общей сепаратистской доктрины возникали различные толкования ее, появлялись новые представления, отражающие изменения социальных условий и характера идейной полемики"⁷⁴.

Известно, что в результате мощных выступлений афроамериканцев в 50-е годы в США был принят ряд законов, провозглашающих равенство белых и черных (Решение Верховного суда о десегрегации в школах (1954), Законы о гражданских правах 1957, 1960, 1964 г., Закон об избирательных правах 1965 г. и др.). Само их принятие свидетельствовало об успехах негритянского движения. Однако попытки реализации положений упомянутых актов наталкивались на значительное противодействие со стороны господствующего класса и особенно реакционных шовинистических кругов. В программе Коммунистической партии США отмечалось, что законы и судебные решения "явились прежде всего правовыми гарантиями, которые или не претворяются в жизнь, или не имеют реального веса в повседневной жизни... Ликвидация узаконенной дискриминации все еще не сказалась на жизненных условиях черных"⁷⁵. Поскольку в период принятия названных законов главным течением в национально-освободительном движении афроамериканцев было интеграционистское, то многие лидеры негритянских гетто разочаровались в использовании традиционных, предлагавшихся этим течением методов борьбы, и стремились к поиску таких, которые могут принести ощутимые результаты в улучшении социально-экономического положения негров немедленно. К таковым, по их мнению, относились сепаратистские, насильственные методы. Усилению сепаратистских тенденций в негритянском движении и формированию на их базе концептуальной основы будущего развития афроамериканского меньшинства в качестве отдельного территориального образования способствовала экономическая ситуация в США в целом, в частности экономические кризисы начала 70-х годов, обострившие проблемы занятости, инфляции по всей стране. В таких условиях завоевания негритянского движения 60-х годов практически были сведены к нулю. Данная

ситуация толкала некоторых лидеров этого движения к экстремальным действиям и, что вполне закономерно, при отмеченных обстоятельствах они находили поддержку среди значительной части обитателей американских гетто.

Благоприятной для произрастания идей сепаратизма была и идеологическая обстановка как в стране в целом, так и в негритянской среде в частности: в условиях ухудшения экономического положения в США усиливались расистско-шовинистические настроения среди белых американцев, возрастала напряженность в отношениях между афроамериканцами и остальным населением США, что, естественно, не способствовало единению трудовых слоев белых и черных в борьбе против монополий главного виновника углубления социальных проблем; в самом интеграционистском течении национально-освободительного движения, являющегося неоднородным в расово-национальном, религиозном и социально-классовом планах, усиливались разногласия, приведшие к ослаблению его единства⁷⁶. Такая ситуация была выгодна реакционным силам США, которые "всегда стремились использовать многонациональный состав населения страны в интересах раскола трудящихся классов с целью недопущения создания единого фронта трудящихся, направленного против эксплуататоров"⁷⁷.

Семидесятые годы стали периодом спада массовой активности движения черных американцев⁷⁸, в частности и его сепаратистского крыла. В этот период со всей очевидностью проявилась несостоятельность концепции сепаратизма как модели возможного развития в будущем афроамериканского национального меньшинства, поскольку она строилась на принципах, предполагавших эту несостоятельность:

Во-первых, стратегические цели сепаратистского движения, предусматривавшие развитие негров в рамках отдельного "общества", отдельной "республики", не учитывали реальной ситуации, сложившейся в результате длительного пребывания выходцев из Африки и их потомков в составе американского этнополитического организма. Они стали структурным элементом американского общества с вытекающими из такого статуса последствиями. "Сегрегация и тройное угнетение черного населения, – писал Г.Уинстон, – имеют место в рамках одной системы – системы, которая сосредоточивает все формы классового и расистского угнетения в одном обществе, основанном на единой экономике"⁷⁹. В силу последнего достижение поставленной цели становится невозможным. К осознанию такой реальности афроамериканцы, находившиеся под влиянием сепаратистских идей, приходят довольно медленно, но то, что этот процесс имеет место в их среде, свидетельствуют приводившиеся выше данные о поддержке сепаратистского

движения в середине 70-х годов.

Во-вторых, избранные лидерами этого движения средства достижения цели обанкротились: тактика насильственных действий и изоляционизма не принесла ожидаемых результатов, ибо в руках господствующего класса, против которого была направлена борьба афроамериканских сепаратистов, находятся мощные средства (политические, экономические, военные) подавления сопротивления, которые, кстати, постоянно им применялись как на более ранних, так и на современных этапах негритянского национально-освободительного движения.

В-третьих, ориентация на возможности исключительно негритянской общины и игнорирование роли союза с другими демократическими слоями американского общества ослабляла его силу и делала проблематичными даже незначительные успехи. Более того, "определение "судьбы черных" только путем их собственных усилий, что означает отказ от совместных действий с нечерными противниками господства монополий, искажает смысл (подчеркнуто автором. – Ред.) важных аспектов борьбы за освобождение черных"⁸⁰, важнейшим среди которых было освобождение не через отделение (территориальное) от Соединенных Штатов, а освобождение от социального и национального угнетения, господствующего в США.

В результате действий сепаратистов, культивирования псевдорадикальных теорий ("черной колонии", "двух обществ" и т.д.) был нанесен значительный урон всему национально-освободительному движению афроамериканцев, вызвавший его ослабление. Экстремистские действия радикальных сепаратистов в условиях ухудшения социально-экономического положения всех трудящихся США вызвали довольно резкие изменения отношения белых американцев к требованиям улучшения положения негритянского населения, как и к его освободительной борьбе. Это обстоятельство с учетом умелого использования правящими кругами малейшей возможности для нагнетания атмосферы нетерпимости к национальным меньшинствам, создает дополнительные трудности на пути формирования единого фронта антимонополистической борьбы черного и белого населения.

Таким образом, к середине 70-х годов стал очевидным кризис сепаратистского течения в негритянском национально-освободительном движении, его главные организации – СККНД, КРР, "Черные пантеры", "Нация ислама" и ряд других – прекратили свое существование или превратились в мелкие группировки⁸¹. И наоборот, в это же время лидеры интеграционистского течения начинают поиски новых форм объединения афроамериканцев в борьбе за освобождение. Так, возникают негритянские организации "Люди,

объединенные для спасения человечества", "Национальная коалиция борьбы за работу и экономическую справедливость" (1973), объединенные фронты черных, слившиеся в 1980 г. в "Национальный объединенный фронт черных", усиливают свои позиции традиционные интеграционистские организации – НАСПЦН и "Национальная городская лига" (НГЛ). В результате осуществления некоторых "компромиссных" мероприятий в политической сфере (к началу 80-х годов около 4 тыс. черных американцев занимали выборные посты на различных уровнях; в Федеральном конгрессе была образована фракция из 20 представителей афроамериканцев и т. д.) формируются благоприятные условия для нового подъема движения негритянского населения с преобладанием интеграционистских тенденций. Об этом в частности свидетельствуют процессы объединения белых и черных рабочих в профсоюзах⁸², в ходе забастовочной борьбы трудящихся США⁸³, в формировании коалиций социального протеста⁸⁴, организаций, выступающих в поддержку освобождения африканских стран⁸⁵.

Все приведенные выше факты подтверждают тот вывод, что интеграционистское течение, остававшееся всегда главенствующим, но утратившее во второй половине 60 – начале 70-х годов определяющее влияние на движение афроамериканцев, в 80-е годы возвращает себе былые позиции. Означает ли это, что концепцию сепаратистского решения проблем негритянского населения следует сбросить со счетов как несостоявшуюся и не имеющую основы для своего возрождения? Если учитывать отмеченные моменты и то, что она в настоящее время не пользуется такой популярностью, как в конце 60 – начале 70-х годов, то ее перспективы представляются довольно незначительными; еще большая бесперспективность в плане реализации этой концепции. Однако два обстоятельства вынуждают нас рассматривать концепцию сепаратистского развития афроамериканцев как потенциальную силу в негритянском движении. Во-первых, социально-экономическое положение и политико-правовой статус афроамериканцев в 80-е годы – высокий уровень безработицы, низкие доходы, усугубление жилищной проблемы, дискриминация во всех сферах общественной жизни, – по прогнозам Комиссии по гражданским правам (1983 г.), в ближайшие полвека 50% черных американцев будут по-прежнему находиться в сегрегированном положении, обрекаяющем их на статус "граждан второго сорта"⁸⁶ – не снимает проблемы обостренного восприятия социальной несправедливости, веры в возможность испытанными методами, в том числе и предлагаемыми лидерами интеграционистского течения, преодолеть существующий разрыв в положении белого и черного населения. В условиях социального расслоения самой

негритянской общины ее низы представляют ту среду, которая питает сепаратистские тенденции. Во-вторых, сохраняются носители идей сепаратизма; его лидеры, в частности СКК, время от времени пытаются реанимировать леворадикальные экстремистские тенденции, используя наличие определенной социальной базы внутри негритянских общин США.

К двум отмеченным обстоятельствам можно добавить и третье, на первый взгляд не относящееся непосредственно к живучести сепаратистских идей в движении афроамериканцев, но в действительности создающее благоприятный фон для их существования – это проявление сепаратистских настроений в среде других этнонациональных групп Соединенных Штатов. Данный феномен в значительной степени является следствием влияния идеологии сепаратистского течения, как и негритянского национально-освободительного движения в целом, на борьбу этнонациональных групп за сохранение своей идентичности, против дискриминации и национального угнетения. Правда, буржуазные исследователи наличие сепаратистских настроений, например, у выходцев из арабских стран, связывают только с присущей арабам изначальной заинтересованностью сохранения своих традиций в новых условиях⁸⁷. Два названных фактора играют немаловажную роль в стимулировании сепаратистских тенденций в движениях этнонациональных групп, но определяющее влияние оказывают социальные условия их существования, условия, которые отводят большинству выходцев из других стран, как и коренному населению, роль второсортных граждан. Именно они, усиливаемые благоприятной идеологической обстановкой, активизируют сепаратистские течения среди угнетаемых национальных меньшинств и иммигрантских групп, реализующиеся в традиционном для арабов течении панарабизма и относительно новом – панисламизме⁸⁸, в идее коричневой власти, имеющей хождение в среде мексиканоамериканцев⁸⁹; попытках представить выходцев из Азии в виде некоего закрытого общества⁹⁰; распространении идеи "паниндианизма" с явной тенденцией противопоставления коренных жителей белому населению, что особенно четко проявляется в движении, координируемом "Церковью коренных жителей Северной Америки"⁹¹.

Отмеченные обстоятельства определяют возможность возрождения влияния сепаратистских концепций этнорасового национализма, которое имело место в национально-освободительном движении афроамериканцев во второй половине 60 – начале 70-х годов.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Основу сравнительного анализа концепций этносоциального развития

двух стран составляет однотипность процессов формирования этнического состава населения США и Канады, складывания североамериканских наций (путем ассимиляции), значимость этнического фактора в социально-экономической и общественно-политической жизни на современном этапе исторического развития североамериканских стран, усилившиеся поиски правящих кругов сходными средствами решать обостряющиеся проблемы межэтнических отношений. Появление названных концепций объективно обусловлено самим ходом этнонациональных процессов, необходимостью их интерпретации и регулирования национальных отношений в полиэтническом государстве. Их сущность и содержание определяются научными, политико-идеологическими и этнокультурными критериями, на которых они базируются. Как правило, в рассмотренных в настоящем исследовании концепциях имеет место взаимосвязь перечисленных критериев с превалированием одного из них, что позволяет с определенной долей условности разделить их на научные и идеологические. К первым, по нашим расчетам, можно отнести культурный плюрализм, многокультурность, этничность, поскольку они формировались американскими и канадскими учеными с целью объяснения сущности этнонациональной ситуации в США и Канаде. В последующем правящие круги использовали их для идеологического обеспечения осуществляемой ими политики в отношении национальных меньшинств и этнических групп. Во вторую группу концепций входят англоконформизм, "плавильный котел", квебекский этнонационализм, этнорасовый национализм, "третья сила", так как они первоначально инкорпорировали идеи правящих кругов США и Канады, лидеров политических движений о желаемом характере этносоциального развития американского и канадского обществ в целом или отдельных компонентов их населения. Научные критерии развития, скажем, англоконформизма, "плавильного котла", характерны для периода 50–60-х и 80-х годов, что предопределило их эволюцию соответственно изменившимся условиям социально-экономического, политико-идеологического и этнокультурного развития. На новом этапе наряду с идеологическими критериями, обосновывающими необходимость возврата к традиционным концепциям, все больший вес приобретает научная интерпретация его закономерности.

По характеру предполагаемых результатов развития американского и канадского обществ анализировавшиеся концепции подразделяются на три типа; ассимиляционистские (англоконформизм, "плавильный котел"), плюралистические (культурный плюрализм, многокультурность, этничность) и сепаратистские (квебекский этнонационализм, этнорасовый национализм,

"третья сила"). Первый из них в конечном итоге предполагает ассимиляцию выходцев из разных стран в единую американскую (для США) нацию и англоканадскую и франкоканадскую (Канада) нации. Анализ концепций этого типа позволяет сделать вывод о том, что ассимиляция могла осуществляться естественным путем (определяющей в данном случае являлась объективная необходимость взаимодействия различных этнонациональных компонентов в процессе производства, в общественной жизни и быту, в ходе которого данные компоненты утрачивали элементы быта и культуры страны происхождения и приобретали новые, как страны приема, так и контактирующих групп населения) и принудительно. В последнем случае социально-экономический строй и идеологическая надстройка создавали условия, вынуждающие представителей национальных меньшинств и этнических групп принимать сформировавшиеся соционормативные и этнокультурные ценности и господствующие в обществе проживания и подчиняться им.

Второй тип декларирует развитие в рамках одного этнополитического организма множества этнонациональных структур (наций, национальных меньшинств, этнических и иммигрантских групп) и их взаимодействие на равноправных началах. Однако, как свидетельствовал анализ материала главы III, декларируемые принципы реализуются лишь частично и преимущественно в этнокультурной сфере. Этого оказалось достаточно, чтобы в некоторой степени смягчить напряженность в межнациональных отношениях США и Канады в 60–70-е годы.

Третий тип концепций выражает идеологию лидеров сепаратистских течений в современных этнонациональных движениях, предусматривающую создание суверенных или автономных территориальных единиц на базе того или иного этнонационального образования (франко-канадской нации, афроамериканцев, этнических групп Канады иммигрантского происхождения) и установления особого рода отношений с господствующим большинством.

Каждый из типов концепций послужил основой для формирования соответствующих моделей будущего этносоциального развития: ассимиляционистская – единая американская нация без сохранения ярко выраженных этнокультурных различий составляющих ее компонентов (США); двунациональное государство с абсорбированными выходцами из других стран (Канада); плюралистическая – общество плюралистической демократии, в котором национальные меньшинства, этнические группы пользуются равными правами с представителями господствующих наций (США, Канада); сепаратистская – образование независимых относительно гетерогенных в этническом плане государств или автономий, осуществляемых отношения с

государством выхода на базе принципа "суверенитет – ассоциация". Рассмотренные концепции можно разделить на две группы: к первой относятся господствующие в теоретической мысли и общественной практике – культурный плюрализм, многокультурность и этничность; ко второй – менее распространенные в США и Канаде – англоконформизм и "плавильный котел". Приоритетность первых перед вторыми определяется, по мнению большинства американских и канадских исследователей этнонациональных проблем, идеологов и политиков, наиболее приемлемой интерпретацией современной ситуации в межэтнических отношениях. Разрабатываемые на их основе модели в определенной степени эффективно регулируют проблемы этносоциального развития общества США и Канады. Традиционные концепции (англоконформизм и "плавильный котел") в середине 60-х годов уступили свои господствующие позиции. Они в меньшей мере, чем в конце XIX – начале XX в., являются предметом научных и идеологических дискуссий, не претендуют на роль общепризнанных моделей этносоциального развития в условиях "этнического возрождения". Вместе с тем они выступают реальностью научной и общественной жизни, поскольку некоторая часть исследователей, идеологов и политиков придерживаются их основополагающих положений, в частности повышенного внимания к моментам общественно-политической жизни, усиливающим единство американской нации (американизация, ассимиляция), а также укрепления государственного устройства и самостоятельности Канады ("канадизация").

Анализ обстоятельств их формирования и распространения засвидетельствовал открывающиеся возможности усиления позиций концепций англоконформизма и "плавильного котла" (в модифицированном варианте) в условиях роста консервативных тенденций во внутривнутриполитической жизни Соединенных Штатов и Канады. Последнее обстоятельство позволяет выдвинуть тезис о закономерностях эволюции концепций этносоциального развития североамериканских стран в рамках схемы: зарождение – выход на господствующие позиции в теоретической и общественной мысли – упадок – новый подъем. Эта схема четко прослеживается на примере традиционных ассимиляционистских концепций, ее сущность определяется социально-экономическими и политико-идеологическими условиями этнонационального развития США и Канады. Предложенная схема может быть применима и к современным плюралистическим и сепаратистским концепциям.

Анализ современной этнонациональной ситуации и роли концепций в регулировании межэтнических отношений в США и Канаде показал, что использование некоторых их положений на практике способствовало

смягчению остроты национального вопроса и конфликтности в отношениях между господствующими нациями и угнетенными национальными меньшинствами и этническими группами. Этого удалось добиться благодаря осуществлению мероприятий, предусмотренных прежде всего концепциями культурного плюрализма, многокультурности и этничности (программы "позитивных действий", программы "этнического наследия" и билингвизма, субсидирование этнических мероприятий и др.). Вместе с тем сравнение содержания концепций и практики межэтнических отношений и характеристики современной инациональной ситуации выявило несовершенство этих концепций, которое, на наш взгляд, обуславливается следующими обстоятельствами: выделение в качестве основополагающих моментов этносоциального развития этнокультурных и этнопсихологических характеристик разнородных компонентов населения, взаимодействующих в процессе формирования современной этнонациональной ситуации в Соединенных Штатах и Канаде и абсолютизация этих характеристик в определении направленности и содержания этносоциального развития исследуемых стран; игнорирование (полное или частичное) определяющей роли социально-экономических условий; недостаточное внимание к диалектической взаимосвязи и взаимообусловленности социально-экономических, этнокультурных и этнопсихологических факторов в явлениях общественной жизни; сосредоточение внимания на верхнем, ситуативном слое явления и не позволяющее определить его истоки, скажем, засилие финансовой олигархии и монополистического капитала, наличие социального и национального угнетения, этнической дискриминации во всех сферах американского и канадского обществ и др.

Поскольку национальный вопрос, межнациональные отношения всегда актуальны для общественного развития полиэтнических стран современного мира, будь-то капиталистические, развивающиеся или те страны, которые до недавнего времени называли социалистическими, то объективно обусловлен интерес ученых, политиков, идеологов разных стран к опыту друг друга. Очевидно и то, что в связи с ростом национального сознания, этнического самосознания в условиях демократизации и гласности в советском обществе и выявлением противоречий в его этносоциальном развитии будет усиливаться пропаганда универсальности западных моделей, их преимущества над моделями национального развития в условиях социалистического строя; активизируются попытки прогнозирования на основе западных моделей конфликтных ситуаций в межнациональных отношениях в нашей стране. В такой ситуации для советского обществоведения чрезвычайно важно не

сбиваться на схоластический отпор "буржуазным измышлениям и фальсификациям", как это было раньше, а трезво подходить к анализу этносоциального развития зарубежных стран, обобщению опыта (позитивного и негативного) управления национальными процессами и использованию его в практике совершенствования национальных отношений в СССР. Для советских исследователей весьма полезен (при составлении рекомендаций для практических работников) теоретический опыт американской и канадской историко-этнологической науки, часть которого представлена в настоящей монографии. С большой пользой можно позаимствовать и методику моделирования конфликтных и бесконфликтных ситуаций и их регулирования, и оценку этнопсихологических аспектов взаимодействия представителей различных этносов на индивидуальном и групповом уровнях, и методику проведения этносоциологических исследований, в частности методику изучения этнических групп в инациональной среде, и роль многокультурных программ в управлении национальными процессами, которая обобщается американской и канадской историографией, и другие аспекты осмысления этнологической теорией США и Канады этнонациональной ситуации в североамериканских странах в прошлом и настоящем.

ПРИМЕЧАНИЯ

Введение

¹ Тишков В.А. Статус профессии историка в США // Вопр. истории. – 1983. – № 1. – С. 52.

Глава I

¹ Берзина М.Я., Богина Ш.А., Дридзо А.Д., Хорошаева И.Ф., Этнические процессы в Америке // Этнические процессы в современном мире. – М., 1987. – С. 322.

² Green V.R. The elusive ethnic in recent interpretation // JAEN. – 1983. – Vol. 2, N 2. – P. 77–78.

³ Филиппов С.В. США: иммиграция и гражданство. Политика и законодательство. – М., 1973. – С. 29.

⁴ Ленин В.И. Национальный вопрос в нашей программе // Полн. собр. соч. – Т. 7. – С. 239.

⁵ Это работы, цитируемые в данной монографии, Аверкиевой Ю.П., Богиной Ш.А., Тишкова В.А., Шлепакова А.Н. и др.

⁶ Porter J. Ethnic pluralism in Canadian perspective // Ethnicity: theory and

experience / Ed. N.Glazer, D.P.Moynihan. – Cambridge, 1975. – P. 267.

⁷ Toffler A. Future shock. – New York, 1970. – P. 165, 291.

⁸ Postiglione G.A. Ethnicity and American social theory: toward critical pluralism. – Lanham, 1983. – 221 p.

⁹ Polenberg R. One nation divisible: class, race and ethnicity in the United States since 1938. – New York, 1980. – 363 p.

¹⁰ Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Том первый. Книга I. Процесс производства капитала // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – Т. 23. – С. 17.

¹¹ Ethnicity: theory and experience. – 531 p.

¹² Luhman R., Gilman S. Race and ethnic relations. The social and political experience of minority groups. – Belmont, 1980. – P. 123.

¹³ Ibid.

¹⁴ Kallen H.M. Cultural pluralism and the American idea. – Philadelphia, 1956. – 208 p.

¹⁵ Gibbon J.M. Canadian mosaic: the making of a Northern nation. – Toronto, 1938. – 13+ 455 p.

¹⁶ Two nations, many cultures. Ethnic groups in Canada / Ed. J.A.Elliot. – Scarborough, 1979. – P. 168–169.

¹⁷ Kwong J. Ethnic organization and community transformation: the Chinese in Winnipeg // ERS. – 1978. – Vol. 7, N 3. – P. 384–385.

¹⁸ Padgett R. Interpretation of new trends in research // Ibid. – Vol. 7, N 5. – P. 45.

¹⁹ Kwong J. Op. cit. – P. 384; Wuthnow R. Recent patterns of secularization: a problem of generations? // ASR. – 1976. – Vol. 41. – N 5. – P. 856.

²⁰ Morgan G.D. America without ethnicity. – New York, 1981. – P. 113.

²¹ Barer-Stein Th. Experiencing the unfamiliar: culture adaptation and culture shock as aspects of a process of learning // CES. – 1988. – Vol. 20, N 2. – P. 75.

²² Ibid.; Watson G. What is "effective intercultural communication"? // Ibid. – 1987. – Vol. 19, N 1 – P. 118–123.

²³ Anderson A.B., Friederes J.S. Ethnicity in Canada: theoretical perspectives. – Toronto, 1981. – P. 39.

²⁴ Gans H.J. Symbolic ethnicity: the future of ethnic groups and cultures in America // ERS. – 1979. – Vol. 3, N 1. – P. 1–20.

²⁵ Арутюнов С.А., Королев С.И. Этнопсихология как наука // Современная зарубежная этнопсихология. – М., 1979. – С. 5.

²⁶ Байбурин А.К. Некоторые вопросы этнографического изучения поведения // Этнические стереотипы поведения. – Л., 1985. – С. 7–21.

²⁷ Anderson A.B., Frieders J.S. *Op. cit.*; Porter J. The vertical mosaic: an analysis of social class and power in Canada. – Toronto, 1965. – 626 p., Porter J. Canadian social structure: a statistical profile. – Toronto, 1969. – 159 p.; Green V.R. *Op. cit.*

²⁸ Kennedy R.J.R. Single or triple melting pot? Intermarriage trends in New Haven, 1870-1940 // *AJS.* – 1944. – N 49. – P. 331–339.

²⁹ Кислова А.А. Религия и формирование американской нации // *Национальные процессы в США.* – М., 1973. – С. 360–396.

³⁰ Cheal D.J. A socio-religious ideology in decline // *CES.* – 1981. – Vol. 13, N 2. – P. 44; Schnapper D. Centralisme et fédéralisme culturels: les émigrés itallens en France et aux Etats-Unis // *AESC.* – 1974. – N 5. – P. 1148.

³¹ Government calls for parliamentary committee on the participation of visible minorities in Canadian society // *BCESA.* – 1983. – Vol. 10, N 3. – P. 2.

³² *Ibid.* – P. 5.

³³ Dunn E., Dunn S. Religion and ethnicity: the case of American Molocans // *Ethnicity.* – 1971. – N 4. – P. 374–375, 377.

³⁴ Gerber P. Die Peyote-Religion. Nordamerikanische Indianer auf der Suche nach einer Identität. – Zürich, 1980. – S. 1.

³⁵ McEllan J. Religion and ethnicity: the role of buddhism in maintaining ethnic identity among Tibetans in Lindsay, Ontario // *CES.* – 1987. – Vol. 19, N 1. – P. 63–76; Migliore S. Religious symbols and cultural identity: a Sicilian-Canadian example // *Ibid.* – 1988 – Vol. 20, N 1.–P.78–94.

³⁶ Логинов А.В. Этнологические подходы в американском религиоведении // *Этнология в США и Канаде.* – М., 1989. – С. 242–257.

³⁷ Дараган Н.Я. Соотношение этнических и конфессиональных общностей США // *СЭ.* – 1984. – № 1. – С. 60–72.

³⁸ Религия в политической жизни США (70-е – начало 80-х годов). – М., 1985. – С. 4.

³⁹ Попов А.С., Эльпорг М.С. Взаимосвязь религиозных и политических ориентаций населения США // *СИ.* – 1985. – № 1. – С. 157.

⁴⁰ Канада – США : Экономические и политические отношения. – М., 1983. – С. 277.

⁴¹ Miles R. Marxism versus the sociology of "race relations" // *ERS.* – 1984. – Vol. 7, N 2. – P.221.

⁴² Бадалян И.А. Некоторые методологические аспекты этнической проблематики в работах современных социологов и этнографов Запада // *СЭ.* – 1976. – № 1. – С. 155–165; Труфанов И.П. О некоторых тенденциях в исследовании этносоциальных процессов в США // *Там же.* – 1972. – № 4. – С.

175–179.

⁴³ Cassin A.M., Griffith A.I. Class and ethnicity: producing the difference that counts // CES. – 1981. – Vol. 13, N 1. – P. 109–129.

Глава II

¹ Cole S.G., Cole M.W. Minorities and the American promise: The conflict of principle and practice. – New York, 1954. – 14 + 319 p.

² Gordon M.M. Assimilation in America: the theory and reality // The ethnic factor in American politics. – Columbus, 1970. – P. 26.

³ Ibid. – P. 27.

⁴ Language loyalty in the United States / Ed. J.A.Fishman e.a. – The Hague, 1966. – P. 339.

⁵ Gordon M.M. Assimilation in America... – P. 28.

⁶ Жлуктенко Ю.О. Становище мов іммігрантських національних груп у Сполучених Штатах Америки // Мовознавство. – 1971. – № 4. – С. 28.

⁷ Davie M. World immigration. – New York, 1936. – P. 82.

⁸ Богина Ш.А. Иммиграция в США накануне и в период гражданской войны (1850–1865 гг.). – М., 1965. – С. 234–235.

⁹ Scott J.W. Ethnic nationalism and the cultural dialectics: a key to the future // The Review of Politics. – 1972. – Vol. 34, N 4. – P. 58.

¹⁰ Handlin O. Immigration as a factor in American history. – Englewood Cliffs, 1959. – P. 147.

¹¹ Cubberly E.P. Changing conceptions of education. – Boston, 1909. – P. 15.

¹² Handlin O. Race and nationality in American life. – Englewood Cliffs, 1957. – P. 81.

¹³ Roucek I.S. The image of the Slav in U.S. history and in immigration policy // AJES. – 1969. – Vol. 28, N 1. – P. 29.

¹⁴ Cubberly E.P. Op. cit. – P. 16.

¹⁵ Palen J.J. Social problems. – New York, 1979. – P. 236.

¹⁶ Reid I. Immigration and assimilation// CH. – 1955, – Vol. 29, N 171. – P. 306.

¹⁷ Gordon M.M. Assimilation in American life. The role of race, religion and national origins. – New York, 1964. – P. 143, 244–245.

¹⁸ Kraus M. Immigration, the American mosaic. – New York, 1979. – P. 91.

¹⁹ Novak M. The rise of the unmeltable ethnics. – Englewood Cliffs, 1972. – P. 81.

²⁰ Фостер У.З. Очерк политической истории Америки. – 2-е изд. – М., 1955. – С. 465.

²¹ Gordon M.M. Assimilation in America... – P. 29.

²² Топольницький Л., Євтух В. Етнічні групи та їх "опікуни" // Всесвіт. – 1974. – № 4. – С. 202–207.

²³ Language loyalty in the United States. – P. 339.

²⁴ Шлепаков А.Н. Расово-национальные основы иммиграционной политики США в 20–60-х годах XX в. // Национальные процессы в США. – С. 317.

²⁵ Gordon M.M. Assimilation in America... – P. 30.

²⁶ Ibid.

²⁷ Кон И. Психология предрассудка (О социально-психологических корнях этнических предубеждений) // Новый мир. – 1966. – № 9. – С. 187–204.

²⁸ Богина Ш.А. Иммигрантское население США. 1865–1900. – Л., 1976. – С. 230.

²⁹ Там же.

³⁰ Taft D.R., Robbins R. International migration. The Immigration in the modern world. –New York, 1955. – P. 416.

³¹ Qualey C.C. American ethnic nationalism: a bibliographical selection // CRSN. – 1979. – Vol. 6, N 1. – P. 92.

³² Богина Ш.А. Иммигрантское население США. – С. 253.

³³ Богина Ш.А. Некоторые вопросы иммиграции в США // СЭ. – 1963. – № 1. – С. 58.

³⁴ European immigration and ethnicity in the United States and Canada: a historical bibliography / Ed. D.L.Brye. – Santa Barbara, 1983. – P. 156.

³⁵ Национальные проблемы Канады. – М., 1972. – С. 10.

³⁶ Берзина М.Я. Формирование этнического состава населения Канады. – М., 1971. – С. 60.

³⁷ Тишков В.А., Кошелев Л.В. История Канады. – М., 1982. – С. 59.

³⁸ Фурсова Л.Н. Расизм в иммиграционной политике Канады // Народы против расизма. – М., 1970. – С. 191.

³⁹ Там же. – С. 188.

⁴⁰ Woodsworth Ch.J. Canada and the Orient. – Toronto, 1966. – P. 31.

⁴¹ Woodsworth Ch.J. Strangers within our gates or coming Canadians. – Toronto, 1909. – P.134.

⁴² Gordon M.M. Assimilation in America... – P. 30.

⁴³ Kalen E. Academics, politics and ethnics: university opinion on Canadian ethnic studies // CES. – 1981. – Vol. 13, N 2. – P. 112–123; Palmer H. Land of the second change – Lethbridge, 1972. – 288 p.; Breton R., Banner J. e.a. Research issues on Canadian cultures and ethnic groups: an analysis of a conference // CRSA. – 1975.

– Vol.12, N 1. – P. 81–94.

⁴⁴ Divided society. The ethnic experience in America / Ed. C.Greer. – New York, 1974. – P. 30.

⁴⁵ Crèvecoeur M.G.J. Letters from an American farmer. – New York, 1962. – P. 25.

⁴⁶ Gordon M.M. Assimilation in America... – P. 32.

⁴⁷ Сороко-Цюпа О.С. Историческая концепция Ф.Д.Тернера и канадская историография // Американский ежегодник. – М., 1972. – С. 192–209.

⁴⁸ Langwill I. The melting pot. – New York, 1909. – P. 37.

⁴⁹ Баграмов Л.А. Иммигранты в США. – М., 1957, – С, 56.

⁵⁰ Ленин В.И. Статистика и социология // Полн. собр. соч. – Т. 30. – С. 354–355.

⁵¹ Богина Ш.А. Ассимиляция иммигрантов в США (50–60-е годы XIX в.). – М., 1964. –С. 2.

⁵² Богина Ш.А. Как складывалась американская нация // США: 1973. – № 7. – С. 15.

⁵³ Ленин В.И. Критические заметки по национальному вопросу // Полн. собр. соч. – Т. 24. – С. 125.

⁵⁴ Шлепаков А.Н. Расово-национальные основы иммиграционной политики США в 20–60-х годах XX в. – С. 315.

⁵⁵ Шлепаков А.Н. США: социальная структура общества и его национальный состав. – Киев, 1976. – С. 218.

⁵⁶ Dinnerstein L., Reimers D.M. Ethnic Americans: a history of immigration and assimilation. – New York, 1982. – P. 71–72.

⁵⁷ Агранович Е. Особенности современной демографической ситуации в США // Рост городов и система расселения. – М., 1975. – С. 88.

⁵⁸ Михайлов Е. Обострение социально-экономических противоречий урбанизации в США // Критика современных буржуазных демографических концепций. – М., 1976. – С. 75–76.

⁵⁹ Warner W.L., Strole L. The social systems of American ethnic groups. – New Haven, 1954. – P. 283.

⁶⁰ Национальные меньшинства и иммигранты в современном капиталистическом мире. – Киев, 1984. – 293 с; Komorowski C. The foreign-born in U.S. history // PA. – 1976. – N 7. – P. 46–54; Torrez L. A short history of Chicano workers // Ibid. – 1973. – N 10–11. – P. 88–89.

⁶¹ Геевский И.А. Социальный мир или обострение противоречий // США: – 1975.–№ 10. – С. 23–35.

⁶² Kennedy R.J.R. Op. cit. – P. 332.

⁶³ Национальные процессы в США. – М., 1973. – С. 354.

⁶⁴ Kennedy R.J.R. Single or triple melting pot? Intermarriage trends in New Haven, 1870–1950 // *AJS*. – 1952. – N 58. – P. 57.

⁶⁵ Богина Ш.А. Иммигрантское население современных США // Национальные процессы в США. – С. 355.

⁶⁶ Puacz E. Polityka tygla asymilacyjnego ("melting pot") w USA i jej efekty dla polskiej grupy etnicznej // *Stan i potrzeby badani nad zbiorowosciami polonijnymi*. – Wroclaw, 1976. – S. 401–403.

⁶⁷ Топольницкий Л., Євтух В. Указ. соч. – С. 203.

⁶⁸ Dinnerstein L., Reimers D.M. *Op. cit.* – P. 142.

⁶⁹ Национальные процессы в США. – С. 47.

⁷⁰ Language loyalty in the United States. – P. 44.

⁷¹ *Ibid.* – P. 324.

⁷² Dinnerstein L., Reimers D.M. *Op. cit.* – P. 143.

⁷³ *Ibid.* – P. 148.

⁷⁴ Григорьянц М.Г. Переписи населения в капиталистических странах. – М., 1976. – С. 6–25.

⁷⁵ 1970 census of population. General social and economic characteristics. United States summary. – Washington, 1970. – P. 343.

⁷⁶ Glazer N., Moynihan D.P. *Beyond the melting pot*. – Cambridge, 1963. – P. 6.

⁷⁷ *Ibid.* – P. 12–13.

⁷⁸ Language loyalty in the United States. – P. 31.

⁷⁹ Berghe van den P.L. *Social trends in ethnic processes*. – New York, 1979. – P. 59.

⁸⁰ Reid I. *Op. cit.* – P. 306.

⁸¹ Национальные процессы в США. – С. 4.

⁸² Современные этнические процессы в СССР. – М., 1977. – С. 19.

⁸³ Национальные процессы в США. – С. 340.

⁸⁴ Vecoli R.J. Return to the melting pot: ethnicity in the United States in the eighties // *JAEN*. – 1985. – Vol. 5, N 1. – P.9.

⁸⁵ *Ibid.*

⁸⁶ Highman J. Current trends in the study of ethnicity in the United States // *JAEN*. – 1982. – Vol. 2. – N 1. – P. 5–15.

⁸⁷ Vecoli R.J. *Op. cit.* – P. 15.

⁸⁸ Євтух В.Б. Советско-американский симпозиум "Роль этничности в современных обществах" // *СЭ*. – 1987. – № 6. – С. 128.

⁸⁹ Тишков В.А., Кошелев Л.В. Указ. соч. – С. 105–106.

⁹⁰ McKenna M.C. The melting pot: comparative observation in the United States and Canada // SSR. – 1969. – Vol. 53, N 4. – P. 437.

⁹¹ Ibid.

⁹² Clark S. Canada and the great neighbor // CRSA. – 1964. – Vol. 2, N 4. – P. 193–201; Lipset S. Canada and the United States: a comparative view // Ibid. – P. 173–185.

⁹³ McKenna M.C. Op. cit.

⁹⁴ Porter J. The human community // The Canadians 1867–1967. – Toronto, 1967. – P. 385–409.

⁹⁵ Porter J. Melting pot or mosaic: revolution or reversion? // The measure of Canadian society. – Gage, 1979. – P. 139–162.

Глава III

¹ Gordon M.M. Assimilation in America... – P. 30.

² Kallen H. Culture and democracy in the United States. – New York, 1924. – 250 p.

³ Ibid. – P. 110.

⁴ Klymasz R.B. From immigrant to ethnic folklore: a Canadian view of process of transition // JF. – 1973. – Vol. 10. – P. 131–139.

⁵ Kallen H. Cultural pluralism and the American idea. – P. 98.

⁶ Ibid. – P. 91.

⁷ Harvard encyclopedia of American ethnic groups / Ed. S. Thernstrom. – Cambridge, 1981. – 25 + 1076 p.

⁸ Gordon M.M. Assimilation in America... – P. 36.

⁹ Ibid. – P. 37.

¹⁰ Morton W. The development of affirmative action in Canada // CES. – 1981. – Vol. 13. – N 2. – P. 81.

¹¹ Ibid.

¹² Bell D. Ethnicity and social change // Ethnicity: theory and experience. – P. 141–174.

¹³ Lewenstein K. Political power and governmental process. – London, 1965. – P. 346.

¹⁴ Федосеев П.Н. Философия и мировоззренческие проблемы современной науки // ВФ. – 1978. – № 12. – С. 39.

¹⁵ Федосеев АА. Критика методологических основ современных буржуазных политологических теорий // Критика современных буржуазных и культурологических концепций общественного развития. – Л., 1986. – С. 6–9»

¹⁶ Masopust Z. Kritika teorii politického pluralismu v buržoazni ideologii USA.

– Praha, 1981. – S. 119–146.

¹⁷ Schermerhorn R.A. Comparative ethnic relations: a framework for theory and research. – Chicago, 1978. – P. 122–124.

¹⁸ Babiński G. Społeczeństwa pluralistyczne. Plaszczyzny analizy // PP. – 1986. – N2. – S. 61–63.

¹⁹ Осколкова В. Население США: проблема стабилизации численности // МЭиМО. – 1973. – № 1. – С. 118.

²⁰ Furnivall J.S. Colonial policy and practice. – Cambridge, 1948. – P. 305.

²¹ Connor W. A nation is a nation, is a state, is an ethnic group, is a ... // ERS. – 1978. – Vol. 1, N 4. – P. 391.

²² Gittler J.B. Cultural pluralism in contemporary American society // IJGT. – 1974. – N 4. – P. 328.

²³ Евтух В.Б. Международная конференция "Роль этничности в современных обществах" // СЭ. – С. 134–139.

²⁴ Newmann W.M. American pluralism. New York, 1973. – P. 67.

²⁵ Ethnic groups and the state / Ed. P. Brass. – London, 1985. – P. 10.

²⁶ Rose P.J. They and we. Racial and ethnic relations in the United States. – New York, 1964. – P. 57.

²⁷ Warner W.L., Strole L. Op. cit – P. 282–292.

²⁸ Gordon M.M. Human nature, class and ethnicity. – New York, 1978. – P. 160.

²⁹ Luhman R., Gilman S. Race and ethnic relations. The social and political experience of minority groups. – Belmont, 1980. – P. 142.

³⁰ Ibid. – P. 145.

³¹ Ibid. – P. 148.

³² Schneider M. Ethnicity and politics. : Chapel Hill, 1979. – P. 5.

³³ Abu-Laban B., Mottershead D. Cultural pluralism and varieties of ethnic politics // CES. – 1981. – Vol. 3, N 3. – P. 50.

³⁴ Glazer D. Dynamics of ethnic identification // ASR. – 1958. – Vol. 23, N 1. – P. 34–35.

³⁵ Kosa J. Hungarian immigrants in North America: their residential mobility and ecology // CJEPS. – 1956. – Vol. 22, N 3. – P. 358–370.

³⁶ Национальные процессы в США. – С. 340.

³⁷ Richmond A.H. Socio-cultural adaptation and conflict in immigrant-receiving countries // USSJ. – 1984. – Vol. 36, N 3. – P. 519.

³⁸ Шлепаков А.Н., Евтух В.Б. Этничность в переселенческих анклавах (пример американцев и канадцев украинского происхождения) // Этнические процессы в СССР и США: Материалы советско-американского симпозиума. –

М., 1986.

³⁹ Light I. Immigrant and ethnic enterprise in North America // ERS. – 1984. – Vol. 7, N 2. – P. 196–216.

⁴⁰ Kwong J. Op. cit. – P. 384.

⁴¹ Ibid. – P. 374.

⁴² Кислова А.А. Указ. соч – С. 395.

⁴³ Gans H.J. Symbolic ethnicity: the future of ethnic groups and cultures in America // ERS. – 1979. – Vol 3, N 1. – P. 1–20.

⁴⁴ Kwong J. Op. cit. – P. 382.

⁴⁵ Hansen M.L. The problem of the third generation // Commentary. – 1952. – Vol. 14, N 5. – P. 492–500.

⁴⁶ Євтух В.Б., Ткаченко В.М. В чужій далекій стороні. – К., 1976. – С. 26.

⁴⁷ Fallows M.R. Irish Americans. Identity and assimilation. – New York, 1979. – P. 149.

⁴⁸ Этнические процессы в СССР и США. Материалы советско-американского симпозиума. – М., 1986. – С. 95–96.⁴⁹ Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. – М., 1973. – С. 53.

⁵⁰ Козлов В.И. О понятии этнической общности // СЭ. – 1967. – № 2. – С. 105.

⁵¹ Жлуктенко Ю.О. Українська іммігрантська мова в мовній ситуації Канади // Мовознавство. – 1976. – № 6. – С 686.

⁵² Connor W. Nation-building or nation-destroying? // WR. – 1972. – Vol. 24, N 2. – P. 349.

⁵³ Abu-Laban B., Mottershead D. Op. cit. – P. 50.

⁵⁴ Геевский И.А., Червонная С.А. Национальный вопрос в общественно-политической жизни США. – М., 1985. – С. 200.

⁵⁵ Congressional record, 1972. – October 17. – P. 36749.

⁵⁶ 1972 Convention report. National confederation of American ethnic groups. – Washington, 1972. – P. 4.

⁵⁷ Геевский И.А., Червонная С.А. Указ. соч. – С. 204.

⁵⁸ Feinstein O. What is ethnic studies? // Ethnic studies in Michigan. – Detroit, 1977. – P. 6–7.

⁵⁹ Червонная С.А. Верховный суд и положение меньшинств // США: 1978. – № 10. – С. 65–67.

⁶⁰ Афанасьев В., Дзасаров Р. Пропагандистские вымыслы и упрямые факты // Коммунист. – 1984. – № 4. – С 90–98.

⁶¹ Kapiskewski A. Diskryminacja czy brak kwalifikacji? // PP. – 1986, N 3. – S. 108.

- ⁶² U.S. bureau of census. Current population report. Consumer income. Series P-60. – N 123. – Washington, 1980.
- ⁶³ Maciel D. Al norte del rio Bravo (pasado inmediato), 1930–1981. – Mexico, 1981. – P. 199.
- ⁶⁴ Холл Г. Новые вопросы классовой борьбы // ПМС. – 1987. – № 1. – С. 6.
- ⁶⁵ Геевский И.А., Червонная С.А. Тупики национальной политики // США. – 1982. – № 11. – С. 17.
- ⁶⁶ Севостьянов Е.П., Корсакова Н.Е. Позолоченное гетто. Очерки о жизни в США эмигрантов из Китая, Кореи и Японии. – М., 1983. – С. 86,
- ⁶⁷ Congressional record, 1971. – Nov. – P.H. 1085–1086.
- ⁶⁸ Congressional record, 1973. – Oct. 30. – P.S. 18650.
- ⁶⁹ Harvard encyclopedia of American ethnic groups. – P. 344.
- ⁷⁰ Євтух В.Б., Шамшур О.В. Програми "етнічної спадщини" та "білінгвізму" в школах США // РШ. –1985. – № 3. – С 89.
- ⁷¹ Congressional record, 1973. – June 30. – P.E. 4259.
- ⁷² Євтух В.Б., Шамшур О.В. Указ. соч. – С. 92.
- ⁷³ U.S. News and World Report. – 1983. – Oct. 3. – P. 51–52.
- ⁷⁴ Gordon M.M. Models of pluralism: the new American dilemma // AAAPSS. – 1981. – Vol. 454. – March. – P. 186.
- ⁷⁵ Ленин В.И. Ответ П.Киевскому (Ю.Пятакову) // Полн. собр. соч. – Т. 30. – С. 71.
- ⁷⁶ Handlin O. Race and nationality in American history. – P. 202.
- ⁷⁷ 1972 Convention report. – P. 4.
- ⁷⁸ Українські вісті. – 1971. – 2 верес.
- ⁷⁹ Talbot S. Roots of oppression. The American Indian question. – New York, 1981. – P. 5.
- ⁸⁰ Glazer N. Ethnic dilemmas. 1964–1982. – Cambridge, 1983. – P. 108.
- ⁸¹ Ibid. – P. 110, 115.
- ⁸² Handlin O. Immigration as a factor in American history. – P. 147.
- ⁸³ Harvard encyclopedia of American ethnic groups. – P. 45.
- ⁸⁴ Современная внутренняя политика Канады. – М., 1986. – С. 156.
- ⁸⁵ Gibbon J.M. Op. cit. – 13 + 455 p.
- ⁸⁶ Canadian ethnic groups bibliography. – Toronto, 1972. – P. 21.
- ⁸⁷ Foster K.A. Our Canadian mosaic. – Toronto, 1926. – 150 p.⁸⁸ Canadian ethnic group bibliography. – P. IX.
- ⁸⁹ Kirconnel W. Canadian toponomy and the cultural stratification of Canada. – Winnipeg: UFAS, 1954. – 16 p.
- ⁹⁰ Kaye V.J. Early Ukrainian settlements in Canada, 1895-1900. – Toronto,

1964. – 420 p.

⁹¹ Richmond A.H. Immigrants and ethnic groups in Metropolitan Toronto. – Toronto, 1967. – 101 p.

⁹² Richmond A.H., Rhyme D. Ethnocultural social indication for Canada: a background paper. Sept. 1982. – Tab. 2.1.

⁹³ Samuel J.T. Immigration and visible minorities in the year 2001: a projection // CES. – 1988. – Vol. 20, N 2. – P. 98.

⁹⁴ Kelner M. Ethnic penetration into Toronto's elite structure // Social stratification in Canada / Ed. J.Curtis, W.Scott. – Scarborough, 1973. – P. 100.

⁹⁵ Ibid. – P. 103.

⁹⁶ Porter J. The human community. – P. 393.

⁹⁷ Porter J, Ethnic pluralism in Canadian perspective // Ethnicity: theory and experience. – P. 282.

⁹⁸ Wood J.R. A visible minority votes: East Indian electoral behaviour in the Vancouver south provincial and federal elections of 1979 / Ethnicity, power and politics in Canada. – Toronto, 1981. – P. 177–201.

⁹⁹ Шилов В.Е. Канадский федерализм и международные отношения. – М., 1985. – 192 с.

¹⁰⁰ Preliminary report of the Royal Commission on Bilingualism and Biculturalism. – Ottawa, 1969. – P. 45–56.

¹⁰¹ Heyderkorn B. Polonia w Kanadzie. Założenia polityki wielokulturowości // Stan i potrzeby badań nad zbiorowościami polonijncimi – S. 465.

¹⁰² Canada year book, 1959. – Ottawa, 1959. – P. 152.

¹⁰³ Мельвиль А.Ю. США – сдвиг вправо? Консерватизм в идейно-политической жизни США 80-х годов, – М., 1986. – С. 12.

¹⁰⁴ Breton R., Reitz J.G., Valentine V.F. Cultural boundaries and the cohesion of Canada. – Montreal, 1980. – P. 13.

¹⁰⁵ Smith A. Metaphor and nationality in North America // CHR. – 1970. – Vol. 51, N 3. – P. 247–275.

¹⁰⁶ Ward W.P. White Canada forever. Popular attitudes and public policy toward Orientals in British Columbia. – Montreal, 1978. – P. X.

¹⁰⁷ Фурнье К. Самобытная культура в Канаде уже существует // США: 1983. – № 11. – С. 92–93.

¹⁰⁸ Советская культура. – 1987. – 17 янв.

¹⁰⁹ Ward W.P. Op. cit. – P. X.

¹¹⁰ Breton R. The structure of relationships between ethnic collectivities // The Canadian ethnic mosaic / Ed. L.Driedger. – Toronto, 1978. – P. 68.

¹¹¹ Woolfson P. An anthropological perspective: the ingredients of a

multicultural society // *Understanding Canada. A multidisciplinary introduction to Canadian studies* // Ed. W. Metcalfe. – New York, 1982. – P. 301.

¹¹² Porter J. The economic elite and the persistence of ethnic identification // *CJEPS*. – 1957. – Vol. 23. – N 3. – P. 285.

¹¹³ Тишков В.А. Англо-французское двуязычие в Канаде // *СЭ*. – 1985. – № 4. – С. 47–56.

¹¹⁴ Canada. House of Commons. Official reports of debates. 28th parliament, 3rd session, 1971. – P. 8545.

¹¹⁵ Christopher T.C. The 1982 Canadian Charter of Rights and Freedoms and multiculturalism // *CRSN*. – 1987. – Vol. 14, N 2. – P. 331.

¹¹⁶ Trudeau P.E. *Conservation with Canadians*. – Toronto, 1972. – P. 15.

¹¹⁷ Cafik N. An address. – Montreal. – Dec. 8. – 1977.

¹¹⁸ BCESA. 1982. – Vol. 9, N 4. – P. 3.

¹¹⁹ Burnet J. Ethnicity: Canadian experience and policy // *SF*. – 1976. – Vol. 9, N 2. – P. 204.

¹²⁰ Berry J., Kalin R., Taylor D. *Multiculturalism and ethnic attitudes in Canada*. – Ottawa, 1977. – P. 160.

¹²¹ BCESA. – 1984. – Vol. 11, N 4. – P. 2.

¹²² Берзина М.Я. Указ. соч. – С. 9, 26, 191.

¹²³ Kallen E. *Op. cit.* – P. 116.

¹²⁴ *Ibid.* – P. 115.

¹²⁵ *Ibid.* – P. 119.

¹²⁶ *Ibid.* – 1982. – Vol. 9, N 2. – P. 7.

¹²⁷ BCESA. – 1982. – Vol. 9, N 2. – P. 7.

¹²⁸ *Ibid.* – 1987. – Vol. 14, N 3. – P. 4.

¹²⁹ *Ibid.*, –1984. – Vol. 11, N 4. – P. 9.

¹³⁰ Макап Ю.И., Сыч А.И. Борьба национальных меньшинств в Канаде за свои права : научно-аналитический обзор. – М., 1985. – С. 8.

¹³¹ BCESA. – 1982. – Vol. 9, N 4. – P. 3,

¹³² *Ibid.* – 1984. – Vol 11, N 4. – P. 7.

¹³³ *Ibid.*

¹³⁴ *Правда*. – 1986. – 17 июля.

¹³⁵ BCESA. – 1984. – Vol. 11, N 4. – P. 2.

¹³⁶ Heyderkorn B. *Op. cit.* – P. 467.

¹³⁷ Brian B.M. Multiculturalism – pluralist orthodoxy or ethnic hegemony // *CES*. – 1981. Vol. 13, N 2. – P. 12.

¹³⁸ *Ibid.*

¹³⁹ Rocher G. *Multiculturalism: the doubts of a Francophone* // *Second*

Canadian conference on multiculturalism. – Ottawa, 1976. – P. 31.

¹⁴⁰ Kallen E. Op. cit. – P. 120.

¹⁴¹ Morton W.L. The historical phenomenon of minorities: the Canadian experience // CES. – 1981. – Vol. 13, N 3. – P. 29.

¹⁴² Smith A.D. The ethnic revival in modern world – Cambridge, 1981. – P. 254, 264.

¹⁴³ Brian B.M. Op. cit. – P. 16.

¹⁴⁴ Wilson J. Come, let us reason together // Black presence in multi-ethnic Canada / Ed. V.D'Oyley. – Vancouver, 1978. – P. 185.

¹⁴⁵ BCESA. – 1982. – Vol. 9, N 4. – P. 13.

¹⁴⁶ Ibid. – 1983. – Vol. 10, N 2. – P. 6.

¹⁴⁷ XXV съезд Коммунистической партии Канады. – М. : Политиздат, 1983. – С. 113.

¹⁴⁸ Там же. – С. 114.

¹⁴⁹ Richmond A.H. Carribian immigrants in Britain and Canada. Socio-economic adjustment // IM. – 1988. – Vol. 26, N 4. – P. 365–386.

¹⁵⁰ Immigration and the rise of multiculturalism / Ed. H. Palmer. – Vancouver, 1974. – P. 116.

¹⁵¹ Our commitment to the future in a united Canada. – Winnipeg, 1973. – 93 p.

¹⁵² Ibid. – P. 29–30.

¹⁵³ Современная внутренняя политика Канады. – С. 156.

¹⁵⁴ Our commitment to the future in a united Canada. – P. 28.

¹⁵⁵ Porter J. Ethnic pluralism in Canadian perspective. – P. 285.

¹⁵⁶ BCESA. – 1982. – Vol. 9, N 2. – P. 6.

¹⁵⁷ BCESA. – 1982. – Vol. 9, N 4. – P. 3–4.

¹⁵⁸ Ward W.P. Op. cit. – P. X.

¹⁵⁹ Lazarus D. A crack in the mosaic: Canada's race relations in crisis. – Cornwall, 1980. – 134 p.

¹⁶⁰ Дараган Н.Я. Американские ученые об этническом развитии своей страны // Этнология в США и Канаде. – М. : Наука, 1989. – С. 188.

¹⁶¹ Weber M. Economy and society. Vol. 1 / Ed. G.Roth, C.Wittich. – Berkeley, 1978. – P. 387–392.

¹⁶² Schermerhorn R.A. Op. cit. – P. XIV.

¹⁶³ Barth F. Ethnic groups and boundaries: the social organization of cultural difference. – Boston, 1969. – P. 150,

¹⁶⁴ Арутюнян Ю.В., Дробижева Л.М., Кондратьев В.С., Сусоколов А.А. Этносоциология: цели, методы и некоторые результаты исследования. – М., 1984. – С. 25, 27, 33, 199.

- ¹⁶⁵ Interethnic communication / Ed. E.L.Ross. – Athens, 1978. – P. 5.
- ¹⁶⁶ Breton R. The structure of relationships... – P. 56–57.
- ¹⁶⁷ Lieberman S. A societal theory of race and ethnic relations // ASR. – 1961. – Vol. 26, N 6. – P. 904.
- ¹⁶⁸ Schooler C. Serfdom's legacy: an ethnic continuum // AJS. – 1976. – Vol. 81, N 6. – P. 1265.
- ¹⁶⁹ Это работы цитируемых в настоящей книге авторов.
- ¹⁷⁰ Cohen R. Ethnicity: problem and focus in anthropology // ARA. – 1978. – N 7. – P. 392.
- ¹⁷¹ Simild M. Situation and ethnic identity // IM. – 1988. – Vol. 26, N 4. – P. 453–460.
- ¹⁷² Таболина Т.В. Этническая проблематика в современной американской науке. Критический обзор основных этносоциологических концепций. – М., 1985. – С. 80.
- ¹⁷³ Ethnicity: theory and experience. – P. 7; Two nations, many cultures. Ethnic groups in Canada / Ed. J.A.Elliott. – Scarborough, 1979. – P. 168–169.
- ¹⁷⁴ Leifer E. Competing modes of national integration: the role of ethnic ties // AJS. – 1981. – Vol. 87. – P. 24.
- ¹⁷⁵ Wong L.T. Canada's guestworkers: some comparisons of temporary workers in Europe and North America // MR. – 1984. – Vol. 28, N. 1. – P. 85–98.
- ¹⁷⁶ Heiss J. Factors related to immigrant assimilation: preimmigration traits // SF. – 1969. – Vol. 4. – P. 422.
- ¹⁷⁷ Barth F. Op. cit. – P. 153.
- ¹⁷⁸ Warner W.L., Strole L. Op. cit. – P. 289.
- ¹⁷⁹ Арутюнян Ю.В., Дробижева Л.М., Кондратьев В.С., Сусоколов А.А. Указ. соч. – С. 214.
- ¹⁸⁰ Kwong J. Op. cit. – P. 380–383.
- ¹⁸¹ Barth F. Op. cit. – P. 10.
- ¹⁸² Portes A., Jensen L. What's an ethnic enclave? The case for conceptual clarity // ASR. – 1987. – Vol. 52, N 6. – P. 768.
- ¹⁸³ Kornblum W. Blue collar community. – Chicago, 1974. – P. 14.
- ¹⁸⁴ Understanding Canada. – P. 375.
- ¹⁸⁵ Parenti M. Ethnic politics and the persistence of ethnic identification // APSR. – 1967. – Vol. 61, N 3. – P. 721.
- ¹⁸⁶ Шлепаков А.Н., Евтух В.Б. Указ. соч. – С. 106–117.
- ¹⁸⁷ Nee V., Sanders J. On testing the enclave-economy hypothesis // ASR. – 1987. – Vol. 52. – N 6. – P. 772.
- ¹⁸⁸ Portes A., Jensen L. Op. cit. – P. 770–771.

- ¹⁸⁹ Рабочий класс и национальный вопрос в странах Западной Европы и Северной Америки. – Киев, 1985. – С. 36–61.
- ¹⁹⁰ Breton R., Reitz J.G., Valentine V.F. Op. cit. – P. 77.
- ¹⁹¹ Galtung I. Violence, peace and peace research // JPR. – 1969. – N 6. – P. 167–191.
- ¹⁹² Schermerhorn R.A. Op. cit. – P. 40; Understanding Canada. – P. 70.
- ¹⁹³ Lieberman S. Stratification and ethnic groups // SI. – 40 (Spring). – P. 175.
- ¹⁹⁴ Отверженные XX века. Положение расовых меньшинств в индустриально развитых капиталистических странах. Справка // ПМС. – 1986. – № 7. – С. 92–94.
- ¹⁹⁵ Schermerhorn R.A. Op. cit. – P. 40.
- ¹⁹⁶ Lieberman S. A societal theory of race and ethnic relations. – P. 902–910.
- ¹⁹⁷ Blackwell J. The Black community: diversity and unity. – Cambridge, 1985. – P. 60.
- ¹⁹⁸ Doeringer P., Piore M. Internal labor markets and manpower analysis. – Lexington, 1971. – P. 788.
- ¹⁹⁹ Shadd A.L. Dual labour market in "core" and "periphery" regions of Canada: the position of Black males in Ontario and Nova Scotia // CES. – 1987. – Vol. 19, N 2. – P. 96.
- ²⁰⁰ Hechter M. Group formation and the cultural division of labor // AJS. – 1978. – Vol. 83, N 2. – P. 303.
- ²⁰¹ Ibid. – P. 300.
- ²⁰² Reitz J.G. The institutional structure of immigration as a determinant of interracial competition: a comparison of Britain and Canada // IMR. – 1988. – Vol. 22, N 1. – P. 117–146; Tomaskovic-Devey B., Tomaskovic-Devey D. The social structural determinants of ethnic group behavior: single ancestry rates among four white American ethnic groups // ASR. – 1988. – Vol. 53, N 4. – P. 650–659.
- ²⁰³ Rosen B.C. The achievement syndrome: a psycho-cultural dimension of social stratification // ASR. – 1956. – Vol. 51, N 2. – P. 203–211.
- ²⁰⁴ Rosen B. Race, ethnicity and achievement syndrome // Ibid. – 1959. – Vol. 24, N 1. – P. 48.
- ²⁰⁵ Противоречия современного американского империализма и идейная борьба в США. – М. : Наука, 1984 – С. 215.
- ²⁰⁶ Breton R. Ethnic stratification viewed from three theoretical perspectives // Social stratification: Canada. – P. 193.
- ²⁰⁷ Munzer P.R. Immigration, familism and in-group competition: a study of the Portuguese in the Southern Okanagan // CES. – 1981. – Vol. 13, N 2. – P. 109.
- ²⁰⁸ Bonacich E.A. Theory of ethnic antagonism: the split labor market // ASR.

– 1973. – Vol. 37, N 4. – P. 554.

²⁰⁹ Ethnic identity in a society. – Chicago, 1976. – P. 39–44.

²¹⁰ Berghe van den P. Dialectic and functionalism: toward a theoretical synthesis // ASR. –1963. – Vol. 28, N 5. – P. 695–705.

²¹¹ Бромлей Ю.В. Типологизация этнических процессов // Проблемы типологизации в этнографии. – М., 1979. – С. 3–11.

²¹² Polenderg R. Op. cit. – 363 p.

²¹³ Gurdin B. Naturalistic categories of ethnic identity in Quebec // Culture, ethnicity and identity: current issues in research / Ed. W.C.McCready. – New York, 1983. – P. 176.

²¹⁴ Breton R. Institutional completeness of ethnic communities and the personal relations of immigrants // AJS. – 1964. – Vol. 70, N 2. – P. 198.

²¹⁵ Babiński G. Op. cit. – P. 59–72.

²¹⁶ Breton R. Institutional completeness... –P. 199.

²¹⁷ Smith A.D. The ethnic revival in modern world. – P. 68.

²¹⁸ Ibid.

²¹⁹ Hechter M., Friedman D., Appelbaum M. A theory of ethnic collective action // IMR. – 1982. – Vol. 16, N 2. – P. 413.

²²⁰ Ibid. – P. 416.

²²¹ Hechter M. Nationalism as group solidarity // ERS. – 1987. – Vol. 10, N 4. – P. 415–426.

²²² McDougall D. The reduction of prejudice through education: strategies for action in Canada and implication for research // CES. – 1985. – Vol. 17, N 3. – P. 81–90; Hallinan M., Williams R. Op. cit.; Tomaskovic-Devey B., Tomaskovic-Gevey D. Op. cit.

Глава IV

¹ McLaughlin J. Nationalism as an autonomous social force: a critique of recent scholarship on ethnonationalism // CRSN. – 1987. – Vol. 14, N 1. – P. 1–18.

² Forbes H.D. Nationalism, ethnocentrism and personality: social science and critical theory. – Chicago, 1985. – 225 p. .

³ Gellner E. Nations and nationalism. – Oxford, 1983. – P. 94.

⁴ Skafer B.C. Debated problems in the study of nationalism // CRSN. – 1984. Vol. 11, N 1. – P. 3.

⁵ Connor W. Op. cit. – P. 319–355.

⁶ Richmond A.H. Ethnic nationalism: social science paradigm // ISSJ. – 1987. Vol. 39, N 1. – P. 5.

⁷ Balthazar L. Bilan du nationalisme au Québec. – Montreal, 1986. – 212 p.

- ⁸ Walsh S. Québec political alignment // CV. – 1969. – N 5. – P. 19.
- ⁹ Коленеко В.А. Квебекская проблема в послевоенной Канаде. – М., 1981. – С. 200–204.
- ¹⁰ Моррис Л. Коммунисты и национальный вопрос: О национально-демократической революции во французской Канаде // ПМС. – 1964. – № 9. – С. 15.
- ¹¹ Коленеко В.А. Указ. соч. – С 175.
- ¹² Там же. – С. 204.
- ¹³ Behiels M.D. Idéologies au Canada Francais // CRSN. – 1987. – Vol. 14, N 1. – P. 189–192.
- ¹⁴ La solution. Le programme du Parti Québécois. – Montreal, 1970. – 125 p.
- ¹⁵ Современная внутренняя политика Канады. – С. 140.
- ¹⁶ Saywell J. T. Quebec 70: a documentary narrative. – Toronto, 1972. – P., 16–17.
- ¹⁷ Rioux M. Quebec in question. – Toronto, 1971. – P. 151.
- ¹⁸ Christian W. Op. cit. – P. 175.
- ¹⁹ Fuyet H. The national question in Canada and the right of the French-Canadian nation to self-determination // CV. – 1977. – N 1. – P. 33.
- ²⁰ Канада – США: экономические и политические отношения, – М., 1983. – С. 226.
- ²¹ Simeon R. Scenarios for separation // One country or two? – Montreal, 1971. – P. 76–78.
- ²² Fuyet H. Op. cit. – P. 19.
- ²³ Doran C. Economic interdependence, autonomy and Canadian–American relations. – Montreal, 1983. – P. 63–64.
- ²⁴ Globe and Mail. – 1985. – Jan, 19.
- ²⁵ La solution... – P. 81.
- ²⁶ Ibid. – P. 82.
- ²⁷ Шукина Е.А. Национально-языковая политика в Канаде (1963–1982). Автореферат... канд. истор. наук. – М., 1986. – С. 16.
- ²⁸ Тишков В.А. Политика двуязычия в Канаде // Расы и народы. – Вып. 7. – М., 1977. – С. 219.
- ²⁹ Шукина Е.А. Указ. соч. – С. 16.
- ³⁰ McMillan C.M. Language issues and nationalism in Quebec // CRSN. – 1987. – Vol. 14, N 2. – P. 235.
- ³¹ Breton R. Od etnicznej do obywatelskiej ideologii narodowej: doświadczenia angielskiej Kanady i Quebecu // PP. – 1988. – 14. – N 3. – S. 20.
- ³² Pinard M., Hamilton R. Motivational dimensions in the Quebec

independence movement: a test of a new model // *Research in social movements, conflicts and change*. – 1986. – N 9. – P. 225–280.

³³ Работы В.А. Тишкова, цитировавшиеся выше.

³⁴ McMillan С.М. *Op. cit.* – P. 240.

³⁵ *La solution...* – P. 54.

³⁶ *The road to socialism in Canada. The program of the Communist Party of Canada*. – Toronto, 1972. – P. 20–21.

³⁷ Hechter M. *Nationalism as group solidarity*. – P. 418.

³⁸ Каштан У. Рабочий класс и антимонополистическая борьба. – М., 1975. – С. 324.

³⁹ Сороко-Цюпа О.С. Национальное движение во французской Канаде 60-х годов XX в. // *Расы и народы*. – Вып. 3. – М., 1973. – С. 232.

⁴⁰ Гоулдстик Д. Буржуазные предубеждения против философии марксизма // *ПМС*. – 1986. – № 8. – С. 47.

⁴¹ Нитобург Э.Л. О характере этнической общности афроамериканцев США // *СЭ*. – 1985. – № 4. – С. 36–47.

⁴² Нитобург Э.Л. Негры США. XVII – начало XX в. Историко-этнографический очерк. – М., 1979. – С. 275–276.

⁴³ Лайтфут Клод М. Восстание в гетто за освобождение негров. – М., 1972. – С. 43–44.

⁴⁴ Джунусов М.С. Буржуазный национализм: принципы критики. – М., 1986. – С. 5.

⁴⁵ Ленин В.И. О праве наций на самоопределение // *Полн. собр. соч.* – Т. 25. – С. 275–276.

⁴⁶ Bayes J.H. *Minority politics and ideologies in the United States*. – Novato, 1982. – P. 25.

⁴⁷ Королева А.П. "Расовые войны" и "расовые компромиссы". – М., 1987. – С. 3.

⁴⁸ Нитобург Э.Л. Соединенные Штаты // *Африканцы в странах Америки. Негритянский компонент в формировании наций Западного полушария*. – М., 1987. – С. 29, 31.

⁴⁹ Там же. – С. 51.

⁵⁰ Королева А.П. *Указ. соч.* – С. 98.

⁵¹ Там же. – С. 106–111.

⁵² Там же. – С. 102.

⁵³ Там же. – С. 113.

⁵⁴ Bayes J.H. *Op. cit.* – P. 32.

⁵⁵ Филановская О.В., Фурман Д.Е. Эволюция "черного мусульманства" //

США: ЭПИ.–1981. – № 3. – С. 56.

⁵⁶ Bayes J.H. Op. cit. – P. 34.

⁵⁷ Королева А.П. Указ. соч. – С. 19.

⁵⁸ Лайтфут Клод М. Указ. соч. – С. 19.

⁵⁹ Bayes J.H. Op. cit. – P. 45.

⁶⁰ Carmichael S., Hamilton C.V. Black power. The politics of liberation in America. – New York, 1967. – 354 p.

⁶¹ Ibid. – P. 43.

⁶² Wynn D.M. The Black protest movement. – New York, 1974. – P. 174.

⁶³ Carmichael S., Hamilton C.V. Op. cit. – P. 47,

⁶⁴ Митрохин Л.Н. Негритянское движение в США: идеология и практика. – М., 1974. – С. 158.

⁶⁵ Геевский И.А. США: негритянская проблема. Политика Вашингтона в негритянском вопросе (1945–1972) – М., 1973. – С. 141.

⁶⁶ Уинстон Г. Стратегия борьбы черного населения. Критика новых теорий в США и Африке.–М.,1975. – С.298,

⁶⁷ Herod Ch. Afro-American nationalism: an annotated bibliography // CRSN. – 1988. – Vol. 15, N 1–2. – P. 189.

⁶⁸ Нитобург Э.Л. Соединенные Штаты. – С. 52.

⁶⁹ Там же. – С. 57.

⁷⁰ Геевский И.А. США: негритянская проблема. – С. 244.

⁷¹ Allen R. Black awaking in capitalist America. – New York, 1970, – P. 194.

⁷² Геевский И.А. США: негритянская проблема. – С. 248.

⁷³ Геевский И.А. "Черный капитализм" // США: ЭПИ. – 1973. – № 10. – С. 22–23.

⁷⁴ Митрохин Л.Н. Указ. соч. – С.51.

⁷⁵ Новая программа КП США // США: ЭПИ. – 1970. – № 12. – С. 79.

⁷⁶ Королева А.П. Указ. соч. – С. 65.

⁷⁷ Иванов Р.Ф. В.И.Ленин о Соединенных Штатах Америки. – М., 1965. – С. 19.

⁷⁸ Червонная С.А. Движение черных американцев: 70-е годы // Расы и народы. – Вып. 8. – М., 1978. – С. 96.

⁷⁹ Уинстон Г. К вопросу о расизме в США // Критика буржуазных теорий национализма и расизма. – М., 1976. – С. 110–111.

⁸⁰ Там же. – С 115.

⁸¹ Нитобург Э.Л. Соединенные Штаты. – С. 53.

⁸² Ножнова А.Ф. Черные рабочие Америки: с кем и против кого? // РКСМ. – 1975. – №2. – С. 48–56.

⁸³ Королева А.П. Указ. соч. – С 151.

⁸⁴ Дементьев И.П. Основные направления и школы в американской историографии послевоенного времени // ВИ. – 1976. – № 1. – С. 66.

⁸⁵ Королева А.П. Указ. соч. – С. 152.

⁸⁶ Blackwell J. Op. cit. – P. 54, 60, 61, 167, 194.

⁸⁷ Arabs in the new world: studies on Arab-American communities / Ed. S.Y.Abraham, N. Abraham. – Detroit, 1983. – P. 25.

⁸⁸ Ibid. – P. 99.

⁸⁹ Rolle A.F. Brown power and the migrant poor // Conflict in America. A history of domestic confrontations. – Washington, 1976. – P. 277.

⁹⁰ Wilson R.A., Hosckawa B. East to America: a history of the Japanese in the United States. – New York, 1982. – 351 p.

⁹¹ Aberle D F. The Peyote religion among the Navaho. – London, 1982. – P. 511.

Монографію опубліковано: АН УРСР, Ін-т соціал. і екон. пробл. зарубеш. стран. – Київ : Наукова думка, 1991. – 180 с. – Библиогр.: С. 162-176.

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ: ІНТЕРВ'Ю З ПРОФЕСОРОМ В. МАРКУСЕМ, М. ЧІКАГО

У Сполучених Штатах готується до видання енциклопедія української діаспори, що здійснює відомий вчений професор Василь Маркус (м. Чікаго). Перебуваючи в США у науковому відрядженні завідуючий відділом етнополітики Центру національних відносин АН УРСР Володимир Євтух взяв у нього інтерв'ю.

В.Є.: *Шановний професоре! Читачам журналу «Трибуна» буде цікаво довідатися про роботу над енциклопедією української діаспори (єуд). Як виникла ідея створення такого видання?*

В.М.: Ви, напевно, знаєте, що редакцією професора Володимира Кубійовича вийшла десятитомна Енциклопедія українознавства, що містить найрізноманітнішу інформацію про Україну й доточні до неї проблеми. В цьому виданні, безумовно, є багато інформації й про українців у зарубіжному світі. Однак ця інформація далеко не вичерпує розмаїття аспектів їхнього життя. Зрештою, на Україні до недавнього часу українську діаспору представляли переважно «у кривому дзеркалі фальсифікацій» - вираз взяв із пропагандистських праць, присвячених критиці буржуазної ідеології.

В.Є.: *Отже, головна мета нового видання – в усій повноті відтворити життя українських іммігрантів та їхніх нащадків у зарубіжних країнах...*

В.М.: Власне так.. Зафіксувати живучість українців, розсіяних по світу, силою чи добровільно вирваних з материнської землі, здійснити наче «інвентаризацію» українська поза Україною – така мета стоїть перед тими, хто вже працює і в майбутньому буде працювати над Енциклопедією української діаспори.

В.Є.: *На яких джерелах базується видання?*

В.М.: Серед таких джерел – архіви, матеріали, котрі ще не повністю введені в обіг; преса, спогади учасників міграційних процесів, лідерів українських організацій в тих чи інших країнах. У пригоді може стати й іммігрантознавча література, матеріали різних наукових конференцій та симпозіумів, що відбувалися і проводяться у різних країнах світу.

В.Є.: *Що ж зафіксує Енциклопедія української діаспори й про що зможе довідатися зацікавлений читач?*

В.М.: Сподіваюся, що видання задовольнить найвибагливішого читача. Адже тут будуть відомості про країни, регіони, міста і оселі українського поселення на чотирьох континентах – Європи, Америки, Австралії, Азії, де різного часу жили українці; біографії діячів зарубіжної української громади; організації, товариства, партії, установи; українські й іншомовні видання і пресу, які мають відношення до України і діаспори; політичне й релігійне життя, економіку, культуру, мистецтво, освіту, спорт; стосунки українців з представниками інших народів, з котрими вони разом мешкають в тій чи тій країні; про усі сліди української присутності поза межами України – географічні назви, пам'ятники, будівлі, музеї, тощо. В Енциклопедії будуть вміщені матеріали про міграційні процеси, асиміляцію, інтеграцію в суспільство проживання, збереження ідентичності, двомовність, змішані шлюби і т.ін.

В.Є.: *Зважаючи на все сказане Вами, структура Енциклопедії має бути своєрідною...*

В.М.: За нашим задумом вона може складатися із шести томів: найбільшими мають бути два томи, присвячені українській діаспорі у Сполучених Штатах та Канаді. Чотири інші томи (Південна Америка, Австралія, Азія, Африка, Західна Європа, Східна Європа) – дещо менші за обсягом. Це зумовлено кількісним складом українських етнічних груп та рівнем дослідженості проблеми. Обсяг одного тому – від 350 до 600 сторінок. У нашій Енциклопедії у порівнянні, скажімо, з Енциклопедією українознавства буде менше загальних статей, у ній значно більше буде біографій, локального матеріалу. Хотів би звернути увагу на таку обставину: перше видання друкується українською мовою; згодом маємо намір перекласти на мову, домінуючу в тій чи іншій країні чи на континенті. Для США, Канади, Австралії – на англійську мову; для Західної Європи – на англійську, французьку, німецьку; для Східної Європи – на англійську, частково польську, сербохорватську.

В.Є.: *Скільки часу займе підготовка та публікація такого видання?*

В.М.: Розраховуємо завершити роботу за п'ять-шість років. Це за сприятливих умов, тобто, що матимемо достатньо фінансів, фахівців.

В.Є.: *Саме час запитати Вас, пане Василю, хто ж фінансує це унікальне видання й кого Ви залучаєте до роботи?*

В.М.: Видання Енциклопедії української діаспори фінансують дві організації української громади в США: Фундація приятелів Енциклопедії українознавства та Наукове товариство ім. Шевченка в Америці. А це складає на п'ятиліття (1988-1992 рр.) 300-325 тисяч доларів. Всі ці фонди знаходяться у віданні головного редактора, їх витрату контролюють спеціальні комісії обох спонсорів.

До роботи над Енциклопедією ми залучаємо близько ста чоловік – фахівців з проблеми української діаспори та допоміжний персонал з багатьох країн світу. Зокрема, готовність у співпраці на цій ниві виявили Наукове товариство Шевченка у Канаді й Європі, Українська вільна академія наук в Канаді, Український католицький університет Чікаго, громадські, наукові кола в Аргентині, Австралії, Канаді, Сполучених Штатах, Західній Європі.

В.Є.: *Мене як фахівця з проблем української діаспори цікавить питання – чи вважаєте Ви, пане професоре, діаспорою українців, які проживають за межами України в рамках нинішнього Радянського Союзу і чи плануєте Ви вмістити в матеріали про українців у Росії, Казахстані, Литві, Молдові, інших частинах країни?*

В.М.: На першу частину я відповім ствердно, хоча припускаю умовність такого терміну. Про можливість його використання ми дискутували на Першому конгресі Міжнародної асоціації українців у серпні минулого року. Більшість дослідників проблеми, наскільки я пригадую, і Ви серед них, підтримали цей термін.

Щодо включення матеріалу про українську діаспору в Радянському Союзі, то тут справа дещо складніша. Звичайно, бажано було б мати окремий том про українців в інших республіках вашої країни. Ми думали над цим. Вважаю, що це справа дослідників України – зібрати матеріал про українців у цій країні, систематизувати його і видати українською мовою. А ми у зарубіжній діаспорі подумали б над його виданням англійською мовою. Однак, якщо в ході підготовки видання виникнуть конструктивні пропозиції з вашого боку, то фундатори й видавці Енциклопедії української діаспори готові їх обговорити. Можливо ми знайдемо вирішення і цієї проблеми, що було б на користь українській справі.

***В.Є.:** Дякую Вам, пане Василю, за цікаву розповідь й сподіваюся, що унікальна праця про діаспору дійде й до читачів України.*

Опубліковано: Трибуна. – 1991. – № 10. – С. 22.

МАРОККО: ШЛЯХ ДО ПІЗНАННЯ

У мене особисто до жовтня минулого року було надто міфологізоване уявлення про Марокко. Воно не завжди, як я переконався під час мого двотижневого перебування в цій країні, співпадало навіть з тими реаліями, які, здавалося, досить добре висвітлені в нашій пресі.

Марокко – держава на північному Заході Африканського континенту. За своєю територією – 446,6 тисяч квадратних кілометрів – вона трохи менше нашої України (603,7 тисяч). Чисельність населення майже вдвічі менша від чисельності населення нашої республіки. На півночі й заході омивається водами Середземного моря й Атлантичного океану, на сході межує з Алжиром, а на півдні – Західною Сахарою.

Після завоювання своєї незалежності в 1956 році (до цього часу над країною панували французький та частково іспанський протекторати) Марокко йде шляхом вільного підприємства. Напевно, тому сьогодні вона краще почувається, ніж сусідні країни, що бажали побудувати соціалізм.

Під час відвідин міста-дива Марракеш – червоного дива, бо тут всі будинки із матеріалів червоного кольору – місцеві гіді повідали, що назва Марокко походить від назви міста, колишньої столиці. Араби у давнину називали свою країну «аль – Магреб аль – Акса», що означало «далекий захід» і відповідало його географічному положенню на континенті. Зрештою, уявіть собі, що до Іспанії кілька сотень кілометрів. Офіційна назва країни – Королівство Марокко. Про це вам тут нагадають усюди – у готелях, магазинах, установах. Обов'язковим є тут портрет його величності Короля Хасана-II. Він з'являється перед вами у різних іпостасях – на офіційних прийомах, на прогулянці у саду, під час відпочинку дома, а надто часто – серед людей на підприємствах, у селах, під час свят тощо. Портрети короля мають

символізувати любов і пошану до його величності. Тут люблять підкреслювати, що король людина освічена, знає кілька іноземних мов.

У Марокко вражає все – від організації харчування до високого рівня містобудування. Будують дуже багато і прекрасно. Із розмов з колегами стало зрозуміло, що будівництво (готелів, установ, житлових будинків), то є чи не найбільш прибуткова справа. Правда, якісно споруджені помешкання, а особливо в центрі міста, наприклад, Касабланки, доступні далеко не всім. Бідніші верстви населення змушені тулитися у найпростіших спорудах. А таких в Марокко чимало. 40 відсотків населення живе за межею «абсолютної бідності». Але мені здалося, що марокканці не дуже прагнуть втручатися у природу і спустошувати її надра. Найбільше багатство Марокко – фосфорити (60 відсотків світових запасів). Є тут руди чорних, кольорових та рідкоземельних металів – свинцю, цинку, міді, марганцю, кобальту.

Слово «будується» я часто чув від моїх співрозмовників. До речі, ділові люди із зацікавленістю розпитували про можливість будування готелів у нашій країні. І нехай у моїх співвітчизників при цих словах не з'являється іронічна посмішка – мовляв, країна, що розвивається, пропонує свої послуги у такій важливій галузі. Можу запевнити: у збудованих марокканцями готелях почувашся затишно, навіть, якщо вони стоять на перехресті найбільш жвавих магістралей. У цьому переконався, мешкаючи у Касабланці в готелі «Іду Анфа» на насиченій транспортом вулиці. До того ж, мені здалося, у цьому місті – столиці ділових людей всієї Північної Африки, економічного центру Марокко – безлюдних вулиць немає. Всюди – безліч машин – приватних й таксі найрізноманітніших марок.

Дива цієї країни чатують на вас на кожному кроці: і на традиційних базарах, і в крамницях. У майстернях фахівці виготовляють найрізноманітніші вироби з шкіри, металу. Тут же відбувається чародійство над величезними казанами, з яких фарбується різнобарвна пряжа, що дає ту неповторну гаму кольорів, у якій ми завжди впізнаємо «схід». Структура валового внутрішнього продукту цієї країни виглядає таким чином: сільське господарство – 12 відсотків, гірничодобувна промисловість –16, інші галузі (транспорт, енергетика, ремісництво) – понад 62 відсотки.

Згадані базари – це не лише місця, де торгують, але це ще й віковічні традиції марокканців. Скажімо, «Іду Анфа» – місце, де розташований базар в Марракеші, вечорами перетворюється на фестивалі народних традицій. Тут і всіляких страв можна відвідати, і мелодії, що викликають блаженство, послухати, і побачити, як народні умільці вправляються у боротьбі, провісництві. За словами Буабуми Мустафи, викладача Марракешського

університету й одного з керівників місцевої молодіжної організації «конституційна молодь», тут немає ні бідних, ні багатих.

Фердауз Абдуллах, відомий в Марокко адвокат і політичний діяч, член Політбюро партії Конституційного союзу, координатор Конституційної молоді, люб'язно запросив мене на марокканське весілля. На ньому вражало буквально все – величезний павільйон, устелений перськими килимами, вбрання гостей, їжа. Нову сім'ю створювали представники знаних у Касабланці сімей, прибутки котрих дозволяють влаштовувати найбагатші весілля. Безперервно грали оркестри, звучали марокканські народні мелодії, вірші на честь молодих. Перераховуючи гостей, тамада назвав і гостя із Росії (для них весь колишній Радянський Союз це Росія). Мої сусіди з цікавістю розпитували про Радянський Союз. Я ж намагався їм втлумачити: що я з однієї з найбільших республік Союзу, з України. Цю звістку вони сприйняли із задоволенням і щирим подивом – ти ба, ще й таке у них є! І тут я відчув, як багато нам, українцям, потрібно зробити, щоб у світі хоча б щось про нас знали.

Приємно було відчувати зацікавлення нашою країною студентів університетів. Касабланки й Марракеша. На зустрічі збиралося до двох тисяч студентів, дуже багато було, бажаючих поставити запитання й почути на них відповіді. Зокрема, про можливості виходу країни із економічної кризи, про напруження у стосунках між центром і республіками, про долю Союзу, про студентський рух й голодування українських студентів у Києві (мої зустрічі відбувалися в другій половині жовтня минулого року). У запитаннях й коментарях до них відчувалася підтримка українського студентства. Третина ж питань стосувалася позиції Радянського Союзу щодо подій у арабському світі. Були висловлювання й про те, що зовнішня політика нашої країни зраджує інтересам арабів, натомість вона грає на руку Ізраїлю. Осуд викликало й переселення радянських євреїв до Ізраїлю, поселення їх на землях, де мешкають палестинці. Майже на кожній зустрічі звучало запитання про те, що знають «радянці» про Марокко.

Кілька слів про пасажирське обслуговування. Ніяких проблем з квитками тут не існує. Для вас обов'язково знайдеться місце саме на той літак, на той потяг, на той автобус, на який вам потрібно. На приватній зупинці – місце, де скупчилося безліч автобусів – кілька чоловік пропонують вам свої послуги. Називаєте, до якого міста прямуєте, і будь ласка, ось ваш автобус. Щоправда, така послуга коштує кілька дірхам, (грошова одиниця Марокко). Але інакше ви не знайдете потрібного автобуса, бо жодних об'яв по радіо чи письмових тут не робиться. Водій по дорозі робить одну зупинку біля, як у нас би назвали, «місця громадського харчування». До речі, не біля того, яке вам приглянулося з вікна

автобуса, а з господарем якого є попередня домовленість. За таке співробітництво водій отримує свою долю прибутку від продажу їжі й напоїв. Однак, як мені здалося, пасажир від цього не страждає: у Марокко всюди годують прекрасно, у придорожних харчевнях – теж. Приємно було відчувати, що і сама залізниця й вся обслуга для вас, а не... Щоправда, ціни на квитки не дуже дешеві, проте сервіс на рівні.

На перший погляд здається, що все Марокко у кав'ярнях відпочиває. Але це лише поверхове враження. Відвідуючи установи, бачиш, як багато тут працюють. Я спостерігав за роботою Фердауза Абдуллаха, коли він вів прийом відвідувачів (його юридична контора в центрі Касабланки), за ритмом роботи іншого відомого адвоката – мадам Наїми Захзухі-Маркуш. Яка уважність, чемність, професіоналізм!

Приємне враження залишила зустріч з відомою у всьому Марокко людиною – Мааті Буабідом, колишнім міністром праці, міністром юстиції, прем'єр-міністром, а нинішнім головою партії Конституційний союз, головою Асоціації адвокатів країни, на запрошення якої я перебував у Марокко. На моє запитання про те, як вдалося його партії, що існує з 1983 року, досягти великої популярності, він відповів: лише завдяки гнучким політичним методам роботи. Дуже важливо й те, що соціальні проблеми в діяльності партії посідають важливе місце.

Звичайно, люди в Марокко різні, зі своїми клопотами, радощами, горем. Цікаво спостерігати, як вони, наче забувши про всі напасті буття, відпочивають сонячної днини у парках, на березі моря. Сумно дивитися на тих, у кого немає домівки, хто жебракує. Сумно бачити великі черги біля консульств і посольств інших країн, як правило, Італії й Франції. Адже багато марокканців бажають їхати на заробіток, бо тут, на батьківщині, їхні робочі руки вже не потрібні. Раніше для виїзду до цих країн марокканцям не потрібні були візи. Але часи змінилися й європейські держави обмежують себе від напливу великої кількості іноземної робочої сили. Сьогодні за межами Марокко налічується понад мільйон марокканців. Ті з них, які перебувають у кращому матеріальному становищі, ніж у себе на батьківщині, переказують гроші рідним й сплачують податки у казну.

У Марокко немало випускників радянських вузів – це той місток, який міг би нас зв'язувати з цією країною. Принагідно зауважу, що багато із них хотіли б ефективно співпрацювати з Україною, та непереборні на цей час бюрократичні перепони лякають їх. Додамо, не лише їх, а й тисячі бізнесменів західного світу.

Марокко вже давно стало тим ланцюжком, який з'єднує західний, зокрема

європейський світ, з арабським світом. Сюди залюбки з усіх кінців їдуть туристи. Ділові люди шукають нові ринки збуту не лише у цій країні, але й через Марокко на всьому Африканському континенті, науковці, знову ж з усього світу, досліджують тут арабську цивілізацію та її вплив на всесвіт. Іноземного люду з найвіддаленіших кутків тут багато. Так, по дорозі з Касабланки до Марракеша я познайомився з студентом з Канади, молодими службовцями з Шотландії. А ось наші співвітчизники тут надто рідкі гості. Причиною цього є, мабуть, наші скупі уявлення про Марокко, про те, що вона може запропонувати для кожного із нас окремо і для країни в цілому. З боку марокканців є бажання розширити взаємні контакти, зокрема з Україною. Уже сьогодні туристські фірми Марокко готові на безвалютній основі розвивати туризм, пропонувати захоплюючі подорожі по країні, яку щороку відвідує від 2 до 3 мільйонів іноземців. На базі бартерних угод бізнесмени готові поставляти на Україну продукцію текстильних підприємств, фрукти, започаткувати сумісні підприємства тощо.

Опубліковано: Трибуна. – 1991. – № 11. – С. 32-33.

ПРО ФЕДЕРАЦІЮ, СУВЕРЕНІТЕТ ТА ІНШІ ПРОБЛЕМИ: РОЗМОВА З ПРОФЕСОРОМ ЦЮРІХСЬКОГО УН-ТУ СТЕФАНОМ КУКСОМ

Розмова доктора історичних наук, завідуючого відділом етнополітики та прогнозування Центру національних відносин АН УРСР Володимира Євтуха з професором Цюріхського університету Стефаном Куксом.

В.Є.: Оскільки ви, шановний пане Куксе, є фахівцем у галузі теорії та практики федералізму, зокрема в радянському суспільно-політичному контексті, то, мабуть, предметом нашої розмови будуть саме ці аспекти національно державного розвитку. Із посилань до ваших праць, відразу ж можна побачити, що ви уважно стежите за дискусіями, які точаться навколо питань про федералізм та його майбутнє в нашій країні. Як на мене, радянські фахівці — юристи, політологи, деякі історики (звертаю вашу увагу на публікації в «Правде», «Известиях», «Союзе», журналах «Коммунист» та деяких інших), висловлюючи свої погляди на федералізм, або ж не зовсім розуміють це явище, або ж подають його в кон'юктурно-агітаційному плані. Здається, мова може йти про останнє, особливо коли серед учасників цих дискусій зустрічаються імена, добре знані в нашому науковому світі. Бачу, пане Куксе, вашу реакцію — ви не хотіли б давати оцінку теоретизуванням наших учених, перебуваючи на нашій території. Власне, я й не думав просити про це. Для наших читачів були б набагато цікавішими ваші роздуми про сам «федералізм». Як відомо, в західній науковій літературі й державно-політичній практиці це поняття досить чітко визначене.

С.К.: Дійсно так. Політологічна література підтверджує це. І я хотів би нагадати, що федералізм, як і кожне явище суспільного буття, має свої

закономірності й певні усталені характеристики. Почнемо з найголовнішого. Термін «федералізм» походить від латинського «foedus», що означає «угода», «контракт», «договір». Під федерацією ми розуміємо добровільну асоціацію суверенних держав, які об'єдналися для досягнення певних спільних цілей. На останньому чиннику варто зробити наголос: спочатку постає мета, до якої хочуть разом іти суверенні держави, а потім — питання про умови об'єднання. Суверенні держави, підкреслюю, саме вони, делегують центральній владі обмежену кількість повноважень.

Основними характеристиками федералізму є: 1) верховенство конституції; 2) чітке розмежування повноважень між урядами — федеральним і держав, які входять до федерації, що гарантує певний рівень їхньої суверенності; 3) існування механізму, здатного розв'язувати конституційні конфлікти; 4) наявність складної процедури конституційних поправок; 5) «федералістська» політична культура, яка сприяє досягненню компромісу, балансу інтересів, вихованню терпимості до думки меншості та пошуку мирного вирішення конфліктів; 6) відповідна ступінь економічної інтеграції та рівноправності учасників федерації.

В.Є.: Здається, названі вами характеристики федералізму охоплюють його сутність. Але, розмірковуючи над застосуванням накресленої вами схеми, я доходжу висновку, що серед сучасних поліетнічних країн світу дуже важко віднайти державу, яка відповідала б усім згаданим вами характеристикам. А держав з етнічно однорідним населенням лише двадцять, тобто дев'ять відсотків усіх держав. У деяких випадках кількість етнічних груп в одній країні перевищує сто.

У багатьох державах етнічні структури досить усталені, що дає право говорити про федералізм. На початку моєї наукової діяльності (а всі ми виховувалися в душі марксизму-ленізму) «найпередовіща» марксистсько-ленінська методологія дала б мені неспростовний аргумент: якщо ця схема не виправдовує існування федеративної Радянської держави — вона злісна вигадка радянолога. Ще недавно слово федерація мало в нас негативний, а в публіцистиці — лайливий відтінок. Одначе поступово, досліджуючи етносоціальний розвиток поліетнічних країн західного світу, я дійшов висновку, що федерація — динамічний і мінливий політичний організм, який може базуватися на різних формах асоціацій, залежно від цілей учасників цих асоціацій.

С.К.: Хотілося б зазначити, що ми знаємо кілька типів асоціацій чи державних утворень, як-от: 1) класичні федерації, якими є Сполучені Штати Америки та Швейцарія; 2) федерації з відносно незалежними державними утвореннями (Австралія, Федеративна Республіка Німеччина, Канада); 3)

федерації у країнах, що розвиваються, в політичних партіях і структурах влади яких недостатній рівень конкурентності (Аргентина, Бразилія та Мексика — в Латинській Америці, Малайзія, Нігерія, Об'єднані Арабські Емірати); 4) федерації в соціалістичних країнах, де керувала одна партія (Югославія, СРСР, а донедавна й Чехо-Словаччина); 5) конфедерації або ліги чи союз формально незалежних держав, які делегували обмежені повноваження об'єднаному органу влади (для таких асоціацій не обов'язкові спільна конституція та система законодавства, бо закони окремих їхніх учасників стоять понад законами конфедерації і за державами залишається право законотворення й контролю за зовнішньою політикою та збройними силами); 6) союзи чи федеральна структури, члени яких зберігають свою цілісність передовсім завдяки участі у спільному уряді (Сполучене Королівство Англії, Шотландії, Уельсу та Північної Ірландії); 7) асоційований державним федералізм, вільний союз між державами на таких засадах, як стосунки між США і Пуерто-Рико, Данією і Фарерськими островами, Нідерландами і Кюрасао, Індією і Бутаном, Швейцарією і Ліхтенштейном; 8) системи регіональних союзів, добровільно утворені конфедерації держав на взірець Європейської Співдружності чи Британської Співдружності Націй.

В. Є.: Приймаючи таку класифікацію, я практично не знаходжу в ній місця для Радянського Союзу як «оновленої федерації» (цей вираз узятो, з промов Президента країни та політиків, які, виступаючи за збереження великого єдиного Союзу, не враховують прагнень мільйонів людей у республіках). На мій погляд, в аргументах за «оновлену федерацію» немає спільних цілей, які б об'єднали різні республіки в Радянську федеративну республіку, а є тільки намагання утримати їх на засадах соціалістичного ладу. Однак ваш досвід свідчить, що ця ідея не реалізувалася. Принаймні не було досягнуто мети, проголошеної в часі створення СРСР. Хоч би як ми нарікали на деформацію нашого розвитку, причини тут, мабуть, вагоміші, бо вони закладені в самій методології визначення мети та її досягнення. Сьогодні, зважаючи на конфліктність у міжнаціональних стосунках (нарівні «центр — республіки» та «домінуюча етносоціальна спільність — етнічна (національна) меншість у республіках»), важко уявити, що «оновлена федерація» зможе впоратися з цими проблемами. Адже з поля зору «неоновленої федерації» випала важлива ланка — вдосконалення міжнаціональних (міжетнічних) відносин. Сподівання на те, що соціалістична ідея всіх примирить, не справдилися. Нині, здавалося б, другорядна ідея союзу федеральних держав чи федеративної держави (яку, пригадую, ви, пане Куксе, ставите в переліку типів держав не на перше місце) гучно заявила про себе.

С.К: Справді, федералізм є моделлю держави, загалом здатної врегульовувати не лише суто етнічні питання, а й широкий спектр соціальних, політичних та культурних відносин. Але хочу підкреслити, що етнічні проблеми дуже важливі. Більшість теорій суверенітету засновані на правовій ієрархії трьох ступенів: на першому місці стоять права особи, потім — права, що захищають інтереси меншостей населення, і лише після цього — права цілої нації. Слід зазначити: доки радянські теорії включатимуть до принципів суверенітету рівність усіх представників населення, доти вони будуть орієнтовані на центр, насамперед захищаючи інтереси держави. Однак такий підхід перспективний, коли поборники республіканського суверенітету усвідомлюють, що децентралізація політичної влади означає зміцнення основ демократії та прав як особи, так і меншості населення. Естонія, наприклад, стала першою радянською республікою, яка включила до своєї конституції положення Хартії прав людини Організації Об'єднаних Націй. Литва прийняла закон про національні меншості, що забезпечує широкі привілеї різним етнічним групам. Щоправда, в радянських офіційних джерелах, зокрема в центральній періодиці, я не зустрічав навіть згадки про це, там в основному йдеться про дискримінаційний характер законів, прийнятих парламентами згаданих республік.

Очевидно, подальший розвиток демократизації та децентралізації влади сприятиме підвищенню політичного статусу всіх етнічних груп. Окрім того, політичні реформи й поліпшення економічного становища можуть обмежити вияви націоналізму. Радянський Союз у новому, відкритішому політичному оточенні, з гнучкою системою відносин між центром і периферією характеризуватиметься скоріше вгасанням, ніж розпалюванням націоналізму, послабленням напруженості на місцях, меншою схильністю до етнічних конфліктів. Навіть у федерації, або, як кажуть у вас деякі політики, оновленому Союзі можливі конфліктні ситуації, але, мабуть, не треба драматизувати їх, бо у світовій практиці існує відповідний механізм врегулювання таких конфліктів мирним і взаємоприйнятним шляхом. Як на мене, тривалість конфліктів у вашій країні значною мірою є наслідком прагнення центру за будь-яких обставин втручатися в них. Очевидно, дається взнаки старий стереотип: мовляв, лише центр допоможе, тільки він здатний розрядити конфліктну ситуацію — а звідси й недовіра до союзних республік, нехтування їхніх можливостей.

В.Є.: З цим ми стикаємося досить часто. Можна навести безліч прикладів, коли представники центральної влади приймають важливі для республік рішення, не порадившись із їхніми законно обраними парламентами, а Президент, центральні законодавчі чи навіть виконавчі органи можуть на власний розсуд скасувати ту чи ту ухвалу республіканських Верховних Рад. Для громадян

республік, які прийняли Декларації про суверенітет, є образливим зверхне ставлення до важливих подій у їхньому політичному житті, що найчастіше виражається у формулі «парад суверенітетів». Це імперське мислення породжує страх, зрештою викликаючи у жителів (думаю, в значної кількості населення) республік недовіру до ідей «оновленої федерації», «оновленого союзу», висунутих центром. Аналогічно сприймалася ідея перебудови, яка також прийшла згори: спочатку — з радістю, майже одностайно; однак невдовзі розпочалося розмежування сил через різке тлумачення самої суті перебудови, особливо нарівні «центр — республіки». Заходи, що до них протягом останнього року вдається центр, безумовно, обмежують суверенітет республік (згадаймо хоча б такий крайній захід, як економічна блокада Литви).

С.К.: Проблема полягає не лише в реалізації інтересів республік у стосунках з колишнім Радянським Союзом, а й у міжнародному визнанні їхнього зовнішнього суверенітету, створенні механізму залучення їх до європейського співробітництва та інтеграції в європейську спільність народів. Як свідчить участь делегацій балтійських республік, України і Росії в Паризькій (1990 р.) конференції з питань безпеки та співробітництва в Європі, європейські держави упереджено ставляться до виникнення нових незалежних країн — колишніх радянських республік. У дипломатичних колах М. Горбачов усе ще уявляється гарантом стабільності, продовження реформ та мирного співіснування різних національностей з СРСР. Цілком очевидно, що західні уряди заплющують очі на безпрецедентне для демократичних держав надання йому необмеженої влади. Віра в лідерство Горбачова, принаймні під сучасну пору, така велика, що багато західних лідерів ладні вибачити йому навіть диктаторство в ім'я «перебудови й послаблення міжнародної напруженості».

В.Є.: Складається враження, що західні лідери й політичні діячі, я вже не кажу про широку громадськість, недостатньо проінформовані про особливості суспільно-політичних процесів, які відбуваються в окремих регіонах нашої країни, тому не можуть до кінця зрозуміти, точніше відчуті їх.

С.К.: Це так, але, запевняю вас, лідери західних держав можуть розібратися в цьому і досить швидко. Річ у тім, що нині уряди перевантажені своїми власними проблемами, зокрема фінансовими. Порядок денний європейської дипломатії вкрай напружений, тож бюрократія надає перевагу поступовому розв'язанню проблем: спочатку — Саддам Хусейн, потім — відновлення трансатлантичних зв'язків та західноєвропейська інтеграція, лише після цього — демократизація і становлення ринкових відносин у Східній та Центральній Європі. Отже, точиться боротьба за увагу, зв'язки і ресурси. А балтійські держави й колишні радянські та югославські республіки — ця думка

досить поширена — можуть почекати принаймні до другої половини цього десятиріччя.

Чимало західних політиків вважають, що поляризація в усталених структурах призведе до нестабільності й хаосу. Клуб 34-х учасників Європейського співтовариства хотів би залишатися замкнутим суспільством, принаймні до Хельсінкської зустрічі 1992 року. Більшість урядів вважають неможливим існування Європи із 50-55 держав з бюрократичних, психологічних і стратегічних причин.

Європейська дипломатія не може пристосовуватися до нових реалій. Підсумковий документ Паризької конференції держав Європейського співтовариства символізує кінець старої ери, але не означає настання нової доби. Міжнародні відносини в цілому і Хельсінкський процес зокрема не мають засобів для перенесення нових реалій у східну частину континенту. Крім того, існує інтелектуальна проблема. Фахівці в галузі соціальних наук не можуть передбачити майбутніх змін у східноєвропейських країнах, особливо в СРСР, де виникла складна ситуація. Ми маємо лише спрощені моделі демократизації і маркетування. Доки європейська дипломатія збагне, що відбувається в Радянському Союзі, їй необхідно вишукувати щоразу нові засоби, відповідно до ситуації в СРСР. Філософію Хельсінкі, що вже охопила Східну Європу, доцільно поширювати й далі на Схід, залучаючи до неї республіки імперії як суверенні держави, встановлюючи з ними офіційні та неофіційні відносини і стимулюючи зміни через зближення.

В.Є.: Настав час замислитися над долею української державності та пошуками шляхів реалізації її суверенітету і тих політичних декларацій, які звучать у парламенті республіки. В мене щодо цього є деякі міркування й пропозиції; сподіваюся ознайомити з ними читачів. А зараз, користуючись нагодою, хочу попросити вас, пане Куксе, висвітлити свою точку зору на ці проблеми.

С.К.: Я звернув би увагу на взаємозв'язок між суверенітетом і нейтралітетом. Як відомо, Україна й Білорусія заявили про свій намір стати без'ядерними, нейтральними державами. Це засіб для досягнення наступної мети — звільнення від військової та політичної заангажованості радянською імперією. Однак варто замислитися, чи задовольняє Україну нейтралітет як кінцева мета, її майбутній міжнародний статус.

Ми знаємо, що нейтралітет не раз порушувався в політичному плані. Виходячи з цього, постає питання: чи готова Україна, як Фінляндія або Австрія, пожертвувати декларованою незалежністю в ім'я обмеженого суверенітету вимушеного нейтралітету?

З переходом до нових європейських структур і панєвропейських інституцій нейтралітет та його функції змінюються. У випадку Швейцарії та деяких інших країн він служить обґрунтуванням партикуляризму, протекціонізму та неучасті в міжнародному співробітництві. Україна ж прагне не сепаратизму й ізоляціонізму, а навпаки — відновлення своєї належності до Європи, кооперації з Європою та інтеграції в Європу. Оскільки змінюється сама суть кооперації, інтеграції та альянсу, з'являються привабливі моделі, які дають змогу реалізувати суверенітет і нейтралітет у їх класичному розумінні. Неучасть у військових союзах та імперіях не вимагає проголошення нейтралітету.

Розмова відбулася під час проведення Республіканською асоціацією українознавців (РАУ) наукової конференції «Україна і Росія» (грудень, 1990 р.), на якій професор С. Кукс виступив з доповіддю.

Опубліковано: Всесвіт. – 1991. – № 4. – С. 222-224.

УКРАЇНСЬКА ЕТНІЧНІСТЬ У КАНАДІ: МОЖЛИВОСТІ РЕАЛЬНОСТЕЙ

Століття перебування вихідців з України та їхніх нащадків у Канаді дає підстави для роздумів про долю людей, котрих обставини відірвали від свого народу й занесли в далекі краї, в іншомовне середовище. Незважаючи на несприятливі умови (дискримінацію та різні заборони, що часто траплялися на шляху переселенців), багато з тих, кого ми називаємо діаспорою, зберегли й передали наступним поколінням пам'ять про своє українське походження. Завдяки безперервності цього процесу сьогодні в Канаді можна чути українську мову, пісню, бачити український танок, читати газети й книжки українською мовою. Це справді викликає подив, бо українське походження ніколи не було престижним у Канаді, не сприяло соціальній мобільності та поліпшенню правового статусу українських канадців. Навпаки, історія української імміграції свідчить, що українська етнічність не раз заважала їм посісти належне місце в канадському суспільстві. Інколи українці змінювали свої справжні прізвища й записувалися в офіційних документах як громадяни інших країн. Обставини спонукали їх відмовлятися від української етнічності. Однак з демократизацією канадського суспільства мільйони вихідців з інших країн викликали дедалі менше занепокоєння у представників панівної більшості – англоканадців, а відколи багатокультурність стала офіційною політикою, почали зникати перешкоди на шляху розвитку різних етнічних груп (за переписом населення 1981 року, їх у Канаді налічувалося понад 90!). Отже, дотримуючись політики багатокультурності (нещодавно, у жовтні, їй виповнилося двадцять років), уряд Канади не лише не перешкоджає етнокультурному розвитку вихідців із різних країн світу, а й сприяє цьому.

Зіставляючи умови життя та суспільне становище українських канадців і

тих українців, які живуть в інших країнах та різних республіках Радянського Союзу, відразу ж бачиш переваги української діаспори в Канаді. Таке порівняння створює ілюзію необмежених можливостей української етнічності в цій країні. Часто-густо опоненти радянського ладу в своїх оцінках заходять аж так далеко, що роблять безапеляційний висновок: українська мова та мистецтво зберігаються і розвиваються у Канаді краще, ніж на Україні. Таким чином міфологізується нинішній стан української етнічності. До речі, це явище має підґрунтя – тривалий час панівна концепція «злиття націй» ставила національні культури в рамки «русифікаторства», а радянський (аморфний) патріотизм витісняв патріотизм національний – український, тож завдяки Заходові було врятовано великі імена і твори, що сьогодні повертаються на Україну. Міфологізації сприяє і нова хвиля етнополітичного ренесансу українства – як на Україні, так і за її межами. За таких обставин перебільшення (тут свою роль відіграє і відсутність достовірної інформації) можливостей та перспектив збереження української етнічності в Канаді породжує неадекватну дійсності її оцінку, стрижнем якої є часто виголошуване гасло «діаспора нам допоможе». Щоправда, останнім часом обізнані й добре поінформовані фахівці, політичні та громадські діячі радять тверезіше, без ейфорії оцінювати можливості українських канадців. Торік на двох поважних наукових зібраннях – Першому конгресі Міжнародної асоціації українознавства (Київ) і Міжнародній конференції «Українці в зарубіжному світі» (Львів), зокрема у виступах професорів Василя Маркуся із США й Манолія Лупула з Канади, порушувалися питання про реальні можливості української етнічності в діаспорі.

Отже, яке становище й перспективи розвитку української етнічності в Канаді? Поняття «етнічність» ще тільки входить у нашу свідомість, тому варто звернути увагу на його зміст. Не вдаючись до наукових тлумачень етнічності (донедавна дехто з радянських авторів уважав, що «етнічність» вигадали буржуазні фальсифікатори для боротьби проти соціалізму), виберемо з-поміж багатьох визначень найзагальніше. Його, до речі, наводить один з американських підручників для початкових шкіл: «Етнічність – це відчуття спорідненості, що коріниться в спільному історичному минулому, досвіді, спільній мові та релігії, спільних цінностях і поглядах, сприйнятті навколишнього світу, способі самовираження та ідентичності». Етнічність як характеристика особи чи групи людей реалізується в різних формах – від зазначення свого походження під час переписів населення до участі в діяльності різних організацій та об'єднань.

Етнічні ознаки людини чи групи людей особливо чітко виявляються в чужомовному оточенні. Згадаймо розповіді українських емігрантів про перші

роки життя в Канаді. Своїм поселенням на вільних ще тоді землях (кінець ХІХ ст.) вони давали українські назви: Київ, Україна, Полтава, Карпати, Збруч тощо. Нині в Канаді існує близько 180 населених пунктів з українськими назвами. Перші переселенці гуртувалися навколо української церкви. Виникали колективи художньої самодіяльності, що згодом стали осередками збереження елементів української культури в Канаді. В місцях значної концентрації іммігрантів з України формувалися етнічні організації, які займалися проблемами українських переселенців. Але найважливішим осередком українськості в Канаді залишалася сім'я, в колі якої розмовляли батьківською мовою, плекали українські народні традиції та звичаї. Однак таких родин, де обоє з подружжя були українцями, з часом ставало дедалі менше і зростала кількість змішаних сімей, де не так ревно дбали про збереження української народної культури. Ефективними генераторами українського життя є музеї, школи, дослідницькі установи та архіви. Ось і вималювалася схема, з допомогою якої можна визначити сучасний стан і перспективи української етнічності в Канаді.

У дослідницькій практиці до української етнічної групи (УЕГ) відносять усіх без винятку осіб українського походження, незалежно від місця народження і ставлення до цієї групи. Головний критерій тут – українське етнічне походження. До речі, в етнологічній науці цим критерієм часто користуються, щоб простежити еволюцію (трансформацію) вихідців із тих чи тих країн в іншоетнічному середовищі. Такий підхід у нашому контексті вельми продуктивний, оскільки досить високий рівень демократичності сучасного канадського суспільства яке спонукає українських канадців приховувати своє етнічне походження; крім того, співвідношення осіб українського походження і тих, хто активно підтримує українську етнічність, дає змогу виявити засади, можливості й перспективи збереження цієї етнічності.

Серед усіх етнічних груп Канади українська за чисельністю посідає п'яте місце. Як свідчить перепис населення 1981 року (його даними й досі користуються дослідники, бо перепис 1991-го ще не завершено), в Канаді проживає 754 тис. 980 осіб українського походження, із них 529 тис. 655 – це вихідці з України та їхні нащадки і 225 тис. 365 – люди, народжені від змішаних шлюбів. У пресі канадських українців заявах лідерів українських організацій та деяких дослідників (згадаймо і виступ прем'єр-міністра Канади Б. Малруні під час візиту до Києва в листопаді 1989 року, публікації у «Всесвіті» № 1 за 1991 р.) стверджується, що в Канаді понад мільйон осіб українського походження. Думаю, це довільна цифра, хоч ті, хто нею послуговується,

посилаються на західних демографів, здебільшого анонімних. У всякому разі в західній етнологічній літературі, з якою мені ось уже двадцять років доводиться працювати, не зустрічалися дані (принаймні розраховані за певними методиками), достовірніші за перепис населення 1981 року, тому в своїх міркуваннях про роль демографічного чинника у збереженні української етнічності спиратимусь на дві згадані вище цифри. Але і їх не слід абсолютизувати, розуміючи, що точно визначити чисельність української етнічної групи практично неможливо. Йдеться лише про відтворення динаміки її змін.

Якщо належність до УЕГ визначати за одним із багатьох, але головним показником – за етнічним походженням, то теоретично до неї можна включити всіх 754 тис. 980 осіб. Однак в етнології (вітчизняній і зарубіжній) в поняття етнічної групи входять і інші показники – спільна історична пам'ять і культура, етнічна свідомість, участь в діяльності етнічних організацій, володіння мовою батьків тощо. Тож, спираючись тільки на один з показників – етнічне походження, – можна дійти хибних висновків про українську етнічність у Канаді, бо ж не всі з перелічених ознак притаманні 754 тис. 980 канадцям українського походження.

Доля УЕГ залежить не тільки від її чисельності, а й від характеру розселення, вікового складу та інших чинників, важливих для збереження і розвитку української етнічності. Нині канадці українського походження живуть у всіх провінціях Канади: найбільше в Онтаріо (понад 203 тис), Альберті (понад 189 тис), Манітобі (понад 130 тис), а от на просторах північно-західних територій їх усього дві тисячі з лишком. У різних провінціях неоднакові можливості для розвитку української етнічності, найсприятливіші вони в місцях масового поселення. Нагадаю, що знамениті фестивалі української пісні, музики і танцю спочатку відбувалися як загальноканадські, а вже потім проводилися в місцях великої концентрації українських іммігрантів та їхніх нащадків. А проте в містах, де сьогодні зосереджено понад 75 відсотків осіб українського походження, помітні й інші тенденції – асимілятивні. Якраз у великих містах багатоетнічних країн представники різних народів швидше змішуються між собою, бо науково-технічний прогрес, який концентрується знову ж таки в містах, нівелює відмінності між ними. Упродовж останніх десятиріч міське населення української етнічної групи постійно зростало, особливо в Едмонтоні (84565 чол.), Вінніпегу (79350 чол.), Торонто (71730 чол.). Якщо раніше (заданими перепису населення 1971 року) найбільше українців проживало у Вінніпегу, який вважався столицею канадського українства, то тепер у цьому відношенні його перевершив Едмонтон, де

активно діють різні українські організації та установи, з тому числі Канадський інститут українських студій (КІУС) при Альбертському університеті – один з найбільших і найвизначніших дослідницьких центрів української проблематики за межами нашої республіки (див. «Всесвіт», 1990, № 1).

Впадає у вічі ще одна особливість: у представників старших поколінь, особливо у вихідців з України, інтерес до української етнічності значно більший, ніж у молоді. Як зазначає канадська дослідниця Дж. Куон, це характерно й для молоді з інших груп, яка не поповнює етнічні організації. Тож чи можна сподіватися, що молодь зберігатиме й розвиватиме українську етнічність у Канаді? За останніми даними, лише дванадцять з лишком відсотків тих, кого ми включаємо до української етнічної групи, народилися поза межами Канади й більшість з них не є безпосередніми носіями української етнічності, її відчуття потрібно було їм прищеплювати. Враховуючи тільки цей показник, можна дійти зовсім песимістичних висновків – через кілька десятків років українська етнічність зникне. Але, попри все це, від покоління до покоління передається етнічна інформація, пробуджується інтерес до українства і серед тих, хто вже не володіє українською мовою, перебуваючи переважно в англomовному оточенні. Спілкування з канадцями українського походження за обставин, коли доводиться виявляти свою етнічність (йдеться про дніпровські круїзи під час турів «Спадщина-82» і «Спадщина-86»), свідчить про позитивне сприйняття ними українського етнічного ренесансу. Однак не варто переоцінювати подібних фактів, бо тут могла спрацювати так звана ситуативна етнічність, коли потяг до українського виявляється лише за певних умов, або ж інша етнічність, заснована на якихось символах (іменах двох-трьох українських письменників, поетів чи дисидентів, яскравих архітектурних пам'ятках тощо). Тому не можна категорично стверджувати про розквіт етнічності серед української громади та глибинне сприйняття нею цієї етнічності як частки свого існування.

Подібна точка зору на УЕГ не суперечить висновкам, що впливають з досліджень Р. Петришина (Канада) та його колег, а також з вагомого фактологічного матеріалу, підготовленого на підставі перепису населення 1981 року колективом авторів під керівництвом Вільяма Дерковича. Звичайно, в різних джерелах зустрічаються деякі розбіжності, але вони несуттєві. Отже, під час цього перепису українську мову визнали рідною 265 тис. канадців українського походження, які становлять близько 35 відсотків усіх тих, кого ми умовно включаємо до української етнічної групи. Серед українських канадців незмішаного українського походження цей відсоток вищий – 47. З повоєнного часу неухильно зменшується кількість осіб, котрі вважають українську мову

рідною: якщо 1951 року ці люди склали 89 відсотків, то 1961-го – вже 76, а 1971-го – лише 54 відсотки. Англійська мова стала рідною приблизно для 268 тис. осіб суто українського і 209 тис. осіб змішано-українського походження. Наведу ще два важливі, на мій погляд, показники, які характеризують становище української мови в Канаді – використання її в домашньому побуті, основній сфері функціонування, та її місце на етнолінгвістичній карті Канади. Як свідчить перепис населення 1971 року, українською мовою послуговувалися в домашньому побуті 132,5 тисячі українських канадців; за даними О. Воловини – 144,9 тисячі, а 1981 року – відповідно 86,3 тисячі й 94,6 тисячі. Розрахунки показують, що частка тих, хто вживає українську мову в побуті, приблизно однакова в усіх дослідженнях, хоч абсолютні цифри дещо відрізняються: у першому випадку понад 46 відсотків, у другому – 32-34 відсотки.

Цікавими є дані про місце української мови у лінгвістичній ситуації Канади. 1951 року українська мова була рідною для двох з половиною відсотків усього населення країни, 1961-го – для двох, 1971-го – для 1,4, а 1981-го – для 1,2 відсотка. Порівняймо ці цифри з часткою українських канадців у загальній кількості населення Канади: 1951 року вони становили 2,8 відсотка, 1961-го – 2,6, 1971-го – 2,7, а 1981-го – 2,2 відсотка. Навіть побіжного погляду досить, аби переконатися, що українська мова втрачає свої позиції. За схемою вікового поділу, прийнятою в канадській етносоціології, українською мовою володіють серед осіб віком до 9 років 20,7 відсотка; 10-19 років – 29,8; 20-29 років – 37,3; 30-39 років – 58; 40-49 років – 72,8; 50-59 років – 79,7; 60-69 років – 91,5; понад 70 років – 94,3 відсотка. 1951 року ці дані для перших чотирьох вікових категорій становили відповідно 60,8; 84,8; 91,1; 94,6 відсотка.

Про послаблення ролі українського фактора в житті переселенців з України та їхніх нащадків свідчать і такі дані: серед тих, хто вважає українську мову рідною, приблизно третина володіє нею вільно (цікаво, що понад 63 відсотки – це представники першого покоління, близько 19 відсотків – другого і, на жаль, менше одного відсотка – третього покоління); 58 відсотків знають українську мову гірше, а понад одинадцять відсотків зовсім її не знають. 35,2 відсотка щодня спілкуються українською мовою (в колі сім'ї, з друзями), близько 14 відсотків користуються нею часто понад 14 відсотків – вряди-годи, приблизно 12 відсотків – дуже рідко взагалі не користуються.

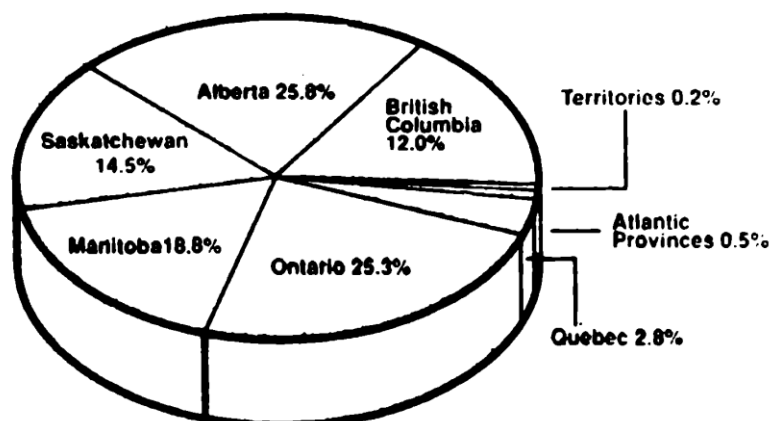
Українська мова – це та найбільш відповідна структура, в рамках якої виявляється українська етнічність частини населення Канади. Виконуючи сигніфікативні (розпізнавальні) функції, мова є засобом розвитку багатьох важливих форм духовної культури людей, котрі належать до однієї етнічної

спільноти.

За різними даними, вирішальну роль у збереженні української етнічності, як уже зазначалося, відіграє сім'я. Всі сім'ї української групи можна поділити на чотири типи: 1) обоє з подружжя українського походження; 2) чоловік українського, а дружина іншого етнічного походження; 3) дружина українського, а чоловік іншого етнічного походження (в таких сім'ях, якщо не обоє із подружжя, то хтось один володіє українською мовою); 4) сім'ї, де ніхто з подружжя українського походження не володіє українською мовою. За даними канадських етносоціологів, які дослідили 204100 родин української етнічної групи, сім'ї першого типу становлять майже третину, другого – 15 відсотків, третього – 12, четвертого – понад 42 відсотки. Безперечно, найсприятливіші умови для розвитку української етнічності там, де обоє з подружжя чи принаймні дружина українського походження. Жінка як головний носій етнічності ретельно зберігає традиції, мову і культуру країни, з якої походить. В українській групі менше половини сімей із сприятливими умовами для збереження і розвитку української етнічності. Але й там, де такі умови є, молодь надає перевагу тій мові, якою послуговується суспільство. Відомий українознавець Богдан Кравченко, котрий добре володіє українською мовою. в інтерв'ю газеті «Вечірній Київ» на запитання, якою мовою він спілкується зі своїми дітьми, відповів: «Я говорю з ними українською, дружина – англійською (вона шотландка за походженням. – В. Є.), а діти мені відповідають, як ми кажемо, «геф-навпіл»: як гавкну – то будуть говорити українською».

Figure 1

**Single Origin Ukrainian Population
by province, Canada, 1981.**

Розподіл населення українського походження по провінціях Канади.

Сімей четвертого типу майже половина. Для них у виборі життєвих

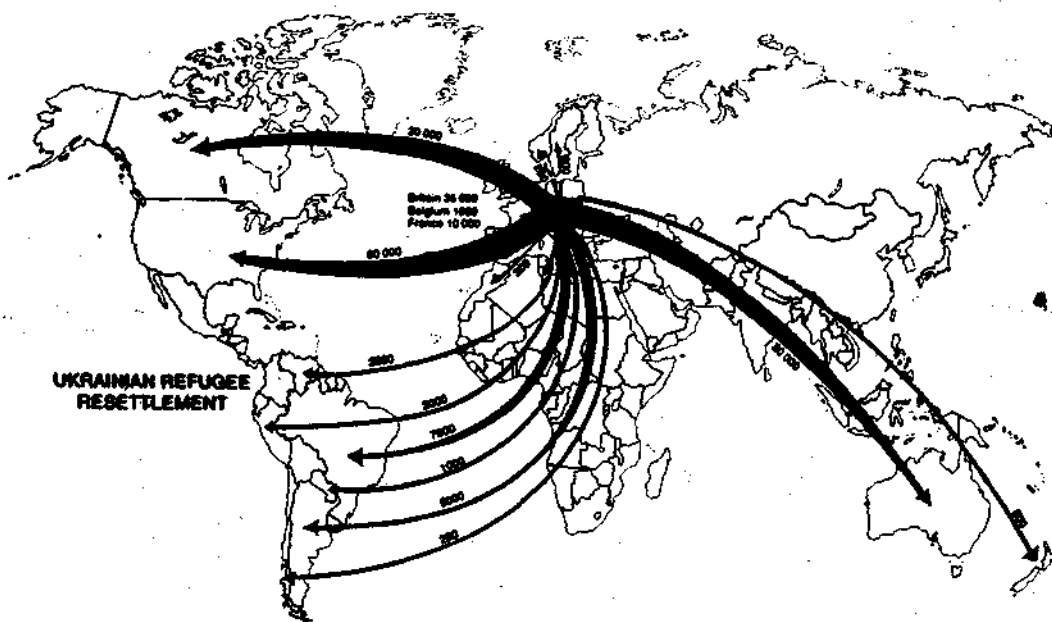
орієнтирів соціальні чинники набагато важливіші за етнічні цінності. Таких людей, включених до етнічних груп лише за однією ознакою – походженням, відомий англійський етнолог Ентоні Сміт назвав «етнічною категорією», бо вони не беруть участі, принаймні активної, в діяльності етнічних організацій, виявляють мінімум зацікавлення своєю етнічністю, або й зовсім до неї байдужі. Щоправда, за соціальною мобільністю вони перевершують представників інших типів сімей українського походження, нічим не відрізняючись від англосаксів, які традиційно займають панівні позиції в канадському суспільстві.

Іще одна обставина, яку не можна обминути, ведучи мову про долю української етнічності, – контакти з представниками інших етнічних груп, панівної спільності. Вони, як правило, за винятком франкомовного Квебеку, здійснюються на англійській основі. До звуження бази відтворення української етнічності ведуть й змішані шлюби. Боронь Боже вбачати у цьому щось негативне, хай навіть надто бажалося б, аби українська етнічність зберігалася у Канаді вічно, й не тільки зберігалася, а й зміцнювала свої позиції. Змішані шлюби – даність, об'єктивна закономірність міжетнічної взаємодії, та ще й у такій суперполіетнічній країні. Кілька цифр. 1951 року в ендогамних (етнічно однорідних) шлюбах перебувало понад 70 відсотків українських канадців, 1961 року – понад 60 відсотків, а 1971-го – 54 відсотки. Якщо цей процес і далі розвиватиметься так бурхливо, то, за розрахунками канадських дослідників, до 2001 року кількість ендогамних сімей в УЕГ не перевищуватиме 37 відсотків. Більш високий рівень ендогамії зберігається у тих, хто народився за межами Канади – 80 відсотків, в той час у народжених у Канаді він складає 60 відсотків. Згадайте співвідношення народжених у Канаді й за її межами, і знову ж мусимо утримуватися від надто оптимістичних прогнозів на майбутнє. Хоча хотів би застерегти читача від абсолютизації факторів екзогамії (змішаних шлюбів) та народження в Канаді. Трапляється, що українці прищеплюють певні ознаки своєї етнічності представникам інших етнічних груп. І все ж ці випадки, як то кажуть, не роблять погоди.

Цифри, факти, які стали предметом аналізу, свідчать про реальні можливості української етнічності в Канаді; вони, як на мене, не відповідають тому емоційно-ейфоричному настрою щодо української діаспори, котрий найчастіше панує на шпальтах республіканських видань і в приватних розмовах. Однак не вірно було б оцінювати ці можливості, виходячи виключно з об'єктивних стартових передумов. Щоб не припуститися помилок, тепер вже недооцінки української етнічності, варто врахувати зусилля, яких докладає українська громада до збереження своєї ідентичності в поліетнічному канадському суспільстві, а також умови, які існують для цього на терені

Канади.

Найбільш зримо зусилля українських канадців реалізуються в галузі шкільництва та вивчення української мови. Саме тут громада має давні традиції – школи з рідною мовою навчання створено в Канаді ще наприкінці минулого століття. В середині 1960-х греко-католицька церква опікувалася 80 українськими школами із трьома тисячами учнів і 96 недільними школами, де навчалася п'ять тисяч дітей. Одномовних (лише українських) шкіл у Канаді практично не існує. Відомий канадський дослідник Борислав Білаш у своїй праці «Англійсько-українське шкільництво в державній системі Манітоби» писав: «Досягнуто значних успіхів у цій галузі. Маємо за собою десятки років наполегливої та неспокійної праці. Не скажу, що не можна було б досягнути більше, але й те, що зараз маємо, а саме: українська мова в державних школах, починаючи від передшкілля до дванадцятого класу, українська мова в університетах, від першого року навчання до закінчення магістерії – це і є значні наші досягнення». За даними Богдана Кравченка, 1990 року українознавчі програми існували в 12 канадських університетах. Сьогодні вже йдеться про створення цілісної системи україномовної освіти, яка б розпочиналася в дитячих садках і завершувалася в університетах. Поки що це тільки наміри, які нелегко втілити в життя.

Напрямки розселення українських біженців після другої світової війни.

Показовими є мотиви вивчення української мови (за даними дослідження 1970-х років). Під час обстеження 123652 сімей українського походження

близько третини батьків стояли на тому, що їхні діти повинні зберігати українську мову; половина батьків погоджувалася, але не наполягала на цьому, а двадцять відсотків були байдужими до проблеми збереження мови. При цьому дві перші категорії висували такі мотиви: 1) збереження звичаїв і традицій (відповідно 40,8 і 19,7 відсотка); 2) спілкування з оточенням (10,5 і 12,1 відсотка); 3) вивчення другої мови в школі приносить користь (31,6 і 39,5 відсотка); 4) інші мотиви (12,1 і 6,1 відсотка); 5) жодних мотивів (5,1 і 20,5 відсотка). З усіх цих мотивів, на мій погляд, лише третій змушу старанно вивчати українську мову. Стимулом може стати і майбутнє розширення сфери професійного застосування української мови та знань з україніки в разі поглиблення контактів з Україною й завоювання нею суверенітету як у питаннях внутрішнього життя, так і в зовнішньополітичній діяльності.

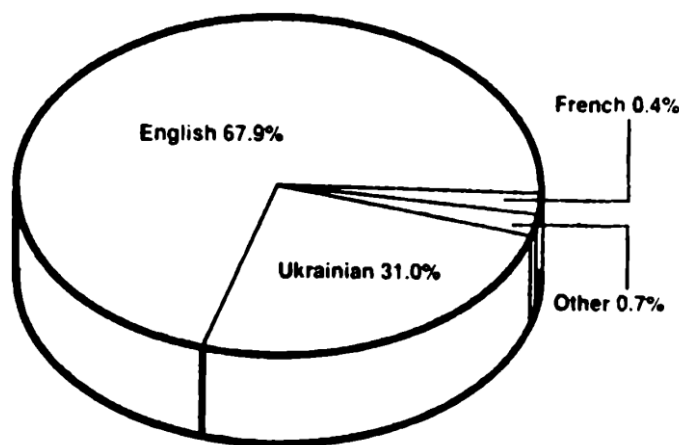
З погляду сьогодення це виявляється, однак, проблематичним: адже 70,5 відсотка тих, хто узяв участь у референдумі, поки що не усвідомлюють можливостей суверенітету, тому й висловилися за те, що вже було в нашій історії й особливих радощів нам не принесло, – за союз, інспірований центром. Разом з тим сьогодні формуються ті засади (багатопартійність, встановлення прямих зв'язків, перш за все економічних, з республіками, участь України окремою делегацією в міжнародних офіційних зібраннях тощо), які в майбутньому складуть добротну основу для реалізації суверенітету України.

Етнополітичний ренесанс на Україні, безумовно, стимулює етнокультурне життя УЕГ Канади, де, як уже зазначалось, створено сприятливі умови для розвитку всіх етнічних груп цієї країни, в тому числі й української. Останнім часом вона отримує субсидії від федерального і провінційного урядів на проведення етнічних фестивалів та видання книг про українську імміграцію в Канаді. З 1975 року уряд Альберти фінансує за програмою багатокультурності діяльність музею «Село – спадщина української культури», заснованого 1971 року неподалік Торонто українською громадою цієї провінції. Перелік добрих справ, що служать розбудові української етнічності в Канаді, можна було б продовжити. Але прислухаймось до думки фахівців. У своєму інтерв'ю журналові Всесвітньої асоціації канадистів «Контакт» один з найвидатніших експертів з багатокультурності, колишній голова історичного товариства багатокультурності в провінції Онтаріо Джін Барнет зазначила, що політика багатокультурності в Канаді не така вже й ефективна, вона нині якщо не в кризовому стані, то принаймні зустрічається з багатьма труднощами. А в спеціальному виданні 1986 року «Будування майбутнього: канадські українці в ХХІ столітті» говориться: «На превеликий жаль, федеральна політика

багатокультурності не визнає, що кожна етнокультурна спільнота в Канаді повинна мати доступ до урядових установ і програм, які підтримують культуру, мистецтво, освіту, засоби спілкування тощо. Державні установи та програми залишилися закритими для розвитку етнокультурних меншостей. Такі державні установи, як Національна кінематографічна рада, Канадська рада, Національний музей людини, Національна бібліотека, публічні архіви, Національна галерея мистецтв, Рада досліджень суспільних і гуманітарних наук та Канадська радіомовна корпорація Сі-бі-сі (саме на них покладали великі надії етнічні групи. – В.Є.), переважно не відповідають культурним потребам канадських етнічних меншостей». У цьому виданні стверджується, що субсидії федерального і провінційного урядів упродовж 1981-1989 років становили від 3 до 7,7 відсотка тих коштів, які необхідні для етнокультурної діяльності. А це означає, що українська етнічна група мусить піклуватися сама про себе. І, ясна річ, не може бути впевнена у своєму майбутньому розвитку.

Figure 8

Population with Ukrainian Mother Tongue
showing home language, Canada, 1981.

Мова побутового спілкування серед канадців, що вважають рідною мовою українську (на 1981 рік).

Чи здатна українська етнічність у Канаді забезпечувати себе як структурний елемент канадського суспільства і самовідтворюватись?

Відверто кажучи, в це важко повірити, зважаючи на високий рівень маргіналізації більшості представників УЕГ. Мова може, йти про збереження елементів побуту й культури, які б засвідчували українську етнічність. Зрештою, українська етнічна група Канади формувалася як феномен, характерний саме для цієї країни. Однозначно те, що вона розвивається за законами, притаманними канадському суспільству. Етнічне українське походження вирізняє цю групу з-поміж інших, надає їй своєрідності. Але цю

своєрідність вона втрачатиме з плином часу. Порівняймо перше покоління іммігрантів з українських земель і представників третього, та вже й четвертого поколінь – і ми відчуємо різницю. А згодом вона може з новою силою демонструвати свою живучість, як це ми бачимо сьогодні, в умовах етнічного ренесансу українства в усьому світі та поживавлення контактів діаспори із землею батьків.

Однак ми українці на Україні суцї, захоплюючись тим, що вихідці з України та їхні нащадки, відірвані від батьківського краю і не маючи контактів з ним, ревно зберігають свою українськість, усе ж мусимо пам'ятати, що їхні можливості визначаються умовами життя на канадській землі, яка давно стала для них батьківщиною.

Опубліковано: Всесвіт. – 1991. – № 11. – С. 7-12.

УКРАЇНСЬКІ КАНАДЦІ: КРІЗЬ РОКИ І ДОЛІ

(у співавторстві з О. Ковальчук)

У нинішньому році виповнюється сто років, як у Канаді з'явилися перші поселення українців. З тих часів почалася масова еміграція наших співвітчизників до цієї країни. Якщо говорити про українську діаспору — так іменують сьогодні те пагіння українського етносу, що мешкає за межами розселення основного ядра,— то там щодесятиліття відзначався початок переселення українців до Канади, на Україні ж, за винятком хіба що вузького кола людей, широка громадськість це робить вперше.

Перші міжнародні конференції, присвячені цій даті, були проведені у Львові (вересень 1990 р.) та Чернівцях (жовтень 1990 р.). Цю подію відзначила спеціальна секція I конгресу Міжнародної асоціації українців (Київ, серпень 1990 р.). Уперше спільними зусиллями українських істориків разом з українськими канадцами було видано збірник «Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків» (Київ, «Дніпро», 1990 р.), вперше проведено III конгрес Світової федерації українських лікарських товариств у Києві (серпень 1990 р.), яка діє 13 років.

Сто років тому наші колишні співвітчизники змушені були залишати рідні місця й їхати за океан у пошуках кращої долі. Як прийняла їх нова батьківщина і що змінилось у їх становищі сьогодні? Чи змогли вони впродовж століття зберегти свою рідну мову, культуру, побут? Якою є нині українська діаспора, з якими проблемами вона стикається в цій країні — на ці питання певною мірою відповідає проаналізований у статті матеріал.

Отже, за даними останнього перепису населення Канади (1981 р.), в цій країні проживає 529,6 тисячі канадців українського походження, які становлять

2,2 відсотка загальної кількості населення. Правда, є й інша цифра — понад 754 тисячі чоловік. Якщо перша включає тих, у кого етнічне походження зв'язане лише з Україною, тобто вихідців із України та їхніх нащадків, то друга — й тих, хто народився від змішаних шлюбів. Є й інші цифри. 1989 року під час офіційного візиту до Москви і Києва прем'єр-міністр Канади Б. Малруні сказав, що канадців українського походження близько одного мільйона чоловік. На I конгресі МАУ, міжнародній конференції у Львові найчастіше називалися цифри 700 та 900 тисяч. У нашій інтерпретації цифрового матеріалу використовуються дані, що включають канадців, етнічне походження яких зв'язане лише з Україною. Такий вибір даних визначається тим, що вони, на нашу думку, більш точно відтворюють тенденції в українській етнічній групі і саме вони, виходячи із теорії формування етнічних груп і внутрігрупових зв'язків, складають ядро української етнічності в Канаді.

Українська діаспора в Канаді сформувалася в три етапи: 1) останнє десятиліття XIX століття — до початку першої світової війни; 2) початок 20-х років XX століття — до завершення другої світової війни; 3) післявоєнна еміграція.

Кожен з етапів має свої особливості, зумовлені соціально-економічною ситуацією країни еміграції і країни імміграції, соціальним статусом тих, хто емігрував. За своїми масштабами перша хвиля була найбільш масовою — скажімо, за період з 1896 по 1915 роки до Канади переселилось 170 тисяч українців. Переважну більшість українських іммігрантів склали бідні селяни Галичини, Буковини й Закарпаття. Ця обставина зумовила трудовий характер переселенського руху жителів згаданих регіонів України, які в той час входили до складу Австро-Угорської імперії.

За кількістю переселенців дві наступні хвилі масової еміграції значно поступаються першій. У 20—40-х роках до Канади переселилось близько 100 тисяч чоловік. Власне, ця хвиля еміграції в основному завершила формування української етнічної групи. Наступна (1961—1981 рр.), яка налічувала понад 9 тисяч, не стала визначальною у збільшенні її кількісного складу.

У визначенні основних причин масової еміграції трудових верств за океан наприкінці XIX століття думки вітчизняних та зарубіжних дослідників цього феномену збігаються — загальна економічна відсталість західноукраїнських земель, політичне й національне безправ'я, жорстока експлуатація.

Власне, імміграція наприкінці XIX — на початку XX століття склала основу формування української етнічної групи Канади, Цьому процесові сприяло створення однорідних поселень в канадських провінціях Альберта, Саскачеван, Манітоба, куди на освоєння цілих земель направляли українців.

У цих трьох провінціях до 1921 року було зосереджено 90 відсотків загальної кількості українців. Ще не в повністю освоєних провінціях Канади була можливість західноукраїнському селянинові займатися звичною для нього сільськогосподарською працею. Та вже за тих часів українці поселялися також у містах і на їх околицях, влаштовувалися на роботу на шахти, лісопереробні заводи, на транспорт тощо. Розселення українських іммігрантів визначалось можливостями працевлаштування та професійною підготовкою переселенців.

У рамках заново створених етнічних поселень українські іммігранти прагнули зберегти свою національну своєрідність, культурні й побутові особливості, тобто те, що зв'язувало їх з рідною землею. Таке прагнення виявилось передусім у характерних для України назвах місць масового поселення, що їх нині налічується близько 180.

Варто зазначити, що спочатку українські іммігранти селилися дещо відособлено. І не лише тому (як твердилося у нашій літературі), що вони не знали мови й прагнули організаційно та в етнокультурному плані побудувати життя, яке нагадувало б Батьківщину. Ця особливість, за словами канадського дослідника Дж. Лера, відбивала їхню чітко визначену соціально-економічну позицію у канадському суспільстві. Тобто йдеться про те, що вони перебували на найнижчих щаблях його соціальної ієрархії. Така оцінка не стосується іммігрантів наступних хвиль — досить високий освітній рівень, певна професійна кваліфікація дозволяла їм інтегруватися у канадське суспільство й просуватися нагору.

На початку ж свого перебування виникали різні етнічні організації, які ставали центрами консолідації іммігрантів. Першою й найбільш простою формою організованого життя українців на Американському континенті була церква. Власне, вона значною мірою залишається і сьогодні символом та джерелом їх національної єдності, збереження української етнічності у Канаді. І це незважаючи на те, що вже в кінці минулого — на початку нинішнього століття тут з'являється й багато інших соціальних інституцій (товариства взаємодопомоги, жіночі й молодіжні організації, професійні товариства тощо). Якщо церква виконувала роль ідеологічного фактора у формуванні української етнічної групи, то товариства взаємодопомоги (особливо на перших стадіях адаптації у новому середовищі) виступали «фундаторами» її матеріальних основ. Головне завдання товариств полягало в тому, щоб надати новоприбулим матеріальну допомогу, зорієнтувати їх у новому середовищі, сприяти в отриманні загальної чи професійної освіти.

Певною мірою завдяки зусиллям таких організацій переселенці вливалися в суспільство. На сьогоднішній день за багатьма показниками соціально-

демографічна ситуація в українській етнічній групі мало чим відрізняється від ситуації, властивої усьому канадському суспільству. Звернемося до деяких її індексів, що дають уявлення про українських канадців. Насамперед слід визначити постійне зменшення кількості осіб українського походження, які народилися поза межами Канади. Дані перепису 1931 року зафіксували, що таких було 43 відсотки — вперше в історії української етнічної групи тих, які народилися в цій країні, перевищила кількість тих, які народилися поза Канадою. В останньому перепису вони склали лише 12,5 відсотка. Гадаємо, ця тенденція зберігатиметься і в майбутньому, оскільки нинішня еміграція з України — незначна. Правда, прийняття закону про виїзд із СРСР і в'їзд до СРСР може дещо змінити співвідношення осіб українського походження, які народилися в Канаді та поза її межами. Не виключена можливість інтенсифікації процесу возз'єднання сімей, міграції висококваліфікованої робочої сили з України. Всі ці обставини, як і зростання престижу України на міжнародній арені, а разом з тим і української етнічності у Канаді, можуть спричинити збільшення загальної кількості української етнічної групи. Можна передбачити, що деяка частина нових іммігрантів включиться (в усякому разі на початковій стадії інтеграції в канадське суспільство) в діяльність української етнічної групи. Та за будь-яких умов передбачуваний «приплив» не зможе радикальним чином змінити демографічну ситуацію — кількість вихідців з України в українській етнічній групі, безумовно, зменшуватиметься.

Вікова структура української етнічної групи (згідно з даними 1981 року вона була такою: до 14 років — 13,5 відсотка, до 24 років — 16,5, до 44 років — 29,8, до 59 років — 21,1, понад 60 років — 20 відсотків) дозволяє встановити деякі закономірності: за останні два десятиліття збільшилась частина самодіяльного населення й зменшилась (в результаті зниження рівня народжуваності) група до 14 років. Останній показник особливо важливий у визначенні ситуації з чисельністю групи українського походження. Найбільш вірогідно, що збережеться тенденція зменшення її частки в населенні Канади, яка сьогодні складає, як ми уже писали, 2,2 відсотка. Хоча на тлі етнічного ренесансу в українській групі й певної інтенсифікації еміграційних процесів на Україні можливе деяке абсолютне її збільшення. Однак воно, на наш погляд, не зможе компенсувати різниці між темпами приросту усього населення Канади і української етнічної групи.

Міграційні процеси в середовищі канадців українського походження, які є складовою частиною демографічної ситуації, здійснюються в основному в рамках загальних для Канади закономірностей, що особливо характерно для післявоєнного періоду. Значна частина українських робітників і фермерів із

Західної Канади мігрували у її східні провінції і, оселилися головним чином у великих індустріальних центрах. Ті, що прибували після другої світової війни, осідали в Онтаріо (47 відсотків), Квебеку (21 відсоток). На частку трьох степових провінцій (Манітоба, Саскачеван, Альберта) припадало близько третини іммігрантів цього періоду. На сьогоднішній день особи українського походження проживають в усіх провінціях і на всіх територіях Канади: Атлантичні провінції — близько 3 тисяч, Квебек — 14,6 тисячі, Онтаріо — 140 тисяч, Манітоба — близько 100 тисяч, Саскачеван — близько 77 тисяч, Альберта — 137 тисяч, Британська Колумбія — 60 тисяч, Північні території Канади — понад тисячу чоловік.

Для українського населення Канади, особливо в повоєнний час, як і для всієї країни, були характерні досить високі темпи урбанізації: якщо в 1941 році лише 33,9 відсотка осіб українського походження проживали в містах, то у 1961 році цей показник становив 65,2, а у 1981 році — вже понад 76 відсотків. Сьогодні найбільша кількість українців сконцентрована в таких містах: Едмонтон (63 тисячі), Вінніпег (59 тисяч), Торонто (51 тисяча), Ванкувер (30 тисяч), Калгарі (18 тисяч).

Наведені вище дані дають підстави для сподівань відносно збереження української етнічності в Канаді. Справа в тому, що найбільш сприятливі умови для її підтримки й розвитку зберігаються в місцях значної концентрації осіб українського походження. Історичними джерелами є провінції Онтаріо, Альберта, Саскачеван, Манітоба й перелічені канадські міста — традиційні місця поселення вихідців з України та їхніх нащадків. Правда, потрібно враховувати й інший фактор — у містах асимілятивні тенденції проявляються більш інтенсивно, активно, й період трансформації від іммігрантів до етніків тут значно менший. Асимілятивні процеси прискорюють також процеси деконцентрації осіб українського походження.

Міграція українського населення Канади, зокрема його переміщення із сільських районів у міські й високі темпи урбанізації, викликають відчутні зміни у професійній зайнятості, перерозподілі робочої сили між промисловими і сільськогосподарськими виробництвами, в освітньому статусі. Все це, в свою чергу, відбивається на соціально-економічному становищі осіб українського походження у канадському суспільстві. Найбільш помітними є зміни зайнятості представників української етнічної групи. Якщо в період першої і другої хвиль імміграції переважна частина вливалась в сільське господарство, менша частка йшла у промисловість для виконання некваліфікованої праці, то у післявоєнний період ситуація суттєво змінилася: постійно збільшується кількість зайнятих у промисловості (серед них, зокрема, кваліфікованих робітників), у сфері

обслуговування, торгівлі. Натомість зменшується кількість працюючих у різних галузях сільського господарства.

Помітні зміни в українській етнічній групі і в роді зайнятості її представників: значно збільшилась кількість тих, хто працює в апараті управління (з 1971 по 1981 рр. майже на 30 відсотків), осіб з вищою спеціальною освітою (на 45 відсотків), службовців (на 35 відсотків), кількість фермерів в 1981 році залишилась практично на рівні 1971 року. Про те, що зберігається різниця, й часом досить таки відчутна, в окремих видах діяльності, підтверджує представництво вихідців з української етнічної групи і вихідців з Британських островів, панівної в Канаді етнічної спільноти. Скажімо, британці краща представлені у високооплачуваних сферах й менше — у неprestижних й тих, де праця оплачується недостатньо високо.

Позитивні зміни у структурі зайнятості осіб українського походження, а це означає покращення соціального статусу, безпосередньо пов'язані з рівнем освіти. З малописьменної, якою українська етнічна група була на початковій стадії свого формування, вона перетворилася на групу з високою часткою громадян з університетською освітою, тих, які закінчили коледжі й працюють у галузях, що вимагають високої кваліфікації й спеціальних галузевих знань. Зокрема, понад 10 тисяч українців мають спеціальну освіту у галузі природничих наук, 4 тисячі — соціальних наук, близько 12 тисяч працюють у медицині; 13 тисяч — в освіті, понад 3 тисячі — творча інтелігенція.

Достатньо високий освітній рівень забезпечує ефективну соціальну мобільність, одним із важливих індексів якої є рівень прибутків. Якщо до 1970-х років останній в українців був нижчим. (3657 доларів на людину), ніж в середньому по країні (3834 долари), то на початок 1980-х років це співвідношення змінилось на користь осіб українського походження. Прибутки на душу населення у Канаді на вказаний період становили 11038, а у представників української етнічної групи — 11938 доларів. При загальному зростанні прибутків канадців за десятиліття з 1971 по 1981 рік (18,8 відсотка щорічно) в українців його темпи були дещо вищими (22,6 відсотка).

Поліпшення соціального статусу канадців українського походження сталося в результаті більш сприятливих умов, які їм надала країна поселення, а також напруженої праці самих переселенців. Відомо, що українці в перші десятиліття, поселяючись, здавалося б, у непридатних для життя місцевостях Канади, з часом зробили значний внесок в їх освоєння й розвиток, особливо сільського господарства. Прогрес у становищі колишніх наших співвітчизників та їхніх нащадків пов'язаний з прогресом самого канадського суспільства. Однак на шляху прогресу їм доводилось віч-на-віч стикатися з існуючою у

канадському суспільстві дискримінацією, зокрема при наймі на роботу, при отриманні фахової кваліфікації тощо. До речі, це стосується не лише українців, а й представників інших етнічних груп Канади. Скажімо, намагаючись уникнути дискримінації, багато канадців іноземного походження змушені були змінювати прізвища чи «канадізувати» свої. Непоодинокими такі ситуації були й в українському середовищі. Василь Пилипчук, наприклад, подав дві заяви з проханням зайняти одне й те ж робоче місце. Тільки першу заяву він підписав як Василь Пилипчук, а іншу — Вільям Філіпс. Роботу отримав за другою заявою, а робітник Михайло Савчук зумів влаштуватись на роботу лише як Майкл Сміт. Декілька разів Григорій Гошовський — канадець українського походження, — звертався за об'явою про працевлаштування, поки на одному із заводів йому відверто сказали: «А чому б вам не змінити прізвище».

В умовах асиміляційного впливу перед українською громадою Канади постійно стояла проблема збереження своєї етнічності, що виявляється, передусім, у мові, традиціях, культурі, психології. Попри всі об'єктивні й суб'єктивні перепони й очевидну необхідність оволодіння англійською мовою, вихідці з України та їхні нащадки плекали рідну українську мову. «Віримо, що оборона нашої мови, за яку наші предки впродовж століть проливали свою кров, це наш священний обов'язок... Ми дуже високо цінимо британський прапор і готові боронити його при кожному часі і при кожній нагоді, але б ми хотіли бачити пошану до нашої рідної мови». Це слова із резолюції з'їзду Української учительської організації, яка була прийнята ще 1909 року.

Іммігранти з України намагалися. у кожному своєму етнічному анклавові відкрити школу, де поряд з англійською мовою їхні діти могли б навчатися рідної, вивчати історію України, прилучатися до української культури. Найстарішим шкільним осередком була «Галичина» у Манітобі, яка почала діяти 1899 року. Кількість двомовних шкіл досить швидко зростала. Так, у 1915 році у провінції Манітоби їх налічувалось вже 120, Альберти — 130, Саскачевану — понад 200, Починаючи з 1905 року, відкриваються приватні щоденні школи

Здавалося, створюються; всі умови для плекання української мови. Та під тиском шовіністичних кіл, які хотіли бачити Канаду виключно англосовною, а вихідців з інших країн схожими на англосаксів, 30 січня 1916 року у Вінніпезі було прийнято рішення про заборону двомовної системи у провінції. 8 березня цього ж року подібна постанова була прийнята у Манітобі. На цей час лише у згаданій провінції налічувалось 1450 публічних шкіл, з них 1/5 — двомовні: українські, польські, німецькі тощо. Тобто 290 двомовних державних шкіл тільки у провінції Манітоби були закриті. Ліквідацію двомовного шкільництва

в Канаді етнічна громадськість сприйняла з болем та демонстраціями протесту. Відбувалися численні віча, наради, дискусії, на яких засуджувалась така політика уряду.

Після прийняття закону про ліквідацію двомовних шкіл єдиним шляхом до збереження рідної мови стало створення приватних двомовних шкіл, кількість яких, незважаючи на численні труднощі, постійно зростала. Велику роль у цьому процесі відіграли церква й Українські робітничі дома.

Зусиллями українців їхня рідна мова ще до прийняття закону про мови 1970 року, який стимулював двомовність у Канаді, з кінця 40-х років повільними й досить таки нелегкими кроками повертається до навчальних закладів. 1954 року Саскатунський університет запровадив викладання української мови, літератури, історії. Згодом це зробили Манітобський, Альбертський, Монреальський, Торонтський, Оттавський університети, університет в Британській Колумбії. За даними, наведеними у доповіді директора Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті Богдана Кравченка (I конгрес МАУ, 1990 р., м. Київ), нині українознавчі програми запроваджені в 12 університетах. Канадський вчений українського походження Борислав Білаш у своєму дослідженні про англійсько-українське шкільництво в державній системі провінції Манітоба, підбиваючи підсумки його розвитку в Канаді на початку 80-х років, стверджує, що «досягнуто значних зусиль» у цій галузі: «Маємо за собою десятки років наполегливої та неспокійної праці. Не скажу, що не можна було б досягти більше, але й те, що зараз маємо, а саме: українська мова в державних школах, починаючи від передшкілля до дванадцятої класи, українська мова з університетах, від першого року навчання до закінчення магістерії — це і є значні наші досяги. Однак, заспокоюватись на досягнутому не можна».

Дані перепису населення 1981 року свідчать, що 40,5 відсотка канадців українського походження володіють українською мовою (як мовою домашнього спілкування — 12,6 відсотка, тобто не такий вже малий відсоток, хоча порівняно із минулими десятиліттями він помітно зменшився. В 1941 році він становив 92,1 процента, в 1951 році — 79,6, в 1961 році — 64,4, в 1971 році — 48,9 процента. Власне, бачимо, що, незважаючи на величезні зусилля української громади, їй не вдається стримати асиміляційного впливу англійського чи франкомовного (у провінції Квебек) оточення.

Важливим осередком збереження української етнічності у Канаді тривалий час були, а подекуди й залишаються, робітничі дома, де працювали гуртки художньої самодіяльності й велась велика просвітницька робота. Ця традиція була започаткована ще у 1919 році, коли був споруджений перший

український робітничий дім у Вінніпезі. У 1940 році в Канаді вже налічувалось їх 108. При Товаристві український робітничо-фермерський дім (створений в 1918 році під назвою Стіваришення український робітничий дім, нині діє як Товариство об'єднаних українських канадців — ТОУК) лише в 1928 році, наприклад, працювали 56 драматичних гуртків, 76 мандолінових оркестрів, 60 бібліотек, 50 українських дитячих шкіл.

Ці гуртки виконували ще одну благородну місію — вони доносили українську пісню, танок, музику не лише до найширших мас українського населення Канади, а й до представників інших народів, які населяли цю країну й охоче відвідували концерти українців. З цією метою широко проводились поїздки гуртків самодіяльності по всій країні. Перевага надавалась тим місцевостям, де не було українських товариств, художніх колективів. Цій справі добре слугували й канадсько-українські фестивалі пісні, музики й танцю. Перший із них відбувся в липні 1939 року. Необхідно зазначити, що в Канаді такі фестивалі були започатковані саме українцями — до того часу жодна етнічна група чогось подібного не проводила. Того року до Торонто прибуло 1500 митців з різних міст і населених пунктів країни, які виступили перед десятитисячною аудиторією. Фестиваль пройшов з великим успіхом.

Це значно піднесло престиж українців. «То був триумф нашої культурно-мистецької діяльності»,— згадували вже через десятки років його учасники. Фестиваль 1939 року показав англосаксам й усім іншим етнічним групам Канади, який великий культурний внесок можуть зробити українці у скарбницю загальної канадської культури, якщо будуть створені кращі можливості для їхнього розвитку. Історія української етнічної групи свідчить про те, що канадське суспільство не завжди надавало такі можливості.

Певне згортання таких загальноканадських фестивалів зв'язане з фінансовими труднощами, а також, як на нашу думку, тут позначилися знову ж таки асиміляційні процеси. Представники молодшого покоління, які народилися в Канаді, не виявляють у масі своїй такої заінтересованості у збереженні української етнічності, як, скажімо, іммігранти чи представники перших поколінь, народжених у Канаді.

Оцінюючи зусилля української діаспори Канади, зазначимо: етнічно свідомою частиною на сучасному етапі має певні можливості для збереження україномовного середовища, культурної спадщини народу, з якого вона вийшла. Власне, це стосується всіх етнонаціональних груп. Маються на увазі ті можливості, яких надає різним групам і організаціям офіційна політика багатокультурності, прийнята канадським федеральним урядом у жовтні 1971 року. Згідно з цим курсом, вихідці з інших країн мають змогу здійснювати

двомовне навчання, створюються курси для вивчення однієї з державних мов Канади — англійської чи французької, стимулюється своєрідний етнокультурний розвиток кожної з груп країни. За цей час від федерального уряду надходили певні субсидії на видання книг про історію та сучасність етнічних груп Канади, частково фінансувалися етнічні фестивалі тощо. Завдяки політиці багатокультурності у провінції Альберта функціонує зараз Село-музей спадщини української культури, який у 1971 році був започаткований українською громадою.

Проте не потрібно міфологізувати ці можливості. Мав рацію Манолій Лупул, професор Альбертського університету, колишній директор Канадського інституту українських студій, коли у своєму виступі на міжнародній конференції у Львові (вересень 1990 р.) «Українці у зарубіжному світі» застерігав від ейфорічного зображення перспектив української етнічності в Канаді, навіть з огляду на її визнання й підтримку в рамках політики багатокультурності. Та й до самої ідеї політики необхідно підходити критично. Ось що з цього приводу говориться у спеціальному виданні «Будування майбутнього: канадські українці в ХХІ столітті. План дії. Звіт централі Комітету українців Канади від Комітету сприяння розвитку української спільноти степових провінцій» (Едмонтон, 1986): «Федеральна політика багатокультурності нині не визнає, що кожна етнокультурна спільнота в Канаді повинна мати доступ до урядових установ і програм, які підтримують культуру, мистецтво, освіту, заботи спілкування та розвитку спільноти. Державні установи та програми залишилися закритими для розвитку етнокультурних меншостей». Щодо української громади, то вона отримала 7,7 відсотка загального субсидійного фонду (10 мільйонів доларів), на який могли розраховувати етнічні групи в 1983—1988 роках через сектор багатокультурності.

Оглядаючи столітню історію вихідців з України та їхніх нащадків у Канаді, можна зробити висновок, що на шляху до сьогоденного свого статусу їм довелося подолати чимало перешкод. Одні, особливо на початку масової їх імміграції до Канади, були закономірним явищем й виникали в результаті відсталості селянських мас, яким непросто було адаптуватися в новому, більш цивілізованому суспільстві. Інші створювалися офіційною політикою, котра час від часу зводила штучні бар'єри на шляху інтеграції іммігрантів у канадське суспільство, інші породжувала практика міжетнічних відносин, спілкування представників різних народів з різним рівнем етнокультурного й соціально-економічного розвитку, з відмінним менталітетом. Не так легко, як може здатися, підтримувати й розвивати свою етнічність українським канадцам

сьогодні, коли начебто цьому сприяє офіційна політика канадського уряду й поглиблюються зв'язки із землею батьків — Україною. Річ у тім, що попри всі спалахи зацікавленості етнічністю й потяг до збереження культурної своєрідності, надто могутній природний асиміляційний вплив. До того ж, постійно зменшується частка саме вихідців з України, які складають ядро змагань за збереження елементів культури й побуту українського народу на канадській землі, втрачається українська мова. На цьому тлі ми бачимо гігантські зусилля, які робить українська спільнота, щоб підтримати свою етнічність. Український народ має зробити все, щоб підтримати їх, бо українська діаспора — це один із багатьох містків, через котрі Україна входить у міжнародне співтовариство.

*Опубліковано: Комуніст України. – 1991. – № 6. –
С. 59-65.*

УКРАЇНСЬКІ КАНАДЦІ: ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

(у співавторстві з О. Ковальчук)

Серед великої кількості термінів, які вживаються щодо вихідців з України та їхніх нащадків у Канаді, ми спинимося на винесеному в назву цієї публікації. Він, на нашу думку, науково найбільш визначений і у повному обсязі відтворює сутність феномена. Його достовірність, що підкреслюється в зарубіжній етнологічній науці¹, полягає у відтворенні двох аспектів явища — етнологічного й політичного. Тобто — це канадці (громадяни, мешканці Канади), етнічне походження котрих зв'язане з Україною. Воно може мати безпосередній зв'язок з Україною (тут народилися) й бути опосередкованим (вони народжені в Канаді є і представниками другого й наступних поколінь). Важливо й те, що цей термін дає нам змогу об'єднати тих, хто етнічно усвідомлює себе українцем, і тих, хто таким себе не вважає.

Що ж до інших назв (канадці українського походження, українська імміграція, українська етнічна група, українська діаспора тощо), то ми вважаємо, що вони можуть вживатися в тому чи іншому контексті.

Дослідники української еміграції встановили, що першим іммігрантом на американському континенті був Агапій Гончаренко, котрий прибув до Сполучених Штатів у 1865 р. Через дванадцять років у США з'явилася перша група закарпатських селян. Згідно із відомими нині архівними джерелами, перші загони поселенців оселилися в Канаді в 1891 р. Хоча можна припустити, що вихідці з України могли приїхати і раніше: шукаючи вільні землі, придатні для занять сільським господарством, вони могли мігрувати туди із сусідніх США.

У даній статті спробуємо проаналізувати рівень соціально-демографічної інтеграції українських канадців, якого вони досягли за століття перебування на канадській землі. У етнологічній науці розроблена система критеріїв оцінки соціально-демографічної ситуації тієї чи іншої етнічної групи у поліетнічному суспільстві². Серед них найважливішими є група демографічних (міграція, вік, народжуваність), освітніх (рівень загальної й спеціальної освіти), економічних показників (зайнятість, прибутки), за якими можна визначити місце українських канадців у соціально-економічному житті Канади.

Для аналізу особливостей інтеграції в соціально-демографічну структуру канадського суспільства необхідно з'ясувати, так би мовити, їхні стартові можливості. Тому спочатку ми звернімося до причин й мотивів еміграції українців за океан, витоків формування української етнічної групи у Канаді.

Масову еміграцію з українських земель до Північної Америки з радянській і зарубіжній історіографії прийнято ділити на три фази чи хвилі: 1) останнє десятиліття XIX ст. — до початку першої світової війни; 2) початок 20-х років XX ст. — до завершення другої світової війни; 3) післявоєнна еміграція.

Кожна з них має свої особливості, зумовлені соціально-економічною ситуацією країни еміграції і країни імміграції, соціальним статусом тих, хто емігрував. За своїми масштабами перша була найбільш масовою: скажімо, за період з 1896 по 1914 рр. до Канади переселилися 170 тис. українців³. Переважну більшість з них становили бідні селяни з Галичини, Буковини й Закарпаття. «Сила економічної руїни та економічних потреб», за висловом І. Франка, підштовхувала в еміграцію наприкінці XIX — на початку XX ст. тисячі безземельних, безробітних, голодних й безправних західноукраїнських селян. Тоді з кожних 100 емігрантів 95 були вихідцями звідти. Спочатку це була сезонна еміграція до Німеччини, Франції, інших європейських країн, а потім постійна — до Сполучених Штатів Америки і Канади.

Через соціальний склад імміграція першої хвилі дістала назву трудової. Однак традиційно механічний поділ іммігрантів та їхніх нащадків у Канаді на трудову й нетрудову, на наш погляд, не досить вдалий. Слушну думку з цього приводу висловив відомий вчений із США, українець за походженням, В. Маркус на міжнародній конференції у Львові «Українці у зарубіжному світі» (6—7 вересня 1990 р.). Він підкреслив, що нинішня українська громада як у Сполучених Штатах, так і Канаді — це на 99 відсотків трудові верстви американського чи канадського суспільств.

Аналізуючи причини масової еміграції за океан наприкінці XIX ст., вітчизняні й зарубіжні дослідники підкреслюють, що серед основних були загальна економічна відсталість західноукраїнських земель, політичне й

національне безправ'я, жорстока експлуатація. Переважна більшість селян Галичини (майже 80%) була малоземельною; на Буковині 16% селян узагалі не мали земельних наділів; 42% — володіли до 2 і 25% — до 3 га. Загалом їм належало всього до чверті всієї орної землі. Із джерел відомо, що 9—10 тис. дрібних селянських господарств Буковини щорічно змушені були розпродавати своє майно, щоб сплатити борги. Наприклад, серед емігрантів Галичини, які покинули свою Батьківщину у 1909 р., було понад 50% селян, 13% поденників, 20% осіб (жінки, діти) без занять і всього лише трохи більш як 1% — кваліфіковані робітники⁴. Сучасні канадські дослідники української імміграції зазначають, що більшість переселенців з українських земель, які прибули до Канади до 1905 р., була селянами. Багато хто з них був неписьменним і за канадськими стандартами — бідним⁵. Учені, зокрема, інформують про те, що офіційні власті Канади спочатку практично не звертали на них увагу й не покладали якихось особливих надій (у контексті освоєння Канади). Таке їх сприйняття було наслідком неадекватного стереотипу українця, який сформувався в офіційних колах та серед англосаксів, — забитого, ні на що, окрім чорної праці, не здатного селянина. З часом цей стереотип, звичайно, зазнав значних змін.

Власне, імміграція кінця XIX — початку XX ст. стала основою формування української етнічної групи Канади. Цьому процесові сприяло створення однорідних поселень в канадських провінціях Альберта, Саскачеван, Манітоба. В них до 1921 р. було зосереджено 90,1% від загальної кількості українців⁶. Ще в неповністю освоєних провінціях

Канади західноукраїнський трудівник мав можливість займатися звичною й улюбленою для нього сільськогосподарською працею. Разом з тим українці селилися і в містах, і на їх околицях, влаштовувалися на роботу на шахти, лісопереробні заводи, транспорт тощо, зокрема в провінціях Онтаріо й Квебек. Тобто, розселення іммігрантів визначалося можливостями їхнього працевлаштування та професійною підготовкою.

В рамках створених етнічних поселень переселенці зберегли свою національну своєрідність, культурні й побутові особливості, тобто те, що зв'язувало їх з рідною землею. Таке прагнення виявилось передусім у назві місць масового проживання українців. Нині в Канаді існує близько 180 поселень, поштових відділень, залізничних станцій, які мають українські назви. Їх можна розділити на географічні — Україна (в Канаді є три такі поселення), Київ, Галич, Полтава, Тернопіль, Коломия, Карпати, Дніпро, Дністер, Збруч, Прут і т. п.; історичні (більшість з них узято з часів Запорізької Січі й Гайдамаччини) — Січ, Козак, Хмельницький, Сірко, Гонта тощо; ряд шкіл, де

вивчається українська мова, названо іменами видатних діячів української літератури й культури — Тараса Шевченка, Миколи Лисенка, Івана Франка (у Манітобі, Саскачевані та Альберті). На карті Канади є такі поселення, як Воля, Свобода, Правда, Згода, Слава, Мирнам (тобто «мир нам». — Авт.), Зоря та ін.⁷

Варто зазначити, що спочатку українські іммігранти селилися дещо відособлено й жили трохи замкнено. Певна замкнутість зберігалася довгий час. І не лише тому, що, як писалося в нашій науковій літературі, вони не знали мову й прагнули організаційно та в етнокультурному плані побудувати життя, яке нагадувало б їм Батьківщину. Ця особливість, за словами канадського дослідника Дж. Лера, відбивала їхню чітко визначену соціально-економічну позицію в канадському суспільстві⁸, тобто вони перебували на найнижчих щабелях його соціальної ієрархії.

В перші десятиліття перебування вихідців з України в Канаді виникали різного роду етнічні організації, які ставали центрами консолідації іммігрантів. Першою й найбільш простою формою організованого-життя українців на американському континенті була церква. Даючи оцінку її ролі в громадсько-політичному житті цієї, за М. Настасівським, «...найпростішої, найзрозумілішої і перш необхідної форми організації»⁹, варто врахувати, що основна маса іммігрантів кінця ХІХ—початку ХХ ст. була неписьменною, знаходилася під впливом релігії. Тому церква стала для них символом і осередком їхньої національної єдності, згуртованості в новому оточенні як єдиний виразник тих культурних надбань, які їх зв'язували з Батьківщиною. «Своя національна парафія, богослужіння рідною мовою, священник-одновірець і, як правило, земляк,— підкреслює радянська дослідниця А. Кислова,— все це повинно було підтримати ілюзію зв'язку з покинутою батьківщиною», а разом з тим «зміцнити надію — коли-небудь знайти щастя й благополуччя в країні «рівних можливостей»¹⁰. Власне, церква й нині залишається вагомим символом і джерелом збереження української етнічності в Канаді. І це, незважаючи на те, що вже з кінця ХІХ — початку ХХ ст. там з'являється й багато інших соціальних інституцій (товариства взаємодопомоги, жіночі й молодіжні організації, професіональні товариства і т. ін.).

Якщо церква виконувала роль ідеологічного фактора у формуванні української етнічної групи, то товариства взаємодопомоги (особливо на перших стадіях адаптації іммігрантів у новому середовищі) виступали «фундаторами» матеріальних основ останньої. Їх головне завдання полягало в тому, щоб подати новоприбулим матеріальну допомогу, зорієнтуватися в незвичному оточенні, сприяти здобуттю загальної чи професійної освіти.

Таблиця 1

Роки	1921	1931	1941	1951	1961	1971	1981
Кількість канадців українського походження (в тис.)	107	225	306	395	473,3	580,3	529,6
% до всього населення країни	1,2	2,2	2,7	2,8	2,6	2,7	2,2

За кількістю переселенців дві наступні хвилі масової еміграції значно поступаються першій. До Канади переселилися близько 100 тис. чол.: понад 60 тис. — під час другої хвилі (1925—1930 рр.)¹¹, до середини 1950-х років до країни прибули 35—40 тис. українців, а під час третьої — головним чином з таборів для «переміщених осіб»¹² — близько 9% українського населення Канади. Основна їх частина оселилася в міських індустріальних центрах провінцій Онтаріо та Квебек¹³. Власне, ця маса людей, яку в канадській літературі з повним правом називають «недобровільною імміграцією»¹⁴, в основному завершила формування української етнічної групи. Імміграція в наступні роки (1961—1981 рр.) — а це трохи більше 9 тис. чол.¹⁵ — не мала вирішального впливу на її кількісне збільшення. До речі, за досить тривалий період української імміграції до Канади (1896—1988 рр.) до цієї країни приїхали 270 тис. вихідців з України¹⁶.

Згідно з даними останнього перепису населення Канади (1981 р.) в ній проживає 529,5 тис. канадців українського походження, що становить 2,2% від загальної кількості мешканців. Щоправда, є й інша цифра — понад 754 тис. чол. Якщо перша включає в себе тих, у кого етнічне походження зв'язане лише з Україною, тобто вихідців з України та їхніх нащадків, то друга — і тих, хто народився від змішаних, шлюбів. Існують й інші підрахунки. В нашій інтерпретації цифрового матеріалу використовуються дані, що стосуються канадців, за етнічним-походженням пов'язаних лише з Україною. Такий вибір пояснюється тим, що вони більш точно відтворюють тенденції, характерні для української етнічної групи.

Протягом шести десятиліть (1921 —1981 рр.) динаміка кількості канадців українського походження має такий вигляд (див. таблицю 1).

Ці цифри свідчать про те, що найбільший приріст населення в українській групі припадає на 1921 —1931 рр. — 110%/ Потім ці темпи помітно знижуються і в середньому становлять 19,7 відсотків. Проте в 1921 —1951 рр. її чисельність збільшувалася швидше, ніж жителів країни в цілому: відповідно

75% і 37,3%. Починаючи з 1950-х років, спостерігається інша картина (16,5% і 23,2%). Зменшення масштабу приросту багато в чому пояснюється тим, що із середини 50-х років, коли масовий виїзд українців практично припиняється, число представників української групи зростало в основному за рахунок природного приросту. Відзначимо, що рівень народжуваності в ній невисокий. В усякому разі до початку 1970-х років діти у віці до 4 років становили всього 7% населення — практично це найнижчий показник серед етнонаціональних груп Канади¹⁷.

Певне збільшення її кількісного складу в 80-ті роки відбувалося ще й внаслідок того, що під час перепису 1971 р. урахувалися не лише місце народження, а й материнська (рідна) мова, етнічне походження опитуваного чи його батьків до прибуття в Канаду. До речі, до перепису 1931 р. кількість канадців українського походження, які побачили світ у цій країні, вперше перевищило число тих, що народилися за її межами. Серед останніх переважно більшість становили безпосередні вихідці з України. У 1931 р. їх було 57%, у 1941 — 65,2%, 1951 — 69,6%, 1961 — 76,7%, 1971 - 81,7%, а в 1981 р. — 87,5%¹⁸. Ця тенденція, без сумніву, зберігатиметься й у майбутньому, оскільки нинішня еміграція з України є незначною. Щоправда, застосування закону про виїзд з СРСР та в'їзд в СРСР на практиці може дещо змінити співвідношення осіб українського походження, які народилися в Канаді та за її кордонами. Не виключена можливість інтенсифікації процесу возз'єднання сімей, міграції висококваліфікованої робочої сили з України. Всі ці обставини, як і зростання престижу України на міжнародній арені, а разом з тим і української етнічності в Канаді, можуть привести до збільшення загальної кількості української етнічної групи. Можна передбачити, що деяка частина нових іммігрантів включиться (в усякому разі на початковій стадії інтеграції в нове для них суспільство) в її діяльність. Але в будь-якому випадку передбачуваний «прилив» не зможе радикальним чином змінити демографічну ситуацію — в ній частка вихідців з України, безумовно, буде зменшуватися.

Серед індексів, які визначають рівень демографічної інтеграції (а, зрештою, й соціальної), велике значення має вікова структура української етнічної групи. Скажімо, співвідношення — на користь представників тих поколінь, які народилися в Канаді, — дає підстави поміркувати над передумовами, що її стимулюють. До таких висновків спонукають й існування незначного за кількістю прошарку людей молодого віку та невисока народжуваність. Вікова структура групи (згідно з даними 1981 р.) була такою: до 14 років — 13,5%, до 24 — 16,5%, до 44 — 29,8%, до 59 — 21,1%, понад 60 — 20%¹⁹. Це дозволяє нам установити певну закономірність: за останні два

десятиліття збільшилася частина самодіяльного населення й зменшилася (в результаті зниження рівня народжуваності) група до 14 років. Тому вірогідно, що збережеться тенденція до зниження її частки в складі населення Канади, яка сьогодні становить, як ми зазначали вище, 2,2%. Хоча на тлі етнічного ренесансу в українській групі й певної інтенсифікації еміграційних процесів на Україні, можливе й деяке абсолютне її зростання. Однак воно, на наш погляд, не зможе компенсувати відмінність між темпами приросту всього населення Канади та української етнічної групи,

Що ж до спрямованості й інтенсивності цих процесів у середовищі канадців українського походження, то вони, здійснюючись у рамках загальних для Канади закономірностей, разом з тим зберігають деякі властиві лише їм особливості. Вище підкреслювалося, що через свій соціальний склад селяни — вихідці з України (першої і другої хвиль імміграції), як правило, селилися у сільській місцевості. Зокрема, в центральних та західних провінціях, переважно сільськогосподарських, до початку другої світової війни проживало 80% іммігрантів з України. В період між першою і другою світовими війнами ті ж тенденції розселення українських іммігрантів в основному не змінювалися: із 67578 іммігрантів понад 60% розмістилося в Манітобі, 14% — в Альберті, близько 12% - у Саскачевані, 9,5% — в Онтаріо²⁰. В часи другої світової війни та після неї значна частина українських робітників і фермерів із Західної Канади мігрувала в її східні провінції і головним чином осіла у великих індустріальних центрах. Ті, що прибували після другої світової війни, залишилися в Онтаріо (47%) та в Квебеку (21%). На частку трьох степових провінцій (Манітоба, Саскачеван, Альберта) припадало близько третини іммігрантів цього періоду²¹.

Міграція осіб українського походження на схід була пов'язана з швидким розвитком промислового виробництва, головні центри якого знаходилися саме там. Якщо в 1941 р. у двох східних провінціях — Онтаріо і Манітоба — проживали 56 тис. чол., то в 1961 р. їх уже налічувалося 150 тис, а ще через десять років — 180 тис.²² У 1950-ті роки спостерігається помітна міграція українського населення на північ та в західну провінцію Британська Колумбія. Нині особи українського походження є в усіх провінціях Канади: Атлантичні провінції — близько 3 тис; Квебек — 14,6 тис, Онтаріо — 140 тис, Манітоба — десь 100 тис, Саскачеван—близько 77 тис, Альберта—137 тис, Британська Колумбія — 60 тис., Північні території — понад 1000 чол.²³

Таким чином, згідно з переписом 1981 р., в Альберті було 26% усіх канадців українського походження, Онтаріо — 25%, Манітобі — 19%, Саскачевані — 14,5, Британській Колумбії — 12% (Квебек — близько 3%,

Атлантичні провінції — 0,5%)²⁴. Висновок тут однозначний: відбулася досить відчутна територіальна деконцентрація осіб українського походження. Разом з тим вона стимулює асиміляційні процеси в їхньому середовищі.

Для українського населення Канади, особливо у повоєнний час, були характерні досить високі темпи урбанізації: якщо в 1941 р. лише 33,9% проживали в містах (а коли згадаємо 1931 р., то ця цифра буде надзвичайно малою — усього 29%), то в 1961 р. цей показник дорівнював 65,2%, а у 1981 — понад 76%²⁵. Нині найбільшу кількість українців сконцентровано в таких містах, як Едмонтон (63,1 тис), Вінніпег (58,9 тис), Торонто (50,7 тис), Ванкувер (29,3 тис), Калгарі (18 тис.)²⁶. Вінніпег, який із самого початку поселення вважався столицею українських канадців, сьогодні втратив цю роль (нею став Едмонтон). Це відбулося не лише тому, що Едмонтон за кількістю осіб українського походження перевершує Вінніпег. Саме в цьому місті активізували свою діяльність їхні організації. Це особливо стосується Канадського інституту українських студій (КІУС), який став визначним центром досліджень з україністики у сучасному світі. Першим його директором був відомий іммігрантознавець, професор Альбертського університету Манолій Лупул. Нині цю установу очолює професор Богдан Кравченко.

Наведені вище дані дають підстави плекати певні надії щодо збереження української етнічності в Канаді. Справа в тому, що найбільш оптимальні умови для її підтримки й розвитку, безумовно, зберігаються у місцях значної концентрації осіб українського походження. Історичними джерелами української етнічності є провінції Онтаріо, Альберта, Саскачеван, Манітоба й перелічені канадські міста — традиційні місця поселення вихідців з України та їхніх нащадків. Щоправда, потрібно враховувати й інший фактор — у містах асиміляційні тенденції виявляються більш інтенсивно й активно. Тому і період трансформації — від іммігрантів до етників — там значно менший. Велику асимілятивну силу має стандартизована (національно чи етнічно недиференційована) масова культура міста.

Міграція українського населення Канади, зокрема його переміщення із сільських районів у міські, та високі темпи урбанізації викликають відчутні зміни у професійній зайнятості, перерозподілі робочої сили між промисловим і сільськогосподарським виробництвом, а також в освітньому статусі. Все це, у свою чергу, відбивається на соціально-економічному становищі осіб українського походження в канадському суспільстві.

У вітчизняній й особливо зарубіжній літературі, присвяченій їм, можна відшукати безліч доказів того, що стартові можливості вихідців з України (для їх переважної більшості) були вкрай несприятливими. Однак у цьому контексті

варто було б з'ясувати одну важливу для нас обставину. З вітчизняної літератури про українську імміграцію в Канаді—досить таки незначної—впливає, що українці прибували до неї практично без будь-яких засобів до існування. Зрештою, про бідність переселенців з України пишуть у своїх дослідженнях і канадські автори. Але, на нашу думку, абсолютизація цього факту, особливо в публіцистичному жанрі, сприяла формуванню неадекватного стереотипу українця, що приїжджав до Канади. В той же час з'являється чимало свідчень, що серед іммігрантів, принаймні тих, хто їхав до Західної Канади, були й непогано, за мірками того часу, забезпечені грошми. Про це, зокрема, писали у своїх працях іммігрантознавець Й. Олесків «Про еміграцію» (1895 р.), а також Дж. Лер та Д. Муді. Скажімо, із 172 сімей українських переселенців, які в травні 1899 р. прибули до Страткона (нині — Едмонтон), 20 мали понад 300 доларів, шістьдесят— від 50 до 100, лише тридцять вісім — менш як 50 доларів тощо. Кілька родин перебували в такому стані, що перекладачі (а вони працювали від уряду) змушені були купувати для них хліб і молоко²⁷.

Ця обставина дає нам можливість зробити два узагальнення: 1) стартові можливості, з огляду на матеріальне становище українських іммігрантів, у них були різні; 2) вже з перших кроків життя на новому континенті створювалися умови для соціального розшарування переселенців з України. Одні з них відразу ж потрапляли у скрутне становище, інші ж (за нашими підрахунками, це незначна кількість) мали кращі перспективи для соціальної мобільності²⁸. Щоправда, остання обставина виявилася важливою не для всіх. З часом певні матеріальні заощадження витрачалися на влаштування в новому оточенні, зокрема, освоєння не завжди придатних для обробітку земель.

Зазначені моменти варто мати на увазі, щоб відтворити реальну картину особливостей соціального становища українських переселенців у Канаді, їхнього пристосування до умов канадського суспільства (а зовсім не для того, щоб повністю заперечувати сформований стереотип

іммігранта). Адже у своїй масі переселенці з України потрапляли не в дуже сприятливі умови. Стереотип «нужденного українця» не розвіювався, а, за словами Дж. Лера, утверджувався у свідомості оточуючих його людей²⁹, що довгий час відповідало дійсному стану речей. Цікаво, що канадські дослідники, наприклад, Дж. Лер, на підтвердження думки про існування саме цього стереотипу наводили факт про те, що агенти по розселенню направляли українців у місцевості, де концентрувалися представники так званих «нужденних груп». Таке їхнє становище передбачало подання допомоги від держави, яка, на жаль, далеко не завжди надходила³⁰.

Таблиця 2

Сфера зайнятості	Кількість працівників		
	1961р.	1971 р.	1981 р.
Сільське господарство	40.053	29.910	22.260
Лісове господарство	1.324	1.350	1.940
Промисловість	36.795	46.175	45.660
Вугледобувна, нафтопереробна промисловість	4.109	5.540	7.940
Будівництво	11.003	15.295	20.870
Транспорт	19.337	23.545	29.300
Торгівля	26.194	38.125	51.080
Сфера обслуговування	39.040	60.425	81.515

У повоєнний час, особливо в 60-ті — 70-ті роки, в українській етнічній групі відбувалися помітні зрушення, які свідчили про поліпшення їхнього соціального статусу в канадському суспільстві. Найбільш відчутні зміни сталися у сфері зайнятості. В період першої і другої хвиль імміграції переважна частина іммігрантів з України вливалася у сільське господарство, менша — йшла в промисловість, займаючись некваліфікованою працею. В містах осіло всього 15% усіх іммігрантів першої хвилі (а до початку другої світової війни урбанізувалося понад 30%)³¹. У післявоєнний період ситуація суттєво змінюється: постійно збільшується кількість зайнятих у промисловості (зокрема, кваліфікованих робітників), у сфері обслуговування й торгівлі. Натомість зменшується чисельність працюючих у різних галузях сільського господарства. Про динаміку цих змін у системі зайнятості канадців українського походження за період з 1961 по 1981 рр. у головних сферах господарства Канади свідчать дані табл. 2, підготовленої на основі матеріалів перепису населення країни в 1961, 1971 та 1981 рр.

Помітні зміни в українській етнічній групі торкнулися й роду зайнятості її представників: значно збільшилася кількість тих, хто працює в апараті управління (з 1971 по 1981 рр. — майже на 30%), осіб з вищою освітою (на 45%), службовців (на 35%). Число фермерів у 1981 р. "залишилося практично на рівні 1971 р."³². Усі перелічені вище зміни наближають структуру зайнятості канадців українського походження до аналогічної структури, властивої країні в цілому. Це, головним чином, є характерним для сектора економіки, в якому зосереджено основну масу малокваліфікованої робочої сили, за винятком

сільського та лісового господарства й рибальства³³. Проте різниця ще зберігається (часом досить таки відчутна), коли йдеться про представництво вихідців з української етнічної групи та з Британських островів, панівної в Канаді етнічної спільності, в окремих видах діяльності. Скажімо, британці краще представлені у високооплачуваних сферах й менше — у неprestижних і тих, де праця винагороджується недостатньо високо. Про це, зокрема, свідчать дані табл. 3.

Таблиця 3

Види діяльності	Етнічне походження	
	канадці британського походження (%)	канадці українського походження (%)
Спеціалісти з вищою спеціальною освітою	9,3	5,8
Управлінський апарат	12,1	7,1
Службовці	8,2	5,7
Сфера обслуговування	9,2	7,3
Транспорт	8,0	6,4
Робітники та ремісники	30,1	36,5
Фермери	10,8	23,0
Інші	12,3	8,2

Позитивні зміни у структурі зайнятості осіб українського походження — їх наслідком є поліпшення соціального статусу у суспільстві — тісно пов'язані з рівнем освіти. Із малограмотної, якою українська етнічна група була на початковій стадії свого формування, вона перетворилася в таку, що має у своєму середовищі достатньо високу частину громадян з університетською освітою, тих, хто закінчив коледж й працюють в місцях, де потрібні висока кваліфікація й спеціальні знання. Зокрема, понад 10 тис. українців мають спеціальну освіту у галузі природничих наук, 4 тис. — соціальних наук. Близько 12 тис. пов'язали свою долю з медициною, 13 тис. — освітою. Понад 3 тис. це — творча інтелігенція³⁴. Згідно з даними останнього перепису населення Канади, з 459,5 тис. осіб українського походження у віці понад шістьдесят років 105,8 тис. закінчили 8 класів, 67,8 тис. — 10, 106,7 тис. — 13, 80,7 тис. — коледжі, 35,5 тис. — університети³⁵. В той же час близько 14 тис. чол. не мали освіти. Це, головним чином, представники стар» тої вікової групи, безпосередньо вихідці з України, які емігрували у зрілих літах.

Достатньо високий освітній рівень забезпечує ефективну соціальну

мобільність, одним з важливих індексів якої є рівень прибутків. Якщо до 70-х років останній в українців був нижчим (3657 дол. на людину), ніж у середньому по країні (3834 дол.), то на початок 80-х років співвідношення змінилося на користь осіб українського походження. Прибутки на душу населення в Канаді за вказаний період становили 11 038' дол., а в українській етнічній групі — 11 938. При їхньому загальному зростанні протягом 1971—1981 рр. у канадців (18,8% щороку), в українців ці темпи були вищими — 22,6%³⁶.

Таблиця 4

Індекси	Загальна кількість (%)	Тип сім'ї			
		I	II	III	IV
Характер розселення:					
місто	75,5	69,0	72,8	76,2	80,9
село	24,5	31,0	27,2	23,8	19,1
Рівень освіти подружжя					
0-4 класи	8,1	19,6	2,6	7,8	2,0
5-13 класів	84,4	74,6	70,6	84,0	89,2
коледж	7,5	5,8	6,7	8,2	8,9
середній рівень	10,2	7,3	10,3	10,3	10,8
Середні прибутки сім'ї	8851	7221	8911	8711	9651
Зайнятість голови сім'ї:					
управлінський апарат, худ. інтелігенція і т. д.	14,6	9,5	16,1	14,7	37,0
білі комірці	26,9	22,1	22,1	34,9	29,3
приватне підприємство	14,2	23,3	16,1	12,4	8,6
сині комірці	44,3	45,2	45,6	38,1	45,1

Про певні особливості соціальної мобільності останніх свідчать дані табл. 4. В її основу покладено чотири типи сімей: I, чоловік і жінка українського

походження; II, чоловік українського, жінка іншого етнічного походження; III, жінка українського, чоловік іншого; IV тип з урахуванням мовного фактора. В родинях цього типу обидва не володіють українською мовою. З більш як 204 тис. сімей українських канадців перший тип становить 30,2%, другий — 15%, третій — 12%, четвертий — 42,5%³⁷.

Головною особливістю процесів соціальної інтеграції, як видно з таблиці, є те, що найбільш інтенсивно вони відбуваються серед представників четвертого типу, власне тих, хто народився в Канаді.

Таким чином, аналіз демографічної ситуації й соціальної мобільності дає можливість зробити деякі висновки. Дані, які наводилися вище, однозначно свідчать про те, що соціальний статус українських канадців динамічно поліпшується. Такий позитивний розвиток (у порівнянні з їх соціально-економічним становищем до переселення в Канаду) відбувся внаслідок більш сприятливих умов у країні поселення й їхньої напруженої праці. Відомо, що українські іммігранти першої хвилі, що селилися в необжитих, здавалося б, непридатних для життя місцевостях Канади, з часом внесли значний вклад в їх освоєння, особливо в галузі сільського господарства. Прогрес у становищі осіб українського походження був пов'язаний з еволюцією самого канадського суспільства. Ця обставина є базовою при визначенні можливостей їх соціально-демографічної інтеграції.

Але ми не можемо забувати й того, що впродовж свого перебування на канадській землі вихідці з України й певною мірою їхні нащадки вели постійну боротьбу за завоювання гідного місця в суспільстві проживання. Разом з представниками інших національностей вони брали активну участь у страйках, особливо на початку нинішнього століття, були серед ініціаторів створення професійних спілок, «голодних походів» фермерів у 30-ті роки.

З плином часу, в процесі демократизації канадського суспільства питання соціальної боротьби не стояли так гостро, як на перших порах адаптації українських іммігрантів у Канаді. Інтегруючись у канадське суспільство, вихідці з України, а ще більше — їхні нащадки, долаючи труднощі на цьому шляху, скористалися тими можливостями, які воно їм надало. Про це, зокрема, свідчать показники соціально-економічного становища представників української громади, за котрими вони не поступаються іншим етнічним групам європейського походження.

Одержано 13.03.91.

Примітки

¹ Conzen K., Gerber D., Morawska E., Pozzetta G., Vecoli R. The invention of ethnicity: a perspective from the USA // *Altreitalia*.— 1990,— April— P. 37.

² V r i e s J. Statistical indicators of ethno-cultural community integration in Canadian Society. — Ottawa : Center for Research on Ethnic Minorities, 1986.— P. 8—16.

³ Prokop P., Narasym M. Sago M. Change and Challenge in the Ukrainian ethnic group, — Canada, 1967.— P. 23.

⁴ Шлепаков А. М. Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX —початок XX ст.).—К., 1960,—С. 14, 23, 18.

⁵ Lehr J. C. Government perceptions of Ukrainian immigrants to Western Canada, 1896—1902 // *Canadian Ethnic Studies*. 1987.—Vol. XIX.—N 2.—P. 4.

⁶ Тесля І., Юзик П. Українці в Канаді — їх розвиток і досягнення.— Мюнхен, 1968.- С. 18.

⁷ Кравчук П. Українці в Канаді.—К., 1981—С 141—142.

⁸ Lehr J. C. Op. cit— P. 10.

⁹ Настасівський М. Українська еміграція в Сполучених Державах.— Нью-Йорк, 1934.—С 15.

¹⁰ Кислова А. А. Религия в формировании американской нации.— Национальные процессы в США — М., 1973.—С. 394.

¹¹ Petryshyn W. R. The Ukrainian Canadians in social transition // *Ukrainian. Canadians, Multiculturalism and Separatism. An Assessment*— Edmonton : The University of Alberta Press, 1978.— P. 76.

¹² Luciuk L. Y. Unintended consequences in refugee resettlements: Post-war Ukrainian refugee immigration to Canada // *International Migration Review*.— 1986.—Vol. XX.—N 2.—P. 477.

¹³ Luciuk L. Trouble all around. Ukrainian Canadians and their encounter with the Ukrainian refugees of Europe, 1943—1951 // *Canadian Ethnic Studies* — 1989 — Vol. XXL—N 3.—P. 51.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ *Ukrainian Canadians and the 1981 Canada census* (ed. William Darcovich).— Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1988.— P. 85.

¹⁶ Luciuk L, Kordan B. *Creating a landscape. A geography of Ukrainians in Canada*.—Toronto : University of Toronto Press, 1988.—Map 2.

¹⁷ *Two nations, many cultures. Ethnic groups in Canada*. Scarborough: Prentice Hall, 1979.—P. 389.

- ¹⁸ Petryshyn W. R. Op. cit.—P. 78; Ukrainian Canadians and the 1981 Canada census.— P. 85.
- ¹⁹ Ukrainian Canadians and the 1981 Canada census.— P. 15.
- ²⁰ Luciuk L., Kordan B. Op. cit.— Map 2.
- ²¹ Ibid.
- ²² Тесля І. Українці в Канаді в 1971 році // Український самостійник.— 1974.— № 5.— С 38; W a n g e n h e i m E. D. Problems of research of Ukrainians in Eastern Canada // Slavs in Canada,— Edmonton, 1966,— P. 44.
- ²³ Ukrainian Canadians and the 1981 Canada census,—P. 7—8.
- ²⁴ Luciuk L., Kordan B. Op. cit.—Map 7.
- ²⁵ Ukrainian Canadians and the 1981 Canada census,—P. 26.
- ²⁶ Ibid.—P. 10.
- ²⁷ Lehr J. C, Moodie D. W. The polemics of pioneer settlement Ukrainian immigration and the Winnipeg press // Canadian Ethnic Studies.—1980.—Vol. XII.— N 4.—P. 88—101.
- ²⁸ Kaye V. J. Early Ukrainian settlements in Canada, 1895—1900.— Toronto, 1964.—P. 322—346.
- ²⁹ L e h r J. C. Op. cit.— P. 6.
- ³⁰ Див., наприклад: Кравчук П. Тяжкі роки.—Торонто, 1968.—С. 45—46
- ³¹ Petryshyn W. R. Op. cit.— P. 76.
- ³² Ukrainian Canadians and the 1981 Canada census.—P. 63—73.
- ³³ Luciuk L., Kordan B. Op. cit.— Map 7.
- ³⁴ Ukrainian Canadians and the 1981 Canada census.— P. 68—69.
- ³⁵ Ibid.—P. 41.
- ³⁶ Ibid.—P. 80—81.
- ³⁷ Wolowyna O. The effects of intermarriage on bilingual education among Ukrainian Canadians // Osvita. Ukrainian bilingual education.— Edmonton: University of Alberta, 1985.—P. 200.

*Опубліковано: Український історичний журнал. –
1991. – № 8. – С. 64-75.*

УКРАЇНСЬКІ КАНАДЦІ: СТОРІНКИ СТОЛІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

(у співавторстві з О. Ковальчук)

Перші українці на канадській землі зареєстровані у вересні 1891 року. Ця дата і вважається початком еміграції наших співвітчизників, хоча, як свідчать джерела, українці з'явилися тут значно раніше. За останнім переписом населення (1981 рік) у Канаді проживало 529,6 тисяч українців та їх нащадків, що складало 2,2 відсотки усього населення. Прем'єр-міністр Б. Малруні під час свого візиту до України в листопаді 1989 року називав близько мільйона. На I конгресі Міжнародної асоціації українців (серпень 1990 року) та Міжнародній конференції «Українці в зарубіжному світі», присвяченій 100-річчю української еміграції до Канади (Львів, вересень 1990 року) наводилася цифра 700—900 тисяч. Ми вважаємо, що найбільш реальною є цифра 754 тисячі, яка включає вихідців з України та їх нащадків.

Початковий період еміграції був наймасовішим. З 1896 по 1914 рік до Канади головним чином з Галичини, Буковини та Закарпаття переселилося 170 тисяч українців. У перші десятиліття масової імміграції вони розселялися в основному в провінціях Альберта, Манітоба, Саскачеван. У цілому ж характер розселення визначався можливостями працевлаштування та професійною підготовкою.

На перших порах переселенського руху українські іммігранти прагнули зберегти свою національну своєрідність, культурні та побутові особливості. Й це відбилося передусім у назві місць масового поселення українців. Нині у Канаді 180 поселень, поштових відділень, залізничних станцій, які мають українські назви: Україна, Київ, Галич, Полтава, Тернопіль, Коломия, Карпати, Дніпро, Дністер, Збруч, Прут і т. ін. Чимало назв поселень взято з часів

Запорозької Січі і гайдамаччини — Січ, Козак, Хмельницький, Сірко, Гонта... У провінціях Манітоба, Саскачеван й інших діють школи, названі іменами видатних діячів української літератури і культури: Тараса Шевченка, Миколи Лисенка, Івана Франка. На карті Канади є поселення, які промовисто засвідчують почуття туги за рідним краєм — Воля, Свобода, Правда, Згода, Слава.

У роки другої світової війни й опісля значна частина українських робітників та фермерів із Західної Канади мігрувала в її східні провінції і поселялася головним чином у великих індустріальних центрах. Якщо в 1931 році лише 29 відсотків осіб українського походження проживали в містах, то в 1941-му — 38. У 1981 році їх мешкало тут 76 відсотків. Найбільше українців та їх нащадків сконцентровано в Едмонтоні (понад 63 тисячі), Вінніпегу (59 тисяч), Торонто (51 тисяча), Ванкувері (30 тисяч), Калгарі (18 тисяч).

Українська етнічна група має у своєму середовищі багато фахівців з університетською освітою. Вони закінчили коледжі і працюють у галузях, що вимагають високої кваліфікації і спеціальних знань. Їх достатньо високий рівень забезпечує ефективну соціальну мобільність, одним із важливих індексів якої є рівень прибутків. Якщо у сімдесятих роках в українців він був нижчим (3657 доларів на людину), ніж у середньому по країні (3834), то на початок вісімдесятих це співвідношення змінилося на користь осіб українського походження.

Аналіз демографічної ситуації та соціальної мобільності свідчить про соціально-демографічну інтеграцію вихідців з України та їх нащадків у канадське суспільство. Їхній статус значно поліпшується. Це результат того, що країна створила переселенцям сприятливі умови. Значну позитивну роль тут відіграла й сумлінна праця українців. Вони освоювали необжиті місцевості, дбали про високі врожаї. Однак не так уже й легко жилося прибулим. Упродовж десятиліть їм доводилося стикатися віч-на-віч з існуючою у канадському суспільстві дискримінацією, зокрема при наймі на роботу, при отриманні фахової кваліфікації тощо.

Поселившись за тисячі кілометрів від рідної землі, оточені чужим і далеко не завжди дружнім середовищем (згадаймо ув'язнення учасників демократичного руху під час другої світової війни), українці та їх нащадки змогли не лише зберегти національну мову, культуру, а й розвинути її, вносячи свою частку в розвиток загальноканадської культури. М. Шатувський, який багато зробив для збереження й розвитку культурно-освітньої діяльності своїх земляків у Канаді, ще у двадцяті роки наголошував, що боротьба українського народу в Канаді за свої громадянські права стала неподільною частиною

канадського народу. Вона була зтяжна, важка, вимагала великих зусиль і навіть жертв з боку передових, прогресивних сил українства. Однак ця боротьба увінчалася успіхом — скарбниця загальної канадської культури поповнилася українським духом.

Наприкінці сорокових, завдяки ентузіазму українців, їх матірня мова поступово повертається до навчальних закладів. Велика заслуга в цьому Комітету українських канадців (КУК). Уже на своєму першому Всеканадському конгресі, який відбувся 1943 року, приділено значну увагу справі українського шкільництва. Професор Саскачеванського університету Дж. Симпсон у промові «Культурне завдання нашого покоління» зазначав, що канадські українці повинні використати свою культурну спадщину, щоб затримати тут, у Канаді, добре знання рідної мови. А професор В. Сарчук запропонував звернутися до уряду з тим, щоб у середніх школах та університетах запровадити рідну мову. Він також звернув увагу громадськості на необхідність видання академічних словників, читанок та граматик з української. Завдяки активній діяльності КУК та ряду інших українських організацій Канади вже 1945 року Саскатунський університет почав викладання української літератури та історії. Згодом це зробили Манітобський, Альбертський, Монреальський, Торонтський, Оттавський університети, університет Британської Колумбії та інші. Нині, за свідченням директора Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті Б. Кравченка на Першому конгресі Міжнародної асоціації українців, українознавчі програми запроваджені в 12 університетах Канади.

У розвитку шкільної справи велику роль відіграють церкви та етнічні організації, навколо яких групуються українці та їх нащадки. Значний внесок у збереження української мови робітничих будинків, які створювалися впродовж 1920—1950-х років під егідою Товариства об'єднаних українських канадців (ТОУК). Перший такий дім було відкрито 1919 року у Вінніпегу. В 1957 році їх налічувалося вже понад сто.

Прилучення до української мови і культури починається ще з дошкільного віку. В Едмонтоні, наприклад, при католицькій церкві імені св. Матвія засновано український садок і осередок цілодобової опіки, а у Вінніпегу — осередок цілодобової опіки дітей «Садок». Їх організували та підтримують батьки, частково субсидують провінційні уряди в рамках політики багатокультурності.

Сьогодні в Канаді, починаючи від дитячих садків і закінчуючи університетами, кафедрами і програмами в університетах, формуються елементи цілісної системи української освіти. Однак це лише її елементи і вони

приживаються там, де проводиться велика робота української громади та існує підтримка на державному чи муніципальному рівні. Дані останнього перепису населення свідчать, що близько 50 відсотків канадців українського походження знають українську мову. Не так вже й мало, хоча порівняно з минулим десятиріччям, він помітно зменшився.

У житті українців народна творчість завжди займала і займає чільне місце. Вже на початку ХХ століття нараховувалося сотні драматичних, хорових, музичних, танцювальних самодіяльних гуртків. З їх мистецтвом познайомилися не лише українці, а й представники багатьох інших національностей, що жили і працювали поруч. На той час, наскільки відомо з літературних джерел, ніхто не ставив завдання створення професійних колективів. З часом такі з'явилися. Однак перші гуртки заклали міцну основу української етнічності й стали осередками її збереження та розвитку.

Характерно, що переважна більшість українських організацій на «новій землі» «не будувала відокремленості від канадського народу. Навпаки, підкреслював згадуваний уже нами М. Шатульський,— наші організації і наша преса стали тим містком, через який ми прийшли в сім'ю канадського народу і через який ми принесли великі досягнення культури і мистецтва українського народу в скарбницю канадського». Цій меті, безумовно, сприяли фестивалі самодіяльного мистецтва, свята, в яких беруть участь представники різних етнічних груп.

Перший всекрайовий канадсько-український фестиваль пісні, музики і танцю відбувся в липні 1939 року. Необхідно зазначити, що в Канаді такі фестивалі були започатковані саме українцями — до того часу жодна етнічна група чогось подібного не здійснювала. Тоді до Торонто прибуло 1500 митців з різних міст і селищ країни, які виступили перед десятитисячною аудиторією. Фестиваль пройшов з великим успіхом. Це була справді історична подія у житті українців, вона надала снаги до подальшої праці й згуртування їх на землі нової батьківщини. Успіх, з яким пройшов фестиваль, численні відгуки про нього у пресі того часу, значно зміцнили престиж українців. «Це був тріумф нашої культурно-мистецької діяльності»,— згадували вже через десятки років його учасники. Він (мається на увазі фестиваль. — Авт.) показав англосаксонцям й усім іншим етнічним групам, який великий культурний внесок можуть зробити українці в скарбницю загальної канадської культури, якщо будуть створені ліпші можливості порозуміння, ще міцнішого зближення між різними національними частинами,— підбило підсумок фестивалю видання українських канадців «Народна газета» 22 липня 1939 року. Тодішній президент промислового і робітничого конгресу М. Драйпер під впливом успіху

підкреслив: «Даючи притулок людям із «старих країн», Канада не тільки щось їм дала, але й сама багато чого скористала. Не найменше, що ми скористали, це культурні надбання кожної групи нашого народу, що були спроможні привезти і проявити в спадщині».

Другий канадсько-український фестиваль відбувся у 1946 році. Він пройшов з не меншим успіхом, ніж перший. Музичні критики визнали, що це була найбільша культурна подія такого роду в історії Західної Канади. Відзначалося, що фестиваль зрушить інші народності Західної Канади до активнішої культурно-мистецької праці.

З тих пір стало доброю традицією визначні події у житті українського й канадського народів супроводжувати фестивалями музики, пісні, танцю. 1951 року канадські українці відзначили 60-річчя свого поселення. До цього свята було приурочено відкриття в Палермо (поблизу Торонто) пам'ятника Т. Шевченку — першого пам'ятника Великому Кобзареві на американській землі. На нього прибуло понад 45 тисяч осіб з Канади і США. Це було найбільше зібрання українців та їх нащадків на Американському континенті.

Нині широко йде підготовка до святкування 100-річчя української імміграції до Канади. З'являються нові концертні програми. З однією з них під назвою «І одна у нас мова солов'їна» познайомив влітку 1990 року жителів та гостей Києва, Львова, Івано-Франківська, Тернополя чоловічий хор «Оріон», жіночий — «Левада», оркестр з Торонто.

У Канаді діє чимало українських художніх колективів. Досить сказати, що лише в трьох степових провінціях — Альберта, Манітоба, Саскачеван налічується 150 танцювальних груп. Про їхню роль і популярність свідчить той факт, що не буває жодного загально-канадського фестивалю чи святкового концерту, в якому б не брали участь українські співаки, танцюристи, музиканти. Високохудожні, натхненні виступи українських аматорів знайшли своїх прихильників серед тисячі слухачів, людей різного віку, різних національностей.

Взірець збереження української спадщини — багатогранна діяльність Села Спадщини, цього своєрідного музею, що розташоване неподалік Торонто. Утримання його вимагало значних коштів. У зв'язку з цим 1975 року уряд Альберти викупив українське село. Нині воно фінансується із державної казни, знову ж таки за програмою багатокультурності. Оскільки робота в Селі міняється щодня, щотижня, щосезону, жоден наступний візит до нього не є однаковим. На території є крамниця, де можна придбати оригінальні національні вироби. Тут пропонується також низка програм для сімей шкіл та громадських груп. Переважна більшість українців та їх нащадків впродовж

столітнього життя прагнула до зріднення із землею, звідки пішло їх коріння. Це позначилося, в першу чергу, в русі солідарності й допомоги українському народові, який був започаткований ще в перші десятиліття перебування на «новій землі». Частина українців щиро вітала перемогу Жовтневої революції. Вони вірили, що знищення царизму відкриє нові можливості для розвитку народу. Ось витoki підтримки іммігрантами революції та її ідей. Через десятки років стане зрозумілим, що їхні сподівання не справдилися.

У роки громадянської війни та іноземної інтервенції українці Канади були серед найактивніших учасників масових мітингів, на яких рішуче звучали вимоги виведення військ інтервентів. До Росії відправляли медикаменти, гроші.

Рух солідарності — явище не випадкове й не тимчасове. В роки голоду в Росії, коли засуха охопила чимало сільськогосподарських районів і певні міжнародні сили намагалися використати скрутну ситуацію для тиску на молоду Країну Рад, у Канаді діяли комітети допомоги. Впродовж 1922—1924 років для Радянської Росії було зібрано більше півмільйона доларів.

Під гаслом надання технічної допомоги Україні відбувалася кампанія допомоги у відбудові народного господарства в двадцяті роки. Також для цієї мети збиралися кошти, на які купувався сільськогосподарський реманент. У ці роки починається процес рееміграції. Українці, а також представники інших національностей виявляли бажання безпосередньо брати участь у відродженні Радянської країни. Повертаючись на Україну, вони поселялись переважно комунами. В 1924 році на Україні їх діяло вже дев'ять. Вони приїздили із своїм обладнанням, насінням, продуктами харчування.

Перша і найбільша українська комуна була створена із 159 реемігрантів у селі Мигаємо Одеської губернії навесні 1922 року. Завдяки самовідданій праці фермерів незабаром розорена поміщицька садиба, яка була надана комунарам, перетворилася в зразкове господарство з високим рівнем продуктивності праці й вагомими результатами. Характерно, що комуна не була винятком. На превеликий жаль, доля комунарів склалася трагічно. Переважна більшість їх були репресовані в тридцятих роках. Лише поодиноким її членам вдалося повернутися до США, Канади та інших країн.

Іншим регіоном, за яким постійно стежили українці Канади і намагалися допомогти їй жителям — була Західна Україна. Вони вважали своїм святим обов'язком надання матеріальної і моральної підтримки землякам. З цією метою 1922 року був створений Український робітничо-фермерський комітет за визволення Східної Галичини, першою акцією якого була кампанія по наданню допомоги політв'язням та їх родинам. Було зібрано і відправлено сюди 15 тисяч доларів, а 1927 року потерпілим від повені — 35 тисяч.

Велику роль у підтримці західноукраїнських трударів, політв'язнів та їх родин відіграло Товариство допомоги визвольному рухові Західної України, яке було створено 1931 року.

Яскрава сторінка в рухові солідарності з українським народом, безперечно, є Велика Вітчизняна війна. Не дивлячись на численні труднощі (не були встановлені дипломатичні відносини між СРСР і Канадою, в 1940 році ліквідовано ряд демократичних організацій, у тому числі й українських, арештовані керівники, не виходили їх видання) вже 22 липня 1941 року в Торонто проведено п'ятитисячну маніфестацію, на якій одностайно прийнято резолюцію з вимогою до федерального уряду надати «моральну й матеріальну допомогу Радянському Союзу».

Документи свідчать, що не було жодної кампанії, в якій би не брали участь українці, а в багатьох випадках — вони були їх ініціаторами. Тільки протягом війни зібрано для українського народу і його воїнів 678 тисяч доларів. Крім того, 40 тисяч українців, громадян Канади, воювали проти нацистів у роки другої світової війни у складі канадської армії.

Українська діаспора вписала в історію Канади яскраві сторінки. У скрутні часи українські іммігранти та їх нащадки були поряд із українцями на материнській землі. Ми бачили, як вболівали вони за долю України, допомагаючи їй на початку ХХ-го століття, в двадцяті, сорокові і подальші роки. На жаль, кампанія 1946 року була останньою акцією, яка зв'язувала українців із землею батьків. Наприклад, з сорокових років зв'язки (за невеликим винятком) були перервані. Лише з другої половини вісімдесятих років становище поліпшилося. В цей час українська діаспора, за висловом В. Яворівського, піднялася на підтримку України. Це і численні комітети сприяння Рухові за перебудову, фонди допомоги дітям Чорнобиля. Маємо вже перші плідні результати. Ми були свідками, коли літак-велетень «Руслан» доставив на Україну понад 200 тонн ліків, вітамінів, медичного обладнання на загальну суму понад 11 мільйонів доларів потерпілим від чорнобильської аварії. Цей вантаж — подарунок української діаспори США і Канади. Перший крок у співробітництві з медичним персоналом дитячої лікарні № 9 м. Києва — передача 30 тисяч одноразових шприців — зробила українсько-канадська фірма «Кобза». Вона планує передавати необхідні ліки, вітаміни для маленьких пацієнтів цієї лікарні. Варто згадати лікаря з Торонто, українця за походженням, Тараса Мицика, який очолив громадський комітет по організації гастролей до Канади артистів театру опери і балету імені Тараса Шевченка. Усі збори від концертів пішли у фонд «Діти Чорнобиля». Багато зробив для того, щоб гастролі стали успішними, торонтський бізнесмен українського

походження Мирослав Івасиків. Добродійне починання словом і ділом підтримав єпископ української католицької церкви Торонто і Східної Канади Ізидор Борецький.

Було б перебільшенням стверджувати, що абсолютно всі вихідці з України, а особливо їх нащадки, стають активними учасниками цього руху. Дається взнаки канадський менталітет, що властивий переважній більшості народжених у Канаді, і також непривабливий образ «офіційної України».

Однак, попри всі трансформації у етнічному середовищі, діаспора Канади своїм корінням тісно зв'язана з українським народом.

Опубліковано: Трибуна, 1991. – № 4. – С. 15-17.

ЦЕНТР В МИННЕСОТЕ ПО ИССЛЕДОВАНИЮ ИММИГРАЦИИ

Среди значительного числа научных центров США, занимающихся изучением проблем иммиграции и этничности в американском контексте, особой активностью выделяется Центр по исследованию истории иммиграции при Миннесотском университете (г. Сент-Пол). Он, как и многие подобные ему научные и научно-просветительские учреждения, возник на волне этнического ренессанса в США, начавшегося в середине 1960-х годов. В десятилетие апогея общественного интереса к этносоциальным проблемам в Соединенных Штатах (середина 1960-х — середина 1970-х годов), как грибы после дождя, начали появляться научные организации, местные любительские общества исследователей, научные и популярные издания, занимавшиеся проблемами этнической истории Америки. По данным «Путеводителя по историческим обществам и агентствам в США и Канаде» в этих странах в 1980-е годы действовало более 1000 таких обществ¹.

Центр по исследованию истории иммиграции при Миннесотском университете (ЦИИИ) был основан в 1965 г. По словам одного из его ведущих сотрудников, заведующего отделом Джоэла Вурля, он «вырос на базе движения „Новая социальная история”², уделявшего значительное внимание проблемам социальной истории Соединенных Штатов после второй мировой войны, и в частности роли выходцев с разных континентов в развитии страны. Инициаторами образования Центра стали видные историки, представители «новой социальной истории» — Тимоти Смит, Уильям Райт, Кларк Чамберз³. Т. Смит возглавил учрежденный в 1963 г. в Миннесотском университете Комитет иммигрантских архивов, на базе которого через 2 года был образован Центр иммиграционных исследований, в 1974 г. получивший свое сегодняшнее

название.

Центр, по замыслу его организаторов, должен был «стимулировать исследования по иммиграции из Восточной, Центральной и Южной Европы, из стран Ближнего Востока, а также исследования процессов в этнических общинах, сформировавшихся в результате этой иммиграции»⁴. Чтобы достигнуть этого, предполагалось создать научные коллекции материалов, в первую очередь документов по истории иммигрантских групп из названных регионов. Собственно говоря, речь шла об иммигрантах, которых в американской исторической литературе принято называть «новыми», т. е. прибывавших в Соединенные Штаты в два последних десятилетия XIX в.— первые десятилетия XX в. Двадцатипятилетний опыт работы Центра, однако, свидетельствует, что рамки его деятельности не ограничиваются первоначально определенными задачами. Сегодня он, являясь составной частью университета штата Миннесота (Колледж библиотекведения), выполняет, по выражению его директора, известного американского иммигрантоведа профессора Рудольфа Веколи, триединую миссию: исследование, обучение, обслуживание.

Исследовательская миссия — главное направление деятельности Центра — заключается в следующем: 1) формирование научных коллекций документированных материалов; 2) разработка исследовательского инструментария, позволяющего эффективно использовать подобного рода материалы; 3) разработка методики исследований и стимулирование деятельности ученых в этой сфере; 4) организация научных симпозиумов и конференций, участие в конференциях, проводимых другими учреждениями, публикации результатов исследований.

В настоящее время в ЦИИИ сформированы коллекции по 24 этническим группам США: албанской, армянской, болгарской, белорусской, карпато-русинской, хорватской, чешской, эстонской, финской, греческой, венгерской, итальянской, еврейской (выходцев из Восточной Европы), латвийской, литовской, македонской, выходцев из стран Ближнего Востока, польской, румынской, русской, сербской, словацкой, словенской, украинской. Каждая из перечисленных коллекций включает опубликованные (монографии, журналы, газеты, другие публикации) и неопубликованные материалы — рукописи (в основном документы этнических организаций, официальная и индивидуальная переписка и т. д.). Сегодня в Центре хранится более 25 тыс. книг по 24 этническим группам, 4 тыс. периодических изданий (135 — регулярно поступают в фонды Центра), 2500 пленок микрофильмов и около 2 млн. единиц рукописных материалов⁵. К примеру, украинско-американская коллекция насчитывает более 5000 монографий, 500 продолжающихся изданий, 90

наименований газет, 32 собрания рукописных материалов ⁶. Украинско-американская коллекция — одна из крупнейших; ее превосходят, пожалуй, лишь польско-американская, греко-американская и итало-американская. Скажем, в польской коллекции насчитывается около 4 тыс. книг, более 2 млн. единиц рукописных материалов, свыше 2 тыс. продолжающихся изданий. Примерно такое же число единиц хранения в итальянской коллекции ⁷. Следует отметить, что в названные коллекции не включаются материалы, поступающие из страны происхождения иммиграции, которые посвящены ее истории и современным процессам. Из них формируются отдельные коллекции.

Каждый из разделов той или иной коллекции представляет важный научно-информационный источник по истории и современному положению соответствующей этнической группы. Опубликованные материалы — это книги, брошюры, изданные преимущественно этническими общинами (художественные произведения, церковные юбилейные альбомы, доклады и отчеты различных организаций о своей деятельности), а также публикации об этнических группах, появившиеся как в США, так и в других странах.

Чрезвычайно важный источник изучения американской этнической истории — рукописные материалы коллекций. Их можно разделить на 6 основных типов: 1) материалы (отчеты, доклады, переписка) этнических организаций, церкви, издательств, общественных и культурных организаций, политических и рабочих ассоциаций и др.; 2) документы лидеров этнических общин или организаций; 3) бумаги простых иммигрантов или их потомков; 4) материалы агентств по оказанию социальной помощи иммигрантам; 5) документы лидеров этих агентств; 6) документы историков, ученых-обществоведов, писателей, художников и артистов ⁸.

Сотрудники Центра по исследованию истории иммиграции (их число в последние годы, как правило, не превышает 20 человек) осуществляют титаническую работу, формируя, анализируя и подготавливая к научному использованию материалы коллекций. За двадцатилетний период деятельности в Центре реализовано несколько крупных проектов, составивших методологическую базу обработки фондов. Так, в 1977—1980 гг. при поддержке Национального фонда гуманитарных наук был осуществлен проект «Этнические братские общества взаимопомощи». В результате были упорядочены (микрофильмированы, частично опубликованы и снабжены методическими разработками о порядке их использования) материалы более 100 этнических обществ взаимопомощи ⁹. В этот же период вместе с Центром библиотечных исследований в Чикаго были реализованы еще два проекта — микрофильмирование периодических изданий карпато-русинов и периодики

американских поляков, а также совместно с несколькими научными учреждениями США был подготовлен путеводитель по иммигрантским агентствам взаимопомощи в Соединенных Штатах. Особое место среди выполненных проектов занимает проект «Первичные источники по этническим исследованиям». В его рамках были подготовлены материалы по пяти этническим группам — финской, итальянской, польской, южнославянской и украинской — с методическими указаниями по их использованию, а также разработки по применению новых методов и материалов в процессе преподавания этнической истории.

В связи с этим следовало бы упомянуть и один из самых последних проектов, часть которого уже реализована сотрудниками Центра, — выборочный указатель газеты украинских иммигрантов «Свобода»¹⁰, содержащий более 20 тыс. понятий с указанием выходных данных. Указатель представляет достаточно солидную основу для поиска материалов об иммигрантах с Украины и их потомках, начиная с 1893 г.

Собственно, формирование коллекций — это начальная стадия научно-исследовательской работы сотрудников Центра. Они считают самым важным для себя организацию использования богатого разностороннего материала на практике. Ими апробировано несколько форм, главными и наиболее эффективными представляются две: 1) подготовка публикаций самими сотрудниками и 2) стимулирование научных исследований по иммиграции и этничности на общеамериканском уровне посредством проведения конференций, симпозиумов, осуществления различных программ и проектов. Среди публикаций Центра — известные в США и за рубежом работы, используемые, в частности, и советскими американистами-иммигрантоведами, — «Международное движение институтов: справочник материалов иммигрантских агентств взаимопомощи в Соединенных Штатах» (1978 г.); «Женщины, которые пренебрегли опасностью: история финских женщин в Америке» (1986 г.); «Итальянские иммигранты в сельской местности и небольших городах Америки» (1987 г.); «Столетие европейской иммиграции: 1830—1930 г.» (1990 г.), многочисленные статьи в периодических изданиях.

В 1970—80-е годы в Центре значительно активизировалась деятельность по проведению научных конференций и симпозиумов. Так, уже состоялись научные собрания, посвященные общим вопросам финской иммиграции, социально-экономическим и этнокультурным проблемам итальянцев в сельской местности и небольших американских городах, опыту адаптации греков в США, развитию школ с языком обучения иммигрантов в штате Миннесота, арабской иммиграции в Северную Америку. В рамках конференции 1986 г. был

проведен международный симпозиум «Столетие европейской миграции, 1830—1930 гг.: сравнительные перспективы». С докладами на симпозиуме выступили 45 исследователей из 10 стран. К сожалению, советские ученые на этом симпозиуме не присутствовали, хотя само его содержание и наличие в Центре девяти коллекций этнических групп, сформированных выходцами из Советского Союза, объективно предполагало их участие в симпозиуме, как и вообще сотрудничество советских иммигрантоведов с ЦИИИ.

Как правило, материалы конференций и симпозиумов публикуются отдельными изданиями в ведущих американских журналах по этнической проблематике («Этнический форум», «Журнал этнических исследований», «Журнал американской этнической истории», периодическом издании Центра «Спектр» (Spectrum), которое выходит 1975 г. 3 раза в год. Информационный материал о научной и организационной деятельности Центра помещается в «Бюллетене ЦИИИ» (Newsletter IHRC).

Центр усиленно ищет контактов с другими исследовательскими учреждениями, занимающимися иммиграционной тематикой, как в Соединенных Штатах, так и за рубежом. В частности, такие контакты довольно успешно развиваются со всеми основными иммигрантоведческими центрами США, а также Институтом исследования миграций (г. Турку, Финляндия), Институтом полонийных исследований Ягеллонского университета (г. Краков, Польша), Центром эмиграционных исследований (г. Рим, Италия). С этими и другими учреждениями ЦИИИ обменивается исследователями, научными материалами, проводит совместные конференции, осуществляет совместные проекты. Среди последних совместных мероприятий — проект микрофильмирования финско-американских газет (ЦИИИ и Библиотека Хельсинкского университета), двусторонний симпозиум, посвященный известному деятелю славянской иммиграции в США Льюису Адамику (г. Сент-Пол, США; г. Любляна, Югославия), микрофильмирование коллекции 34 тыс. «американских писем» финских иммигрантов и др. По словам бессменного с 1967 г. директора Центра, профессора Миннесотского университета Р. Веколи, сотрудники пытаются расширять международные контакты, особенно с иммигрантоведческими учреждениями, в том числе и в Советском Союзе. Такое стремление чувствовалось в беседах автора этих строк с Р. Веколи, другими сотрудниками ЦИИИ, в готовности оказать ему всяческую помощь, когда во время месячной научной командировки в США он неделю поработал в Центре. Новый импульс, по мнению американских исследователей, к поиску сотрудничества с советскими учеными — иммигрантоведами и этнологами дало участие представителей советской науки, в частности, директора

Института этнографии АН СССР В. А. Тишкова, в научной конференции по национальным проблемам, проводившейся в мае 1990 г. в Миннесотском университете.

Центр по исследованию истории иммиграции является также своеобразной учебной лабораторией. Во-первых, его директор читает курс «Иммиграция в мировой истории» студентам исторического факультета Миннесотского университета. Во-вторых, на базе Центра организовываются студенческие семинары, коллоквиумы по истории иммиграции, а также этничности в Америке. В-третьих, Центр предоставляет в распоряжение аспирантов, начинающих молодых исследователей и всех интересующихся иммигрантоведческими проблемами материалы из своих фондов. Для стимулирования, исследовательского интереса среди студентов университета и колледжей штата Миннесота в 1972 г. Центр учредил специальную премию имени Иды Дэвис, дочери еврейского иммигранта из России, лидера общины, — известной исследовательницы иммиграции. Эта премия ежегодно вручается за лучшую студенческую работу в области этнической истории.

Деятельность Центра, особенно в последние годы, является, на мой взгляд, прекрасным примером связи наука и практики не только потому, что Центр активно публикует результаты исследовательской работы, проводит конференции, симпозиумы, но и потому, что поддерживает постоянную эффективную связь с этническими общинами Миннесоты. Эта связь поистине двусторонняя — Центр в случае необходимости представляет различные материалы, привлекает представителей этнических групп к осуществлению различного рода проектов, а общины в свою очередь снабжают Центр новыми материалами из частных собраний, документами этнических организаций и т. д. Связующим звеном между Центром и этническими общинами является учрежденное в 1977 г. Общество друзей ЦИИИ, играющее немаловажную роль в формировании бюджета через членские взносы и добровольные пожертвования. Основная часть бюджета Центра формируется за счет дотаций крупных общеамериканских и этнических организаций, фондов, среди которых — Национальный фонд гуманитарных наук, Фонд им. Рокфеллера, Фонд семьи Хилла, Центр библиотековедения, Историческое общество Миннесоты, Гуманитарная комиссия Миннесоты, Украинский народный Союз, Фонд Костюшко, посольство Италии в США и многие другие. Такая широкая поддержка деятельности Центра по исследованию истории иммиграции на протяжении длительного периода — свидетельство стабильности интереса в Америке к проблемам иммигрантов, ставших частью социальной истории этой страны.

Примечания

1. Тишкое В. А. Статус профессии историка в США // *Вопр. истории*. 1983. № 1. С. 52.
2. Wurl J. The Immigration History Research Center: a Historical Profile and Prospective Glimpse // *Ethnic Forum*. 1988. V. 8. № 1. P. 73.
3. Vecoli R. The immigration Studies Collection of the University of Minnesota // *American Archivist*. 1969. 32. (April). P. 142—143.
4. IHRC Completes Tenth Year // *Spectrum*. 1975. V. 1. P. 1.
5. Wurl J. *Op. cit.* P. 77.
6. Ukrainian American Collection. A Brief Description / Compiled by Halina Mironiuk and Maria Samilo. // St. Paul: INRC, 1976. P. 1.
7. The Polish American Collection. A Brief Description. 2nd Edition / Compiled by Lynn A. Schweitzer. // St. Paul: INRC, 1977, P. 1.
8. Grigg S. A World of Repositories, a World of Records: Redefining the Scope of a National Subject Collection // *American Archivist* 1985. 48 (Summer). P. 292.
9. Vecoli R., Wurl J., Van D'Elden S. Immigration History Research Center. // St. Paul: INRC. 1980. P. 10.
10. A Select Index to Svoboda. V. 1: 1893—1899 / Compiled by Walter Anastas and Maria Woroby. St. Paul: IHRC, 1990., XIX. 387 p.

*Опубликовано: Советская этнография. – 1991. – № 1.
– С. 142-145.*

Цього року також було опубліковано:

1. Этнополитический ренесанс на Украине: основные признаки и перспективы // *Международные проблемы и конфликты: поиски путей их решения*. – Бишкек, 1991.
2. Ukrainian Canadians in the Historical Ties with the Land of their Fathers / Institute of social and economic problems of foreign countries under the UkrSSR akademy of sciences, canadian society for Ukrenian labour research society for cultural relation with Ukrainians abroad. – Kiev : Dnipro Publishers, 1991.

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ РЕНЕСАНС В УКРАЇНІ

Перед тим як перейти до викладу питань про етнополітичний ренесанс в Україні, аналізу його змісту й виявів, варто зробити кілька зауваг. Передовсім необхідно усвідомити, що цей процес має кілька аспектів: 1) він стосується українців, які мешкають на території сучасної України; 2) охоплює він також і представників інших етносів, які проживають в Україні; 3) тим чи іншим чином він дотичний і до осіб українського походження, що перебувають в рамках інших етнополітичних організацій (держав). З огляду на ці обставини ми поділимо нашу лекцію на дві частини — у першій оглянемо проблеми, пов'язані з українцями (тими, що мешкають на території України, й тими, які перебувають за її межами); друга частина буде присвячена аналізу етнополітичного ренесансу в середовищі етнічних меншин України.

Частина I. Етнополітичний ренесанс і український етнос.

Згідно з попередніми підрахунками (на мій погляд, найбільш вірогідні дані подаються у дослідженнях відомих етнологів Всеволода Наулка та Володимира Кабузана) у сучасному світі налічується понад 50 мільйонів українців. За своєю чисельністю український етнос на сьогоднішній день є одним з найбільш масових. Його структура уявляється таким чином (до речі, в основу структури можна покласти два індекси — територіальне розміщення та етнічну самосвідомість): *ядро* — частина українського етносу, котра переважно мешкає на території України; *пагіння* — та частина, яка розміщена за межами території сучасної України й яка, за Юліаном Бромлеем, іменується «етнікосом». Щодо етнічної самосвідомості, то структуру українського етносу можна представити у такому вигляді: 1) ядро етносу, якому властивий найвищий ступінь самоусвідомлення його українськості; 2) частина етносу, маргінальний прошарок, який є носієм українсько-змішаної етнічності

(українсько-російської в Україні, в Росії, українсько-англоканадської чи українсько-франкоканадської у Канаді, українсько-німецької у Німеччині тощо); 3) частина осіб українського походження, котрих умовно (лише на основі їхнього етнічного походження) можна зараховувати до українського етносу. На мій погляд, для цієї частини найбільш вдала назва «етнічна категорія», яку свого часу запропонував відомий англійський етнолог Антоні Сміт. Власне така структура виявляється на макро- та мікро-рівнях, тобто на рівні всього українського етносу, куди ми включаємо українців в Україні й поза її територією суціль, й на рівні українських етнічних груп або громад, спільнот, що перебувають в іноетнічному середовищі. Принагідно подаю картину розселення українців (осіб українського походження) у сучасному світі. Тут необхідна ремарка. Дані про кількість українців в межах колишнього Радянського Союзу подаються за переписом 1989 року й вони більш-менш адекватно відтворюють їхню чисельність, принаймі тих, хто під час перепису Ідентифікував себе українцем. Що ж до їхньої кількості в інших країнах світу, то вона підрахована приблизно — на основі переписів, даних етнічної преси та організацій, соціологічних обстежень.

Отже, кількісний склад українців у різних частинах світу такий: Україна — 37 419 073, Росія — 4 362 872, Казахстан — 896 240, Молдова — 600 366, Білорусія — 291 008, Узбекистан — 158 197, Киргизія — 108 027, Латвія — 92 101, Грузія — 52 443, Естонія — 48 271, Литва — 44 789, Таджикистан — 41 375, Туркменія — 35 578, Азербайджан — 32 345, Вірменія — 8 341; США — понад мільйон, Канада — 500—700 тисяч, Аргентина — до 160 тис, Бразилія — близько 100 тис, Парагвай — до 8 тис, Уругвай — 6—8 тис, Австралія — близько 34 тис, Великобританія — 20—40 тис, Франція — 25—30 тис, Німеччина — понад 20 тис, Югославія — 40—50 тис, Польща — 500—600 тис, Чехо-Словаччина — до 55 тис, Румунія — близько 120 тисяч.

Відповідно до запропонованої структури етносу ядро є основним генератором української етнічності; українця етнічність маргінального прошарку виявляється в тих чи інших ситуаціях - зрештою, для них властива ситуативна українська етнічність, скажімо, вони » маніфестують під час проведення етнічних фестивалів, кон-т^Факт⁷в з ядром етносу, за сприятливих для цього політичних та соціальних умов; українська етнічність «етнічної категорії» виявляється у її походженні, у виняткових випадках зокрема у спорадичній, власне символічній, участі у діяльності етнічних організацій. Форми вияву української етнічності у всіх складових етносу практично співпадають, йдучи від одного і того ж коріння. Щоправда українська етнічність абсолютно всіх частин українського етносу трансформується.

Визначальним фактором в цьому процесі є умови проживання тієї чи іншої частини, які, безперечно, будуть різними, а отже, рівень і зміст трансформації етнічності буде відрізнятися (скажімо в Україні вона значною мірою відбувалася під впливом суб'єктивного русифікаторського тиску, в Канаді чи то у Сполучених Штатах рівною мірою діяли два фактори - об'єктивна необхідність інтеграції у суспільство, проживання й взаємодія з представниками різних етносоціальних спільностей). Та попри всі відмінності і особливості змісту української етнічності на різних територіях мешкання українців об'єднуючим моментом виступає спільне походження, усвідомлення приналежності до одного кореня Ця обставина виявляється чи не головною, що дає право ставити у науковому плані проблему, без будь-яких апіорних оцінок, про взаємодію різних частин українського етносу, різних як за місцем проживання, так і за рівнем етнічної самосвідомості.

З огляду на політико-економічну та етнокультурну ситуацію в Україні в останні п'ять-шість років є підстави розуміти *«етнополітичний ренесанс»* як процес, можливо на даний момент поки що спроби, завоювання належного місця українській етнічності та змагань за побудову суверенної української нації-держави. У такому його позмінні термін *«етнополітичний ренесанс»* близький до терміну *«національне відродження»*, яке в теперішній українській історіографії вживається для визначення періодів національного піднесення в Україні. Останніх на думку Ярослава Грицька, було кілька: 1) кінець XVI - перша половина XVIII ст.; 2) кінець XVIII-початок XX ст.; 3) 1920-ті роки; 4) перші місяці німецької окупації Східної України; 5) часи хрущовської *«відлиги»* - до початку 1970-х років; 6) останні два-три роки. у Романа Шпорлюка, відомого американського політолога, визначення національного відродження — більш глобальне й сутність його полягає в усвідомленні етносом себе як нації, як дійової особи історії та сучасного світу. Згідно з таким визначенням (саме його я приймаю), періодів національного відродження має бути менше — у всякому випадку більшість дослідників України сходяться на трьох: XVIII століття (існування козацької держави на Запорізькій Січі); 1920-ті роки (*«українізація»*), 1980-ті роки.

На мій погляд, термін *«національне відродження»* не досить точно відтворює суть сьогоденних процесів у політичній, економічній та етнічній сферах життєдіяльності українського суспільства. Він звужує зону його дії принаймні у зв'язку з заідеологізованим у радянській практиці поняттям *«нація»* до відродження лише українського етносу, полишаючи за цією зоною етнічні меншини, які знаходяться в рамках українського етнополітичного організму (ЕПО). Останнім часом терміни *«національне відродження»* та

«етнополітичний ренесанс», у всякому випадку у виступах окремих лідерів політичних організацій і науковців, вживаються як синоніми. Показовим у цьому плані були виступи за «круглим столом» — «Національне відродження: українська перспектива», який організували Республіканська асоціація українознавців (РАУ) та Демократична партія України за участю представників понад десяти партій і громадсько-політичних рухів республіки (березень 1991 року). Скажу, що перевагу віддаю французькомовному терміну «ренесанс» тому, що його семантика значно ширша від такого терміну «відродження». Вона, зокрема, включає в себе процес певного підйому етнічного і політичного життя, в той час як «відродження» змушує шукати те, що відроджується, тобто те, що вже існувало, згодом було порушено і настав час його відродити. Як би ми не намагалися відшукати в історії України державу (українську) з конституційною наповненістю, що дозволяє їй існувати як державі, напевно, наші пошуки не завершаться повним успіхом. — ми зможемо констатувати лише певні ознаки державності. Термін «етнополітичний ренесанс» з огляду на цей фактор більш адекватний у аналізі тих процесів, які мають місце у сучасній Україні.

Етнополітичний ренесанс має дві важливі грані, виділення яких і певний їх автономний аналіз допоможе глибше вникнути в сутність цього явища,— етнічний та етатичний. Власне, таке розмежування доречно, коли мова йде про національні рухи і про націю (у радянському етнічні моменти. Отже, основні ознаки етнополітичного ренесансу у його етнічному вияві; до речі, на даному етапі саме у цьому аспекті найбільш відчутні спроби відродження українськості, а також або переважно етнічності меншостей українського етнополітичного організму. Наведемо приклади вияву українськості у різних її формах — у мові, літературі та мистецтві, релігійному житті тощо. ,_

Щодо мови, то вона є чи не найголовнішою ознакою етнічності, оскільки мова виступає важливим засобом передачі етнічної інформації, їй притаманні сигніфікативні (розпізнавальні) функції, вона є засобом розвитку багатьох форм духовної культури людей, що належать до однієї спільноти. Ті зміни, які відбуваються у етнолінгвістичній ситуації України, засвідчують, що процес русифікації якщо і не припинився, то принаймні його зупинено. І, мабуть, передовсім завдяки прийняттю «Закону про мови в Українській РСР» (1989 р.), де зазначено, що українська мова є державною мовою на території України, та програми по реалізації цього закону (1991 р.). Конкретними виявами завоювання українською мовою належного їй місця в українському ЕПО є поступове переведення діловодства в державних установах на українську мову, українізація шкільництва (із 20 819 шкіл України у 1990/91 навчальному році б

млн 850,8 тисячі учнів — в 15 316 школах — 3 млн 280,3 тисячі учнів — навчання здійснювалось українською мовою, що на 109 шкіл більше, ніж було у 1985/86 навчальному році), повернення до української мови вищої освіти (утворення кафедр української мови у тих вузах, де їх раніше не було, в тому числі і негуманітарного профілю, поява у Київському державному університеті кафедри української мови для іноземних студентів тощо).

До позитивних змін у напрямку поширення української мови у громадсько-політичному житті республіки можна зарахувати збільшення кількості україномовних періодичних видань, особливо газет, серед них, зокрема, «Голос України», «Народна газета», «Слово», «Урядовий кур'єр», «Голос відродження», «Старожитності» тощо (всі ці газети раніше не виходили). Щоправда, зосередження ресурсів паперу у Росії дію цього фактору ставить у залежність від її волі. Час від часу в результаті його відсутності (Росія припиняє постачання паперу до України) зменшується кількість україномовних періодичних видань, а, отже, й зменшується обсяг інформації та діапазон впливу на формування свідомої участі жителів України в етнополітичних процесах. Події січня місяця поточного року з усією очевидністю засвідчують посилення тиску на мешканців України через російськомовну (центральну) пресу, яка фальсифікує зміст зусиль, спрямованих на побудову незалежної української держави.

Крім згаданих фактів, зміцненню позицій української мови після довгих років русифікаторської політики цент. реалізованої радянської держави сприяють й низка курсів, на яких можна вивчати українську мову, спеціальна програма на Українському телебаченні «Говоримо українською» та інше. Якщо б поставити за мету перерахувати абсолютно всі вияви формального поживлення україномовної діяльності на республіканському та локальному рівнях, то може скластися враження корінних змін у ставленні до української мови та її ролі у житті сучасного суспільства. Однак це далеко не так. Прогрес відчутний у порівнянні з тим становищем, яке панувало до середини 1980-х років, тобто до того, як почалася перебудова суспільно-політичного та економічного буття у нашій країні. Ліворадикальні сили виявляють незадоволення темпами українізації і вимагають її прискорення. Консервативно-реакційні (частина членів колишньої КПУ, представники залишків адміністративно-управлінського апарату) вважають, що «українізація» (я віддаю перевагу терміну «дерусифікація») південно-східного регіону республіки, найбільш русифікованої частини України, приведе до загострення стосунків між різними регіонами. В реальній оцінці ситуації було б помилкою не враховувати, з одного боку, наслідків довголітньої русифікації, її

міцного коріння у свідомості людей, я маю на увазі не лише росіян, але й російськомовних українців, представників етнічних меншин, а з другого,— миритися з думкою про фатальність, непереборність русифікації.

Згадуваний Закон про мови при вмілій його реалізації складає, як на мене, добротну основу для безконфліктного додання наслідків русифікації України. Хоча і в цьому випадку не виключається невдоволення певної частини населення.

Література та мистецтво є, з мого погляду, тими осередками української етнічності, які вже сьогодні складають основу для зацікавленості неукраїномовних мешканців республіки так званою українською проблематикою. Що мається на увазі? По-перше, повернення літературі та мистецтву України імен, зазначу, не локально-патріотичного звучання, на яких спрямовувався головний, удар в ході винищення генофонду українського етносу (Володимир Винниченко, Микола Хвильовий, Василь Стус, Микола Руденко та інші). Тут важливим моментом, для представників інших етнічних меншин виступає фактор репресій проти діячів культури, оскільки доля спіткала й багатьох представників цих меншин. По-друге,, реабілітація незаконно репресованих українців сприятиме, що, до речі, й відбувається, реабілітації представників інших етносів, які населяють Україну. По-третє, мистецтво, й передовсім народне, надає великі можливості, для інтеграції вихідців з інших народів в українськоетнічний контекст (тематика, засоби й форми вираження, перейняття духу українськості завдяки участі в художніх колективах тощо).

Етнічний ренесанс українців досить відчутно реалізується в науці. Підтвердженням цієї думки є: а) активне звернення представників гуманітарних галузей знань до української проблематики й, зокрема, до дослідження таких тем, які раніше вважалися, якщо не закритими для української науки, то принаймні не бажаними (маю на увазі бажання, яке формувалося в колах партійно-державного апарату): козацтво, особливо його стосунки з Росією, етногенез українського народу, ідеї суверенітету й незалежності у науковій та політичній думці в Україні,, об'єктивна роль більшовизму в українській історії, оцінка економічного та інтелектуального потенціалу республіки, історія й сучасне становище української діаспори і т. д.; б) активізація археографічної діяльності в рамках Академії наук України, що дає можливість генерувати ідеї українськості завдяки виданню спадщини видатних діячів науки, культури, історії; в) створення українознавчих асоціацій науковців, інших представників інтелігенції (завважу, не суто українських в етнічному плані, оскільки до їх складу входять представники інших народів), наприклад, Республіканська

асоціація українознавців (РАУ); г) створення Української Духовної Республіки, яка, за задумами її творців, має об'єднати на духовних началах, на засадах мирної співпраці всі народи, що населяють Україну; д) розширення контактів з науковцями зарубіжних країн (проведення спільних наукових заходів в Україні й в інших країнах, стажування, читання лекцій українськими вченими за рубежом, зарубіжними вченими у наших вузах тощо).

Ознаками етноконфесіонального ренесансу є змагання за завоювання; належного місця у духовному житті українського етносу Українській греко-католицькій церкві (УГКЦ) та Українській автокефальній православній церкві (УАПЦ). Підкреслю, що перша діяла, в основному, на західноукраїнських землях в умовах підпілля, друга, знищена в Україні, зберегла себе лише за кордоном. Однак процес відродження цих церков як виразників української ідеї в царині духовного життя є надто складним і неоднозначним. «Процес відновлення національної церкви,— пише Василь Іванишин,— наткнувся не тільки на відчайдушний опір властей і РПЦ (Російська православна церква.— В. Є.). Утруднили його ще дві обставини. По-перше, неусвідомлення національного характеру УГКЦ значною частиною населення, яке сорок років виховувалось у ненависті до цієї переслідуваної церкви —< шляхом приписування їй висмоктаних з пальця злочинів, ототожнення з польським костелом, антикатолицькими публікаціями, історичними фальсифікаціями тощо. По-друге, чотири десятиліття цілеспрямованої і масової психологічної обробки не минули безслідно, і частина віруючих таки визнала себе православними — що й передбачав Сталін, санкціонуючи операцію «Собор». Тепер, пориваючи з РПЦ, вони не хочуть поривати з православ'ям. Тому серед них поширилася ідея УАПЦ, яка теж організовує свої парафії, займає храми. Простіше це робиться в містах, де є чимало храмів. Значно складніше вирішити проблему по селах, де на одну церкву претендують дві общини. Починається розбрат, відходять на задній план питання національного відродження, демократизації, боротьби з адміністративно-бюрократичною системою».

Ознаки етнічного ренесансу виявляються й в інших ділянках суспільного життя українського етносу, скажімо, проведення фестивалів, як от фестиваль сучасної української пісні «Червона рута», масових заходів, присвячених козацтву (Запоріжжя, острів Хортиця, 1990 р.), організація експедиції «Чумацькими шляхами» тощо. Всі вияви суто етнічного ренесансу логічно зв'язані з етатичним ренесансом: в одному випадку вони створюють йому базу, в іншому — етатичний ренесанс уможливорює вияв етнічних характеристик українців. Сутність етатичного аспекту етнополітичного ренесансу полягає у русі за побудову української суверенної держави. Цей рух має певні підвалини

в історії українського народу — перші кроки у створенні держави були ще у XVIII ст., потім така нагода трапилася у 1918 році, сьогодні історія дає новий шанс для реалізації ідеї суверенної української держави. Кінець 1991 року дає підстави говорити про певні підсумки на цьому шляху.

Важливими кроками у змаганнях за створення суверенної української держави стали такі акти, як «Декларація про державний суверенітет України», прийнята практично одностайно парламентом республіки 16 липня 1990 р, «Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Російською Федеративною Республікою», підписаний 19 листопада 1990 року, договори про економічне співробітництво з іншими республіками, а також договір про стосунки між Україною та Угорщиною, відкриття консульств Федеративної Республіки Німеччини, Франції, Сполучених Штатів, Канади.

Апогеєм етатичного ренесансу стало проголошення 24 серпня 1991 р. Акту про незалежність України, який був підтверджений під час референдуму 1 грудня 1991 року (90,32 відсотка його учасників сказали незалежній Україні — так!). До цього додається визнання зарубіжними державами незалежної України (на день цієї лекції таких держав було близько 80) й встановлення дипломатичних стосунків (6 держав). За час підготовки цього матеріалу до друку їх кількість, безумовно, збільшиться. Власне, можна зауважити, що певні формальні ознаки суверенності, навіть якщо їх і багато, не означають завершення процесу етатичного ренесансу, бо українська держава лише будується. Його завершенням можна буде вважати той момент, коли вона почне повнокровно функціонувати, маючи свою армію, власні гроші, митницю, зрештою кордони з їхньою атрибутикою та інше. На сьогоднішній день ми саме перебуваємо на початковій стадії функціонального існування української суверенної держави. Як швидко ми подолаємо цю стадію, залежить від чинників внутрішнього розвитку й стосунків України з зовнішнім світом.

В орбіту етнополітичного ренесансу в Україні все активніше включаються представники українського етносу, які мешкають за її межами. Прикладів такої активізації сьогодні є чимало, як от, участь у спільних громадсько-політичних та культурних заходах, створення сумісних підприємств, контактування на індивідуальному та груповому рівнях тощо. В ході такої взаємодії різних частин українського етносу зміцнюються позиції українства у сучасному світі, вона допомагає становленню української державності.

Аналізуючи процес взаємодії української діаспори та етнополітичного ренесансу в Україні, вже сьогодні можна виділити дві групи факторів, що суттєво впливають на її характер. Перша — це ті, які сприяють (стимулюють)

цій взаємодії; друга група факторів стримує її. До першої групи варто віднести: а) становлення нового мислення у міжнародних відносинах, що відкрило нові канали для безпосередніх контактів між представниками ядра українського етносу та його частин; б) поступова деідеологізація суспільно-економічного життя в Україні, що дозволяє зняти класово-партійні бар'єри у спілкуванні українців з представниками української діаспори (до цього часу, скажімо, українські американці чи канадці поділялися на прогресивних (читай прорадянських) та націоналістів — антирадянців й безпосередні контакти українців з Україною обмежувалися лише першою категорією); «комуністична» солідарність з режимами у колишніх соціалістичних країнах Європи не дозволяла опікуватися незavidною долею українців, які мешкають у цих державах, оскільки це могло привести до напруженості у стосунках між ними і Радянським Союзом. Такий підхід на довгий час позбавив можливості порозуміння між різними частинами українського етносу; в) проведення спільних заходів за участю українців з різних країн світу — їх роль визначається об'єднанням зусиль етнічно свідомих осіб українського походження у збереженні української етнічності у сучасному світі, що є базою для взаємодії у представників різних частин етносу. Особливого значення у цьому контексті набрав Перший форум української діаспори, який відбувався у серпні 1990 р. у Варшаві та Білому Борі (Польща). Його особливість полягає у тому, що на ньому були присутні представники української діаспори та українців з України. Головними організаторами форуму були Об'єднання українців Польщі та Світовий конгрес вільних українців (СКВУ), який має великий досвід у згуртуванні українства поза межами колишнього Радянського Союзу.

Важливим моментом у реалізації позитивної дії зазначених факторів є прагнення світового співтовариства до закріплення тенденцій співпраці у всіх сферах, до вирішення проблем, які виникають у міжнародних відносинах, мирним, не силовим шляхом.

Серед факторів, які можуть стримувати взаємодію української діаспори та етнополітичного ренесансу вагомими виявляються такі: а) поліетнічність населення України — найчисельнішими етнічними спільнотами, крім української, є росіяни (понад 11 млн.), євреї (понад 486 тис), білоруси (понад 440 тис), молдавани (понад 324 тис), болгары (понад 233 тис), поляки (понад 219 тис), угорці (понад 163 тис), румуни (понад 184 тис). Зауважу, що етнічні спільноти аж ніяк не є перешкодою на шляху взаємодії, однак невирішеність їхніх проблем в рамках українського ЕПО може її стримувати. Цей фактор можуть використати у своїх цілях ті! сили, які не зацікавлені у збереженні

безконфліктної ситуації у міжетнічних стосунках на Україні, у поступі України до свого суверенітету. Тому, дбаючи про умови етнополітичного ренесансу українців, обов'язково потрібно створювати відповідні умови для ренесансу інших етнічних спільнот. Досвід вирішення проблем у міжетнічних стосунках у демократичних суспільствах може знадобитися у вдосконаленні міжетнічних відносин на Україні. І саме представники діаспори з Канади, Сполучених Штатів, Німеччини, Франції у процесі взаємодії з українцями, тут можна додати і з вихідцями з інших меншин, можуть поділитися цим досвідом; б) непослідовність демократичних перетворень не лише в Україні, але й у інших державах колишнього Радянського Союзу, оскільки за таких умов взаємодія реалізується не повністю.

Зважаючи значення названих вище факторів у взаємодії української діаспори й етнополітичного ренесансу в Україні, варто мати на увазі ще одну обставину, як на мене, то надто важливу — співвідношення фаз етнічного відродження для різних частин українського етносу. Найефективнішою взаємодія виявляється тоді, коли ці фази співпадають. У нашому випадку ситуація дещо інша: в Україні ми спостерігаємо бурхливий, принаймні у порівнянні з попередніми періодами, вибух етнічного ренесансу; для українців Південно-Східної Європи цей процес лише розпочався після зміни режимів (півтора-два роки); для частин українського етносу, які знаходяться у поліетнічних країнах західного світу, за моїми спостереженнями, пік етнічного ренесансу минає, оскільки він співпадає з властивим для тих країн етнічним ренесансом, що з найбільшою силою виявився в 1970-х — на початку 1980-х років. Врахування цієї обставини дозволить уникнути спрощеного, уніфікованого підходу (а такий в Україні спостерігається) до можливостей об'єднання українців у сучасному світі, об'єднання духовного на етнічній основі.

Частина II. Етнополітичний ренесанс і етнічні меншини України.

Передовсім нагадаю, що сучасна Україна (після прийняття Акту про незалежність 24 серпня 1991 року цей етнонім став і політонімом — офіційною назвою держави) — країна з поліетнічним складом населення. Зауважу, що термін «багатонаціональна держава Україна», яким користувалися раніше і який не виходить із вжитку і сьогодні, не відповідає реаліям суспільного буття — бо на Україні існує одна нація (навіть у нашому «радянському» розумінні цього терміну) — українська і аж ніяк на терені України не може бути ще однієї російської, білоруської чи іншої нації. А уявіть собі, якщо б ми виходили із звичайного застосування терміну нація у словосполученнях

багатонаціональний, то скільки б це було російських націй — принаймні у кожній колишній союзній республіці та у кожній автономній республіці. За даними перепису населення 1989 року, із майже 52 мільйонів жителів України понад 14 мільйонів є вихідцями із того чи іншого етносу. До речі, в тому ж переписові значиться, що на Україні представлені 127 етносів, до того ж у переписі ще два рядочки: інші національності та національність не вказана. Це дає нам підстави припустити, що в Україні мешкають представники понад 130 етносів.

Для визначення цих представників я обираю термін «етнічні меншини» і вважаю, що він більш придатний для користування у контексті етносоціальної ситуації, яка сьогодні склалася в Україні, ніж термін марксистського гартування «національна меншина». Аргументи на користь першого терміну такі: 1) він орієнтований на більш чітке сприйняття меншини як частини етносу, ядро котрого знаходиться за межами України — в деяких випадках на території того чи іншого етнополітичного (державного) утворення, яке назване іменем етносу (Росія, Туркменія, Киргизстан, Беларусь тощо), а в багатьох випадках у межах етносоціального організму (етнічного утворення), що перебуває у складі іншого етнополітичного організму (Татарстан, Башкортостан та інші у складі - Росії, Абхазія у складі Грузії тощо); 2) цей термін звільняє нас від плутанини, що виникає у результаті неадекватного сприйняття поняття «нація» (а термін «національна меншина» є похідним від нього) в українській чи то «радянській» та зарубіжній етнологічній науці. В «радянській» літературі більшість дослідників терміном «нація» визначають етносоціальну спільноту, а у зарубіжній — етнополітичне (державне) утворення; 3) за умов міжетнічної конфліктності термін, яким ми будемо користуватися у даному контексті, відкидає будь-яку політизацію чи ідеологізацію етнологічних понять. Мається на увазі позиція деяких лідерів, що базується на уявах марксистської теорії про можливість формування на основі, як правило, пригніченої національної меншини націй (етносоціальних організмів), які у подальшому можуть претендувати і на свої державні утворення. Подібні ідеї в сучасних нестабільних умовах стимулюють сепаратистські тенденції і в кінцевому результаті зв'язані з порушенням цілісності української держави.

Наше визначення етнічної меншини спирається на такі основні ознаки, як кількісні показники (етнічна меншина у кількісному вимірі поступається домінуючій групі населення, яка утворює етносоціальний організм з відповідним етнонімом — «українська»), спорідненості соціокультурних параметрів уявлень про спільне походження, наявності менших можливостей (у порівнянні з домінуючою більшістю) відтворення себе як певної етнічної

цілосності, дискримінаційне становище. Останнє не стосується російського населення України, оскільки офіційна політика правлячої еліти колишнього Радянського Союзу була спрямована на русифікацію представників інших етносів, що в кінцевому результаті сприяло зміцненню позицій російської етнічної меншини.

У такій концептуальній інтерпретації, термін «етнічна меншина» не несе в собі жодної ознаки зневаги як твердять ті, хто не приймає самого поняття «меншина», а відтворює стан стосунків між домінуючою спільнотою і не-домінуючими групами населення і місце останніх в існуючій етносоціальній структурі суспільства. Історія української держави, більш точно географічної території, на якій нині формується ця держава, фіксує два із багатьох типів етнічних меншин: 1) регіональні етнічні меншини, що виникли в певних регіонах в результаті етнополітичного розвитку території, яка сьогодні визначає межі української держави; 2) переселенські («прийшли») етнічні меншини, що сформувалися як результат переселенських рухів на різних етапах історичного розвитку території, про яку йшлося вище. До першого типу меншин можна зарахувати росіян і білорусів, які виникли у певних регіонах внаслідок дроблення великої етнічної спільноти (росіяни на південному сході, білоруси на півночі), а з часом мігрувати в інші райони України. Всі інші етнічні меншини сформувалися у результаті міграції на територію сучасної України представників сусідніх та віддалених етносів.

Однак всі етнічні меншини, як і домінуюча спільнота українців, разом пройшли нелегкий історичний шлях й вони стали складовою історії України, вони втягувалися у етнополітичні процеси, що мали місце на різних відтинках цього шляху. То ж і сьогодні етнополітичний ренесанс не оминув їх. Його сутність для меншин вбачається передовсім у задоволенні потреб, пов'язаних з їхнім етнічним походженням, створенні умов для їхнього етнокультурного розвитку. Відверто треба сказати, що таких умов етнічні меншини України довгий час не мали. До цього спричинилася політика всесоюзного центру, а також позиція українських властей, які впроваджували цю політику на місцях. Після майже 60-літнього замовчування проблем етнічних меншин з'явилася можливість з'ясувати проблеми й шукати шляхи їхнього вирішення у контексті сучасних етнополітичних процесів.

У етнополітичному ренесансі серед етнічних меншин, як і в середовищі українського етносу, можна виділити два аспекти — етнічний та етатичний. Щоправда, ця схема реалізується на мікрорівні і не в таких масштабах, як на рівні українського етносу. Необхідно нагадати, що свого часу (1920—1930-ті роки) деякі етнічні меншини мали передумови для реалізації потреб

етнокультурного розвитку й територіально-адміністративного самоуправління. У згаданий період існували школи, середні спеціальні та вищі учбові заклади з викладанням на мовах меншин, культурно-просвітні товариства, видавались газети кількома мовами, працювали етнічні клуби, бібліотеки тощо. Так, за даними різних джерел, у 1929 році в Україні налічувалося 3564 школи з іншими (крім української) мовами навчання, серед них — 1539 російською, 786 — єврейською, 628 — німецькою, 381 — польською, 16 — молдавською, 8 — татарською, 2 — асирійською. Підготовку спеціалістів здійснювали 60 середніх спеціальних навчальних закладів, у тому числі індустріальні, сільськогосподарські, педагогічні, а також Київський польський та Одеський німецький інститути народної освіти, 5 єврейських відділень у вищих учбових закладах.

Етнокультурна діяльність представників інших народів, які мешкають на Україні, здійснювалася в робітничих клубах, хатах-читальнях, бібліотеках: 1925 року працювало 53 єврейські, 12 польських, 6 латиських, 1 чеський робітничі клуби; 56 німецьких, 19 єврейських, 19 болгарських сільських будинків культури; 163 німецькі, 86 польських, 57 єврейських, 26 болгарських, 3 чеські, 1 вірменська хати-читальні; 83 німецькі, 47 єврейських, 40 польських, 7 чеських бібліотек. Власне кажучи, у ті роки створювалися певні підвалини для формування етнічних структур, що певною мірою забезпечували функціонування меншин як етносоціального організму на мікрорівні.

Сьогодні після довгого забуття поступово відроджується етнокультурне життя чисельних меншин України. Одним з найважливіших показників цього відродження є впровадження мов етнічних меншин у шкільну освіту. Завважу, що це не стосується російської меншини, яка завжди мала умови для щонайширшого використання своєї мови у шкільній справі. Сьогодні у цілому ряді шкіл, в окремих класах чи групах навчання здійснюється іншими, крім української та російської, мовами: молдавською — в 19 школах (понад 6 тис. учнів), румунською — в 105 школах (26 тис. учнів), угорською — в 88 школах (понад 19 тис. учнів), польською — в 3 школах <430 учнів).

Крім цього, мови етнічних меншин вивчаються факультативно: молдавська — в 12 школах, 58 групах (понад 760 учнів); румунська — в 33 школах, 180 групах (понад 6 тис. учнів); угорська — в 60 школах, 82 групах {понад 1000 учнів}; польська — в 48 школах, 85 групах {понад 1000 учнів}; болгарська — в 69 школах, 165 групах (2,5 тис. учнів); кримськотатарська — в 153 школах, 334 групах (майже 4 тис. учнів); чеська — в 2 школах, 6 групах (близько 100 учнів); новогрецька — в 8 школах, 19 групах (близько 200 учнів); єврейська — в 11 школах, 15 групах (300 учнів); гагаузька — в 5 школах, 15

групах (200 учнів); циганська — в одній школі, 2 групах (23 учні); турецька — в одній школі, одній групі (8 учнів). Ці дані подає Міністерство освіти за 1990 рік.

Зміцнення позицій мов меншин в школі є виявом етнічного ренесансу, воно може справити позитивний вплив на розширення сфери їх вживання у суспільному бутті. До речі, на сьогодні ці позиції не надто вражаючі. Фіксуючи наявність шкіл, класів та груп з етнічними мовами викладання чи їх вивчення, варто звернути увагу на ту обставину, що ефективність їх викладання не дуже вагома, оскільки поки що відсутні необхідні навчальні посібники на цих мовах. Лише в останні 2—3 роки налагоджується їхній випуск, як і взагалі літератури єврейською, молдавською, новогрецькою, угорською, словацькою, польською, болгарською та іншими мовами. Збільшення обсягів видань етнічними мовами в Україні, інтенсифікація обмінів у цій галузі з країнами їхнього походження зможуть допомогти вирішити проблему забезпечення матеріалами тих, хто бажає оволодіти мовами своїх народів. До того ж, потрібно долати ще одну проблему — брак фахівців, котрі могли б на професійному рівні навчати мовам, не говорячи вже про фахівців-викладачів інших суспільствознавчих та природничих дисциплін.

Безумовно, розширенню зони вживання етнічних мов у державно-політичному й суспільному житті України сприяє етнічна преса. На жаль, доводиться констатувати, що саме поняття «етнічна преса» сьогодні поки що умовне, оскільки щойно починається процес її становлення. За даними Державного комітету України по пресі, нині виходить 21 газета та 7 журналів мовами етнічних меншин, окрім російської,— їх кількість вимірюється відповідно 505 та 28 одиницями. Ще 60 років тому меншини України мали більше можливостей підтримувати свою етнічність завдяки пресі. Хоча і тодішній стан був далеким від ідеального. Він видається позитивнішим від мізерії сьогоднішнього дня. Нагадаю, що 1932 року із 30 тільки загальнореспубліканських газет 16 виходили мовами етнічних меншин, у тому числі 3 — російською, 5 — єврейською, 3 — німецькою, 3 — польською, 1 — болгарською, 1 — татарською. Зараз етнічні газети мають локальне значення й видаються нерегулярно.

Достатньо чітко етнічне відродження представників багатьох народів, які мешкають в Україні, прослідковується у сфері етнокультурної діяльності. Впродовж останніх трьох років у республіці почали з'являтися культурні товариства. Вони, як правило, утворювалися при місцевих відділеннях Українського фонду культури, а згодом оформилися як самостійні організації. На всіх рівнях — від районного до республіканського — діє понад 100

культурних товариств етнічних меншин України. Першим розпочало свою роботу Товариство єврейської культури (весна 1989 р.), потім — Польське культурно-просвітнє товариство. Сьогодні лише в Києві діють товариства асирійців, болгар, білорусів, росіян, молдаван, румунів, поляків, євреїв, німців, вірмен, грузин, угорців, чехів, словаків, різних тюркомовних народів (вони об'єдналися в Республіканський центр тюркомовних народів України імені Агатангела Кримського), циган, дагестанське земляцтво та інші. У 1990 році було утворено «Раду національних товариств України», яка має координувати їхню діяльність у різноманітних сферах життя українського суспільства.

Результатом зусиль поіменованих організацій стала активізація етнокультурної діяльності у середовищі меншин України. Прикладів тут чимало — поява нових фольклорних колективів, проведення фестивалів «Хороводи дружби», функціонування курдів етнічних мов, секцій при товариствах по вивченню історії та культури тих чи інших етнічних меншин. Однак «я діяльність натикається на неабиякі перешкоди, як от брак фахівців для здійснення культурно-просвітницької роботи, недостатнє фінансування етнокультурної діяльності тощо. Власне це не дозволяє повною мірою реалізуватися етнічному аспекту ренесансу меншин.

Якщо у етнічному відродженні громад, представники котрих є вихідцями із інших народів, є певні зрушення й надія на позитивні наслідки, то у етатичному його аспекті про це поки що говорити не доводиться. Щоправда, тут може виникнути об'єктивне запитання: а чи є необхідність взагалі висувати ідею тієї чи іншої форми державницьких, краще сказати самоврядних, утворень етнічних меншин? Історичний досвід говорить про правомірність і природність прагнення етносоціальних спільнот до самоврядування. Зрештою, хай і в недосконалій формі, але така практика існувала і на Україні. Згідно з декретом Всеукраїнського центрального виконавчого комітету від 1 серпня 1923 року, в Україні на початку 1920 року були утворені 12 національних районів (німецькі, болгарські, російські, польські) та 600 сільських рад, з яких 167 — російські, 153 — німецькі, 115 — польські, 86 — єврейські, 27 — грецькі, 24 — болгарські. У наступному році кількість національних сільських рад збільшилася до 811, а 1931 року їх налічувалося вже понад тисячу.

Зараз важко розмірковувати про роль таких етнополітичних утворень в історії України, бо ледве вони постали, як вольовим рішенням були скасовані. Єдине, що з впевненістю можна сказати, — вони давали можливість більш оперативно вирішувати проблеми представників інших етносів, забезпечити більш-менш ефективну реалізацію їхніх прав принаймні на локальному рівні. Починаючи з середини 1930-х років, офіційна політика наклала табу на етнічні

меншини — їх начебто і не існувало. Псевдотеорії єдиного радянського народу звели практично до нуля крихти позитивного досвіду минулих років у сфері прав етнічних меншин України.

Подолання наслідків цих руйнуючих дій навіть за обопільного бажання (самих етнічних меншин та української незалежної держави) — надзвичайно складна проблема. Адже йдеться не лише про реалізацію цього бажання, але й передовсім про створення правової бази для вільного розвитку кількох мільйонів населення України іноетнічного походження. Сьогодні ми можемо сказати, що незалежна держава демонструє добру волю й прагнення до створення сприятливих умов. У серпні 1991 року при Кабінеті Міністрів України почав працювати Комітет у справах національностей, який має професійно на державному рівні вирішувати проблеми розвитку етнічних меншин. За його ініціативою у жовтні 1991 року в Одесі був проведений Конгрес Національностей, що став одним із перших кроків на шляху до консолідації етнічних меншин у їх прагненні до реалізації своїх прав. Зараз немудро було б оцінювати (позитивно чи негативно) діяльність Комітету, оскільки він знаходиться на стадії становлення. Та одну важливу у цьому контексті думку можна висловити вже сьогодні: якщо цей державний орган у своїй роботі не буде спиратися на результати наукових досліджень, буде ігнорувати думку фахівців, а його співробітники вважатимуть, що вони все знають і є єдиними суддями у цій справі, то діяльність Комітету приречена. Історичний досвід довів, що ігнорування знань і інформації, які пропонують сучасна соціологія, демографія, етносоціологія, політологія (нині вони звільняються від ідеологічних впливів) ще більше заплутає клубок проблем етнічних меншин.

У процесі творення правової бази вільного розвитку меншин суттєвого значення набирає законодавство. Уже підготовлений проект закону про національні меншини України, за яким будуть забезпечені правові гарантії етнічним меншинам не лише у сфері етнокультурної діяльності, але й у галузі національного територіального самоврядування. Згідно з новим законодавством суверенна держава має намір змінити статус етнічних меншин, надаючи їм право при підтримці держави самостійно вирішувати питання самоврядування через культурні товариства, національні адміністративно-територіальні одиниці тощо. Під час підготовки законопроекту висувалася ідея третьої форми задоволення потреб меншин — створення національно-персональної автономії, спроби врядування якої були ще за часів Української Народної Республіки. Однак ця ідея не була прийнята Кабінетом Міністрів України, який розробив законопроект.

Здійснення нової політики щодо етнічних меншин, сприятиме втіленню ідей естатичного аспекту етнополітичного ренесансу, що, на мою думку, матиме позитивний вислід як для самих меншин, так і для всієї суверенної України. За моїми передбаченнями, що власне відповідає закономірностям міжетнічної взаємодії, повинно відбуватися звільнення етнічних меншин від наслідків цілеспрямованої русифікації й інтеграції їх в українськоетнічне середовище. Враховуючи таку перспективу, варто мати на увазі, що в майбутньому можуть виникати значні труднощі, в першу чергу політичного характеру. Мається на увазі загострення дискусій навколо державно-територіального устрою України й місця та ролі етнічних меншин у суспільному, державному, політичному житті. Вже сьогодні дискутується ідея федерального устрою, ідея утворення окремих автономій, республік тощо. Якщо ж поглянути на ці ідеї з боку етнічних меншин, то видається, що вони будуть позбавлені можливості реалізувати себе як цілісні етносоціальні спільноти, оскільки вони, як правило, розселені дисперсно, і на шляху їхнього єднання з'являються нові перешкоди у вигляді кордонів, нехай навіть і не надто територіально очевидних. До цього ж, ідеї про окремі територіальні утворення будуються переважно на факторі російськомовності населення цих регіонів, а не на факторі їхньої поліетнічності. Приклади — утворена 1991 року Кримська Автономна Соціалістична Республіка, ідея Новоросії, Криворізької Республіки та інше.

Щоправда, на сьогоднішній день сформувалася конструктивна база збереження цілісності української держави та вирішення проблем етнокультурного і етнополітичного розвитку меншин, що закладена у платформах цілого ряду громадсько-політичних рухів, партій, зрештою діяльності Верховної Ради. Однак конкретна реалізація можливостей етнополітичного ренесансу в середовищі меншин, можливостей їхнього відродження як специфічних етносоціальних структур в українському суспільстві пов'язана передовсім з державною етнополітикою та матеріальною її забезпеченістю. Останнє вимагає поряд з юридичними гарантіями ще й вироблення державної програми багатокультурного розвитку України, яка б передбачила конкретні форми втілення положень закону «Про національні меншини України».

Отже, етнополітичний ренесанс українського етносу і етнічних меншин України — це дві взаємопов'язані грані суспільного розвитку нашої держави.

Опубліковано: Quo vadis, Україно? – Одеса : Маяк, 1992. – С. 107-125.

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ РЕНЕСАНС В УКРАЇНІ ТА УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА: ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ

Згідно з попередніми підрахунками в сучасному світі налічується понад 50 млн. українців. За своєю чисельністю український етнос на сьогоднішній день є одним з найбільш масових у світі (1). В основу визначення його структури можна покласти два показники — територіальне розміщення та етнічну самосвідомість. З огляду на територіальне розміщення структура українського етносу може уявлятися таким чином: ядро — частина українського етносу, котра мешкає на території України; пагіння — та частина, яка розміщена за межами території сучасної України, яку відомий етнолог Юліан Бромлей запропонував називати "етніксом". Щодо етнічної самосвідомості, то структуру українського етносу можна представити у такому вигляді: 1) ядро етносу, якому властивий найвищий ступінь самоусвідомлення; 2) частина етносу, маргінальний прошарок, який є носієм українсько-змішаної етнічності (українсько-російської на Україні, в Росії, українсько-англоканадської чи українсько-франкоканадської у Канаді; українсько-німецької у Німеччині тощо; 3) частина осіб українського походження, котрих умовно (лише на основі їхнього етнічного походження) можна зараховувати до українського етносу. На мій погляд, для цієї частини найбільш вдала назва "етнічна категорія", яку свого часу запропонував відомий англійський етнолог Ентоні Сміт (2). Власне така структура виявляється на макро та мікрорівнях, тобто на рівні всього українського етносу, куди ми включаємо українців в Україні і поза її територією суших, й на рівні українських етнічних груп або громад, спільнот, що перебувають в іноетнічному середовищі, скажімо, українська етнічна група в Канаді, США, країнах Європи, у державах колишнього Радянського Союзу. Принагідно подамо картину розселення

українців (осіб українського походження) у сучасному світі. Україна - понад 37 млн., Росія — понад чотири млн., Казахстан — близько одного мільйона, Молдова — 600 тисяч, Білорусія — 291 тисяча, Узбекистан — 158 тисяч, Киргизія — 108 тисяч, Латвія — 92 тисячі, Грузія — понад 52 тисячі, Естонія — 48 тисяч, Литва — близько 45 тисяч, Таджикистан — понад 41 тисяча, Туркменія — 35,6 тисячі, Азербайджан — понад 32 тисячі, Вірменія — понад вісім тисяч, США — понад млн., Канада — 500—700 тисяч, Аргентина — до 160 тисяч, Бразилія — близько 100 тис, Парагвай — до восьми тисяч, Уругвай — 6-8 тис, Австралія — близько 34 тис, Великобританія — 2-4 тис, Франція — 25-30 тис, Німеччина — понад 20 тис, Югославія — 40-50 тис, Польща — 500-600 тис, Чехо-Словаччина — понад 50 тис, Румунія — близько 120 тис. (3). Невелика за чисельністю українська діаспора існує в інших країнах світу.

Відповідно до запропонованої структури ядро є основним генератором української етнічності; українська етнічність маргінального прошарку виявляється в тих чи інших ситуаціях — зрештою для них властива ситуативна етнічність (4), скажімо, українці її маніфестують під час проведення етнічних фестивалів, контактів з ядром етносу, за сприятливих для цього політичних та соціальних умов; українськість "етнічної категорії" виявляється у її походженні, у виняткових випадках у спорадичній, власне символічній, участі в діяльності етнічних організацій.

Українська етнічність всіх частин українського етносу виявляється у різних формах і з різною інтенсивністю. Визначальним фактором у цьому процесі є умови помешкання тієї чи іншої частини, які, безперечно, будуть різними, а отже, рівень й зміст трансформації етнічності буде відрізнятися (скажімо, в Україні вона значною мірою відбувалася під впливом суб'єктивного русифікаторського тиску, в Канаді чи то у Сполучених Штатах рівною мірою діяли два фактори — об'єктивна необхідність інтеграції у суспільство проживання й взаємодія з представниками різних етносоціальних спільностей). Та попри всі відмінності й особливості змісту української етнічності на різних територіях мешкання українців об'єднуючим моментом виступає спільне походження, усвідомлення приналежності до одного кореня.

Ця обставина виявляється чи не головною, що дає право ставити у науковому плані проблему, без будь-яких апріорних оцінок, про взаємодію різних частин українського етносу, різних як за місцем проживання, так і рівнем етнічної самосвідомості. Варто наголосити, що до цього часу питання про взаємодію української діаспори та українців, які перебувають на території України практично не досліджувалося. Я виключаю із цієї констатації публіцистичні спроби, як правило письменників, журналістів, котрі оповідали

про контакти України з діаспорою на рівні обмінів, що здійснювалися Товариством культурних зв'язків з зарубіжними українцями "Україна" з так званими прогресивними українськими організаціями, переважно у Сполучених Штатах та Канаді. Оскільки широкої взаємодії, як такої, не було, то й не було об'єкту і для системного дослідження, хоча історична ретроспектива дає певні можливості для цього. В даній статті йдеться виключно про останні шість років. Саме про той відрізок часу в історії українського етносу (точніше тієї його частини, яка знаходиться в Україні), для котрого характерний етнополітичний ренесанс. Відразу зауважу, що для осіб українського походження, які мешкають поза межами України, з точки зору внутрішнього самоврядування, актуальним є лише етнічний ренесанс, хоча з огляду на піклування долею українців в Україні визначає їхню зацікавленість й політичними процесами на "землі батьків". Підстави для постановки питання про взаємодію вагомі — збільшуються обсяги й змінюється зміст контактів й зв'язків українців; поступово усуваються класово-політичні чинники в них, які на попередніх етапах були визначальними; накопичується певний досвід будування зв'язків за умов, поліпшення міжнародного клімату, достатній для аналітичних узагальнень й визначення тенденцій й до певної міри перспектив.

В ході роздумів над винесеною у заголовках проблемою буде здійснена спроба оцінити як характер самої взаємодії, так і впливу чинника "українська діаспора" на етнополітичний ренесанс на Україні. Та передовсім, принаймні коротко, зупинюся на розумінні трьох ключових у даному контексті понять — "етнополітичний ренесанс", "українська діаспора", "взаємодія".

З огляду на політико-економічну та етнокультурну ситуацію в Україні в останні п'ять-шість років є підстави розуміти "етнополітичний ренесанс" як процес, пов'язаний із завоюванням українською етнічністю належного місця в міжетнічних стосунках сучасного світу та змагань за побудову суверенної української нації-держави. У такому його розумінні термін "етнополітичний ренесанс" близький до терміну "національне відродження", яке в теперішній українській історіографії вживається для визначення періодів національного піднесення на Україні. Останніх у різних дослідників — різна кількість (5).

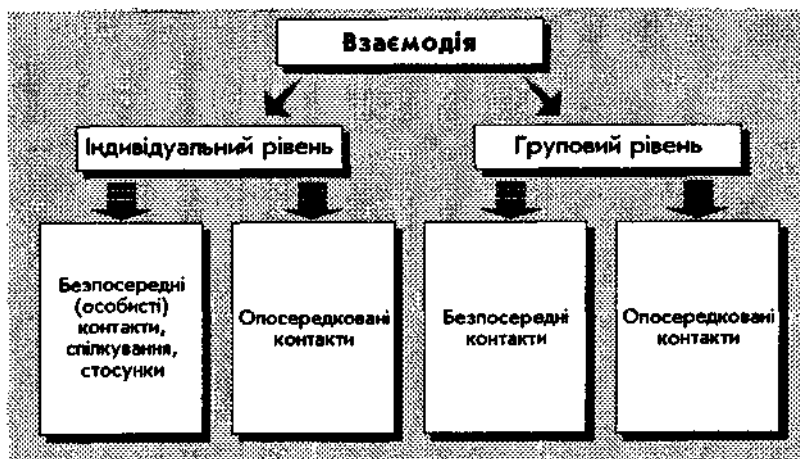
На мій погляд, найбільш влучним визначенням національного відродження є визначення Романа Шпорлюка (США), сутність якого полягає в усвідомленні етносу себе як нації, як дійової особи історії та сучасного світу (6).

І все ж термін "національне відродження" не досить точно відтворює суть сьогоденних процесів у політичній, економічній та етнічній сферах життєдіяльності українського суспільства. Він звужує зону його дії, принаймні

у зв'язку з заідеологізованим у практиці радянського періоду поняття "нація" до відродження саме українського етносу, полишаючи за цією зоною етнічні меншини, які знаходяться в рамках українського етнополітичного організму (ЕПО — держави). Термін "етнополітичний ренесанс" в контексті даного викладу включає в себе ті зміни, які відбуваються не лише в ядрі українського етносу, але й в інших етнічних структурах, котрих на Україні нараховується понад 127.

Термін "українська діаспора", котрий використовується у даному контексті, досить умовний, оскільки він включає в себе всіх українців, що мешкають за межами України. В його основу покладена одна, але, на мою думку, характерна ознака — перебування частини українського етносу за межами розміщення його ядра. Коли ж аналізувати "українську діаспору", базуючись на тих ознаках, з котрих виходять зарубіжні дослідники (Джон Армстронг, Габріель Шеффер, Мілтон Ізраель, Крістіан Жіролт, Мілтон Єсман та інші), то наші розуміння цього явища розходяться. Зазначу, мені імпонує їхня точка зору, що діаспора виникає в результаті міграцій (7). Однак, у нашому випадку діаспора формувалася двома шляхами: внаслідок міграцій, та із автохтонного населення (Польща, Чехо-Словаччина, Румунія), тому я й віддаю перевагу в якості визначальної ознаки, перебуванню частини українського етносу за межами України. Саме він є об'єднуючим моментом у запропонованій інтерпретації терміну "діаспора".

Користуючись терміном "взаємодія", я маю на увазі систему спілкування, контактів, стосунків на індивідуальному та груповому рівнях між представниками ядра українського етносу та діаспори. Вони можуть бути безпосередніми (особистими) та опосередкованими (через засоби масової інформації, літературу, мистецтво тощо). Графічно цю схему можна відтворити таким чином:

Результатами взаємодії можуть бути: а) формування та користування сформованих стереотипів й автостереотипів, відповідно індивідуальних та групових; б) інтенсифікація політичних, культурних, економічних зв'язків між українцями в Україні та за її межами; в) піднесення престижу українства в сучасному світі.

Етнополітичний ренесанс має дві важливі грані, виділення яких й певний їхній автономний аналіз допоможе глибше вникнути в сутність цього явища, — етнічний та етатичний (від французького слова *etat* — держава). Власне, таке розмежування доречне, коли мова йде про національні рухи і про націю (у "радянському" розумінні цього терміну), в основі творення яких лежать етнічні моменти (8). Отже, основні ознаки етнополітичного ренесансу у його етнічному вияві. До речі, на даному етапі саме у цьому аспекті найбільш відчутні результати відродження українськості, а також, або ж переважно, етнічності меншостей українського етнополітичного організму (ЕПО). Наведемо приклади вияву українськості у різних її формах — у мові, літературі та мистецтві, релігійному житті тощо.

Щодо мови, то вона є чи не найголовнішою ознакою етнічності, оскільки мова виступає важливим засобом передачі етнічної інформації, їй притаманні сигніфікативні (розпізнавальні) функції, вона є засобом розвитку багатьох форм духовної культури людей, що належать до однієї спільноти. Ті зміни, які відбуваються у етнолінгвістичній ситуації України засвідчують, що процес русифікації якщо і не припинявся, то принаймні його зупинено. І, мабуть, передовсім завдяки прийняттю "Закону про мови в Українській РСР" (1989 р.), де зазначено, що українська мова є державною мовою на території України, та програми по реалізації цього закону (1991 р.). Конкретними виявами завоювання українською мовою належного їй місця в українському ЕПО є поступове переведення діловодства в державних установах на українську мову, українізація шкільництва (із 20819 шкіл України у 1990-91 навчальному році — 6 млн.851 тис. учнів — в 15316 школах — 3 млн. 280 тис. учнів — навчання здійснювали українською мовою, що на 109 шкіл більше, ніж було у 1985-86 навчальному році (9); повернення до української мови вищої освіти (утворення кафедр української мови в тих вузах, де їх раніше не було, в тому числі й негуманітарного профілю, поява у Київському державному університеті кафедри української мови для іноземних студентів тощо).

До позитивних змін у напрямку поширення української мови у громадсько-політичному житті республіки можна зарахувати збільшення кількості україномовних періодичних видань, особливо газет, серед них, зокрема, "Голос України", "Народна газета", "Слово", "Урядовий кур'єр",

"Голос відродження", "Старожитності" тощо.

Про це ж свідчить й низка курсів, на яких можна вивчати українську мову, спеціальна програма на українському телебаченні "Говоримо українською" та інше. Якщо б поставити за мету перерахувати абсолютно всі наявні вияви формального пожвавлення україномовної діяльності на республіканському та локальному рівнях, то може скластися враження корінних змін у ставленні до української мови та її ролі у житті сучасного суспільства. Однак, це далеко не так. Прогрес відчутний у порівнянні з тим становищем, яке панувало до середини 1980-х років, тобто до того, як почалася перебудова суспільно-політичного та економічного буття у колишньому Радянському Союзі.

В реальній оцінці ситуації було б помилкою не враховувати, з одного боку, наслідків довголітньої русифікації, її міцного коріння у свідомості людей, я маю на увазі не лише росіян, але й російськомовних українців, зокрема у південно-східному та південному регіонах України, а, з другого, — миритися з думкою про фатальність, непереборність русифікації. Згадувана Програма реалізації Закону про мови в Українській РСР (вона передбачає поетапне його втілення в життя, починаючи західними регіонами республіки і завершуючи східними та південно-східними), як на мене, складає добротну основу для подолання наслідків русифікації України. Хоча і в цьому випадку не виключається невдоволення певної частини населення, яке, безумовно, посилюється в нестабільній політичній та економічній ситуації.

Література та мистецтво поряд з тим, що вони є незаперечними генераторами української етнічності, сьогодні складають основу для зацікавленості неукраїномовних мешканців республіки українською проблематикою. Що мається на увазі? По-перше, повернення літературі та мистецтву України імен (зазначу не локально-патріотичного звучання), на які спрямовувався головний удар в ході винищення генофонду української нації (Володимир Винниченко, Микола Хвильовий, Василь Стус, Микола Руденко та інші). Тут важливим моментом для представників інших етнічних меншин виступає фактор репресій проти діячів культури, оскільки доля спіткала й багатьох представників меншостей. По-друге, реабілітація незаконно репресованих українців сприятиме, що, до речі, й відбувається, представників інших етносів, які населяють Україну. По-третє, мистецтво, й передовсім народне, надає великі можливості для інтеграції вихідців з інших народів в український контекст (тематика, засоби й форми вираження, перейняття духу українськості завдяки участі в художніх колективах тощо).

Етнічний ренесанс українців досить відчутно реалізується в науці.

Підтвердженням цієї думки є: а) активне звернення представників гуманітарних галузей знань до української проблематики й, зокрема, до дослідження таких тем, які раніше вважалися, якщо не закритими для української науки, то, принаймні не бажаними (маю на увазі бажання, яке формувалося в колах партійно-державного апарату): козацтво, особливо його стосунки з Росією, етногенез українського народу, ідеї суверенітету й незалежності у науковій та політичній думці в Україні, об'єктивна роль більшовизму в українській історії, оцінка економічного та інтелектуального потенціалу республіки, історія й сучасне становище української діаспори і т.д.; б) активізація археографічної діяльності в рамках Академії наук України, що дає можливість генерувати ідеї українськості завдяки виданню спадщини видатних діячів науки, культури, історії, які раніше були недоступними широкому колу громадськості; в) створення українознавчих асоціацій науковців, представників інтелігенції (завважу, не суто українських в етнічному плані, оскільки до їх складу входять представники інших народів), наприклад, Республіканська асоціація українознавців — РАУ ; г) розширення контактів з науковцями зарубіжних країн (проведення спільних наукових заходів в Україні й в інших країнах, стажування, читання лекцій українськими вченими за рубежом, зарубіжними вченими у вузах республіки тощо).

Ознаками етноконфесіонального ренесансу є змагання за завоювання належного місця у духовному житті українського етносу Українській греко-католицькій церкві (УГКЦ) та Українській автокефальній православній церкві (УАПЦ), які, за визначенням Василя Іванишина, перетворюються у національні церкви на Україні. Підкреслю, що перша діяла в основному на західно-українських землях в умовах підпілля, друга, знищена на Україні, зберегла себе лише за кордоном. Однак процес відродження цих церков як виразників української ідеї в царині духовного життя є надто складним і неоднозначним. "Процес відновлення національної церкви, — пише Василь Іванишин, — наткнувся не тільки на відчайдушний опір властей і РПЦ (Російська православна церква. — В.Є.). Утруднили його ще дві обставини. По-перше, неусвідомлення національного характеру УГКЦ значною частиною населення, яке сорок років виховувалось у ненависті до цієї переслідуваної церкви — шляхом приписування їй висмоктаних з пальця злочинів, ототожнення з польським костелом, антикатолицькими публікаціями, історичними фальсифікаціями тощо. По-друге, чотири десятиліття цілеспрямованої і масової психологічної обробки не минули безслідно, і частина віруючих таки визнала себе православними — що й передбачав Сталін, санкціонуючи операцію "Собор". Тепер серед них поширилася ідея УАПЦ, яка теж організовує свої

парафії, займає храми. Простіше це робиться в містах, де є чимало храмів. Значно складніше вирішити проблему по селах, де на одну церкву претендують дві общини. Починається розбрат, відходять на задній план питання національного відродження, демократизації, боротьби з адміністративно-бюрократичною системою" (10).

Ознаки етнічного ренесансу виявляються й в інших ділянках суспільного життя українського етносу, скажімо, проведення фестивалів, як от фестиваль сучасної української пісні "Червона рута", масових заходів, присвячених козацтву (Запоріжжя, острів Хортиця, 1990 рік, організація експедиції "Чумацькими шляхами" тощо). Всі вияви суто етнічного ренесансу логічно зв'язані з етатичним ренесансом — в одному випадку вони створюють йому базу, в іншому — етатичний ренесанс уможлиблює вияв етнічних характеристик українців. Сутність етатичного аспекту етнополітичного ренесансу полягає у русі за побудову української суверенної держави. Цей рух має певні підвалини в історії українського народу — перші кроки у створенні держави були ще у XVIII ст., потім така нагода трапилася у 1918 році, сьогодні історія дала новий шанс для реалізації ідеї суверенної української держави.

Важливими кроками на шляху до створення української держави стали такі акти, як "Декларація про державний суверенітет України", прийнята практично одноголосно парламентом республіки 16 липня 1990 р., "Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Російською Федеративною Республікою", підписаний 19 листопада 1990 року, договори про економічне співробітництво з іншими республіками (нині суверенними державами колишнього Радянського Союзу), договір про стосунки між Україною та Угорщиною та багато інших; відкриття посольств Федеративної Республіки Німеччини, Франції, Сполучених Штатів, Канади та інших. Щоправда, хід реалізації договорів поки що не дає аргументів для тверджень про існування української суверенної держави. Однак перераховані заходи вже сьогодні закладають основу для поступового виходу на шлях, який веде до суверенітету. Про поступовий рух у цьому напрямку свідчить прийняття парламентом України рішення про проведення 17 березня 1991 року поряд з всесоюзним референдумом республіканського опитування. Щоправда тоді йшлося лише про можливість входження до складу Союзу суверенних держав на принципах Декларації про державний суверенітет України. Висліди голосування попри всю недосконалість референдуму засвідчили прагнення українського народу до незалежності — понад 80 відсотків виборців віддали свої голоси за формування республіканського опитування (проти 70,5 відсотків — за формування всесоюзного бюлетеню). Такі результати дали значний

поштовх до активізації діяльності парламенту України (його демократичного крила) у напрямку суверенітету.

Завершальним моментом першого етапу етатичного ренесансу стало проголошення 24 серпня 1991 року Акта про незалежність України та його підтвердження під час референдуму 1 грудня 1991 року (90,32 відсотка його учасників сказали "так!" незалежній Україні).

Отже, наведені приклади, на мою думку, переконують, що сьогодні на Україні наявні ознаки етнополітичного ренесансу (сюди можна було б додати прийняття парламентом України власних республіканських законів та інших документів — на час написання цього матеріалу Верховною Радою було прийнято 123 закони і кодекси та понад 500 різних постанов). В даній статті не ставились за мету всебічний аналіз та прогнозування етнополітичного ренесансу, тут в основному зафіксовані його основні ознаки й ті моменти, що можуть складати основу взаємодії з українською діаспорою. У з'ясуванні сутності цієї взаємодії можна спертися на загальну схему, запропоновану Мілтоном Есманом, в якій визначено три головних напрямки: 1) країна походження закликає діаспору на допомогу; 2) діаспора прагне впливати на перебіг подій у країні походження; 3) уряд країни походження виступає захисником прав та інтересів діаспори (12). У ситуації з Україною та українською діаспорою дію цієї схеми можна спостерігати на рівні певних громадсько-політичних сил, а останнім часом і на рівні офіційних кіл.

Що ж до української діаспори, то тут є свої особливості. Рівень збереження української етнічності, яка є основою моделювання взаємодії з ядром українського етносу, у різних країнах різна — він за можливостями свого впливу в іноетнічному середовищі значно вищий у Сполучених Штатах і Канаді, країнах Західної Європи, ніж, скажімо, в країнах Південно-Східної Європи. Пояснення цієї різниці варто шукати у рівні демократичності суспільств: у першому випадку українська діаспора мала змогу існувати в умовах відносної політичної свободи (відносної, бо і тут на певних етапах були свої обмеження); у другому випадку — українці практично були позбавлені можливостей збереження й розвитку своєї етнічності. Як парадокс може сприйматися сьогодні той факт, що українці Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини, колишньої Югославії — країн, що межують з Україною або знаходяться неподалік від неї, — майже не спілкувалися з ядром етносу як на індивідуальному, так і на груповому рівнях. В цьому переконуєшся, переглядаючи щорічні звіти про роботу Товариства "Україна", яке було створено в 1968 році спеціально для підтримання зв'язків з українцями, які проживають за кордоном. Із цих звітів виявляється, що для Товариства

"закордон" починався за Польщею, Румунією, Угорщиною, Чехо-Словаччиною, Югославією. Лише в останні два-три роки, власне в процесі політичних змін в Південно-Східній Європі, відкрилися можливості для налагодження взаємодії українців цього регіону й українців України. Цей же період характеризується інтенсифікацією взаємодії між представниками етнікосів, які мешкають у країнах західного світу, та українцями на Україні. Для відтворення загальної картини системи спілкування, контактів, стосунків, які власне й складають структуру взаємодії, звернемося до запропонованої вище схеми.

Отже, індивідуальний рівень взаємодії. Його виявом є: а) взаємне спілкування й контакти в процесі відвідин родичів й знайомих у країнах помешкання українців. До недавнього часу вони були спорадичними й, за винятком окремих випадків, односторонніми — в напрямку України. Сьогодні безсумнівним є факт двосторонності цієї форми взаємодії, при цьому збільшується потік (дістати конкретні дані виявляється поки що неможливим, тому доводиться спиратися на власні спостереження та повідомлення преси) українців в США, Канаду, країни Західної та Південно-Східної Європи (безпосередні (особисті) контакти й спілкування); б) широкий (у співставленні з недавнім минулим) доступ до інформації, яка зафіксована у письмових джерелах української діаспори та України. Йдеться про можливість, і, передовсім, на Україні, читати діаспорні газети, журнали, твори письменників, дослідників українського походження (опосередковані контакти). Ця форма контактів, принаймні на сьогоднішньому етапі взаємодії, є надзвичайно вагомою, тому варто всіляко її обопільно стимулювати, що й робиться. Маю на увазі формування фонду "Зарубіжної україніки" у Центральній науковій бібліотеці ім. В.І.Вернадського Академії наук України, діяльність Інституту археографії Академії наук України та Республіканської Асоціації Українознавців по підготовці до видання на Україні значних архівних джерел та праць зарубіжних українознавців, створення бібліотеки української діаспори у Києві, активізацію обмінів друкованими матеріалами між науковими, громадськими, політичними організаціями та окремими громадянами. Прикладом такого роду взаємодії є також спільне видання "Українська діаспора".

На рівні групової взаємодії вже зараз можна говорити про певні традиції, оскільки впродовж десятиліть практикувалася з боку офіційних кіл України лише така форма зв'язків, як обмін делегаціями, художніми колективами, студентами. На мою думку, перевага віддавалася саме цій формі, тому що вона забезпечувала ідеологічний контроль за характером і змістом зв'язків й не допускала, принаймні так вважалося, проникнення "ворожої"

ідеології у соціалістичне середовище. Єдиним каналом таких зв'язків довгий час було вже згадуване Товариство "Україна". На сучасному етапі групова взаємодія зазнала значних змін — розширилася географія контактування делегацій, художніх колективів як на Україні, так і в країнах помешкання діаспори; сьогодні існує безліч каналів реалізації цієї форми взаємодії (наукові, громадські, політичні установи й організації, різноманітні асоціації, окремі творчі колективи, фонди тощо); з'явився новий канал — спільні малі підприємства, в основі діяльності котрих лежить так званий етнічний бізнес.

На підтвердження думки про розширення діапазону взаємодії, зростання її частоти можна навести кілька прикладів. У цьому плані 1990 рік можна назвати роком такої взаємодії — на Україні зокрема гастролювали українські етнічні колективи з Польщі (чоловічий хор "Журавлі"), Канади (танцювальний ансамбль "Шумка", окремі виконавці), відбулося спільне фольклорне свято "Мова наша солов'їна" за участю художніх колективів України та зарубіжних українців; велика кількість етнічних українців взяли участь у Першому Конгресі Міжнародної асоціації українців (Київ), наукових конференціях, які проводила Республіканська асоціація українознавців, у III Всесвітньому з'їзді українських лікарів (Київ-Львів), заходах, присвячених 500-літтю українського козацтва тощо. Вже понад два роки при Республіканській асоціації українознавців працює Міжнародний університет, в якому з доповідями виступають вчені з української діаспори. Кілька сесій відбулося у Міжнародній школі україністики.

Безумовно, визначальними для долі зв'язків українців в Україні й за її межами стали два заходи — Конгрес українців колишнього Радянського Союзу (січень 1992 року) та Всесвітній форум українців (серпень 1992 року). Це, власне, перші спроби до єднання на етнічній основі українства всього світу. Дискусії, виступи, полеміка на обох зібраннях засвідчили, що на шляху до єднання є чимало труднощів, які залишилися у спадщину від недалекого минулого.

Стимулюючим моментом у взаємодії представників різних частин українського етносу є факт розширення можливостей участі вчених, громадських й політичних діячів з України у тих заходах, які здійснюються відомими науковими центрами, громадськими, політичними, державними організаціями зарубіжних країн, як от у міжнародних конференціях, конгресах, багатосторонніх нарадах з різних питань суспільного життя тощо.

Велику частку у розширенні зони взаємодії між українською діаспорою та українцями на Україні роблять громадські організації — комітети допомоги Народному Руху України, які існують у країнах Західної Європи та Америки.

Вони беруть участь у конкретних акціях допомоги Україні, зокрема у подоланні наслідків Чорнобильської катастрофи, надсилаючи до нашої держави ліки, продукти харчування, сприяючи розбудові лікарень і т. д. Характерно, що ця допомога в результаті не обмежується етнічними параметрами, в її основі лежать загальнолюдські цінності. До речі, така форма взаємодії була властива впродовж усього періоду існування української діаспори — під час голоду 1921-1923 років з-за океану надходила допомога голодуючому населенню України, українському народу представники діаспори допомагали й в роки другої світової війни.

Аналізуючи процес взаємодії української діаспори та етнополітичного ренесансу в Україні, вже сьогодні можна виділити дві групи факторів, що суттєво впливають на її характер. Перша — це ті, які сприяють (стимулюють) цю взаємодію; друга група факторів стримує її. До першої групи варто віднести: а) становлення нового мислення у міжнародних відносинах, що відкрило нові канали для безпосередніх контактів між представниками ядра українського етносу та його частин; б) поступова деідеологізація суспільно-економічного життя в Україні, що дозволяє зняти класово-партійні бар'єри у спілкуванні українців з представниками діаспори (до цього часу, скажімо, українські американці чи канадці поділялися на прогресивних (читай прорадянських) та націоналістів — антирадянців й безпосередні контакти українців з Україною обмежувались лише першою категорією); "комуністична" солідарність з режимами у колишніх соціалістичних країнах Європи не дозволяла опікуватися незavidною долею українців, які мешкають у цих державах, оскільки це могло привести до напруженості у стосунках між ними і Радянським Союзом. Такий підхід на довгий час позбавив можливості порозуміння між різними частинами українського етносу; в) проведення спільних заходів за участю українців з різних країн світу — їх роль визначається об'єднанням зусиль етнічно свідомих осіб українського походження у збереженні української етнічності у сучасному світі, що є базою для взаємодії представників різних частин українського етносу. Особливого значення у цьому контексті набрав Перший форум української діаспори, який відбувся у серпні 1990 року у Варшаві та Білому Борі (Польща). Його особливість полягає у тому, що на ньому були присутні представники української діаспори та українці з України. Головними організаторами форуму були Об'єднання українців Польщі та Світовий конгрес вільних українців (СКВУ), який має великий досвід у згуртуванні українства поза межами колишнього Радянського Союзу.

Важливим моментом у реалізації позитивної дії зазначених факторів є

прагнення світового співтовариства до закріплення тенденцій співробітництва у всіх сферах, до вирішення проблем, які виникають у міжнародних відносинах, мирним, не силовим шляхом.

Серед факторів, які можуть стримувати взаємодію української діаспори та етнополітичного ренесансу, вагомими виявляються такі:

а) поліетнічність населення України — найчисленнішими етнічними спільнотами, крім української, за даними перепису 1989 року є росіяни (понад 11 млн.), євреї (понад 486 тис), білоруси (понад 440 тис), молдавани (понад 324 тис), болгари (понад 233 тис), поляки (понад 219 тис), угорці (понад 163 тис), румуни (понад 134 тис). Завважу, що етнічні спільноти аж ніяк не є перешкодою на шляху взаємодії, однак невирішеність їхніх проблем в рамках українського етнополітичного організму, особливо на початковій фазі його формування як незалежної держави, може її стримувати. Цей фактор можуть використовувати у своїх цілях ті сили, які не зацікавлені у збереженні безконфліктної ситуації у міжетнічних стосунках в Україні, у поступі України до утвердження свого суверенітету. Тому, дбаючи про умови етнополітичного ренесансу українців, обов'язково потрібно створювати відповідні умови для ренесансу інших етнічних спільнот. Прийняття Верховною Радою закону "Про національні меншини України", створюючи правову основу для вирішення їхніх проблем, безумовно, усуне перешкоди на шляху консолідації українського суспільства. Досвід вирішення проблем у міжетнічних стосунках у демократичних суспільствах може знадобитися у вдосконаленні міжетнічних відносин в Україні. І саме представники діаспори з Канади, Сполучених Штатів, Німеччини, Франції у процесі взаємодії з українцями (тут можна додати — і з вихідцями з інших меншин) можуть поділитися цим досвідом;

о) непослідовність демократичних перетворень не лише в Україні, але й у державах колишнього Радянського Союзу, оскільки за таких умов взаємодія не може реалізуватися у повному обсязі.

Зважаючи значення названих вище факторів у взаємодії української діаспори й етнополітичного ренесансу на Україні, варто мати на увазі ще одну обставину, як на мене, то надто важливу — співвідношення фаз етнічного відродження для різних частин українського етносу. Найефективнішою взаємодія виявляється тоді, коли ці фази співпадають. У нашому випадку ситуація дещо інша: в Україні ми спостерігаємо бурхливий, принаймні у порівнянні з попередніми періодами, сплеск етнічного ренесансу; для українців Південно-Східної Європи цей процес лише розпочався після зміни режимів (два-три роки тому); для частини українського етносу, які знаходяться у поліетнічних країнах західного світу, за моїми спостереженнями, пік етнічного

ренесансу минає, оскільки він співпадає з етнічним ренесансом, властивим для країн помешкання, що з найбільшою силою виявився в 1970-х — початку 1980-х років [13]; щодо етнічного ренесансу української діаспори у колишніх республіках Радянського Союзу, то він тут перебуває у зародковому стані й йому доведеться долати значно більше перешкод, ніж у інших частинах світу, де нині мешкають українці. Врахування цієї обставини дозволить уникнути спрощеного, уніфікованого підходу (а такий в Україні спостерігається) до можливостей об'єднання українців у сучасному світі, об'єднання духовного на етнічній основі.

Отже, підсумовуючи, можна сказати, що на основі публікацій в україномовній пресі різних країн (для ґрунтовних досліджень час ще не настав — обмаль конкретного матеріалу), спілкування з представниками української діаспори Канади, Сполучених Штатів, Польщі, Чехо-Словаччини, Румунії, колишньої Югославії, Німеччини результати взаємодії вже виявляються, зокрема у корегуванні стереотипів української діаспори та уявлень про її можливості у підтриманні й розвитку української етнічності поза межами українського етносу. Міфологізоване уявлення про можливості діаспори капіталістичних країн, яке сягало навіть сфери економіки й гіпертрофізувалося у формулі "Діаспора допоможе Україні", під впливом взаємодії представників діаспори та ядра українського етносу поступово змінюється об'єктивною оцінкою реальних можливостей. Однак зазначу, що для такого міфологізованого образу були підстави: довгий час пануюча у нашій країні концепція "злиття націй" ставила національні культури у рамки "русифікаторства", радянський (вважай аморфний) патріотизм витравлював патріотизм національний — український; завдяки Заходу були врятовані великі імена та їхні творіння, що сьогодні повертається Україні.

До речі, шукаючи позитивні моменти у взаємодії між тими процесами, які мають місце в середовищі української діаспори, й етнополітичним ренесансом в Україні, приходиш до однозначного висновку: найвагоміше, що може дати діаспора українському ренесансу, то це її досвід збереження й розвитку української етнічності в умовах демократичного (того стану, який маємо сьогодні) суспільства. Скажімо, українські канадці, виборюючи гідне місце в мозаїці канадського суспільства, користуються тими можливостями, які їй надає офіційна політика уряду країни, а також їхня взаємодія з представниками інших етнічних груп Канади. В результаті такої позиції не створюється конфліктних ситуацій у взаєминах з англоканадцами (домінуюча етносоціальна спільнота) та канадцами іншого етнічного походження.

Щодо інтенсифікації культурних та економічних зв'язків між українцями

в Україні та за її межами, котра може мати місце в процесі взаємодії, то про неї, стосовно двох останніх сфер, варто поки що говорити в гіпотетичному плані, оскільки окремі випадки, скажімо, утворення спільних "етнічних підприємств" не дають підстав для узагальнень. Відчутні також якісь визначені параметри політичних зв'язків.

Позитивні зрушення бачаться у напрямку піднесення престижу України й українства в сучасному світі, коли Україна розширює свої зв'язки з зовнішнім світом, виходячи з інтересів самостійної держави, стає предметом зацікавленості ділових кіл зарубіжних країн. У цьому контексті взаємодія української діаспори й українців в Україні перетворюється у важливий канал посередництва, відіграючи важливу роль у формуванні адекватного стереотипу України та її можливостей. Прикладами у цьому плані можуть бути Міжнародний інститут менеджменту, який створено за сприянням відомого швейцарського бізнесмена українського походження Богдана Гаврилишина, діяльність Міжнародної асоціації українців (МАУ), Міжнародної асоціації українських лікарів тощо. Генеруючим моментом тут виступає залучення до діяльності цих та інших установ, асоціацій та об'єднань представників не лише українського етносу, але й тих країн, де виникає інтерес до України.

Процес взаємодії значною мірою залежить від лідерів, які очолюють нинішній рух за порозуміння між різними частинами українського етносу й допомоги один одному. Вони мають відіграти велику роль у тому, щоб цей рух не приводив до сепаратизму, не йшов проти закономірностей історичного процесу й співіснування реальностей, які склалися на сьогоднішній день. За таких умов цей рух може стати дійовою частиною зусиль світової громадськості, спрямованих на збереження миру і розвиток співпраці мешканців різних країн, навіть різних поки що соціальних систем.

ПРИМІТКИ:

1. Наулко В.І., Чорна Н.В. Динаміка чисельності і розміщення українців у світі (XVII-XX ст.). - // Народна творчість та етнографія. - 1990. - № 5.

2. Smith A. The Ethnic revival in the modern world. Cambridge. - 1981. - P.68.

3. Дані про українців у колишньому Радянському Союзі подані за переписом 1989 року і більш-менш адекватно відтворюють їхню чисельність, принаймні тих, що на час перепису усвідомлювали себе українцями. Щодо кількості українців в інших країнах, то цифри подаються за офіційними переписами, етнічною пресою, даними соціологічних досліджень.

4. Simila M. Situation and ethnic identity. - // International Migration. - 1988. - Vol. 26. - № 4. - P.453-460.

5. Грицак Я. Національне відродження як об'єкт наукового дослідження.- //Етнічна самосвідомість і національна культура.- Київ.- 1991.- С. 36-38.
6. Шпорлюк Д. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII-початку XIX століть.//Слово.- 1991.- № 4,5.
7. Esman M. Ethnic pluralism and international relations. //Canadian Review of Studies in Nationalism.- 1990. Vol. XVII.- № 4.- P.84.
8. Smith A. The Origins of Nations.- //Ethnic and Racial Studies.- 1989.- Vol. 12.- № 3.
9. Літературна Україна.- 1991.- 3 січня.
10. Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження.- //Українське відродження і українська церква. Львів.- 1990.- С. 58.
11. Голос України.- 1992.- 15 травня.
12. Esman M. Op. cit.- P.85-86.
13. Євтух В.Б. Етнічний ренесанс: випадковість чи закономірність. //Всесвіт.- 1990.-№ 7.

Опубліковано: Українська діаспора / редкол. : В. Євтух [та ін.]. – Київ – Чикаго, 1992. – Рік вид. 1, ч. 2. – С. 5-19.

ЗБЕРІГАЮЧИ УКРАЇНСЬКУ САМОБУТНІСТЬ

ПЕРЕДМОВА

Здавалось б, та обставина, що українська діаспора (сьогодні цим терміном все частіше визначають українців та їхніх нащадків, які в результаті різних обставин опинилися за межами України) налічує близько 10 мільйонів чоловік (поки що важко визначити точну цифру) й має давню, більш як столітню історію, повинна була б постійно привертати до себе увагу науковців України. На жаль, цього де сталося. Принаймні до недавнього часу український читач практично не мав змоги ознайомитися з історією, соціальним життям, проблемами культурного розвитку українців, які мешкають у Західному й Східному світах. Чому так сталося ?

На нашу думку, вирішальну роль тут відіграла всеохоплююча ідея необхідності швидкими темпами побудувати "нове" суспільство, яке мало називатися соціалістичним, а згодом і комуністичним. Тому все суспільно-політичне й культурне життя країни мало підпорядковуватися цій головній ідеї. Те ж, що не вкладалося в неї, якщо не придушувалось, то вважалося не вартим уваги чи взагалі не існуючим. Врешті-решт це привело до штучної самоізоляції нашої країни від світу,

Саме через це ми не можемо віднайти в українській радянській бібліографії (1917—1945 роки) практично жодної книжки, не говорячи вже про ґрунтовне наукове дослідження, присвяченої українській діаспорі за межами колишнього СРСР. Забуття спіткало українців, які з різних причин — котрі як добровільно, так і примусово — заселяли цілині землі спочатку Російської імперії, а потім і Радянського Союзу.

Об'єктивність наукового аналізу вимагає відзначити, що у повоєнний час

точка зору офіційних кіл — а за нею і всіх тих, хто їх забезпечував ідеологічно — еволюціонує. Якщо ми переглянемо бібліографів про українську діаспору кінця 40-х - середини 80-х років, то вже можемо говорити про наявність певної кількості літератури з цієї проблематики. Однак еволюція відбувається дуже одностороння — лише в межах, визначених тією ж соціалістичною ідеєю. Якщо раніше для української радянської історіографії начебто й не існувало діаспори, то в кінці 40-х років вона вже заявляється. Звичайно ж, на той час цей термін не вживався, говорили про канадських, американських, аргентинських українців. Навіть за одними назвами не важко визначити ідеологічне спрямування видань про діаспору. Вони мали підтримувати й позитивно міфологізувати соціалістичні ідеї. Через це зарубіжні українці славили Радянський Союз, багато з них дійсно вірили в його світле майбутнє, не маючи правдивої інформації, розповідали про нестерпне життя в капіталістичному світі. Нагадаємо кілька назв збірників про життя українців у деяких країнах Заходу: "Українці Аргентини славлять Радянський Союз" (1947 рік); "Двісті свідків. Розповіді про Америку" (1953 рік); "Як ми жили за океаном. Розповіді репатріантів" (1958 рік) тощо. Щоправда, всі ці видання публіцистичні, тим більше вони досягали поставленої мети — тенденційно формували у радянських читачів стереотип українця за кордоном. За ним виходило, що цей українець знедолений, вічно бореться за краще життя й мріє тільки про соціалізм, хоч трапляється і такий, який добре влаштувався у "чужому" для робочого люду світі й тільки знає те, що "паплюжити" соціалістичний лад.

Однак, попри несприятливе для об'єктивного дослідження діаспори становище, час від часу в Україні з'являлися праці, які, на наш погляд, певною мірою відтворювали справжній образ української діаспори, хоч і в дуже обмежених ареалах її розселення. Вони й складають основу або ж принаймні можуть враховуватися при формуванні нинішньої концепції її дослідження. Серед цих праць найпомітніше місце посідає монографія А.М. Шлепакова "Українська трудова еміграція у США і Канаді (кінець XIX-го — початок XX ст.)", що побачила світ ще у 1960 році. Нею було започатковано новий напрямок в українському суспільствознавстві — іммігрантознавство, що за інших умов могло б відкрити для нас і діаспорознавство. Цього не сталося, але в певному розумінні книга нас до нього наблизила, бо в ній були проаналізовані чинники, які спонукали саму появу української діаспори у Північній Америці, й частково показано її взаємини з середовищем проживання. Принагідно зазначимо, що еміграцію ми розглядаємо лише як один із шляхів формування української діаспори, наприклад, у країнах Американського континенту. Іншими шляхами були депортація (території колишнього СРСР за Уралом,

операція "Вісла" у Польщі) та переселення, що базувалося на політичних мотивах (Казахстан).

Згодом, у 70-х роках, було опубліковано кілька праць, зокрема дослідження про стан української мови в етнолінгвістичних умовах країн Північної Америки, статті в "Українському історичному журналі" про іммігрантів та їхніх нащадків у країнах Південної Америки. Власне, останні наукові розвідки відкрили новий ареал розселення українців.

Таким чином, до початку 70-х років вирізняється два ареали дослідження української діаспори — північноамериканський і південноамериканський. Щодо першого ареалу, то він вивчається інтенсивніше (в кінці книги є перелік деяких праць). У них вже висвітлюється значно ширша палітра життя української діаспори у Сполучених Штатах Америки і Канади — від імміграційної політики урядів цих країн до соціального, етнокультурного розвитку етнічних груп. Тут очевидні спроби відтворення суспільних процесів, стану і перспектив існування вихідців з України та їхніх нащадків в американському середовищі. До цього, на наш погляд, дослідників спонукають матеріали (дані переписів населення США і Канади, публікації канадців та американців українського походження, які використовуються в названих працях), розширення джерельної бази й звернення до зарубіжної методики етносоціологічних студій.

Інформація про другий — південноамериканський ареал — доходить до нас після появи книги А.А.Стрілка "Слов'янське населення у країнах Латинської Америки" (1980 рік), де українцям, на жаль, відведено не так вже й багато місця. Майже два десятиліття він залишається поза увагою українських дослідників.

За нинішніх умов, не зважаючи на слабкі дослідницькі підвалини, відкриваються обнадійливі перспективи вивчення української діаспори. По-перше, етнічний ренесанс у нашій державі значно підняв шкалу зацікавленості українством у сучасному світі. Логічним апогеєм цього ренесансу, як на нас, має стати створення в Україні (у співпраці з вченими інших країн) об'єктивної історії розвитку української діаспори. По-друге, розширюється коло доступної зарубіжної наукової літератури й архівних джерел. По-третє, проблеми української діаспори та її зв'язків з Україною активно дискутуються на різного роду зібраннях науковців, громадських і політичних діячів діаспори та України (наприклад, I конгрес Міжнародної Асоціації Україністів, 1990 рік; III з'їзд Федерації українських лікарів, 1990 рік; Конференція у Кельні (ФРН) "Україна: сучасність і історія", 1991 рік і т.д.).

Громадський і науковий інтерес до української діаспори певною мірою

реалізується у працях, які щойно побачили світ — "Зарубіжні українці", "Українці в зарубіжному світі", (1991 рік), низці публікацій за 1991 рік у журналі "Трибуна". Гадаємо, що запропонована читачам праця зробить і свій внесок у задоволення зацікавленості громадян України колишніми співвітчизниками та їхніми нащадками, які нині мешкають у країнах Північної і Південної Америки, Західної Європи та в Австралії.

Оскільки у книзі використовується кілька термінів, які визначають один і той же феномен, вважаємо за необхідне хоча б коротко зупинитися на інтерпретації їхнього змісту.

Спочатку нагадаємо всі ті терміни, якими іменується досліджуваний нами феномен: це — "українці в Канаді, Сполучених Штатах, Аргентині, інших країнах", "вихідці з України та їхні нащадки". До них можна додати ще кілька, котрими користуються українські (вітчизняні й зарубіжні) дослідники та публіцисти: "канадські, американські, австралійські українці тощо", "українські канадці, американці ...", "особи українського походження". Усі вони вживаються, коли мова йде про окремих людей; коли ж маємо на увазі громаду, спільноту, то тут доречні такі терміни, як "українська імміграція", "українська етнічна група", "українська діаспора".

Отже, зважаючи на той статус й на ті процеси, які відбуваються сьогодні, скажімо, в українській етнічній групі Канади й про які читач довідається із подальшого матеріалу, ми вважаємо, що найбільш вдалим є, наприклад, терміни "канадці українського походження", "українські канадці", "українська етнічна група". Ми говоримо "вдалим" з огляду на те, що вони найбільш точно відбивають сутність явища й підкреслюють одну надто важливу його особливість, про що забувають деякі дослідники, а надто публіцисти, — це сьогоденні реалії суспільства проживання. А відтак, розвиваються за притаманними саме цьому суспільству законами. Звичайно, ми не виключаємо й зовнішніх впливів, які однак не визначають сутності їхнього розвитку. Коли ми вживаємо термін "канадці чи то австралійці українського походження", то в ньому відбиваються дві особливості феномену, який будемо аналізувати,

— перша його частина вказує на територіальну, зрештою громадянську його приналежність (тобто мешканці Канади, Австралії, громадяни Канади, Австралії чи будь-якої іншої країни), а друга

— на те, що походження цих громадян чи мешканців — українське. Вони можуть бути безпосередньо вихідцями з України — кількість таких постійно зменшується (сьогодні у Канаді їх, наприклад, трохи більше 12 відсотків), або ж бути народженими в країнах помешкання в українських чи змішаних сім'ях.

На досить адекватне відтворення суті явища з повним правом може

претендувати і термін "українські канадці, американці, німці, австралійці тощо". У зарубіжній етнологічній літературі широко вживається термін "етнічні канадці" чи то "етнічні американці", що знову ж таки підкреслює особливість політичного організму (держави) — у його межах співіснують вихідці з різноманітних етносів з певними культурними особливостями, зокрема на рівні побутової культури. Користуючись цим терміном, ми, як і в першому випадку, звертаємо увагу на етнічні характеристики частини населення тієї чи іншої країни.

Інтерпретація нами терміну "українська етнічна група" продовжується у попередньому ключі. Цей термін прийнятий у зарубіжних дослідників та у практиці міжетнічних стосунків, розповсюджений він і на сторінках видань нашої країни. Однак щодо вживання цього терміну, то тут потрібно висловити кілька зауважень. Нагадаємо, що під "етнічною групою" прийнято розуміти групу людей одного і того ж походження, часто зі спільною історією, які проживають у межах більшої спільноти або суспільства.

Коли ж мова йде про українську етнічну групу, то до неї умовно зараховуються абсолютно всі особи українського походження. Та слід мати на увазі, що далеко не всі вони свідомо ідентифікують себе з цією групою населення.

Об'єднуючи всіх канадців, американців, французів, аргентинців і т.д., в жилах котрих тече хоч трохи української крові, в єдину групу, ми маємо змогу дослідити трансформаційні процеси в середовищі української громади впродовж тривалого часу — від початків масової імміграції до сьогодення, коли, з одного боку, посилюються асиміляційні впливи, а з іншого — відбувається певний ренесанс українського етносу: як його ядра в Україні, так і українців, розсіяних за її межами. За цих умов збільшується кількість тих, хто виявляє зацікавленість українською етнічністю, активізується діяльність організацій української громади в країнах поселення.

З приводу застосування терміну "українська еміграція", зокрема й у наших працях, можна дати таке пояснення. Українські етнічні групи сформувалися у країнах сучасного їхнього проживання як іммігрантські групи. Хоча вже давно імміграція не виступає вирішальним фактором у демографічних процесах в українському середовищі, та, як на нашу думку, згаданий термін може вживатися у специфічному контексті — якщо ми розглядаємо лише частину цих груп, саме іммігрантів ранніх періодів і сьогодення, або якщо ми хочемо підкреслити саме іммігрантське походження української етнічної групи і прослідкувати трансформацію її представників з іммігрантів у так званих етніків, котрим властиві риси як

країни походження, так і країни проживання.

Особливу увагу наших читачів звертаємо на термін "українська діаспора". Попередньо зазначимо, що у нашу літературу й політичну практику він увійшов порівняно недавно і відразу став предметом гострих дискусій, а іноді і баталій. У цьому зв'язку хотілося б згадати Петра Кравчука, котрий у своїх публіцистичних працях й у доповіді на першому конгресі Міжнародної асоціації українців у місті Києві 1990 року та Міжнародній конференції у Львові "Українці у зарубіжному світі (до 100-річчя еміграції українців до Канади)" того ж року різко виступив проти застосування цього терміну щодо української етнічної групи Канади. У нього, як і у деяких інших противників такого поняття, фігурує один-єдиний аргумент (зрештою, якщо і називаються інші, то основа їх залишається одна і та ж) — цей термін використовується лише для визначення конкретного явища і в конкретному періоді. Ним визначались євреї, які у XVI столітті до нашої ери в результаті застосування проти них сили змушені були покинути межі Палестини. Про це мовиться у всіх довідниках й словниках, як, наприклад, у Великій грецькій енциклопедії чи у Новому Вебстерському словнику англійської мови. Та якщо ми обмежуємо значення терміну тільки цим явищем, то припускаємося принаймні двох помилок. По-перше, нехтуємо другою частиною визначення поняття "діаспора", де йдеться про розсіяність певної етнічної чи релігійної спільноти людей. При цьому зазначається, що ті, хто проживає поза межами поселення основної частини цієї групи, підтримують з останньою зв'язки. По-друге, ми відмовляємо у розвиткові семантики терміну "діаспора". Дійсно, на час його виникнення інших форм проживання за межами основної частини своєї етнічної спільноти не було. Та згодом вони з'являються як у результаті застосування сили, так і внаслідок добровільних міграцій. Зрештою, стрижневим моментом у цьому понятті є фіксація ним факту перебування певної частини етнічної спільноти за межами території її ядра. Діаспора може бути розселена компактно чи розсіяно, вона може бути автохтонного (коли частина населення того чи іншого етнічного походження в результаті поділу території опиняється у складі іншої держави) чи іммігрантського походження. Названі обставини по-різному впливають на збереження етнічності в інонаціональному середовищі. До того ж, на нашу думку, термін "українська діаспора", попри всі його умовності — компактний і зручний для користування, у нашій уяві він викликає цілком конкретне явище — українці (або ж особи українського походження), які мешкають за межами території України.

Отже, пропонуємо читачеві познайомитися з історією, демографічною ситуацією, громадською і культурницькою діяльністю, окремими

соціоекономічними рисами української діаспори, чи то етнічних канадців, американців... Зрештою, читач зможе самостійно вибрати найзручніший для нього термін, прочитавши нашу книжку.

УКРАЇНСЬКА ЕТНІЧНІСТЬ ЗА КОРДОНОМ

РОЗСІЯНІ ПО СВІТАХ

СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ. За своє понад сторічне існування в країнах Заходу українська громада пройшла значну і дуже показову еволюцію. Серед головних її здобутків особливе місце займає збереження етнічної самобутності. Інтегрувавши українську культуру в місцеве соціальне оточення, зробивши непересічний внесок у розвиток західної цивілізації, українці водночас користуються високим авторитетом саме як представники народу, від якого тягнеться їхнє національне коріння.

Виходячи з того, що найбільше українське поселення на Заході розташоване на території Сполучених Штатів, а також з безумовно надзвичайної зацікавленості широких верств населення України у пізнанні американської специфіки формування єдиної державної нації і збереження етнічного розмаїття, передовсім звернемося до проблем входження перших українських поселенців у життя цієї держави.

Створити умови для гармонійного поєднання української і американської духовності, зберегти національно-етнічну самобутність у надто барвистому спектрі культур, на основі яких власне й розвився феномен американської нації, — такою, на думку багатьох західних дослідників проблем імміграції, традиційно була у поставленому контексті головна мета українців Сполучених Штатів. Тут може виникнути слушне запитання: а як же бути з широко розповсюдженими в Україні твердженнями про США як "плавильний казан" для представників близько ста націй, які пов'язали свою долю з Америкою, прибувши сюди у різні часи? Чи чатувала на українців "загроза" повного розчинення і незворотної асиміляції в американському "плавильному тиглі"? Нам імпонують слова, сказані з цього приводу професором Гарвардського університету Оксаною Грабович. Гармонійне функціонування "українського і американського світів", відзначає вона у статті "До питання акультуризації української еміграції", — "це не ознака асиміляції..., це ознака культурної трансформації, яка сталася в результаті бажання Другого покоління поєднати та гармонізувати українську традицію в найширшому розумінні з американськими цінностями та американським способом життя".

Очевидно, саме такий підхід до нових умов відіграв далеко не останню роль у тому, що за 125 років, котрі минули від початку першої масової хвилі еміграції з України до Сполучених Штатів, українці змогли зберегти свій специфічний етнічний острів у розмаїтті американської культури. Завдяки такій зваженій позиції вихідці з України на північноамериканському континенті зуміли пройти шлях від поневірян на вугільних копальнях Пенсільванії, наймитування за мізерну платню у фермерських господарствах і тяжкої ручної праці на металургійних підприємствах до сучасного досить-таки вагомого соціально-економічного становища і політичного впливу. Від неписьменного галицького селянина, який працював буквально за гроші, до заступника директора НАСА, до верхів у фінансових велетнях, якими є "Чейз Манхеттен банк" чи "Мелон банк", до високих посад у Білому домі і конгресі. Професор Іллінойського університету Дм. Штогрин зробив таке узагальнення:

"У наш час потенціал українців у цьому стосунку явно зростає, охоплюючи багато тисяч висококваліфікованих американців і канадців українського походження, котрі зуміли зберегти свою національну ідентичність і водночас докласти свої здібності, інтелект та працьовитість до розвитку Канади і Сполучених Штатів. Від духовних лідерів і самовідданих громадських діячів до кваліфікованих фізиків та інженерів, від письменників і композиторів до законодавців і урядовців, від акторів і кінозірок до вчителів і науковців, котрі здійснили внесок у практично всі космічні польоти, від професійних хокеїстів і футболістів до генералів збройних сил — такий їх спектр. Тисячі одержали високі нагороди за досягнення, а багато хто здобув національні та міжнародні патенти за свої відкриття". На цьому шляху українці продемонстрували безпрецедентний феномен, ставши органічною частиною американської нації, зуміли зберегти українську самобутність, мову і культуру своїх предків, повагу і любов до України, що сьогодні виливається у щире прагнення сприяти становленню її державної незалежності.

Цей феномен неможливо усвідомити у всій його неповторності без ретроспективного погляду на історію українських поселень у цій країні, причин, які спонукали наших земляків шукати кращу долю в заокеанській незвіданості. Втім, останнє однаковою мірою стосується українських іммігрантів у всіх країнах поселення. І все ж історія і сучасне становище українства Сполучених Штатів та Канади — країн найбільш масового переселення українців — чи не найкраще відтворюють муки і біль, надії і здобутки розсіяних по світах колишніх наших земляків.

Сьогодні важко визначити час появи першого українського поселенця на Північноамериканському континенті. Окремі вітчизняні і зарубіжні дослідники

ведуть відлік ще з XVIII століття, коли на території нинішніх Сполучених Штатів з'явилися представники так званої "петровської" (або "мазепинської") еміграції. Однак дані про тих українців надто побіжні і обмежені. Труднощі з підрахунками мають свої витoki, серед них і те, що іммігранти того часу, як правило, добиралися до США поодиночі, а ступивши на американську землю, надто швидко розпорошувалися по всій великій країні. Дуже часто вони приховували своє походження, побоюючись арешту і примусового повернення в Росію. Найранніші північноамериканські джерела, у яких трапляються українські імена, теж відносяться ще до періоду європейського освоєння нових колоній на Алясці.

Проте в цілому до 1877 року у Сполучені Штати іммігрували лише окремі вихідці з України. На відміну від першої масової хвилі, початок якої датується саме цим роком і яка практично повністю складалася з найбільш бідніших селянських верств, поодинокі українські іммігранти більш раннього періоду змушені були покидати свою рідну землю переважно з політичних та релігійних причин. Таким чином вони уникали переслідувань з боку панівних кіл.

Завважимо, що встановлення осіб, які першими прибули до Сполучених Штатів, справа надто кропітка. В українській іммігрантознавчій літературі (тій, яка виходила в Україні) вважається, що першим із перших був Агапій Гончаренко. Він — "православний священик і політичний біженець" — з'явився у США 1877 року. Однак у збірці праць про імміграцію, виданій 1934 року у Варшаві, висловлюється припущення про те, що першим українським іммігрантом у Сполучених Штатах був Іван Макогон із Залісся під містом Чортків (нинішня Тернопільська область), який ще 1860 року добрався до Америки. Тут же згадується і Юрко Кошицький з Новосандецького повіту, що вже у 1862 році шукав свого щастя у США. Американські джерела час від часу відкривають інші українські прізвища. В історію громадянської війни у США увійшло ім'я українця за походженням генерала Турчина, відомого під іменем "грізний козак". Він уславився як командир бригади союзної армії, дії якої стали вирішальними у битві під Чікамауга (1863 рік). У хроніках війни за незалежність теж зустрічаються українські прізвища — Немирич, Зборовський та інші.

Наприкінці XIX й на початку XX ст. в імміграційному потоці, спрямованому на Сполучені Штати, відбулась чергова якісна і кількісна зміна. Скажімо, впродовж 1880-1891 років у країну переселилося понад 5 млн. 200 тис. чоловік. Центр європейської еміграції змістився з північного заходу на південний схід. Саме в цей період у тамтешніх штатах з'явилися перші українці, які оселялися серед переселенців з Південної Італії, Португалії та Іспанії,

представників поневолених націй з Османської імперії (вірмени, сирійці тощо). Кількість їх постійно збільшувалася.

Основна маса українців виїздила тоді з Австро-Угорщини. Староста одного з повітів Галичини повідомляв про прагнення багатьох селян виїхати до Америки, протидіяти чому, за його словами, було неможливо. Однак відсутність офіційного дозволу з боку властей на перших порах значною мірою стримувала виїзд. І все ж, незважаючи на це, скажімо, у 1881, 1883 і 1884 роках кількість емігрантів сягала вже за тисячу чоловік. Загалом у період між 1877 і 1899 роками, який прийнято вважати часом "першої хвилі" української еміграції до США, на американській землі поселилося понад 200 тисяч українців.

При всій нестримності бажання значної частини українських селян якнайшвидше потрапити за океан не слід, як це буває часто, спрощувати ситуацію. Розлука з рідною землею для більшості виїжджаючих була пов'язана з переживаннями і муками, нерідко призводила до душевного надлому. Щоб читач міг уявити собі настрої емігруючих, звернемося до надрукованих у Львові 1935 року спогадів галицького священника О. Пристая "З Трускавця у світ хмародерів". Він, зокрема, писав про пережите в останні години перебування на батьківщині: "...Щось невідоме вкрадалося до нас і мимохіть настроювало поважно. Над нами пересувалися якісь хмарини, що кидали тінь непевності і загадочності. Я намагався бути веселим. А проте відчував, що мене чимраз більше опановує чорний смуток. На душу налягав тягар. Переді мною була далека дорога за море і незнана будучність на чужині".

У працях відомого українського соціолога Ю. Бачинського відзначалося, що впродовж 1877-1909 років до США прибуло 470 тис. вихідців з України, а в наші дні американський історик В.Маркусь у своїй "Українській енциклопедії" оцінює кількість прибулих в період між 1877 і 1914 роками у 460-510 тис. Одна з перших українських газет у США "Свобода" у №7 за 1899 рік писала, що на той період у цій північноамериканській країні мешкало 200 тис. вихідців з України. Складнощі в оцінках національної приналежності породжені передовсім тим, що в офіційних документах і звітах прибуваючі класифікувались лише за країною походження. Однак, оскільки на час масової еміграції українські землі входили до різних країн, то і іммігрантів-українців нерідко записували "росіянами", "австрійцями", "угорцями", "словаками", "поляками"... Негативно позначалося на таких підрахунках і те, що у ХІХ ст. термін "українець" або "український" мав обмежене використання — власне для багатьох американських службовців з імміграційних агентств Україна була "Terra incognita" — незнана земля.

Як вже згадувалось вище, на початковому етапі першої хвилі серед українських іммігрантів в Америці переважали селяни, передовсім вихідці із Закарпаття, Буковини та Лемківщини.

Серед них були і русини, частина котрих під впливом політичних інтриг згодом заявить про свою окремішність від українства взагалі. Визначити їх кількість і національну приналежність буває з різних причин просто неможливо. Як відзначав на сторінках варшавського "Нового слова" 28 жовтня 1990 року завідуючий кафедрою Торонтського університету П. Магочі, і сьогодні з "700 тисяч американців, які мають принаймні одного предка русинського походження", переважна частина не знає, ким були їхні предки — словаками, поляками чи українцями.

З кінця 80-х років минулого століття розгортається масова еміграція з Галичини — цього своєрідного генератора етнічної свідомості українців. Національна самоідентифікація для більшості галичан була внутрішньо обов'язковою, що полегшує підрахунки їхньої кількості. За даними В. Осечинського, впродовж 1890-1910 років з галицької землі виїхали 212 тис. українців. Аналіз різноманітних джерел дає підстави для тверджень, що другою хвилею української еміграції до США (1899-1914 роки) було охоплено 250-300 тис. осіб. У цілому ж до першої світової війни з України у Сполучені Штати прибуло близько півмільйона українців. При цьому варто мати на увазі — еміграція українців з території Російської імперії була не такою масовою: скажімо, з 1899 по 1910 роки до США виїхало звідти всього 1034 особи.

Соціальне походження перших українських поселенців — найбідніших селянських верств — дозволило (і це очевидно справедливо) більшості західних і вітчизняних дослідників стверджувати, що головною серед причин вищу було загальне зубожіння населення західноукраїнських земель. Характеризуючи цей потік іммігрантів, О. Кириленко писав: "Їхали переважно бідніші селяни, двірська служба, слуги, міський пролетаріат, а процентово дуже й дуже мало свідомих одиниць, які звичайно дають почин до всякої культурної праці... Ті елементи, що виїхали, були або неграмотні, або мали дуже мало спільного з грамотністю; опинилися серед чужого світа, серед інших обставин, між чужими людьми, без знання якоїсь західної мови та до того ще й без сотика в кишені".

Слід зауважити, що в той час, коли в цілому серед іммігрантів, які поселилися в США до 1914 року, відсоток володіючих англійською мовою (тою чи іншою мірою) становив 40,8, то серед українців таких були одиниці.

Як твердить відома американська дослідниця проблем формування і розвитку українських поселень у США згадувана вище Оксана Грабович,

абсолютна більшість українських іммігрантів з двох перших хвиль (98 відсотків) були селянами. На основі аналізу даних американських імміграційних відомств вона наголошує, що, скажімо, з 147 375 українців, які приїхали в цю країну протягом 1899-1910 років, лише 109 були вихідцями з інтелігенції (разом з духовними особами). Усього 2 645 з них були фахівцями, а решта — простими селянами, чорноробами чи батраками. Звідси й не дивно, що тільки 37 відсотків українських іммігрантів мали бодай мінімальну освіту, що, до речі, було не найвищим серед цієї категорії населення показником. Адже із загальної кількості прибулих у США до 1914 року іммігрантів неписьменних було 75 відсотків. Говорили вони на 43-х мовах і діалектах.

Внаслідок названих причин основну інформацію про нову країну українці одержували з газет, котрі виходили українською мовою. Публікації ж останніх, як переконує ознайомлення з ними, зводились до рекламної інформації з численних бірж праці, шлюбних оголошень, реклами товарів тощо. Попри цей факт, діяльність журналістів хоч якоюсь мірою допомагала зберігати національне обличчя, утримувати бодай найменший зв'язок з батьківщиною. Гальмувались процеси асиміляції і психологічним наставленням на тимчасовість еміграції, надією повернутись на рідну землю.

Основним регіоном розселення українців перших двох хвиль став штат Пенсільванія, здебільшого міста Піттсбург і Шенандоа та їх околиці, розбудована вугільна та металургійна індустрія яких вимагала дешевої робочої сили. Це, втім, стосується північного сходу США в цілому, де на 1905 рік мешкало понад 98 відсотків українських переселенців. Так, згадуваний нами Ю.Бачинський на основі матеріалів імміграційного бюро США за 1905 рік встановив, що з майже 14,5 тис. зареєстрованих іммігрантів-українців у Пенсільванії осіло 8510, Нью-Йорку — 2275, Нью-Джерсі — 1666.

Ще більш деталізовану статистику щодо українських поселенців у США протягом 1899-1908 років наводить одна з перших американських славістів Емілі Балч. За її даними, у Пенсільванії у цей період проживало 53 899 українців, у штаті Нью-Йорк — 21 376, Нью-Джерсі — 11 205, Огайо — 3 478, Коннектикуті — 2 747, Массачусетсі — 2 429, Іллінойсі — 2 340.

На підставі виданих у США статистичних збірників практично неможливо відтворити повністю реальну картину розподілу українських іммігрантів по галузях економіки. Приміром, у матеріалах імміграційної комісії наявні дані про зайнятість лише 1992 українців. Найбільше із них (478 чол.) працювали у вугільній промисловості, далі йдуть металургійна — 152 чол. і нафтопереробна промисловості — 149 чол.

Про те, як в основному жила на перших порах українська трудова

імміграція, можна судити з публікації львівської газети "Свобода" за 22 квітня 1909 року: "Зарібків у Сполучених Штатах Північної Америки все ще нема. Ремісники та фахові робітники суть там на місці і нових не треба. Тим менше можуть там найти роботу нефахові робітники ані при фармах, фабриках, тузові, ані в копальнях. В державах Огайо, Іллінойс, Північна Дакота, Південна Дакота, Монтана, де є фарми, при которих можна було заробити місячно 18-25 доларів крім помешкання і харчу, багато є емігрантів, котрі віддавна ждуть роботи і її дістати не можуть. Подібно є в Пенсільванії. Дуже зле є в Каліфорнії і в сусідніх державах, де є много австрійських (певно і руських) емігрантів, що задля браку роботи терплять велику нужду".

Третя хвиля української еміграції припадає на міжвоєнний період, чим і визначається в основному її специфіка. За усередненими оцінками, у ті роки до США в'їхало щонайбільше 40 тис. чоловік. Відмінність же тієї хвилі імміграції, по-перше, полягає в тому, що на початку 20-х років Вашингтон встановив жорстку систему квот на в'їзд до Сполучених Штатів, чим штучно обмежувались можливості поселення в цій країні, а по-друге, в тому, що серед новоприбулих переважали так звані політичні емігранти — уенерівці, гетьманці тощо. Водночас порівняно чисельнішими були групи з більш-менш високим рівнем освіченості, спеціалістів у різних галузях економіки, науковців, митців, літераторів. До числа останніх належали і такі відомі особи, як композитори О. Кошиць, М. Гайворонський, А. Рудницький, науковці непересічного таланту В. і С. Тимошенки, Ю. Вернадський, Ю. Кістяковський, О. Грабовський та ін.

За підрахунками на 1936 рік, 700 українців у США й Канаді мали магістерські й докторські дипломи. Перевагою одразу ж почали користуватися інженерні, економічні, юридичні, медичні та загальногуманітарні факультети. У 1935 році при Колумбійському університеті відкрилась перша на американському континенті кафедра української мови і літератури на чолі з професором Статкевичем. При церковних (православних, греко-католицьких і протестантських) парафіях, допомогових організаціях, жіночих товариствах в 30-ті роки діяло близько 200 українських шкіл.

Остання велика хвиля української імміграції у США припадає на 1947-1955 роки, коли з таборів для "переміщених осіб" прибуло близько 80 тис. українців. У наступне десятиліття до них приєдналося не менше 20 тис. реемігрантів, в основному з країн Західної Європи та Австралії. І знову, як у випадку з першою хвилею імміграції, селилися вони здебільшого на північно-східному узбережжі — від Нью-Йорка до Філадельфії. Через якийсь час чимало з них, керуючись міркуваннями працевлаштування, перебралися до Чикаго, Клівленда і Детройта.

У порівнянні з іммігрантами перших двох хвиль українці, які прибували до Сполучених Штатів по війні, мали значно вищий освітній і фаховий рівень. Сільськогосподарських працівників і некваліфікованих промислових робітників серед них було вже лише 58 відсотків, а частка спеціалістів високої кваліфікації перевищувала 13. Усього ж 1950 року у США нараховувалось 828 тис. українців, які приїхали у цю країну раніше або народилися в ній. З урахуванням 80 тис. нових іммігрантів (повоєнної хвилі) їх загальне число сягнуло 908 тисяч. Ці дані, з огляду на їх високу точність, можуть служити відправною точкою у підрахунках кількості американських українців наступних десятиліть.

У деяких сьгоднішніх джерелах починають (нерідко слушно) вести мову про "новітню" хвилю імміграції українців в Америці, маючи на увазі не спорадичний виїзд (або депортацію) так званих дисидентів, а помітний потік емігрантів кінця 80-х - початку 90-х років. З такою класифікацією можна погодитися, якщо взяти до уваги постійне наростання кількості емігруючих з колишнього Радянського Союзу у цей період. Але через брак інформації практично неможливо визначити національний склад виїжджаючих. Дається взнаки і те, що нерідкими є випадки вимушених приховувань ними своєї дійсної етнічної приналежності, щоб добитися права, скажімо, на виїзд в Ізраїль. У цілому ж можна сказати, що до вивчення цієї проблеми науковці тільки приступають. Певним поштовхом у цьому напрямку можуть послужити дані останнього перепису населення у Сполучених Штатах, публікація яких поки що затримується. Своє слово мають сказати і соціологи, без досліджень яких безпосередньо на американській землі відтворити реальну картину аж ніяк не вдасться.

КАНАДА. Згідно з відомими на сьгоднішній день джерелами першими українськими іммігрантами на канадській землі були Іван Пилипів та Василь Єлиняк з села Небилів (Станіславщина, нині Івано-Франківська область). 7 вересня 1891 року вони зійшли з пароплава "Ореон" в канадському порту Галіфакс. Починаючи з того часу українським селянам не дають спокою розмови про те, що в "Канаді даром землю дають". "Бажання емігрувати стало епідемією. Населення сотнями залишає свої села, продаючи за безцінь рухоме майно, щоб зібрати потрібні кошти для себе і сім'ї", — писав 1901 року греко-католицький єпископ до австро-угорського прем'єра.

До речі, Канада була єдиною західною державою, уряд якої агітував іммігрувати до неї. На кінець 90-х років XIX ст. в галицьких, буковинських і закарпатських селах налічувалось від 5 до 6 тисяч вербувальників — так називали в народі тих, хто агітував українців перебиратися до Канади. Кожний

агент, який завербував сім'ю до Канади, одержував 5 доларів за чоловіка й по 2 долари за кожного члена сім'ї.

Масову еміграцію до Канади найчастіше поділяють на три хвилі. Кожна із них має свої особливості, обумовлені соціально-економічною ситуацією країни еміграції і країни імміграції, соціальним статусом тих, хто емігрував. За своїми масштабами перша хвиля була найбільш масовою — скажімо, за період з 1896 по 1914 роки до Канади переселилось 170 тис. чоловік. Переважну більшість українських іммігрантів цієї хвилі склали бідні селяни Галичини, Буковини й Закарпаття. Ця обставина зумовила трудовий характер переселенського руху жителів згаданих регіонів України, які в той час входили до складу Австро-Угорської імперії. Оскільки навколо терміну "українська трудова еміграція" останнім часом точаться суперечки, то принагідно відзначимо, що поділ у радянській науковій та громадській думці української еміграції до Американського континенту на трудову (перша і друга хвилі) та політичну (третя хвиля) мав підстави. В основі такого поділу лежать причини еміграції. Однак традиційне механічне застосування сьогодні і у майбутньому такого підходу до класифікації іммігрантів та їхніх нащадків у Канаді, на наш погляд, недоречне.

Слушну думку з цього приводу висловив відомий вчений США, українець за походженням, Василь Маркус на Міжнародній конференції у Львові "Українці у зарубіжному світі (до 100-річчя еміграції українців до Канади)", яка відбулась 1990 року. Він підкреслив, що сьогоднішня українська громада як у Сполучених Штатах, так і у Канаді — це на 99 відсотків трудові верстви американського чи канадського суспільства, тому немає сенсу говорити про існування якихось нетрудових прошарків. Зрештою, багатші люди українського походження здобулися такого стану завдяки невтомній праці не одного покоління.

Імміграція кінця ХІХ-го - початку ХХ-го ст. склала основу формування української етнічної групи Канади. Цьому процесу сприяло створення однорідних поселень у провінціях Альберта, Саскачеван, Манітоба, куди на перших порах в основному направлялись українці. У цих трьох провінціях до 1921 року було зосереджено 90 відсотків загальної кількості переселенців з України. Ще в не повністю освоєних провінціях Канади була можливість західноукраїнському селянинові займатися звичною і улюбленою для нього сільськогосподарською працею. Але разом з тим, хоч і не масово, українці поселялися також у містах і на їх околицях, влаштовувались на роботу на шахти, лісопереробні заводи, на транспорт і т.д., зокрема в провінціях Онтаріо і Квебек. Тобто розселення іммігрантів визначалось можливостями

працевлаштування та професійною підготовкою переселенців, а згодом до цього долучався і факт наявності в тій чи іншій місцевості вихідців з України.

У рамках заново створених етнічних поселень українські іммігранти прагнули зберегти свою національну своєрідність, культурні й побутові особливості, тобто те, що зв'язувало їх з рідною землею. Таке прагнення виявилось передовсім у назві місць масового поселення топонімами, характерними для України.

Нині в Канаді існує близько 180 поселень, поштових відділень, залізничних станцій, які мають українські назви. Це назви — географічні: Україна (під такою назвою в Канаді три поселення), Київ, Галичина, Полтава, Тернопіль, Коломия, Карпати, Дніпро, Дністер, Збруч, Прут і т.д.; історичні (більшість назв взято з часів Запорізької Січі й гайдамаччини): Січ, Козак, Хмельницький, Сірко, Гонта та інші; ряд шкіл, де вивчається українська мова, мають імена видатних діячів української літератури й культури — наприклад, школи імені Тараса Шевченка, Миколи Лисенка, Івана Франка знаходяться у Манітобі, Саскачевані та Альберті. На карті Канади є ціла низка поселень з такими назвами як Воля, Свобода, Правда, Згода, Слава, Зоря. Як бачимо, у цих назвах — надії, сподівання й туга за покинутим краєм.

У місцях поселення українців створювалися умови для збереження української етнічності. Остання відчувалася, зокрема, у тому, як українці будують й оздоблюють своє житло на новій землі. А будували вони його, як правило, за географічною ознакою. Якщо споруджував хату галичанин, то будував її на зразок тих жител, які були у його рідному селі, буковинці — за "буковинським стилем" і т.д. Коли б зайти до такої хати, то легко можна визначити, хто в ній живе - галичанин, буковинець, гуцул чи подоляк. Інтер'єри кімнат зберігали національні ознаки, і не лише на фермах, але дуже часто і у містах. На постелі — вишивані подушки, на стінах — вишивані рушники, розмальовані килими, на столах — скатертини, на полицях — українська порцеляна та кераміка. Навіть по вишиванках (кольорова гама, малюнки) можна було дізнатись, з якого місця України приїхав господар.

Варто відзначити, що на перших порах українські іммігранти поселялися дещо відособлено й жили трохи замкнуто. Певна замкненість зберігалася довший час. І не лише тому, як утвердилося в нашій літературі, що вони не знали мови й прагнули організаційно та в етнокультурному плані побудувати життя, яке б нагадувало Батьківщину. Ця особливість, за словами канадського дослідника Дж. Лера, відбивала також їхню чітко визначену соціально-економічну позицію у канадському суспільстві, — тобто вони перебували на найнижчих щаблях його соціальної ієрархії. Така оцінка не стосується

іммігрантів наступних хвиль — досить високий освітній рівень, певна професійна кваліфікація дозволяла їм інтегруватися у канадське суспільство й значно швидше просуватися нагору.

За кількістю переселенців дві наступні хвилі масової еміграції значно поступаються першій. За їхню тривалість до Канади переселилося близько 100 тисяч чоловік: до середини 1950-х років в країну прибуло 35-40 тисяч із таборів для "переміщених осіб", що складало на той час близько 9 відсотків українського населення Канади. У цьому контексті хотілося б нагадати, що на 1948 рік у Німеччині та Австрії нараховувалося понад 130 тисяч "переміщених осіб" українського походження, з яких 61 відсоток були чоловіки. Власне, ця хвиля еміграції в основному завершила формування української етнічної групи Канади. Існуюча в наступні роки (1961-1981) імміграція, що налічувала всього понад 9 тисяч чоловік, не мала вирішального впливу на кількісне збільшення групи. До речі, за досить тривалий час української імміграції (1896-1988 роки) до Канади прибуло 270 тисяч вихідців з України.

Згідно з даними останнього перепису населення Канади 1981 року (вони проводяться раз у десять років) у цій країні проживає 529,6 тис. канадців українського походження, які складають 2,2 відсотка загальної кількості населення. Правда, є й інша цифра — понад 754 тис. чоловік. Якщо перша включає тих, у кого етнічне походження зв'язане лише з Україною, тобто вихідців з України та їхніх нащадків, то друга — й тих, хто народився від змішаних шлюбів. Є й інші цифри. 1989 року під час офіційного візиту до Києва прем'єр-міністр Канади Б. Малруні сказав, що канадців українського походження нараховується до одного мільйона чоловік. На першому конгресі Міжнародної асоціації українців та Міжнародній конференції у Львові найчастіше називалася цифра 700 та 900 тисяч. Однак поки що це лише припущення, достовірність якого не може бути перевірена жодними джерелами, оскільки таких немає. У нашій інтерпретації цифрового матеріалу використовуються дані про канадців, етнічне походження яких зв'язано лише з Україною. Такий вибір визначається тим, що ці дані більш точно відтворюють тенденції в українській етнічній групі і саме вони, виходячи із теорії формування етнічних груп і внутрішньогрупових зв'язків, складають ядро української етнічності в Канаді.

Протягом шести десятиліть (1921-1981 роки) динаміка кількості канадців українського походження має такий вигляд (таблиця складена на основі даних перепису Канади різних років):

Роки	1921	1931	1941	1951	1961	1971	1981
Кількість канадців українського походження (в тис.)	107	225	306	395	473,3	580,3	529,6
% до всього населення країни	1,2	2,2	2,7	2,8	2,6	2,7	2,2

Запропонована таблиця свідчить про те, що найбільший приріст населення в українській етнічній групі припадає на 1921-1931 роки — 110 відсотків, у подальшому ці темпи помітно зменшуються — вони складають у середньому 19,7 відсотків за десятиліття. Таку ситуацію з приростом української етнічної групи можна пояснити зменшенням кількості іммігрантів із західноукраїнських земель й фактичним припиненням еміграції з Лівобережної України. Однак необхідно зауважити, що в період з 1921 по 1951 роки чисельність української групи населення Канади збільшувалась швидше, ніж населення країни в цілому: це збільшення складало відповідно 75 і 37,3 відсотка. З 50-х років простежується інша тенденція — 16,5 і 23,2 відсотка. Спад темпів приросту багато в чому пояснюється тією обставиною, що з середини 50-х років, коли масовий виїзд українців практично припиняється, воно збільшується в основному за рахунок природного приросту. Слід мати на увазі й ту обставину, що рівень народжуваності в українській етнічній групі невисокий. В усякому разі до початку 70-х років діти у віці до 4 років складали усього 7 відсотків загальної чисельності групи — практично найнижчий показник серед етнонаціональних груп Канади.

Певне збільшення кількісного складу української групи в 60-ті роки має місце ще й внаслідок того, що в переписі 1971 року враховувалось не лише місце народження, але й материнська (рідна) мова, а також етнічне походження опитуваного чи його батьків до приїзду в Канаду. До речі, до перепису 1931 року кількість канадців українського походження, які народилися в цій країні, вперше перевищила кількість тих, які народилися за її межами. Ця тенденція, без сумніву, буде зберігатися і в майбутньому, оскільки нинішня еміграція з України — незначна. Так, закон від 1990 року, який уможлиблює прийняття 250 тис. іммігрантів річно, може дещо змінити співвідношення осіб українського походження, які народилися в Канаді і за її межами. Не виключена можливість інтенсифікації процесу воз'єднання сімей, міграції висококваліфікованої сили з України. Усі ці обставини, як і зростання престижу України на міжнародній арені, а разом з тим і української етнічної групи у Канаді, можуть спричинитися до збільшення загальної чисельності кількості української етнічної групи. Можна передбачити, що деяка частина нових іммігрантів включиться (в

усякому разі на початковій стадії інтеграції в канадське суспільство) у діяльність української етнічної групи. Та у будь-якому випадку передбачуваний "приплив" не зможе радикальним чином змінити демографічну ситуацію — кількість вихідців з України в українській етнічній групі, швидше всього, буде постійно зменшуватися.

Таким чином, процеси формування української етнічної групи в Канаді зайняли досить-таки значний проміжок часу — в основному від кінця XIX століття до середини 1980-х років. Сьогоднішні демографічні зміни певною мірою впливають на її чисельний склад і місце серед інших етнічних груп країни — нині українська спільнота посідає п'яте місце серед усіх етнічних груп.

ЛАТИНСЬКА АМЕРИКА. Порівняно вищий соціально-економічний рівень життя, відносна політична стабільність у Сполучених Штатах Америки і Канаді призводили до прискореного входження українських іммігрантів у місцеве життя, адаптації до тамтешніх умов, а водночас — до більш-менш стабільного розвитку національної культури, організаційних структур, преси тощо. Дещо іншою була ситуація в південноамериканських країнах, у тому числі Аргентини й Бразилії, куди спрямувався ще один потік емігрантів з України. Умови життя тут були вкрай важкі. Природа — абсолютно незвична, чужа. Постійні соціально-політичні катаклізми. Усе це в сукупності призводило до певної самоізоляції українських громад, прив'язувало їх до тієї чи іншої місцевості, утруднювало процес пристосування до нових обставин. З одного боку, це нібито сприяло консервації української самобутності, традицій і мови, але з іншого — гальмувало освітні процеси, уповільнювало вихід українців на високий рівень у місцевому соціально-політичному житті. Так, уже в 30-ті роки вихідці з українських родин у США і Канаді ставали членами урядів штатів і провінцій, мерами, що практично було неможливим для них у державах Латинської Америки. Як пише емігрантський письменник Ігор Качуровський, там ще й у міжвоєнний період "ніхто не вибився ні в міністри, ні в губернатори". Втім, відзначає він, українці відразу проявили себе в цих країнах участю в страйках, боротьбою за свої соціальні права, поліпшення економічного стану.

Хоча початок еміграції українців у Латинську Америку прийнято датувати кінцем XIX ст., уже в XVII і XVIII ст. там зустрічались такі прізвища, як Баделяк, Возняк, Добрий, Дорошенко, Семашко і т.п. Звідки і яким чином вони туди потрапили, встановити навряд чи вдасться. Відомо також про уроженця Ніжина морського офіцера Ю. Лисянського, який 1795 року вперше

побував на островах Антигуа і Невіс, а потім у складі експедиції Крузенштерна відкрив острів на Гавайях, що відтак носить його ім'я.

На першому етапі еміграції українці прибували до Латинської Америки в складі таких же переселенців з інших країн. Так, протягом 1891-1900 років в Аргентину прибуло 320 тис. іммігрантів, у тому числі із Росії та Польщі. У 1901-1910 роках туди приїхало 1 млн. 120 тис. нових поселенців. Щодо Бразилії, то лише в період між 1895 і 1900 роками вона прийняла 645 150 іммігрантів.

Точно визначити відсоток українців серед загального числа новоприбулих в Аргентину і Бразилію до 1914 року практично неможливо. Адже при переписах населення питання про національно-етнічну приналежність власті не включали у відповідні реєстри та анкети. Орієнтація за країною походження здатна тільки заплутати дослідника, позаяк усіх вихідців із західноукраїнських земель записували австрійцями або угорцями, росіянами або поляками, власне, як і у випадках з іммігрантами до Сполучених Штатів та Канади. Нерідко ситуацію ускладнювали й самі переселенці своєю байдужістю до самоідентифікації. Приміром, коли на початку ХХ ст. один з українців організував у м. Апостолес (Аргентина) приватну крамницю, то назвав її "Каса полака" ("Польський будинок"). Не завжди проливають світло й існуючі праці фахівців. Один з них Ст. Пизик, скажімо, мало не всіх емігрантів-слов'ян, які прибували до Аргентини в період до першої світової війни, класифікував поляками, побіжно відзначаючи, що серед них були люди, котрі розмовляли "рутенською мовою".

І все ж, навіть за такої обмеженості джерельної бази є достатні підстави для обчислення українців, які поселилися у Бразилії та Аргентині до 1914 року. Українські поселення формуються на бразильській землі з приїздом у 1872 році із Золочівського району Галичини родини М. Морозовича. Однак масове переселення українців почалося у 90-ті роки минулого століття. Зважаючи на величезний потік вихідців з інших країн, бразильські власті підписали у серпні 1892 року договір з транспортною компанією на ввезення в країну протягом 10 років одного мільйона іммігрантів. Це сприяло інтенсифікації еміграції з українських земель — лише за три роки (1895-1897) до Бразилії прибуло принаймні 20 тисяч українців. Щоправда, згодом дехто з них повернувся в Галичину, але більшість розселилася у штаті Парана поблизу Прудентополіса, Мале і Курітиби. Протягом наступних десяти років у цю країну приїхало 7-8 тис. українців, а з 1907 року, коли починається набір робітників для будівництва залізниці Сан-Паулу — Ріу-Гранді-ду Суль, і до 1914 року — близько 20 тисяч. Таким чином, з урахуванням рееміграції на початок першої

світової війни українська колонія в Бразилії складала до 45 тисяч чоловік. Консул Польщі в Курітібі К. Глуховський повідомив, що на початку ХХ ст. у Бразилії мешкало 47 310 українців.

Що стосується Аргентини, то початком масової імміграції українців є 27 серпня 1897 року. Того дня до Буенос-Айреса прибуло перших 12 українських родин (серед них сім'ї з Косова — нині Івано-Франківщина — та з Шульганівки). До кінця 1898 року в аргентинську провінцію Місіонес, за даними її губернатора, приїхало 250 українців, у 1900 — 1600, 1901 — 1700, 1902 — 1600 осіб. Усього ж на 1914 рік у цій провінції мешкало вже 10 тис. українських поселенців. Ще близько 4 тис. вибрали для проживання столицю країни та прилегле до неї містечко Беріссо. Отже перша хвиля української імміграції в Аргентину (1897-1914 роки) охоплює приблизно 14 тисяч чоловік.

Процес формування української етнічної групи в Аргентині і Бразилії відбувався за умов послабленої економіки, постійних фінансових потрясінь, ще виразно існуючих елементів рабства, смерті від голоду та епідемій, злодіянь блукаючих бандитських угруповань тощо. Як слушно писав дослідник історії української церкви Ю. Федорів, "чи не найтяжчим з усіх місць нового поселення" перших українців була Бразилія. Нерідко іммігранти опинялися тут у мало або зовсім незаселених пустелях, преріях, бразильських пралісах і сельві. Осідаючи у таких мало придатних для нормального життя зонах, кожен переселенець в Аргентині мав право за досить високими цінами придбати до 50 га "червоної землі" (дві ділянки по 25 га — відповідно для рільництва і скотарства), а в Бразилії — значно більше. Одне слово, землі вистачало, але починати слід було "з нуля", тобто з цілини, що втім не завадило українцям ставати піонерами в організації фермерських господарств. Часто-густо, однак, вони змушені були поповнювати лави бідуючих, яких і так не бракувало в цих країнах. Українці влаштовувались у бригади по будівництву залізничних колій, промислових підприємств і портів, наймалися батраками на сезонну роботу до власників кавових плантацій, поміщиків та на тваринницькі ферми, ставали прислугою у місцевої знаті.

Складний для адаптації і роботи незвичний тропічний клімат, інші труднощі привели до того, що, як писав О. Кириленко, на своєму початковому етапі "еміграція до полудневої Америки була некорисна... і дуже охолола, коли довідалися люди про тамошні обставини". Тому ми спостерігаємо зменшення потоку українців до країн Латинської Америки.

У період між двома світовими війнами українська імміграція в Аргентину і Бразилію характеризувалась дещо більшим розмаїттям за соціально-класовою приналежністю і громадянським статусом. Це вже була радше колонізаторська

(з огляду на освоєння нових територій), ніж суто заробітчанська імміграція. Але труднощі при розселенні були однотипні — відсутність достатніх матеріальних і фінансових засобів тощо. До того ж, на бразильську землю через існування там жорстокого політичного режиму та відповідних заходів уряду Варгаса щодо іммігрантів, особливо розселених у південних штатах Санта-Катаріна, Ріу-Гранді-ду-Сул і Парана (контроль над пресою, заборона "рідних шкіл", яких лише в Пруден-тополісі у 1938 році було понад 40 тощо), приплив іммігрантів з України у міжвоєнні роки фактично припинився. По-іншому виглядала справа з Аргентиною. Другою імміграційною хвилею в цей період тут було охоплено, за різними оцінками, від 70 до 120 тис. українців. Розходження в оцінках можуть мати різні причини. Це, приміром, проведення підрахунків у середовищі тих, хто мав намір виїхати з України в Аргентину, але потрапив в інші країни; можливе узагальнення кількості українських поселенців попередньої хвилі і новоприбулих; плутанина, викликана постійною рееміграцією українців і т.п. Беручи до уваги ширше коло джерел, слід відзначити, що у міжвоєнний період в Аргентині поселилося від 50 до 60 тис. українців, серед них було більше представників інтелігенції, колишніх діячів Української Народної Республіки, "наставлених повернутися на батьківщину у випадку політичних змін", молоді, яка збиралася додому після збагачення. Тож і не дивно, що поселялися вони переважно в містах, передусім у Буенос-Айресі, займали відносно високі посади в місцевому суспільстві, сприяли розширенню мережі українських організацій і установ економічного, допомогового і культурно-освітнього характеру, шкіл, бібліотек тощо.

Третя хвиля імміграції українців у ці країни відноситься до перших повоєнних років, а в наступний період туди приїздили хіба що поодинокі громадяни і не стільки з України, скільки з інших країн поселення. Головна відмінність цього потоку іммігрантів полягає в тому, що до виїзду їх штовхали здебільшого політичні причини. Як слушно зауважив М. Василик, "це були особи, які або добровільно залишили свою батьківщину з огляду на свої політичні переконання, або були вивезені насильно до Німеччини на працю під час німецької окупації України, або були військові, які воювали проти радянських військ". Не дивно, що переважали серед них люди з паспортами "переміщених осіб".

Приплив українців до Аргентини і Бразилії загальмувався і, врешті-решт, припинився внаслідок економічної кризи 1950-1952 років. Більше того, встановлення політичних диктатур у цих країнах призводило до рееміграції, яка відбувалася у двох напрямках: США і Канада та Радянський Союз. Щоправда, близько половини з тих, хто приїхав до СРСР, з часом повернулися назад.

Втрати від рееміграції, надто серед українців Аргентини, були, втім, компенсовані новим притоком іммігрантів у 50-60-ті роки переважно з числа тих, хто початково осів в Уругваї і Парагваї.

ЗАХІДНА ЄВРОПА. У досить давні часи і в деяких країнах Західної Європи з'явилися українські поселення. В історичних хроніках зустрічаються згадки про "мазепинську" еміграцію, один з найбільш яскравих представників якої гетьман П. Орлик змушений був разом із своїм оточенням з 1714 року перебувати у Швеції, а згодом у Німеччині та Франції.

Нова хвиля політичної еміграції українців з Росії до Західної Європи бере свій початок у 70-ті роки XIX ст. Тут виникає ім'я Михайла Драгоманова — видатного українського науковця, публіциста і громадського діяча, котрий, не бажаючи терпіти переслідувань з боку царського уряду, виїхав за кордон. У Женеві 1876 року він заснував вільну українську друкарню, в якій почав видавати спочатку збірник, а потім разом з С. Подолинським і М.Павликом — журнал "Громада". З політичних емігрантів сформувалася загалом й організація "Українська громада" в Парижі, заснована 1908 року наддніпрянськими українцями. Згодом до них приєдналися студенти-галичани, котрі навчалися у Франції. До її складу ввійшло близько 120 чоловік (1910 рік).

Ще один потік еміграції включав у себе українців, головним чином з Галичини, Буковини та Закарпаття. Власне з тих, хто в кінці XIX ст. виїжджав тимчасово у західноєвропейські країни на заробітки.

Слід відзначити, що виїзд українців на заробітки в ці країни мав досить-таки обмежений характер, коли ми порівнюємо його з масовою еміграцією до Сполучених Штатів та Канади. Нерідко окремі групи українців, які початково мали намір емігрувати на заробітки саме в США або Канаду, змушені були через брак коштів залишатись, принаймні тимчасово, у Західній Європі.

Так приблизно формувалася українська спільнота в Англії, яка відзначалась стабільністю свого кількісного складу аж до початку другої світової війни. У статистичному збірнику "Другий річник — на рік 1934", виданому Українським економічним бюро у Варшаві, читаємо про українців у Великобританії: "В Англії живе біля 200 українців-переселенців, які ще перед десятками літ приїхали сюди в пошукуванні за кращою долею. Живуть вони головню в більших промислових місцевостях графства Ланкашір. Найбільша українська колонія знаходиться в місті Манчестер... і числить під цю пору 34 родини, або приблизно 150 осіб... Більша половина українців працює в кравецьких робітнях, якими Манчестер славний на весь світ.

Хоч манчестерські українці від десятків літ живуть в Англії, не те що самі

до сьогодення не забули української мови, але й діти їхні, роджені та виховані в Англії, крім англійської мови знають дуже добре й українську. Майже всі манчестерські українці походять з двох місцевостей в Галичині — з Білого Каменя і Хильчич, сіл у Жовківському повіті. Всього три родини походять з повіту Скалатського, один переселенець є з Підкарпаття й один з Волині".

Ще до першої світової війни невеличкі групи українських заробітчани поселились і в деяких інших країнах Західної Європи, зокрема, у Бельгії. На цей же період припадає початок сезонної міграції селян із західноукраїнських земель у Німеччину (до 75 тис. на рік) і, в менших розмірах, у Данію.

Чергова, значно численніша порівняно з попередніми періодами хвиля політичної еміграції з України припадає на 1919-1920 роки. Європейські країни стали притулком для тих жителів України, котрі не прийняли Радянської влади (Наддніпрянина), польського окупаційного режиму (Західна Україна). Кістяк української еміграції склали міністри уряду Української Народної Республіки (УНР), її службовці, учасники військових формувань. За кордоном залишились члени дипломатичних місій УНР, зокрема у Франції, Англії, Німеччині, Бельгії, Нідерландах, Швеції, Норвегії, Фінляндії тощо. Емігрувала також частина діячів науки і культури, студентської молоді.

Найпомітніший за чисельністю осередок еміграції з України сформувався у Франції. Саме тут осіли провідні діячі УНР С.Петлюра, В. Прокопович, О. Шульгін та ін., більшість військовослужбовців. Крім того, цей осередок включав у себе досить велику групу заробітчанської еміграції. Емігранти-заробітчани працювали здебільшого на фермах, у вугільній, металургійній і текстильній галузях промисловості. Внаслідок світової економічної кризи початку 30-х років виїзд українців до Франції на заробітки майже припинився. Щоправда, згодом він відновився, хоча і в менших розмірах. За даними зарубіжних джерел, кількість українців у цій країні досягала 40-50 тисяч чоловік.

Певні політичні групи і діячі різних ідеологічних орієнтацій з України обрали місцем свого осідку Німеччину. Серед них можна згадати П. Скоропадського, Є. Петрушевича, А. Макаренка, І.Полтавця-Острияницю та ін.

Після закінчення першої світової війни на терені Німеччини залишилась досить значна кількість українців-полонених з російської армії. Певний час вони утримувались у спеціальних таборах для інтернованих. Загальне число українців у Німеччині у 20-30-ті роки становило приблизно 15 тис. осіб. Сюди не зараховувались українці-галичани, котрі влітку прибували в Німеччину на заробітки, а взимку повертались додому. Можна припустити, що три тисячі галичанських українців-дезертирів із польської армії, які в другій половині 20-х

років осіли в Німеччині на постійне місце проживання, також включалися в цю цифру.

Кількатисячна українська колонія сформувалась у міжвоєнний період в Австрії; невеличкі громади існували на території Італії, Люксембургу, Норвегії, Швейцарії, ряду інших держав Західної Європи.

Подальший процес української еміграції пов'язаний безпосередньо з ходом і наслідками Другої світової війни. Іммігранти цього періоду — переважно так звані переміщені особи або "дипісти" (від англійського "displaced person"), що перебували у спеціальних таборах у деяких країнах Західної Європи. Згідно з даними Центрального представництва української еміграції (Ашафенбург, Німеччина), наприкінці 1946 року на території Західної Німеччини знаходилось 177 тис. українців, у тому числі в американській зоні — 104 тис., в англійській — 54 тис., у французькій — 19 тис. У трьох західних окупаційних зонах Австрії проживало 29 тис. українців. Близько 15 тис. українців, переважно з числа колишніх солдатів дивізії СС "Галичина", інтернованих наприкінці війни англійцями, було розташовано у таборах в Італії.

Саме ця маса осіб українського походження стала своєрідним резервуаром для поповнення українських колоній в інших країнах Західної Європи, США, Канаді і країнах Південної Америки, а також для формування нової української діаспори в Австралії. Переселення було викликане важкими умовами проживання в таборах, невизначеністю правового статусу їх мешканців, а відтак — і подальшої долі, господарською розрухою перших повоєнних років у вказаних трьох країнах.

Перша переселенська хвиля українців із Західної Німеччини припадає на 1946-1947 роки. За цей період виїхало близько 25 тис. чоловік, у першу чергу в Англію, Бельгію та Францію. Незначна кількість українців віком до 40 років емігрувала до Бразилії, Венесуели, Австралії і Канади. У наступні два роки спостерігається активізація виїзду українців із Західної Німеччини. Через деякий час кількість українців, що залишились на території Західної Німеччини, стабілізувалась й становила на кінець 50-х років 17 тис. осіб.

У 80-ті роки загальна кількість українців та їхніх нащадків у Федеративній Республіці Німеччині подавалась зарубіжними авторами в межах 20 тис. Із них майже 9 тис., або 44 відсотки, проживає у Баварії, 3,5 тис. (18 відсотків) — у землі Баден-Вюртемберг, 3,3 тис. (16 відсотків) — в землі Гессен, 1,5 тис. (7 відсотків) — у землі Північний Рейн—Вестфалія, стільки ж — у землі Нижня Саксонія. По кількості українців мешкає в інших. Переважна більшість українських поселенців у Німеччині (80 відсотків) працює в

промисловості та будівництві, і лише 5 відсотків займається сільським господарством.

Протягом першого повоєнного п'ятиріччя завершився в основному і процес переселення українців з Австрії. Що ж стосується Італії, то після того, коли у 1947 році інтерновані на її території українці у більшості своїй за контрактом були перевезені на роботу до Великобританії, в ній залишилась лише невеличка громада українських католицьких священиків і студентів-богословів. Мешкали вони поблизу Рима, де розташовані Український папський коледж, Українська молодша папська семінарія та український католицький університет.

Внаслідок переселення українців з таборів для біженців і переміщених осіб одна з найчисельніших українських колоній на європейському континенті сформувалася у Великобританії. Крім учасників дивізії СС "Галичина" (понад 8 тис. осіб), сюди прибуло близько 6 тис. українців із корпусу польського генерала В. Андерса, а також 21-24 тис. із західних окупаційних зон Німеччини та Австрії. Майже 2 тис. українських жінок з Югославії і Польщі одразу ж по війні приїхало до Великобританії у відповідь на шлюбні оголошення.

Союз українців Британії вважає, що кількість українців у цій країні на середину 80-х років становила 35 тис. чоловік. У доповіді ж, представленій парламентові державним секретарем з питань освіти й науки лордом Свонном у березні 1985 року, відзначалося, що українська громада у Великобританії нараховує приблизно 20-30 тис. чоловік, включаючи дітей від змішаних шлюбів. Загалом у країні зафіксовано понад 70 місцевостей компактного проживання українців: передусім такі міста, як Манчестер (4 тис.), Ноттінгем (2 тис.), Бредфорд (2 тис.), Лондон (1,5 тис.) і т.д.

Другою західноєвропейською державою, де проживає порівняно велика колонія українських поселенців, продовжує залишатись Франція. З урахуванням природного приросту та еміграційних процесів на середину 50-х років вона нараховувала до 40 тис. осіб. Згодом ця цифра дещо зменшилась і стабілізувалась на рівні 25-30 тис.

Кількісне зменшення українських колоній у Великобританії, Франції та деяких інших західноєвропейських країнах у 50-ті роки пояснюється переселенням частини українців за океан. Більшість осіб українського походження у Франції, як і в інших країнах поселення, народилася вже в діаспорі й зазнала асиміляційних впливів. 20 відсотків серед них складають промислові робітники, 5 — шахтарі, 15 — фермери, 10 — зайняті у сфері торгівлі, 15 — люди вільних професій, 10 — студенти й учні. Решта, 25 відсотків, включає в себе домогосподарок і малих дітей. Крім ферм українці у

Франції, як правило, сконцентровані у містах чи в їхніх околицях. Зокрема, в Парижі і центральних районах країни проживає близько 6 тис., у північних (Лілль, Рубе, Ам'єн і т.д.) — майже 4 тис., у північно-західних (Руан, Еврі, Кан, Мондевіль) — 1,5 тис., у східних (Янсі, Страсбург, Верден, Тіонвілль і т.д.) — 6,5 тис., у південно-східних (Ліон, Сент-Етьєн, Клермон-ферран, Гренобль, Діжон) — до 6 тис., у південно-західних (Бордо, Тулуза, Лімож і т.д.) — понад 2 тис. Невеликі поселення українців розташовані також у західних та південних районах Франції.

Внаслідок поповнення українцями з таборів "ді-пі" 1947 року майже до 10 тис. осіб виросла українська колонія в Бельгії. Однак вже до середини 50-х років вона зменшилась наполовину. Під кінець 70-х років кількість українських поселенців у цій країні становила близько 4 тис. Більшість із них осіла у вуглевидобувному регіоні центральної Бельгії.

У повоєнний період помітно збільшилась українська громада в Швеції. Джерела її формування, за словами голови українського культурного товариства у місті Мальмо Григорія Гориня, такі: "Велика частина людей приїхала до Швеції з Фінляндії. Це — в'язні сталінських концтаборів у Карелії, яким представники фінських властей по війні надали можливість емігрувати, інакше їх би повернули радянським спецслужбам. Друга група складалася із людей, котрих вивезли на роботу до Німеччини, та військовополонених. Третя група приїхала в п'ятдесятих роках. Це ті, хто жив у таборах для переміщених осіб і радо відгукнувся на потребу Швеції у робочій силі. Четверта хвиля українців прибула з Югославії, де вони народилися й жили, зберігаючи рідну мову й давні національні традиції. До Швеції вони прибули на роботу. Ось так сформувалася українська громада у Швеції. Найбільше скупчення нас є в трьох містах: Мальмо, Оребро і Стокгольм... Українців у Швеції проживає близько двох тисяч".

Невеликі групи українців з числа тих, хто у перші повоєнні роки перебував у таборах для переміщених осіб і біженців переселились у Данію (приблизно 1 тис.) і в Нідерланди (до 800 чол.). З часом, однак, утворивши переважно змішані шлюби, вони асимілювались.

СХІДНА І ПІВДЕННО-СХІДНА ЄВРОПА. Українські етнічні групи в Польщі, Румунії, Угорщині і Чехословаччині належать до автохтонних, або, іншими словами, корінних. На історичних землях, що входять нині до складу цих держав, предки українців проживали споконвіку. У Польщі, приміром, — це Бойківщина, Лемківщина, Підляшшя, Холмщина і Надсяння.

Якщо за точку відліку взяти новітні часи, то доля українського населення

у східноєвропейських країнах нерідко складалася досить драматично, а то й трагічно. Так, 1947 року в результаті здійснення тодішнім польським урядом операції "Вісла" майже 150 тис. українців насильницьким шляхом були виселені з їхніх (південно-східних) земель й розкидані по всіх польських територіях. Мотивувалося це тим, що українське населення становило матеріальну і людську базу Української повстанської армії (УПА), через що продовжувалась її збройна боротьба. Відтоді основна маса українського населення живе на західних і особливо північних територіях Польщі — в Ольштинському, Гданському, Кошалінському та Вроцлавському воєводствах. Точних даних щодо їхньої кількості немає. За відомостями Об'єднання українців у Польщі, там проживає від 250 до 500 тис. Офіційна ж польська статистика подає чисельність українців в межах 150-250 тис. чоловік.

Основними місцевостями розселення українців у Румунії є Сучавський та Марамуреський повіти, котрі межують відповідно з Чернівецькою і Закарпатською областями України. Крім того, українці в цій державі компактно проживають у Банаті (на південному заході) та Добруджі (на південному сході). До Банату на території нинішньої Румунії українці потрапили в ході міграційних процесів в Австрійській (потім Австро-Угорській) імперії у XVIII—XIX ст. Це були переселенці із Закарпаття та Галичини. У Добруджі українці з'явилися наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Потрапили вони туди як переслідувані російським царизмом після зруйнування Запорозької Січі.

Надто важко визначити нинішню кількість українського населення в Румунії. У джерелах наводяться цифри 50, 70, 100, 120, а то й 800 тисяч. І це не випадково. Ще донедавна урядова національна політика в Румунії, як, до речі, і в Польщі, базувалась на концепції однонаціональної держави, що примушувало національні меншини зрікатись рідного кореня.

Щодо Угорщини, то за неофіційними відомостями, тут налічується приблизно 3 тис. осіб українського походження. Це здебільшого автохтони в північно-східній частині країни, вздовж середньої течії Тиси, а також жителі деяких міст, зокрема Будапешта. Значна кількість українців-русинів протягом століть асимілювалася.

З давніх-давен проживають українці-русини на території Східної Словаччини. І сьогодні місцями їхнього найбільшого скупчення є міста і села цього краю: Гуменне, Бардіїв, Стара Любовня, Кошіце тощо. Традиційним центром українського громадсько-культурного життя є Пряшів, де проживає понад 2 тис. українців. Загалом на території Словаччини, за офіційною статистикою (1980 рік), проживає понад 39 тис. українців, в Чехії — трохи більше 15 тис. Разом — близько 55 тис. осіб. Слід, однак, зауважити, що, згідно

з іншими даними, у Чехословаччині налічується від 100 до 200 тис. українців. При цьому перша цифра вважається багатьма дослідниками найближчою до істини.

Майже 250 років тому з'явилися перші українські поселенці в межах донедавна цілісної ще Югославії. Це були вихідці з Пряшівщини та Закарпаття. Вони осіли в історичній області Бачка на території, яку тепер займає Воєводина. Основним центром їхнього скупчення стало село Керестур, яке згодом одержало назву Руський Керестур. Переселенцями були переважно карпатські лісоруби і вівчарі, котрі прагнули створити власне господарство, але через брак землі не могли цього зробити на батьківщині. Характерно, що нащадки вихідців із Закарпаття і нині вважають себе русинами, котрі мають дещо відмінні від решти українців етнолінгвістичні ознаки. Пізніші ж переселенці, а ними були зокрема селяни із східної Галичини, без будь-яких застережень пов'язують себе саме з українським походженням.

За даними перепису населення 1981 року, русинів у республіках Югославії нараховувалось понад 23 тис., а українців — близько 13 тис. На думку тамтешніх русинів і українців, їх загальна кількість сягає 40-50 тис. чол. Більшість русинів проживає у Воєводині, українців — у Боснії і Герцеговині, де ще лишилися їхні компактні поселення в районах Баня Луки і Прнявора. Чимало українців та русинів проживає також в Хорватії. Внаслідок воєнних дій на території колишньої СФРЮ етнодемографічна ситуація тут зазнала суттєвих змін.

АВСТРАЛІЯ. Українська етнічна група цієї країни — наймолодша за часом існування українських поселень у зарубіжному світі. До 1947-1948 років кількість українців, які проживали в Австралії, була незначною. В історичних дослідженнях згадуються, зокрема, родина ветеринарного лікаря Бачинського із Сіднея та ще кілька осіб, котрі приїхали до Австралії через Манчжурію і Китай після Першої світової війни.

Формування української діаспори в Австралії починається відразу по Другій світовій війні. Уряд країни виявив зацікавленість прийняти серед інших й певну кількість людей з таборів для біженців та переміщених осіб. І вже у 1947 році до Австралії прибуло понад 800 їх недавніх мешканців, серед них й українці.

Процес переселення представників різних національностей з Європи в Австралію активізувався після ухвалення австралійським урядом у 1948 році імміграційного закону і досяг свого апогею у 1949-1953 роках. Щоправда, згодом потік іммігрантів сюди зменшується. Згідно з офіційними даними, за

період від закінчення Другої світової війни й до середини 1964 року в Австралію прибуло понад 2 млн. 114 тис. іммігрантів-італійців, голландців, поляків, німців, греків і т.д., які загалом склали 30 етнічних груп. Українці за чисельністю займали дванадцяте місце й нараховували 21 424 особи.

Зауважимо, що австралійська статистика не відбиває повною мірою дійсного стану речей. Справа в тому, що частина українців після приїзду в Австралію подала своє громадянство у відповідності з країною народження й була віднесена до поляків, угорців, румунів і т.д. Те ж саме стосується й українських дітей, народжених в таборах для переміщених осіб, яких державний статистичний відділ Австралії автоматично зарахував до німців, австрійців або ж італійців, оскільки ці табори знаходились на території відповідних країн. Звідси стає зрозумілим, чому деякі дослідники пропонують визначати кількість першоприбулих на австралійський материк українців цифрою, принаймні, на 10-20 відсотків більшою за ту, що фігурує в офіційній статистиці. За оцінками ж українських громадських організацій і церкви в Австралії на середину 60-х років нараховувалось від 30 до 37,5 тис. українців.

Якщо брати за основу офіційні дані, зокрема, матеріали перепису населення 1961 року, то майже 35 відсотків українців осіло у штаті Новий Південний Уельс (адм. центр — Сідней), 32,6 — у штаті Вікторія (Мельбурн), 16,7 — у штаті Південна Австралія (Аделаїда), 7,3 — у штаті Західна Австралія (Перт), 5,8 — у штаті Квінсленд (Брісбен), 1,5 — у штаті Тасманія (Хобарт), 1,5 — на території Федеральної столиці (Канберра). При цьому 75 відсотків від усієї кількості українців проживало в адміністративних центрах штатів, 22 — у провінціальних містах і містечках, 3 — на фермах.

Таким чином, попри селянське походження більшості українських поселенців, лише невеличка частина із них виявила бажання займатись сільським господарством. У той же час приблизно 50 відсотків українців в Австралії працювали у 60-ті роки як некваліфіковані та малокваліфіковані промислові робітники, решта була зайнята на транспорті, у торгівлі, в управлінні.

Отже бачимо, що, починаючи з далеких часів, українці спочатку поодиночі, а згодом і масово у пошуках своєї долі залишали рідні місця й мандрували по світах, будуючи там своє життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бачинський Ю. Українська імміграція в З'єднаних Державах Америки. — Львів. — 1914. — 312 с.

2. Білаш Борислав. Англійсько-українське шкільництво в державній системі Манітоби. — Мюнхен-Вінніпег. — 1984. — 223 с.
3. Будівання майбутнього: канадські українці в ХХІ столітті. План дії. Звіт централі комітету українців Канади від Комітету сприяння розвиткові української спільноти степових провінцій. — Едмонтон. — 1988. — 39 с. (робота видана трьома мовами: англійською, українською та французькою).
4. Василик М. Українські поселення в Аргентині. — Мюнхен.
5. 1982. — 147 с.
6. Волинець М. П'ятнадцять років (1918-1933) ТУРФДім. — Вінніпег. — 1933. — 190 с.
7. Зарубіжні українці. Довідник. — К. — 1991. — 252 с.
8. Заставний Ф. Українська діаспора. — Львів. — 1991. — 120 с.
9. Західньоканадський збірник. Т.ХІУ. Канадське наукове товариство ім.Шевченка. — Едмонтон. — 1973. — 207 с.
10. Кириленко О. Українці в Америці. — Відень. — 1916. — 40 с.
11. Кравчук П. На новій землі. Сторінки з життя, боротьби і творчої праці канадських українців. — Торонто. — 1957. — 392 с.
12. Куропась М. Історія української імміграції в Америці. Збереження культурної спадщини. — Нью-Йорк. — 1984. — 99 с.
13. Марунчак М. Історія українців Канади. Т.1,2. — Вінніпег. 1968, 1974.
14. На громадській ниві. До 25-ліття Центрального Представництва Української Еміграції в Німеччині. — Мюнхен. — 1972.
15. Наріжний С. Українська еміграція. Частина перша. — Прага. — 1942. — 367 с.
16. Наша сцена. Художня самодіяльність українських переселенців у Канаді. Упорядник Кравчук П. — Торонто. — 1981. — 492 с.
17. Перший світовий конгрес вільних українців. Матеріали. — Вінніпег — Нью-Йорк — Лондон. — 1969. — 479 с.
18. Тесля І., Юзик П. Українці в Канаді — їх розвиток і досягнення. — Мюнхен. — 1968. — 78 с.
19. Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків. До 100-річчя прибуття перших українських поселенців до Канади. Збірник. — К, — 1990. — 231 с.
20. Українські поселення. Довідник. — Нью-Йорк. — 1980. — 351 с.
21. Українці в Австралії. Матеріали до історії поселення українців в Австралії. — Мельбурн. — 1966. — 862 с.
22. Українці в американському та канадському суспільствах.

Соціологічний збірник. Т.1. — Джерсі-Сіті. — 1976. — 360 с.

23. Українці в зарубіжному світі. — К. — 1991. — 138 с.
24. Федоров Ю. Історія церкви в Україні. — Торонто. — 1967 — 362 с.
25. Шлепаков А.М. Українська трудова еміграція у США і Канаді (кінець XIX — початок XX ст.). — К. — 1960. — 200 с.
26. Encyclopedia of Ukraine. Vol.1. Edited by W.Kubiyovych. — Toronto, Buffalo, London. — 1985. — XV - 952 p.
27. Encyclopedia of Ukraine. Vol.2. — 1988. — 737 p.
28. Ethnicity and National Identity. Demographic and Socioeconomic Characteristics of Persons with Ukrainian Mother Tongue iii the United States. — Cambridge. — 1986. — 175 p.
29. Harvard Ukrainian Studies. Vol. XII/XIII. 1989/1989. Proceedings of the international Congress Commemorating the Millenium of Christianity in Rus-Ukraine. — Cambridge. — 1990. — 894 p.
30. Prokoptschuk G. Ukrainer in Muenchen und in der Bundesrepublik. Bd. 2. — Muenchen. — 1959. — 112 S.
31. Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics. — Durham. — 1984. — 282 p.
32. Ukrainian Canadians and the 1981 Canada Census: a Statistical Compendium. — Edmonton. — 1988. — 117 p.
33. Yuzyk P. The Ukrainian Greek Orthodox Church of Canada. 1918-1951. — Ottawa. — 1981. — 210 p.
34. Yuzyk P. Ukrainian Canadians: Their Place and Role in Canadian Life. — Toronto. — 1967. — 104 p.
35. A Statistical Compendium on the Ukrainians in Canada. 1891- 1976. Ed. by W.Darcovich, P.Yuzyk. — Ottawa. — 1980. — XXXIИ. - 834 p.

Розділ колективної монографії: Зберігаючи українську самобутність / Євтух В. Б., Камінський Є. Є., Ковальчук О. О., Трощинський В. П. ; Ін-т соціології Академії Наук України. — Київ : ІНТЕЛ, 1992. — 100 с. — (Сер. : Українська етнічність в сучасному світі)

КОНЦЕПЦІЯ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ

(у співавторстві з С. Суглобіним та М. Молчановим)

Події, що мають місце в нашому суспільстві останнім часом, зокрема ускладнення міжетнічних суперечностей, вкрай загострили питання про сутність національної політики як суспільного явища, шляхи подолання міжетнічних конфліктів, усунення причин, що їх породжують, об'єктивну роль і місце етнонаціональних чинників в економічних, політичних, соціально-психологічних процесах, які втягують у свій вир мільйони людей.

Досвід вітчизняного суспільствознавства (мається на увазі те, яке сформувалося на території колишнього Союзу РСР) передовсім таких його галузей, як філософія, етносоціологія, етнографія, історія, а останнім часом і політологія, свідчать, що явища етносоціального розвитку (практично у всіх його проявах) були об'єктом дослідження. Не вдаючись до детального аналізу доробку суспільствознавців у всіх республіках колишнього Радянського Союзу, звернемо погляд на дві, на нашу думку, найхарактерніші його риси: 1) надзвичайно вузьку методологічну базу, яка обмежувалась вульгаризованим розумінням теорії марксизму-ленінізму з основним її поняттям партійно-класового підходу до трактування явищ суспільного життя; 2) консервацію понятійно-термінологічного апарату наукових досліджень етнонаціональних процесів. Власне ці два аспекти тісно пов'язані між собою, бо саме чітко виражений партійно-класовий підхід не давав можливості для творчого пошуку у з'ясуванні об'єктивних закономірностей та особливостей розвитку націй, народів, національних (етнічних) меншин й етнічних груп нашої країни, взаємодії між ними та офіційної політики у цій галузі. Згадані обставини зумовили відставання вітчизняної етнології та етносоціології (саме в цих

галузях ведеться найбільш інтенсивна дослідницька робота щодо етнонаціональних процесів).

Певні позитивні зрушення у етнологічно-етносоціальну думку внесли праці академіка Ю.В.Бромлея, в яких відчувається прагнення деідеологізувати науку про народи, воскресити із забуття етнологію (саме так у світовій практиці іменується наука про народи й під такою назвою вона була відома у нашій країні у 1920-ті роки) [1]. Перш за все у цьому контексті варто згадати спроби привернути увагу до етнічної основи етнонаціональних процесів, та формування націй, котрі у вітчизняній науці довгий час ігнорувалися. Варто зазначити, що Ю.В.Бромлей був не єдиним вченим, який займався формуванням теорії етносу. Серед них — С.А.Токарев, В.І.Козлов, Л.М.Гумільов та інші. Завважимо, що перелік імен у нашому випадку, не ототожнюється беззастережно з позитивною чи негативною оцінкою наукових концепцій та методів їхніх утверджень.

На наш погляд, ще більш значний поштовх до теоретичного, об'єктивно наукового осмислення тих чи інших явищ у етнонаціональних процесах у колишньому Радянському Союзі, термінів та понять, якими користувалися вітчизняні суспільствознавці, до вивчення й використання досвіду зарубіжної етнології, етносоціології та етнополітології дала тривала дискусія про теорію етносу. Вона розпочалася у 1960-х роках й точиться досі. Власне, сьогодні вона вступила в нову стадію, яка, на нашу думку, плідно позначиться на розвитку теорії про нації та народи, допоможе виявити нові її аспекти та наукові напрямки досліджень. Зокрема мається на увазі й та обставина, що завдяки участі вчених у міжнародних конференціях, співпраці дослідників з різних країн в царині етнічної проблематики колишня радянська етнологія значно просунулася вперед у розробці її теоретичних проблем.

Контекст сьогоднішніх етнонаціональних процесів у створюваних державах, в тому числі й в Україні (мається на увазі їх конфліктність та незадовільний стан наукових досліджень цього аспекту суспільного розвитку), підкреслюють нагальну необхідність пошуку визначення змісту існуючих та нових напрямків дослідження й більш ефективної розробки практичних пропозицій щодо можливого подолання цієї конфліктності.

Одним з найважливіших нових напрямків дослідження етнонаціонального розвитку нашого поліетнічного суспільства має стати дослідження етнополітики. Цей напрямок започатковано у відділі соціології міжнаціональних відносин та етнополітики Інституту соціології АН України. Оскільки це перша спроба у вітчизняному суспільствознавстві науково-теоретичного осмислення феномену етнополітики і на цій основі її

прогнозування, то виникає необхідність формування самої концепції етнополітичних досліджень. Дана праця є результатом узагальнення теоретичних міркувань співробітників названого відділу, які базуються на вивченні зарубіжного та вітчизняного досвіду дослідження процесів етнонаціонального розвитку поліетнічних суспільств. Основна увага концентрується навколо самого поняття "етнополітика", його змісту, базових термінів та понять етнополітичних досліджень, їх методології та методики, а також деяких конкретних аспектів етнополітичних досліджень.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

Етнополітика: об'єктно-предметна зона. Визначення об'єктно-предметної зони етнополітики вимагає з'ясування самого змісту цього поняття. Згідно з найбільш загальним уявленням та етимологією терміну, етнополітика є не чим іншим, як поєднанням двох відомих начал — етнічності і власне політики. Зростаючий взаємозв'язок етнічності з політикою очевидна риса сучасного суспільного розвитку. Етнічність, що об'єктивно виявляє себе в межах будь-якого державного утворення (організму), в даному розумінні є одним з факторів формування політичних процесів і, відповідно, політичної боротьби. При цьому вона часто виступає висхідним моментом політичних конфліктів як в середині держав, так і поміж ними. З іншого боку, значення етнічності як об'єкту політики все більш перетинається з її значенням як суб'єкту політики. Етнічні спільності в особі своїх політично активних інститутів сьогодні є одним з учасників загальнополітичного процесу, що формує й виявляє специфічні інтереси в політичній сфері. Своєрідне етнічне відродження в цьому сенсі наочно демонструє тенденції з сучасного суспільно-політичного життя всередині республіки, де взаємозв'язок між етнічністю та політикою, що постійно посилюється, приймає все більш очевидний, безпосередній характер.

Не торкаючись тут питання про конкретні наслідки такого розвитку, зазначимо, що в принципі присутність етнічності в політиці як в якості об'єкту, так і її суб'єкту зумовлює два основних напрямки у дії даного взаємозв'язку: 1) політична активність, що виявляється по певній етнічній лінії та 2) політична активність навколо питань щодо етнічності. Відповідно, якщо в першому випадку суб'єктом політики виступають етнічні спільності, а об'єктом — офіційні політичні інститути, то у другому — навпаки, суб'єктом виступають офіційні політичні інститути, а об'єктом — етнічні спільності. Подібний розподіл, звичайно, багато в чому умовний, оскільки на практиці ці два напрямки тісно перетинаються між собою. Однак з точки зору завдань роботи здається не тільки можливим, але і необхідним здійснити такий розподіл. У

будь-якому випадку і етнічність, і політика можуть бути причиною, наслідком, і тим, і іншим. Наприклад, фактором певної політичної поведінки етнічних спільностей чи офіційних інститутів влади може бути як сама етнічність, так і конкретні політичні погляди (тобто ідеологія), і, навпаки, результати певної політичної поведінки етнічних спільностей (інститутів) можуть виявлятися в політиці офіційних інститутів, а результати останньої - безпосередньо в поведінці етнічних спільностей.

Таким чином, у будь-якій етнополітиці можна виділити як мінімум два окремих, але не заперечуючих один одного аспекти: 1) політичне функціонування етнічних спільностей, мається на увазі їхня можлива політична організація, інтереси, як і в цілому участь у політичному житті суспільства і особливості політичної поведінки; 2) регулювання цього процесу, а також питань, що пов'язані з етнічністю з боку держави, офіційних і загальнонаціональних політичних інститутів, виходячи з факту наявної офіційної державної політики з питань безпосередньо чи опосередковано в галузі міжетнічних стосунків.

На практиці останній аспект завжди виявляється більш помітно і вагомо, ніж перший. Проте, це видається цілком закономірним — внаслідок відомої різниці рівнів політичної організації відповідно до першого і другого. У колишньому Радянському Союзі, в тому числі й в Україні, до яскравого прояву домінанти другого аспекту етнополітики історично вела специфіка суспільно-політичного життя, у якому донедавна, по суті, не було місця не тільки для політичного висловлення інтересів різних етнонаціональних груп населення, але й для політичного самовияву взагалі, окрім як через офіційні структури. Однак, останнім часом в результаті демократичних змін, бурхливого росту етнічної самосвідомості і, врешті-решт, інституалізації етнічних спільностей склались якісно нові умови. Завдяки цьому, прояви того, що ми називали політичним функціонуванням етнічних спільностей можуть із абстрактного стану перейти в реальний, природно, при збереженні зазначених тенденцій. В свою чергу, подібний рух безумовно виступав би додатковим стимулом і для державної етнополітики.

В означеному контексті будь-яка спроба надати узагальнюючого характеру саме термінові "етнополітика" повинна, як бачимо, виходити з того, що сам зміст етнополітики зовсім не обмежується діяльністю держави та її структур. Власне діяльність держави — це концентрована, найбільш чітко окреслена (видима) частина поняття "етнополітика". У цьому розумінні, етнополітику можна трактувати передусім як діяльність держави (або її структур) у сфері етносоціального життя суспільства, тобто розробку і

впровадження у дію заходів, спрямованих на регулювання міжнаціональних стосунків в етнополітичному організмі (державі, або структурі, що має ознаки держави). Але до цього можна додати щонайменше ще два аспекти. Перший — це наукові, ідеологічні та політичні партійно-класові засади, на базі котрих формується, принаймні, так воно відбувається у більшості країн, власне діяльність держави та її структур. Другий — це зміни у структурах етнічних спільностей, що перебувають на території одного етнополітичного організму (ЕПО), у самому ЕПО та у стосунках між представниками цих спільностей.

Отже, ми вже маємо змогу визначити об'єкт етнополітичних досліджень. Це — загальний комплекс засобів політичної діяльності в галузі етнонаціонального розвитку та міжнаціональних (міжетнічних) відносин — діяльності з боку держави та її інститутів, так і інших суспільних (неофіційних — до недавнього часу у нашій країні до уваги взагалі бралось лише те, що не вступало в конфлікт із стратегією і тактикою КПРС у галузі міжнаціональних відносин) структур (політичних партій, етнічних організацій і т.д.) — але тільки у згаданому напрямку. Тобто це — процес формування та реалізації офіційної політики у галузі міжетнічних відносин разом з тими факторами, що зумовлені саме розвитком етнічних структур та інститутів. Як бачимо, об'єкт дослідження досить таки вагомий і об'ємний.

Щодо предмету (більш точно — предметів) етнополітичних досліджень, то він, виходячи із запропонованих вище складових частин об'єкту дослідження, — надзвичайно широкий. Передовсім це — понятійно-термінологічний апарат. За умов його розвиненості він міг не виділятися в окремий предмет, чи його аспект, дослідження. Однак у нашому контексті є всі підстави вичленити його, оскільки у вітчизняному суспільствознавстві він мало розроблений, а сам об'єкт дослідження до недавнього часу залишався незайманим. Щоправда, ми повинні врахувати те, що терміни та поняття (вони можуть бути базовими чи допоміжними для етнополітичних досліджень) використовуються також в інших галузях досліджень етнонаціональних процесів. Ця закономірність впливає з того, що сама етнополітика значною мірою тісно пов'язана з останніми, вона визначає їхній зміст й за нормальних умов (не деформованих так, як це було у радянський період історії нашого суспільства) вона великою мірою залежить від самих етнонаціональних процесів.

Тому спробуємо визначити місце етнополітичної проблематики в загальному об'ємі сучасного суспільствознавства. Найпростіша відповідь на питання, яка ж саме наука вивчає етнополітичні процеси, вказує на етнополітологію як відносно самостійну галузь наукового знання. Проте

виявляється, щоб отримати цю найпростішу відповідь, потрібні були роки і роки. Адже, якщо вітчизняна етносоціологія зробила свої перші кроки приблизно всередині 1960-х років, то стосовно етнополітології не все ясно ще й досі; ця наука отримала у нас "права громадянства" ледве-ледве під кінець 80-х років, процес її конституювання продовжується ще до цього часу.

На нашу думку, коротке визначення предмету етнополітології має вказувати на те, що це — наука, яка вивчає роль і місце етнічного фактору в політичних процесах, або, що майже те саме, шляхи і способи участі в політичному житті суспільства різних етнонаціональних утворень: від великої нації (етносоціального організму — ЕСО) до малої групи людей, яких об'єднує спільність походження, мови, культурних та інших традицій. Етнополітологія досліджує власне політичні аспекти міжнаціональних (міжетнічних) відносин на всіх рівнях суспільної структури: вона починає з політики держави та політичної культури як складової буття нації - і закінчує вивченням типової або, навпаки, нестандартної політичної поведінки окремої особи залежно від її національної (етнічної) приналежності, досвіду контактів з представниками своєї чи іншої етнонаціональної групи тощо. Таким чином, можна стверджувати, що етнополітика є одним з предметів етнополітології, основний зміст якої — дослідження політики держави, політично-громадських організацій тощо в галузі міжнаціональних (міжетнічних) відносин. Оскільки етнополітика входить в систему етнополітології, то вона зв'язана з іншими предметами та напрямками останньої, наприклад, теорією національних відносин, теорією етнічних конфліктів.

Визначена вище предметно-об'єктна зона етнополітичних досліджень не означає однак, що вона не може бути розширена в процесі становлення етнополітології. Мається на увазі та обставина, що етнополітологія включає в себе широкий спектр науково-теоретичних проблем — від інтерпретації власне етнонаціональних процесів до формування моделей регулювання етнічних стосунків. Разом з тим потрібно домагатися більш чіткого розмежування предметно-об'єктної зони етнополітології і суміжних з нею наукових дисциплін: етносоціології, етнопсихології, етнолінгвістики, соціальної антропології тощо. Головним критерієм такого розмежування може бути визнана стратегічна спрямованість наукового пошуку на вивчення тих або інших (політичних, соціальних, психологічних, лінгвістичних) аспектів етнічності як багатоскладового, комплексного феномену.

Щодо методології етнополітичних досліджень, то вона може базуватись на методології, яка зарекомендувала себе у вітчизняній та зарубіжній етносоціології. Остання охоплює як немарксистську, так і марксистську

етносоціологію, а отже, відповідні напрямки методології, якою користувались ці дві течії сучасної зарубіжної етносоціології. Характерними рисами, скажімо, немарксистської методології є емпірична спрямованість, намагання охопити різні боки об'єкту, детальне проникнення в конкретні форми існування явища і спроби прогнозування його розвитку у майбутньому. Щоправда, інколи поза увагою залишались деякі важливі аспекти етносоціальних феноменів і зокрема безперервність зв'язку між окремими аспектами етносоціальних процесів. Марксистська методологія накопичила значний досвід у виявленні соціально-економічних чинників того чи іншого явища. Але вона, як правило, абсолютизує їхню дієвість. А це, як засвідчує практика міжнаціональних відносин, в тому числі і у колишньому Радянському Союзі, не завжди відповідає реальностям, особливо, коли мова йде про визначення перспектив етносоціального розвитку суспільства. Отже, на наш погляд, методологія етнополітичних досліджень в Україні має базуватись на врахуванні історичних умов формування етнонаціональної ситуації, взаємодії ідеологічних, політичних, психологічних, культурних факторів, діалектичного взаємозв'язку явищ суспільного буття.

Основними методами етнополітичних досліджень, виходячи з самого поняття етнополітології та вищезгаданих спостережень відносно її методології, мають стати історико-матеріалістичний, емпірично аналітичний, структурно-функціональний, компаративний (порівняльний), системний. Допоміжними методами вивчення етнополітичних процесів виступають поширені в етносоціології методи опитів населення; контент-аналізу офіційних документів, преси, а також інших політично забарвлених текстів, що поширюються за допомогою засобів масової інформації, відео- та комп'ютерної техніки. Етнополітологічні дослідження можуть спиратися також на повторний аналіз раніше опублікованих наукових результатів.

Розвиток теорії етнополітики та результати її застосування багато в чому зумовлюються успіхами в розробці її власного понятійно-термінологічного апарату. Останній формується з кількох понятійно-категоріальних груп, серед яких можна виділити: по-перше, загальнонаукові, філософсько-методологічні поняття, що пристосовуються до потреб теорії етнополітики ("суб'єкт етнополітики", "об'єкт етнополітики", "етнополітичний процес", "етнополітичні суспільні відносини"); по-друге, категорії і поняття, запозичені із суміжних галузей наукового знання - етнології, демографії, політичної соціології та етносоціології ("етнос", "політика", "нація", "етнічна (національна) група", "етнічна взаємодія", "етносоціальний організм") і, по-третє, власні, специфічні категорії і поняття етнополітології і теорії етнополітики (зокрема, сюди

належить висхідна категорія - "етнополітика" — і такі поняття, як "національний суверенітет", "національний інтерес", "нація-держава", "національна політична еліта", "етнократія", "етнополітичний організм", "політизація етнічності" тощо).

Не вдаючись до надто детального аналізу змісту зазначених основних понять і термінів етнополітичних досліджень, вважаємо за потрібне зупинитись лише на трактуванні деяких з них. У подальшій роботі у сфері етнополітичних досліджень ці поняття і терміни, безумовно, мають розвиватися, буде уточнюватися їхній зміст. Та одну заввагу загального методологічного плану варто висловити вже зараз. Вище були згадки про дискусію навколо самого терміну "етнос" та його теорії. Основна суть дискусії зводиться до утвердження двох (поки що двох) теорій етносу. Перша з них представлена працями академіка Ю.В.Бромлея, стрижневе посилання якої — соціально детермінована природа етносу — спільності людей, об'єднаних одним етнічним походженням й на цій базі існуючих як структура у межах державних чи територіальних (анклавних) кордонів. Друга теорія етносу (її започаткував у нашій країні у 1920-х рр. відомий етнограф С.М.Широкогоров) розглядає етнос як біологічну систему, позбавляючи його тієї ролі у її життєзабезпеченні, яку відіграє культура, самосвідомість тощо [3]. Як продовження розвитку біологічної теорії етносу можна класифікувати концепцію Л.М.Гумільова, що стала відомою як "пасіонарна концепція етносу" [4]. За нею, основну роль відіграють "пасіонарії", тобто ті люди, які мають здатність поглинати енергію із навколишнього середовища, а отже, визначати можливості розвитку самого етносу. На сьогоднішньому рівні наших знань про етнос, внутрішні закономірності його розвитку й особливості зовнішніх впливів ми схилиємось до прийняття першої точки зору щодо природи етносу і вважаємо, що теорія етносу, представлена Ю.В.Бромлеєм та його послідовниками, є більш раціональною і вірогідною, ніж інші. Щоправда, на нашу думку, не завжди можна погодитись з методикою критики концепції, запропонованої М.Гумільовим, яка міститься зокрема у статті В.І.Козлова: концепція заперечується не через її невірогідність (доводити це, користуючись аргументами протилежної концепції, як правило, виявляється непродуктивним), а в основному тому, що її положення можуть бути використані не на благо прогресу людства [5].

У контексті роздумів над сутністю етнополітики спробуємо з'ясувати зміст основних понять, якими користуються етнологи, етносоціологи та представники інших галузей суспільствознавства. Наше розуміння змісту цих понять та термінів базується на інтерпретаціях, що містяться в роботах

радянських та зарубіжних дослідників, — С.О.Арутюнова, М.Бентона, Ю.В.Бромлея, М.М.Губогло, Е.Геллнера, Ф.Гекмана, В.І.Козлова, М.В.Крюкова, Ф.Ріггса, Е.Сміта, В.О.Тишкова, Е.Френсіса та інших. Отже, одне з ключових понять — "нація". Наші роздуми щодо можливого змісту цього терміну, який міг би відтворити суть явища, варто попередити таким зауваженням. Слово "нація" може вживатись в трьох значеннях: 1) коли мова йде про етносоціальну спільність людей (власне націю в тому розумінні, до якого ми звикли, наприклад, "українська нація"); 2) коли йдеться лише про етнічну спільність, де головним критерієм виступає етнічне походження (наприклад, українці, як такі, незалежно від того, де вони мешкають); 3) коли слово "нація" вживається для визначення держави, країни, наприклад: "Організація Об'єднаних Націй").

Для нації у першому випадку (а саме до такого сенсу цього поняття ми найбільш звикли) характерним є спільність мови, території, економічного життя, психічного складу, який виявляється у спільності культури, а також наявність певної соціальної структури, розвинутість економічних зв'язків та самосвідомості, зокрема самонайменування й спільної історичної пам'яті. Виявлені параметри дають можливість зарахувати до нації не лише великі етнічні спільності. Варто мати на увазі, що у сьогоденному світі більшість націй — дійсно багаточисельні етнічні спільності. Для малочисельних націй (наприклад, тих, що складаються із кількох сотень чоловік, а іноді менше) пропонується назва мікронації. Якщо зустрічається досить таки новий термін етнонація, то варто пам'ятати, що він вживається тоді, коли підкреслюється саме етносоціальний, а не державницький характер спільності людей. У цьому зв'язку здаються цікавими і продуктивними у плані розвитку семантики поняття "нація" думки німецького етносоціолога Ф.Гекмана про те, що "нація" — це етнічний колектив, який усвідомлює свою спільність й організований у формі національної держави. Останню, до речі, дослідник визначає як "форму політичної організації, в котрій ставиться вимога відповідності політико-громадянської та етнічної приналежності; територія національної держави охоплює при цьому не тільки місця розселення одного народу, а й інших етнічних груп" [6]. Наведене визначення, на нашу думку, може стосуватися зокрема України. Щоправда, тут саме у результаті викривлень в етнополітиці колишнього Радянського Союзу закономірність етнонаціонального розвитку увійшла у практично антагоністичну суперечність зі здійснюваною політикою, коли досягнення відповідності політико-громадянської приналежності етнічній принаймні проблематичне. Принагідно зазначимо, що, виходячи з вищезгаданих аргументів, неприйнятним видається трактування України як

багатонаціональної держави, оскільки на її території не існують інші, крім української, державницькі структури, що функціонують на основі тієї чи іншої спільноти. Тому адекватно було б іменувати Україну державою з багатоетнічним складом населення.

Існуючи у сучасному світі малочисельні етносоціальні спільноти не завжди мають ознаки нації. В такому випадку їх не можна зарахувати до мікро нації. У радянському суспільствознавстві такі спільноти людей отримали назву народності. Народність можна відрізнити від нації також за характером культурно-інформаційних зв'язків — вони у народностей набагато слабкіші, ніж у нації. Сьогодні в економічному відношенні народності асоційовані з великими націями.

Етнонаціональна структура будь-якої з великих держав світу не вичерпується лише поняттям нація та народність. На території колишнього СРСР представники або частини націй мешкають за межами своєї етносоціальної спільноти і складають меншість за чисельністю, у порівнянні зі своєю етносоціальною спільністю, як також зі спільністю, на території якої вони проживають. Приклади: росіяни в інших країнах співдружності, українці за межами України тощо. Для визначення їхнього статусу вживаються терміни — національна (етнічна) меншина, національна (етнічна) група. У цьому контексті варто зробити завагу, що, на нашу думку, термін "етнічна меншина" більш придатний для користування, аналізуючи етносоціальну ситуацію, яка сьогодні склалася в Україні. Аргументи на користь цього терміну такі: 1) він орієнтований на більш чітке сприйняття меншини як частини етносу, ядро якого знаходиться за межами України, — в деяких випадках на території того чи іншого етнополітичного (державного) утворення, яке назване іменем етносу (Росія, Туркменія, Киргизстан, Беларусь тощо), а в багатьох випадках у межах етносоціального організму (етнічного утворення), що перебуває у складі іншого етнополітичного організму (Татарстан, Башкиростан та інші у складі Росії, Абхазія у складі Грузії тощо); 2) цей термін звільняє нас від плутанини, що виникає у результаті неадекватного сприйняття поняття "нація" (а термін "національна меншина" є похідним від нього) в українській чи то "радянській" та зарубіжній етнологічній науці. В "радянській" літературі більшість дослідників терміном "нація" визначали етносоціальну спільноту, а у зарубіжній — етнополітичне (державне) утворення; 3) за умов міжетнічної конфліктності термін, яким ми пропонуємо користуватися у даному контексті, дає змогу позбутися будь-якої політизації чи ідеологізації етнологічних понять. Мається на увазі позиція деяких лідерів, що базується на умовах марксистської теорії про можливість формування на основі, як правило, пригніченої

національної меншини націй (етносоціальних організмів), які у подальшому можуть претендувати і на свої державні утворення. Подібні ідеї за сучасних нестабільних умов стимулюють сепаратистські тенденції і в кінцевому результаті зв'язані з порушення цілісності української держави.

Наше визначення етнічної меншини спирається на такі основні ознаки, як кількісні показники (етнічна меншина у кількісному вимірі поступається домінуючій групі населення, яка утворює етносоціальний організм з відповідним етнонімом — "українська"), спорідненості соціокультурних параметрів уявлень про спільне походження, наявності менших можливостей (у порівнянні з домінуючою більшістю) відтворення себе як певної етнічної цілісності, дискримінаційне становище. Останнє не стосується російського населення України, оскільки офіційна політика правлячої еліти колишнього Радянського Союзу була спрямована на русифікацію представників інших етносів, що в кінцевому результаті сприяло зміцненню позицій цієї етнічної меншини.

У такій концептуальній інтерпретації термін "етнічна меншина" не несе в собі жодної ознаки зневажання, як твердять ті, хто не приймає самого поняття "меншина", а відтворює стан стосунків між домінуючою спільнотою і не-домінуючими групами населення і місце останніх в існуючій етносоціальній структурі суспільства.

До речі, зовсім ненауковою й непринятною, на наш погляд, є спроба деяких науковців, виходячи з ознак зневаги, нібито притаманних термінові "етнічна меншина", замінити його терміном "етнічна група". Тут вочевидь дія політико-ідеологічних чинників; начебто заміною одного наукового поняття іншим вдасться позбутися негативних наслідків практики "управління" міжнаціональними (міжетнічними) відносинами, коли запити етнічних меншин ігнорувалися й тим самим останні потрапляли у занедбане становище. Принагідно нагадаємо, що світова етнологічна (та й етносоціологічна) думка вже давно довела, що "етнічна меншина" та "етнічна група" — поняття різних смислових рядів, які відтворюють ієрархію етнічної структури того чи іншого суспільства [7]. Мова може йти про параметри інтерпретації термінів, але ні в якому разі про заміну одного іншим.

Термінами "національна (етнічна) група" доцільно, на наш погляд, користуватися в тих випадках, коли йдеться про суто національні чи етнічні характеристики й поза увагою залишаються соціальні чинники. Останнім часом радянські дослідники активно користувалися також такими поняттями, як "етноареальна" та "етнодисперсна" групи. Мають на увазі певні невеликі частини корінних етносів — у першому випадку вони розселені компактно

(болгари в Україні), у другому — дисперсно (євреї в Україні).

Використання у даному контексті в одному смисловому ряді термінів "національна меншина", "етнічна меншина", а відтак "національна група", "етнічна група" є своєрідним компромісом, на який ідуть автори, оскільки вітчизняні дослідники все-таки звикли до терміну, оформленому двома першими словами й оскільки терміни похідні від слова "етнічність", котре щойно входить до наукового обігу в колишньому соціалістичному світі, в тому числі і в Україні, ще не набули широкого вжитку.

Термін "національність" в науковій літературі та у повсякденному житті використовується для назви всіх етнічних структур класових формацій, а також для визначення приналежності тієї чи іншої конкретної етнічної спільності. В цьому його значенні цей термін найчастіше використовується при переписах й обліку населення. Останнім часом у визначенні його змісту все більше уваги звертається на внутрішні зв'язки явища. За Ю.В.Бромлеєм, "національність" — це міжпоколінна спільність людей, що формувалася історично й об'єднується системою комунікативних і сигніфікативних зв'язків [8].

Виключно важливими для теорії етнополітики є такі терміни, як "етнополітичний процес", "етнополітичні відносини", "суб'єкт етнополітики" і "об'єкт етнополітики". Спробуємо пояснити наше розуміння сутності тих реальних явищ, що визначаються цими поняттями.

Етнополітичний процес являє собою кількісну або якісну зміну системи етнополітичних відносин, які складаються між національними (етнічними) спільностями та етнонаціональними групами з приводу розподілу влади і участі в управлінні справами суспільства. Як різновид суспільних відносин, етнополітичні відносини характеризуються певними властивостями, що притаманні будь-якому видові суспільних відносин, — як базисних, так і надбудовних. Це, по-перше, об'єктивність, по-друге, сутнісна зумовленість найбільш загальними соціальними суперечностями, по-третє, тривалість і повторюваність, по-четверте, взаємозумовленість сторін.

У той же час етнополітичні відносини мають ряд особливостей. Серед них слід згадати перш за все той факт, що, на відміну від матеріальних або ідеологічних суспільних відносин, етнополітичні виявляються комплексними, інтегративними, такими, що обіймають собою обидві згадані форми. Це — відносини матеріальні, оскільки їм притаманна національна, етнічна складова. Вона існує споконвіку як результат соціальної спадковості і потребує для свого конституювання наявність ряду об'єктивних передумов біосоціального і соціально-культурного характеру. Разом з тим певний "зріз" етнополітичних відносин доцільно вивчати як явище ідеологічне, надбудовне, таке, що виникає

лише в процесі його усвідомлення людьми. Таким чином, ні моральна, ні ідеологічна система у складі єдиного комплексу етнополітичних відносин не є безумовно домінуючою, обидві сторони існують у діалектичній єдності, функціонально зумовлюючи одна одну.

Етнополітичні відносини охоплюють взаємодії нації, етнонаціональних груп, політичних об'єднань і окремих громадян з приводу державної політики щодо міжетнічних стосунків, побудови чи перебудови системи влади за етнонаціональними ознаками (тобто виходячи з дійсних або уявних етнонаціональних пріоритетів). Суб'єктами етнополітичних відносин можуть бути не лише власне національні (етнічні), але також і загальносуспільні утворення: держава, уряд, сформовані ним інститути, засоби масової інформації, індустриальні і фінансові групи тощо. Етнополітичного аспекту їхньої діяльності надає не власне етнічний склад того чи іншого інституту (котрий частіше за все неоднорідний), а реальний ефект впливу на наявну ситуацію в царині національної політики та міжетнічних відносин. Єдино надійною ознакою, за якою ми можемо класифікувати конкретні суспільні явища як етнополітичні, виступає, на нашу думку, не національна свідомість чи етнічна самосвідомість людей, причетних до системи влади, а об'єктивна функціональна визначеність суспільного відношення, що виникає з приводу розподілу владних повноважень, встановлення статусу і регламентації соціально значущої діяльності між представниками етнонаціональних спільнот.

З огляду на те, що етнополітичні відносини за своєю природою синтетичні, охоплюють і матеріальні і ідеологічні компоненти, вони можуть складатися по-різному: як через усвідомлення їх людьми, так і не свідомо. Тим гостріше формулюється проблема суб'єкта етнополітики, його здатностей контролювати не тільки ті зміни етнополітичної ситуації, до яких ним було докладено свідомих зусиль, але й ті, які відбуваються поза його волею. Не менш важливо відповісти на питання про те, за яких саме обставин і під впливом яких чинників формується суб'єкт етнополітики, що саме зумовлює спрямованість його діяльності.

В західній етнополітології поширена точка зору, згідно з якою суб'єктом етнополітичних відносин виступають національні еліти, які об'єднують частину інтелігенції, робітників державних установ, керівництва політичних партій і рухів, спільною метою котрих є забезпечення більш широкого доступу до влади представникам "своєї" етнонаціональної групи. Радянське суспільствознавство довгий час виходило з того, що справжнім суб'єктом будь-яких політичних змін є народ, а у випадку національно-визвольних рухів — націй, якою керує передовий клас (читай — робітничий клас).

Обидві позиції, з нашого погляду, видаються не вільними від суперечностей. Якщо погодитись з тим, що суб'єктом етнополітики виступають національні еліти, залишається практично не з'ясованим питання, чому в одному випадку їх діяльність виявляється успішною, а в другому — ні; в одному спирається на масову підтримку, а в іншому — такої підтримки не отримує. До того ж, національна еліта практично ніколи не була політично однорідною, і тоді буває досить важко вказати, яка ж саме група всередині неї "відповідає" за ту або іншу зміну в системі етнополітичних відносин. Оскільки цілі, що їх виголошує еліта, і реальні результати політичного процесу ніколи не співпадають цілком і повністю, не може бути виключеною і така ситуація, коли бажаний стан етнополітичних відносин досягається не завдяки, а всупереч фактичним зусиллям національної еліти.

З іншого боку, якщо визнати суб'єктом етнополітики націю або народність в цілому, навіть зазначивши спочатку наявність "самосвідомості" та "згуртування в ім'я визначеної мети", то ми, по-перше, ризикуємо невиправдано поширити характеристики однієї з частин нації на всю сукупність людей, що її складають (історичній науці відомі лише поодинокі випадки, коли нація консолідується настільки, що можна констатувати справжню єдність самосвідомості всіх її складових), а по-друге, випускаємо з уваги боротьбу різних політичних сил всередині самої нації, так само, як і всередині її еліти. Виявляється не дуже зрозумілим те, яким чином здійснюється процес політизації етнонаціональної спільноти і виробляються єдині цілі руху, масова прихильність до котрих могла б слугувати показником необхідних для суб'єкта етнополітики якостей у нації або народності в цілому

На нашу думку, перше, з чого треба виходити в етнополітичному дослідженні, це з визнання множинності суб'єктів етнополітики; від суспільства в цілому, держави, її окремих установ — до невеликої групи людей чи навіть однієї особи. Тут мова йде про поняття "суб'єкт етнополітики" в широкому розумінні, підкреслюється та обставина, що етнополітичні відносини виникають у процесі людської діяльності, отже, будь-яка людина, соціальний інститут або організація, будь-яке об'єднання людей можуть брати участь в етнополітичних змінах з більшою чи меншою мірою свідомості та відповідальності. Інакше кажучи, оскільки людина живе і діє у суспільстві, вона прямо чи опосередковано справляє певний вплив на етносоціальні і соціально-політичні процеси в ньому.

Друге, і більш важливе — визначення суб'єкта-ініціатора, суб'єкта-творця конкретної етнополітичної ситуації. Зрозуміло, що головною ознакою такого суб'єкта, суб'єкта у "вузькому", власному розумінні слова, є цілеспрямоване

переслідування мети, накресленої заздалегідь, а також її свідоме досягнення, тобто здатність визначати устрій національної політики згідно з власним уявленням про її належну спрямованість. Людина, колектив або етнонаціональна група, що відповідає такій умові, посідає ключову, центральну позицію в системі етнополітичної взаємодії. Логічно вживати термін "суб'єкт етнополітики" тільки для визначення цього останнього випадку. При характеристиці суб'єкта в широкому розумінні, суб'єкта-посередника етнополітичних відносин доцільно використовувати інший термін — "агент".

Так само і об'єктом етнополітики може бути і все суспільство, або деякі царини його життя, окремі установи, великі і малі соціальні (етносоціальні) групи, колективи, поодинокі особистості. Діалектика суспільного життя така, що різний ступінь "об'єктності" властивий будь-кому з нас, в тому числі особам, які приймають рішення на найвищих щаблях ієрархії влади. Оскільки нормальне функціонування будь-якого етнополітичного відношення передбачає суб'єкт-об'єктний взаємоперехід його сторін, треба зазначити, що кожна з політичних або етнонаціональних сил не може уникнути тимчасового, ситуативного перебування в позиції об'єкта поточної етнополітики. Ситуативно-об'єктивна позиція в такому розумінні є лише необхідною умовою участі у житті суспільства, показником того, що у цей момент комусь доводиться зазнавати на собі впливу інших людей або політичних сил, що виступають ініціаторами стосунків. Реакція на вплив змінює полюси відношення, дозволяє набирати якостей суб'єкта ситуації, що розгортається, переміщувати опонента у те становище, яке щойно покинув реагуючий.

Якщо застосувати ці поняття до аналізу історичного шляху українського народу впродовж XX століття, потрібно спершу відповісти на питання щодо ролі української національної еліти в подіях, що розгорталися. Питання вкрай складне, оскільки тоталітарний режим, жорстоке панування якого на Україні ще й досі дається взнаки, майже повністю виключив можливість залучення національної інтелігенції до вироблення та здійснення політики держави. Люди, які тримали у своїх руках найвищу владу, об'єктивно зазнавали знеособлення і денационалізації. Ця нова "еліта" пролетарської держави не могла бути ні національною, ані інтелектуальною. Що ж до непривілейованих верств інтелігенції, то вони мали вельми невеликі можливості впливу на процес прийняття політичних рішень, які б торкалися проблем національної культури і державності.

Представники української національної інтелігенції довгий час знаходились у становищі об'єкту чужої і ворожої для них етнополітики. Свобода творчості обмежувалась офіційною ідеологією і всією могутністю

державної влади. Багато хто вимушено емігрував за межі історичної Батьківщини, інші віддали перевагу внутрішній еміграції, а дехто так само вимушено підкорився законам тоталітарного суспільства, намагаючись знайти у ньому доступні шляхи індивідуальної реалізації, У будь-якому випадку їх вплив на реальну політику був практично невідчутним.

Щоправда, треба зауважити: так було не завжди, В українському суспільстві 1920-30 років національна творча інтелігенція спромоглася утворити своєрідний острівець відносної громадської і культурної незалежності.

Тоді в Україні діяло понад шістдесят товариств різного культурного і суспільно-політичного спрямування, багато самодіяльних наукових і професійних об'єднань. Самих тільки художніх спілок було більше тридцяти. Усе це різнобарв'я творчих форм, методів і стилів роботи самодіяльних угруповань зі своїми політичними принципами і переконаннями поволі притлумлювалось з початку тридцятих років, аж поки були створені єдині спілки: письменників, художників, композиторів, журналістів тощо. Фактично єдиним суб'єктом етнополітичних змін в українському суспільстві аж до останнього часу була керована комуністичною ідеологією держава, а точніше — бюрократичні ієрархії. Успіх їх діяльності зумовлювався силою державних і урядових установ, репресивного апарату, але головне — наявністю великої зденаціоналізованої маси, що слугувала зручним об'єктом маніпуляцій, і відсутністю реальної опозиції, утворення якої було неможливим в умовах майже повної політичної несвободи національної інтелігенції.

Представники української інтелектуальної еліти практично не входили до складу керівної "номенклатури", що дозволяло їм зберігати критичну позицію стосовно офіційної політики партійно-державного апарату. З першими кроками демократизації для багатьох відпадала потреба у сумному виборі між зовнішньою і внутрішньою еміграцією: настав час політичних дій. І зовсім не випадково, що на чолі "Народного Руху України", а пізніше — і на чолі деяких республіканських партій некомуністичної спрямованості опинилися саме ці люди. У свою чергу, персональний склад керівництва новоутворених громадсько-політичних організацій багато в чому зумовив їх програмні настанови, стратегію і тактику боротьби за владу, пріоритети поточної політичної діяльності.

За допомогою аналітичних понять "суб'єкт" і "об'єкт", а також близького до них поняття "агент" етнополітичний процес розчленовується на складові, що полегшує його детальне вивчення, дослідження конкретної етнополітичної ролі представників тих або інших соціальних груп. Ми можемо переконатися в

цьому, вивчаючи не тільки інтелігенцію, але й робітників, службовців, селян, їхні позиції і впливи на національну політику в Україні. Не менш важливими, проте, є поняття, які відображують певну етнополітичну цілісність, не замовчуючи існуючі внутрішні протиріччя, а просто звертаючи увагу на їхні взаємодоповнення і взаємозумовленість.

Конкретно-історична єдність усіх взаємодіючих в етнополітичному процесі сил, не виключаючи тимчасово пасивні прошарки населення, позначається терміном "етнополітичний організм" (ЕПО). Функції цього поняття в термінологічному апараті етнополітичних досліджень близькі і аналогічні до тих, з якими пов'язується наукове використання понять (ЕПО) і "етносоціальний організм" (ЕСО) в суміжних етносоціологічних дисциплінах. Останні два терміни у вітчизняній науці вже утвердилися. Так, перший з них застосовується, коли мова йде про націю. Ще до недавнього часу термін "нація" тримав монополію. Однак з розширенням міжнародних контактів нашої суспільнознавчої науки, реалізації спільних заходів (конференції, симпозіуми, семінари, видання книг) стало очевидним, що термін "нація" не вичерпує суті явища. До того ж цей термін досить полісемантичний. Запровадження терміну "етносоціальний організм" дає змогу більш глибоко вникнути в таке явище, яке ми іменуємо однозначно "нація", уможливорює виявлення його етнічної (раніше звичний термін "нація" ігнорував це) та соціальної суті. І, скажімо, термін "етносоціальні процеси" більш точний, ніж "національні процеси". Вживання терміну "етнополітичний організм" у випадку з Україною (коли ми її іменуємо "національна держава"), на нашу думку, відбиває етнічну специфіку населення України й зрештою допомагає уникнути полісемантичності.

Наголошення на особливості використання тих чи інших термінів не означає, що ми маємо відмовлятися від тих, які існували раніше, або ж на хвилі політико-ідеологічної кон'юнктури надавати перевагу тому чи іншому термінові. Запропоновану американським професором Ф.Ріггсом методологію концептуалізації термінів та понять у етнологічній науці вважаємо раціональною. Він пропонує йти не від слова — поняття, тобто, віднайшовши якийсь термін (слово), прагнути втиснути в нього якесь явище, а навпаки, вивчивши і зрозумівши досі невідоме явище, віднайти для нього відповідне словесне оформлення (термін) [9]. Вітчизняній науці про етноси й етносоціальний розвиток суспільства доведеться переосмислювати або ж навіть відмовлятися від певних термінів (принаймні вживання у звичному для нас розумінні), оскільки волюнтаризм у суспільному житті наклав свій відбиток і на науку. Прагнення досягти згадуваної раціональної відповідності властиве роботам деяких радянських авторів останніх двох-трьох років [10].

Точність і відповідність термінів сутності явищ особливо важливі для етнополітичних досліджень та здійснення етнополітики на різних рівнях державних структур.

Актуальні напрямки досліджень в Україні

1. Взаємозв'язок етнополітики та економічних відносин — одна з найважливіших проблем етнополітології, та й усього суспільствознавства в цілому. Однак у вітчизняній науковій літературі він практично не досліджувався. Радянські теоретики виходили з того, що економіка визначає суть всіх інших суспільних процесів, в тому числі етнонаціональних, і не вдавалися до виявлення специфіки зв'язків етнічного й економічного факторів.

В сучасних умовах боротьби держав за економічний суверенітет проблема етнічного фактору і економічних відносин набуває надзвичайної ваги. Спроби деяких етносоціологів утвердити думку про те, що за цих умов формуються "національні економічні комплекси" на базі тих чи інших республік і що вони є безперечною умовою економічного прогресу, як у світовому масштабі, так і у рамках багатонаціональних держав, викликали заперечення у інших, фахівців. Власне дискусія, що розпочалась навколо цієї проблеми, свідчить про формування двох наукових позицій — перша розглядає можливість існування національної (етнічної) економіки (комплексу) й не передрикає їй безвиході; згідно з іншою — такої економіки взагалі бути не може, оскільки етноси не можуть володіти економікою, нею володіють держава, регіон чи суспільство.

Для України з'ясування можливості існування суверенної економіки є актуальним і це питання повинні розв'язати економісти. Що ж до етнополітики, то однією із сфер її дослідження у цьому контексті, на нашу думку, має стати рівень впливу етнічного фактора на функціонування "національного державного економічного комплексу". При цьому, враховуючи ту обставину, що Україна -- країна з поліетнічним складом населення і в рамках можливого "українського національного економічного комплексу" прояв етнічного фактору буде поліваріантним, особливо за умови прагнення частини інших етносів, які перебувають у складі українського етнополітичного організму, до зміцнення зв'язків, зокрема й економічних, з ядром свого етносу. До того ж, в період етнічного ренесансу, під час переходу й функціонування ринкової економіки (особливо поява приватної власності) з України можливе виникнення такого явища, як "етнічний бізнес" — невеликих або й середніх підприємств у промисловому виробництві й сфері обслуговування з етнічною специфікою. Остання може виявитися як у етнічній орієнтації самого виробництва

(наприклад, сувенірів), так і у складі працюючих (вихідці із тієї чи іншої етнонаціональної групи). Подібне явище цілком закономірне у країнах капіталістичного світу з багатоетнічним складом населення (США, Канада, Німеччина, Франція). До речі, воно досліджується останнім часом досить інтенсивно західними вченими.

У країнах з поліетнічним складом населення етнополітика обов'язково повинна враховувати культурно-психологічні характеристики представників різних етнонаціональних груп, традиції і звичаї виробничих процесів у середовищі відповідного етносу. У західній етносоціології стосовно цього феномену існує ціла концепція, яка іменується концепцією культурного поділу праці. З одного боку,— це важливо при розподілі робочої сили серед галузей виробництва, професійної орієнтації молоді з метою її оптимального використання, з іншого, — цей фактор необхідно брати до уваги для того, щоб запобігти, на основі об'єктивно сформованого нахилу до певного виду виробничої діяльності, закріпленню тих чи інших представників етнонаціональних груп за визначеними галузями й здійснювати професійно-кваліфікаційну підготовку з метою стимулювання і розширення діапазону видів діяльності. Безумовно, йдеться не про штучне стимулювання, яке мало місце у суспільному розвитку колишнього Радянського Союзу під час втілення ідеї "вирівнювання рівнів економічного розвитку радянських республік", яка ігнорувала їхні етнонаціональні та регіональні (географічні) особливості.

З огляду на ту обставину, що у нашій суспільствознавчій науці і практиці були занедбані дослідження проблем впливу етнічності на взаємини під час виробничих процесів, ми не маємо моделей регулювання цих взаємин з врахуванням фактору поліетнічності (багатонаціональності) ринку робочої сили. Досвід зарубіжних країн однозначно засвідчує, що за екстремальних умов (погіршення економічного становища, воєнних дій, зростання безробіття тощо) у стосунках між представниками різних етнонаціональних груп суттєву роль відіграє "етнічна конкуренція", яка часто переростає в "етнічний антагонізм" [11]. Останній призводить до поглиблення напруженості у відносинах між цими групами, викликає протиставлення однієї групи іншій і не лише у виробничій сфері, але й в інших галузях суспільного життя. Оскільки економічна, соціальна й політична ситуації в Україні далекі від стабільності, то варто рахуватися з можливостями появи "етнічного антагонізму" у суспільних процесах ближчого майбутнього. Наголошуємо, мова йде про можливість, а не про запрограмованість, фатальність етнічного антагонізму. Це зумовлює необхідність розробки системи політичних заходів, які мають запобігти такому негативному явищу. Отже, одним з багатьох важливих предметів

етнополітичних досліджень в Україні є вияв закономірностей і особливостей взаємозв'язку і взаємовпливу економічних (точніше виробничих) відносин і поліетнічності складу робочої сили республіки. Зрештою, тут можна дещо заглянути у майбутнє й спробувати піти далі — моделювати ситуації конфліктної та безконфліктної взаємодії на спільних підприємствах (передовсім маються на увазі СП, утворені різними державами колишнього Союзу) — така перспектива реальна у зв'язку з, підписанням договорів між ними.

2. Серед нагальних завдань власне етнополітичних досліджень, безумовно, не може не постати завдання вивчення ролі та місця етнічності в самому політичному процесі, специфіки прояву етнічного фактору в суспільно-політичному житті. Вище, аналізуючи саме поняття етнополітики, нами були виділені два можливих аспекти розвитку феномена етнополітики — тобто виходячи з загальних закономірностей, які притаманні функціонуванню політичної системи в поліетнічному суспільстві. Стосовно України сьогодні подібна схема розподілу етнополітики ще більш доречна, якщо мати на увазі вищезазначений факт етнічного відродження (також і в суто політичній сфері). Яскрава політизація етнічності в Україні, як і в інших державах колишнього СРСР, надає традиційним питанням політичної боротьби, достатньо цікавим самим по собі, нову, багато в чому своєрідну рису, таким чином, відкриваючи інші аспекти етнополітичних досліджень. До речі, вивченню цього феномена етнічного відродження або "піднесення" західна етнологія вже довгий час надає великої ваги [12].

Зупинимось на деяких перспективах спеціального напрямку етнополітичного дослідження, що з'являються у зазначеному зв'язку. У самих загальних рисах, основним є завдання з'ясування конкретних можливостей політичного прояву етнічності в наших умовах. Інакше кажучи, яким чином і в яких формах етнічне структурування суспільства виявляється (чи виявляється воно взагалі) у самому політичному процесі. Адже навіть при врахуванні всіх тенденцій суспільно-політичного життя в Україні, залишається незрозумілим, чи існує у цьому відношенні будь-яка більш-менш виявлена етнічна специфіка, і якщо існує, то в якому напрямку і в якій мірі? Конкретніше, питання полягає, наприклад, в тому, чи існують помітні відхилення щодо участі окремих етнічних спільностей у політичному процесі. Тим часом, ця участь, звісно, може реалізуватися на індивідуальному та колективному (організаційному) рівнях, що зумовлює відповідні розбіжності стосовно форм, характеру та, врешті-решт, результатів політичної активності. Таким чином, вже тут ми стикаємось з двома окремими об'єктами, отож необхідністю диференціювати дослідження вказаної політичної поведінки.

Які, наприклад, можливості існують відносно прояву етнічного фактора на індивідуальному рівні політичної поведінки? Оскільки останнє на практиці найчастіше за все набирає форми поведінки електорату (тобто участі у виборчому процесі), то взагалі можливі такі варіанти. Перший полягає у тому, що особи, які належать до певної етнічної спільності, віддають свої голоси за кандидата своєї національності, незалежно від його партійно-політичної приналежності. Такий варіант можна було б умовно означити як "етнічне голосування". Другий шлях полягає в тому, що ті ж люди голосують за кандидата певної партійно-політичної приналежності, що ж до його етнічного походження, то воно має для них другорядне значення або й зовсім не береться до уваги. Останній варіант — це, так би мовити, вже "етнополітичне голосування". Аналіз виборчої практики багатьох поліетнічних країн світу виявляє, що загалом чисто "етнічне голосування" спостерігається набагато рідше, ніж етнополітичне. Але для нашої країни відповідь ще треба знайти, оскільки і досвіду вільних виборів у нас немає, та й спеціальних досліджень цього питання ще явно бракує.

Інший напрямок — політична діяльність на рівні громадських організацій. Як предмет дослідження він не менш, якщо не більш, цікавий та значний. Наприклад, така проблема, як політичні структури етнічних угруповань. Звісно, застосовуючи це поняття, необхідно перш за все мати на увазі загальну відносність усяких структурних явищ стосовно етнічності у власне політичній сфері. Для цього, як відомо, існують відповідні політичні структури — ті ж партії. Разом з тим, практика свідчить — і розвиток подій в Україні це підтверджує — про наявність певних можливостей такого характеру організацій, етнічних угруповань, тобто власне етнічних інститутів. Звідси, глибокий аналіз проблеми знову виявляє необхідність диференційованого вивчення етнополітичних структур — послідовно на прикладі інститутів як виключно політичних (партій) так і етнічних (етнічних організацій).

Застосовуючи такий аналіз, зокрема, стосовно політичних партій, можна було б визначити можливості структурних виявів етнічного фактору принаймні у двох напрямках. По-перше, партії у своїх апеляціях до електорату можуть, при цьому з різною силою і цілеспрямованістю, робити, або навпаки, не робити які-небудь етнічні розмежування. Зрозуміло, що багато тут залежить від програмних положень і орієнтацій самих партій в національному питанні (що само по собі є цікавим предметом дослідження для етнополітології). Але й не останню роль тут відіграють регіональні особливості, які пов'язані з етнічним складом виборців. Для України, наприклад, на рівні областей, ряд поширених політичних закономірностей ймовірно знаходився би у залежності від

конкретної етнорегіональної структури виборців. Результати окремих соціологічних опитувань підтверджують наявність такої тенденції.

По-друге, важливим є питання етнічного складу основних політичних партій: наскільки такий склад може бути подібним між конкретними партіями і наскільки він визначає етнічну структуру суспільства? Крім того, значення має питання не тільки безпосередньо про членів партій (врешті-решт, це всього лише невелике коло людей), а й про "співчуваючих", або просто тих, хто ідентифікує себе з певною партією. Власне, мова йде про партійно-політичну самоідентифікацію виборців — показник давно взятий на озброєння західною політологією. Ситуація вивчення цього поняття, як і інших вище перерахованих, в наших умовах дала б можливість хоча б частково заповнити цю, поки що абсолютну прогалину і, тим самим, започаткувати важливий напрямок етнополітичних досліджень.

3. Попередній предмет етнополітичних досліджень тісно зв'язаний з наступним — формуванням толерантних відносин між представниками різних етносів в умовах поліетнічного середовища. Ті пошуки, що ведуться дослідниками інших країн (тут можна було б згадати Канаду та Сполучені Штати), свідчать про надзвичайну складність процесу формування такої системи [13]. Річ в тім, що етнонаціональна ситуація в багатоетнічних країнах постійно змінюється під впливом чинників внутрішнього розвитку та зовнішньополітичних факторів. Система виховання повинна щонайперше врахувати етнопсихологічний аспект ситуації — формування стереотипів та автостереотипів представників різних етносоціальних спільностей, їхніх установок на взаємодію (конфліктну, безконфліктну) один з одним, на перспективи їхнього розвитку в рамках конкретного етнополітичного організму (у нашому випадку українського). Завважимо, що у світовій практиці назву ЕПО, як правило, дає назва основної етнічної спільності. Тому у даному разі ми не повинні ототожнювати український з його етнічним змістом й пам'ятати, що в українській ЕПО входять представники понад ста етнічних спільностей (націй, народів, національних меншин і груп). Перепис населення 1989 року містить дані про 127 національностей, до того ж, у ньому є ще два пункти — "національність не вказана" та "представники інших національностей".

З'ясування перелічених вище моментів дає змогу моделювати ефективну взаємодію представників різних етнонаціональних груп населення в плані формування системи виховання толерантного ставлення один до одного. На цій основі можна було б в майбутньому реалізувати ідею "дружби народів", спочатку тих, які проживають в одному ЕПО, а згодом і трх, що знаходяться за його межами, як в етноприкордонній зоні, так і поза нею. З цією метою

необхідно, починаючи з найнижчих ступенів системи освіти й виховання (дошкільні заклади), поширювати інформацію про історію, культуру, звичаї, традиції різних етнічних спільностей ЕПО, їхні взаємозв'язки. До речі, тут важливе об'єктивне висвітлення, а не приховування чи ігнорування тих моментів, які, на думку вихователів, мали негативні наслідки, або за суттю своєю не сприяли безконфліктному розвитку їхніх стосунків. Одним з головних завдань моделювання системи толерантних відносин має стати вияв чинників, які ведуть до конфліктів у міжетнічних стосунках, та можливостей усунення цих чинників у майбутньому. Вагому роль у процесі формування системи толерантних відносин можуть відіграти культурні товариства етнічних меншин, діяльність котрих повинна розглядатися як складова частина багатокультурної політики українського ЕПО. Варто відзначити, що зарубіжні дослідження, зокрема канадських та американських фахівців, подають цікаві, на наш погляд, шляхи вдосконалення стосунків у багатоетнічних колективах [14].

4. Етнолінгвістична ситуація в Україні являє собою один з важливих предметів етнополітичних досліджень. Параметри цього предмету у контексті етнополітики, на нашу думку, визначаються впливом діяльності держави (в минулому і сьогодні), національно-культурних товариств, політичних партій і національних рухів на формування мовної ситуації у республіці, взаємодію мов, 1920-1930 роки дали нам модель регулювання взаємодії мов на рівні соціонормативної культури. Держава здійснювала структурну підтримку розвитку мов різних етнонаціональних груп населення України через Відділ національних меншостей при Наркоматі внутрішніх справ (підвідділами — єврейським, польським, німецьким), через Центральну Комісію у справах національних меншостей. Така структура забезпечувала функціонування шкіл з викладанням різними мовами, інституту судових перекладачів, проведення виборчих кампаній мовами національних меншин, видання газет, журналів, книг тощо.

Згодом мовна політика української держави різко змінилася, в результаті чого надзвичайно звузився діапазон діяльності її структур в етнолінгвістичній сфері. Впродовж майже 60 років він обмежувався турботою про зміцнення позицій російської мови та певною мірою підтримання життєздатності української мови. З позицій сьогоднішнього дня можна висувати твердження про те, що мовний аспект етнополітики концентрувався навколо проблеми підтримання відповідного співвідношення російської і української мов. До такої ж думки спонукає аналіз видавничої справи, викладання в вузах, передовсім тих, які до недавнього часу належали різним державним структурам союзного та республіканського рівня; характер функціонування мови (у її

письмовій й усній формі) на підприємствах, установах.

У цей період із поля зору мовної політики держави випали питання створення відповідних умов для функціонування, як на соціонормативному, так і на побутовому рівні, мов етнічних меншин України. Внаслідок чого на території республіки майже до кінця 1980-х років не існувало шкіл чи класів з мовою навчання тих чи інших етнічних меншин, практично не видавалися газети, журнали цими мовами, не кажучи вже про книги.

Наприкінці 1980-х років відкрилися можливості для нормалізації етнолінгвістичної ситуації в Україні, тобто створення умов для формування багатомовного середовища, в якому б функціонували мови всіх етнонаціональних груп населення. Наявність такого середовища сама по собі є гарантом вільного їх розвитку, їхньої рівноправності. Звичайно, у різних спільностей різні й можливості їх інтралінгвістичного розвитку. Рівноправність мов у багатомовному середовищі, як свідчить досвід тих країн, де мовні проблеми розв'язуються значно краще, ніж у нашій країні (Швейцарія, Канада, США, Фінляндія), полягає у створенні таких умов, за яких кожна із мов без обмежень буде виконувати свої функції одного з найважливіших індикаторів існування і відтворення тієї чи іншої етнонаціональної групи, збереження й передачі етнічної інформації. Тому саме в умовах етнічного відродження, що є властиве нашому суспільному розвитку, мовний аспект етнополітики набуває особливої ваги. З цього погляду актуальним в контексті етнополітичних досліджень, на нашу думку, є вивчення механізму впливу державних структур на мовну ситуацію в Україні, потреб у функціонуванні на рівні соціонормативної та побутової культур тих чи інших мов, механізму взаємозв'язку та взаємовпливу ядра етносоціальної спільності та його частини, що перебуває у складі українського етнополітичного організму; формування моделей багатомовного середовища та мовного законодавства.

5. Внутрішні та зовнішні аспекти формування етнополітики мають знаходитися у центрі етнополітичних досліджень. Цей предмет не настільки об'ємний, як скажімо, особистість у етнополітиці, чи механізм реалізації етнополітики. Його межі поширюються на питання, пов'язані з фактором поліетнічності складу України як об'єктивної передумови формування власне етнополітики. Важливим тут є дослідження ролі держави та її структур, як і інших чинників, у формуванні сучасного етнічного складу населення, співвідношення різних етнічних елементів у демографічних змінах домінуючої етнічної спільності українського етнополітичного організму. Вивчення цих моментів тісно пов'язане з чинниками етнічного ренесансу в Україні. А це в свою чергу викличе необхідність з'ясування такої проблеми, як держава (її

політика) та факти перебування частини українського етносу за межами існування його ядра.

Очевидно, мова може йти радше про моделювання такої політики держави, позиції політичних партій, національних рухів. Історія становлення української діаспори, як за межами Російської імперії та Радянського Союзу, так і в їх межах, засвідчує два важливі моменти, які необхідно вивчити у контексті етнополітичних досліджень. Перше — це повне ігнорування офіційною політикою колишньої наддержави 10-мільйонної частини українського етносу. Можливо, лише за поодинокими винятками, коли уряд Української РСР у 20-30-ті роки звертав увагу урядів Румунії, Польщі, Чех-Словаччини на дискриміноване становище українського населення в цих країнах, та тоді, коли на рівні правлячої партії та уряду лунали заклики до боротьби з українськими буржуазними націоналістами, які "окопалися" за океаном та у країнах Західної Європи. Другий момент - негативна роль урядової політики "центру" у формуванні української діаспори в республіках колишнього Радянського Союзу. Мається на увазі депортація українців в період колективізації сільського господарства та переселення українців за межі України в повоєнні роки під час так званих кампаній по наданню допомоги іншим республікам (організовані набори робочої сили).

Становлення державної самостійності України, безумовно, сприятиме подальшому розширенню напрямів етнополітичних досліджень. Не маючи можливості їх детальної характеристики, зазначимо, однак, що найближчим часом увагу фахівців, крім перерахованих вище напрямків, все більше привертатимуть такі проблеми, як роль і місце України в політичних зв'язках між країнами Співдружності; Україна і Росія: моделі взаємовідносин; етнополітичні особливості історико-етнографічних регіонів України; Україна в Європі: етнопсихологія та геополітика та інші.

Такі, на нашу думку, основний зміст і основні напрямки етнополітичних досліджень в Україні. Викладеним вище не вичерпується все розмаїття цієї нової галузі суспільствознавства. В процесі її становлення можуть виникати нові проблеми, котрі потрібно вирішувати у співпраці з представниками інших наук. Автори цієї концепції свідомо значну увагу приділили методологічним засадам, зокрема понятійно-термінологічному апарату. Ця обставина зумовлена тим, що, з одного боку, вона становить теоретичну базу для структуризації етнополітичних досліджень, а з іншого — апарат практично не розроблений з огляду на специфіку цієї наукової галузі.

Щодо головних напрямків етнополітичних досліджень, то вони визначались на основі необхідності дослідження етнополітичної ситуації в

Україні, яка складається, та досвіду такого роду досліджень, який вже накопичений зарубіжною етнополітикою та іншими суміжними науками.

Примітки

1. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. – Москва: Наука, 1973; Современные проблемы этнографии. – Москва: Наука, 1981; Очерки теории этноса. – Москва: Наука, 1983; Этносоциальные процессы: теория, история, современность. – Москва: Наука, 1987.

2. Smith A. The origin of nations // Ethnic and Racial Studies.— 1989.— Vol. 12 .- N 3.

3. Широкогоров С.М. Этнос. Исследование основных принципов изменения этнических и этнодемографических явлений.- Шанхай, 1923. – С. 22

4. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – 2-е изд., испр. и доп. – Ленинград, 1989; О термине «этнос». Этнос как явление // Доклады отделений и комиссий. Географ. О-во СССР. Вып. 3. – Ленинград, 1967.

5. Козлов В.И. Пути околоэтнической пассионарности (О концепции этноса и этногенеза, предложенной Л.Н.Гумилевым) // Сов. Этнография. – 1990. - № 4.

6. Гекманн Ф. Народ, нация, этническая группа и этнические меньшинства: к некоторым основным категориям этничности // Зарубежный мир: социально-политические и экономические проблемы. Вып. 19. – Киев: наук. Думка, 1990. – С. 36.

7. Гекманн Ф. Вказана праця.

8. Бромлей Ю.В. К разработке понятийно-терминологического аспектов национальных вопросов // Сов. Этнография. – 1989. - № 6. – С. 4 .

9. Riggs F. Ethnicity. Inter Cocta glossary. Concepts and terms used in ethnicity research.— Honolulu, 1985.

10. Тишков А.В. О новых подходах в теории и практике межнациональных отношений // Сов. этнография. – 1989. - № 5; Крупник И.И. Национальный вопрос в СССР; поиски объяснений // Сов. этнография. – 1990. - № 4; Перепелкин Л.С., Шкаратан О.И. Экономический суверенитет республик и пути развития народов /теоретическая дискуссия вокруг вопросов практической жизни// Сов. этнография. – 1989. - № 4.

11. Bonacich E.A. Theory of ethnic antagonism: the split labor market // American Sociological Review.— 1973.— Vol.37.—N 4.

12. Smith A.D. The ethnic revival in modern world.— Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

13. Berry J.W. The role of psychology in ethnic studies // Canadian Ethnic Studies.—1990.—Vol. XXII.-N 1.

14. Breton R. the structure of relationships between ethnic collectivities // The Canadian ethnic mosaic / Ed. LDriedger.— Toronto, 1978; McDougall D. The reduction of prejudice through education: strategies for action in Canada and implication for research // Canadian Ethnic Studies.— 1985.— Vol. 10.— N 4.

Опубліковано: Київ : МПП “Інтелектуальна взаємодія – ІНТЕЛ”, 1992. – 21 с.

«УКРАЇНЬСКА ДІАСПОРА»

Ідея заснування спеціального видання, на сторінках якого висвітлювалася б історія й сучасні процесії в середовищі української діаспори, виникла під час проведення I Конгресу Міжнародної асоціації українців (серпень 1990 року). На Конгресі працювала присвячена цій темі секція, якою довелося керувати нам. Це був період, коли українська громадськість відкривала для себе діаспору – вже говорили не тільки про так званих прогресивних зарубіжних українців, а й про тих, кого довгий час вважали антирадянцями. Чи не вперше на Конгресі прозвучало слово і про тих українців, котрих доля закинула на схід від України – в різні регіони колишнього Радянського Союзу.

Брак достовірної інформації про українців як на Заході, так і на Сході став чи не головним мотивом у роздумах над необхідністю системної розповіді в окремому виданні про їхні проблеми, перспективи їхнього розвитку в інонаціональному оточенні. Ще й сьогодні в оцінці діаспори переважають політичні нотки, зокрема деколи перебільшується її роль у наданні економічної допомоги Україні, ідеалізуються можливості щодо збереження української етнічності тощо. Ми дійшли згоди, що нове видання має спокійно, науково обґрунтовано й аргументовано відтворювати історію й сучасність української діаспори, не обминаючи гострих кутів цієї історії. Власне кажучи, нове видання, за нашим задумом, має стати літописом життя українців, які в результаті різних обставин опинилися поза межами України.

Відомо, що для заснування того чи іншого журнального видання необхідна база. Передовсім йдеться про наявність матеріалів та людей, які ці матеріали могли б науково осмислювати й доносити до широкого загалу. Досвід нашої роботи в Енциклопедії Української Діаспори, шеститомне видання якої готується у Чикаго (США) під керівництвом професора Василя

Маркуся, та в Інституті соціології АН України, де досліджуються проблеми діаспори, дає підстави сподіватися, що у часопису Українська діаспора є перспективи. Отже, нове видання (поки що ми називаємо його збіркою, а згодом маємо намір трансформувати у журнал) – то плід зусиль згаданих вище установ, які й фінансували появу першого числа Української діаспори. Значну допомогу у цьому надали також молоді українські бізнесмени з Брокбізнесбанку.

Зміст першого номера Української діаспори, який вийшов тиражем 3 тисячі примірників, дає певне уявлення про спрямованість цього видання. В ньому, зокрема, вміщені дві загальнотеоретичні статті. Василь Маркус (США) у статті «Чому діаспора: спроба ідентифікації поняття» розмірковує над сутністю терміну, нового для нашої етнологічної науки. В статті пропонується певне тлумачення цього поняття і наводяться аргументи на його користь.

Вдала спроба типології української етнічності в Італії здійснена Миколою Варварцевим (Київ). Вочевидь, що цю тему варто продовжувати, бо українці залишили помітний слід у культурі цієї країни. Статті, присвячені розселенню українців, зібрані під рубрикою «Розсіяні по світах». До речі, редколегія Української діаспори сподівається, що ця рубрика буде продовжуватися в наступних числах, а в першому опубліковані статті Ігора Винниченка, Олени Ковальчук (Київ) та Адольфа-Гладиловича (Монреаль) про розселення українців у державах колишнього СРСР, про переселення селян українських губерній Російської імперії, про українську Громаду в Бен-Метірі (Туніс).

Питання про збереження української етнічності висвітлюються у рубриці «Зберігаючи українську самобутність». Тут читач має змогу познайомитися з оригінальними розвідками Івана Шишова (Москва) «Самозахист на чужині», Галини Довженок (Київ) «За піснями на Далекий Схід», Галини Миронюк (США) «Українсько-американська колекція – джерело вивчення культури української діаспори», Оксани Соловей (США) «Важливий атрибут побуту зарубіжних українців». Завважимо, що у редакційному портфелі для цієї рубрики є кілька матеріалів як від західної, так і від східної діаспори.

На сторінках нашого видання читачі зможуть знайти детальну інформацію про громадське життя діаспори в минулому й сьогодні. У першому числі під рубрикою «Історія громадського життя діаспори» вміщуються статті Володимира Трощинського (Київ) «Перша конференція української еміграції в Празі і створення Української Головної Еміграційної Ради (червень 1929 р.)» та Вікторії Павленко і Павла Соханя (Київ) «Українська преса в Болгарії у міжвоєнний період». Поряд з названими матеріалам публікується інформація про діяльність Українського соціологічного інституту у Відні, рецензії на книги

про українців у зарубіжному світі, подається огляд конференцій, які відбулися в Україні впродовж 1990 – 1991 років і були присвячені українській діаспорі.

Ми детально спинилися на змістові першого числа Української діаспори з тим, щоб зняти упередженість щодо характеру видання. Адже слово «діаспора» у переважній більшості українців асоціюється з тими вихідцями з України та їхніми нащадками, які мешкають на Заході. Власне, такі уявлення – результат тривалого замовчування існування української діаспори та її проблем у країнах Східної Європи, республіках колишнього Радянського Союзу. Наш часопис звертається до всіх українських громад чи окремих громадян українського походження, що проживають у різних регіонах світу. Про це свідчить й зміст матеріалів, котрі ми вже видрукували, й склад авторів з Києва, Москви, Чикаго, Монреалю, Міннеаполісу, Сент-Полу, а в наступних номерах автори представлятимуть Львів і такі міста ближнього й дальнього зарубіжжя, як Бішкек, Саскатун, Алма-Ата, Пряшів.

Координувати роботу у різних регіонах будуть відомі вчені, дослідники імігрантознавчої проблематики. Серед них – Микола Жулинський, Ігор Зелік (США), Всеволод Ісаїв (Канада), Микола Мушинка (Словаччина), Володимир Трощинський, Олена Ковальчук.

Сподіваємося, що Українська діаспора крок за кроком об'єктивно висвітлюватиме питання, пов'язані з походженням, розселенням та чисельністю українців поза межами України, особливостями їхнього переміщення та адаптації в іноетнічному середовищі, змінами в етнічній самосвідомості, характером взаємодії з іншими етнонаціональними спільнотами, соціальною мобільністю. Тут знайдуть своє відображення різноманітні аспекти громадсько-політичного, наукового та культурного життя зарубіжних українців. Важливе місце в збірниках відводитиметься архівним публікаціям та соціологічним дослідженням, у них вміщуватимуться розповіді про визначних діячів української діаспори, відгуки на праці про неї. Гадаємо, що осмислення пройденого шляху і з'ясування сучасного становища українських спільнот за межами України допоможе спрогнозувати перспективи збереження та розвитку української етнічності у сучасному світі, а саме видання стане одним із містків, котрі зв'язують українство в єдину велику спільноту.

Редактор в Україні

Володимир Євтух, доктор історичних наук, завідуючий відділом соціології, міжнаціональних відносин та етнополітики Інституту соціології АН України

Редактор у США

Василь Маркусь, професор, головний редактор Енциклопедії Української
Діаспори.

*Опубліковано: Вісник Академії наук України. – 1992. –
№ 11. – С. 108-109.*

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА: ПЕРШІ КРОКИ

Ідея періодичного видання «Українська діаспора» виникла під час наших зустрічей з професором Василем Маркусем, головним редактором Енциклопедії української діаспори (ЕУД), що готується в Сполучених Штатах Америки. До штаб-квартири ЕУД у Чикаго надходить велика кількість матеріалів з усіх кінців світу, де мешкають вихідці з України чи їхні нащадки. Уявіть собі, що навіть шеститомне видання (8—9 книг, кожна по 600— 700 сторінок) не може вмістити інформацію про українство за межами історичної батьківщини. Роздуми над майбутнім матеріалів, які вже є у розпорядженні ЕУД і які ще, безперечно, надходитимуть, і нашо вхнули на думку започаткувати спеціалізоване видання. Оскільки в Інституті соціології АН України досліджується тема «Українська етнічність у сучасному світі», то в ЕУД швидко знайшовся партнер. Жодних перешкод до порозуміння між двома установами не виникло. Згодом між редакцією Енциклопедії української діаспори та Інститутом соціології АН України була підписана угода про співробітництво, в якій окремо йдеться про видання «Української діаспори».

Визначаючи мету й зміст цього видання, ми виходимо з того, що останнім часом з'являється чимало публікацій про українців за кордоном. Торкаючись тих чи інших аспектів життя української діаспори, ці матеріали, однак, не відтворюють цілісної картини діаспори як цікавого й складного суспільного феномена.

Наше видання (поки ми його називаємо збірка, але маємо намір зробити з нього журнал з усією атрибутикою) спочатку виходитиме двічі на рік, потім — частіше. Головне завдання «Української діаспори» — в акумулюванні наукової інформації про українців, за межами України суцільних: про їхнє розселення, умови життя, соціальну та культурну адаптацію, проблеми збереження

української етнічності в умовах інонаціонального оточення, про взаємодію українців з представниками інших народів, етнічний український бізнес. Ми будемо прагнути через постійну рубрику «Із архівних сховищ» знайомити нашого читача з архівними матеріалами (а вони ой які цікаві!). В рубриках «Наука в діаспорі» та «Рецензії» вмішуватимемо інформацію, з якої можна, буде довідатися, наскільки інтенсивно українська діаспора вивчалася й вивчається як в Україні, так і за її межами. Крім згаданих рубрик, плануємо ввести й такі: «Розсіяні по світах», «Зберігаючи українську самобутність», «Історія громадського життя діаспори», «Профілі» (про видатних діячів українських громад), «Українці в «гулагах» тощо.

У першому числі вміщено статті, які, на наш погляд, викличуть зацікавленість читачів: «Розселення українців у державах колишнього СРСР» (Ігор Винниченко, Україна), «Самозахист на чужині: з московської україніки» (Іван Шишов, Москва), «За піснями на Далекий Схід» (Галина Довженок, Україна), «Українсько-американська колекція як джерело вивчення культури української діаспори» (Галина Миронюк, США), «Українська спільнота в Бен-Метірі» (Адольф Гладилович, Канада) та інші.

До співпраці, як бачите, запрошуємо фахівців з різних країн світу, а в редакційній - колегії, принаймні над першим числом, працювали відомий учений і громадський діяч Микола Жулинський, співробітник Інституту соціології АН України Володимир Трощинський, Олена Ковальчук (Україна), професори Василь Маркусь, Ігор Зелік (США), Всеволод Ісаїв (Канада).

Безумовно, перед кожним виданням, а тим більше новим, за сучасної нестабільної економічної ситуації найскладнішою проблемою є його фінансування. Як ми збираємося її вирішувати? Щодо першого числа, то тут особливих ускладнень не було: спонсорами виступили Інститут соціології АН України, редакція Енциклопедії української діаспори. Особливо добрі слова варто сказати на адресу молодих українських бізнесменів з Акціонерного банку «Брокбізнес-банк», де головою правління є Буряк Сергій Васильович. Вони виявили готовність допомагати нашому виданню матеріально, що, до речі, є актом вельми благородним. Адже, як відомо, гуманітарна наука не дає матеріального зиску. Сподіваємося, що така співпраця зарадить нашій справі й друге, третє та наступні числа «Української діаспори» вийдуть без ускладнень.

Опубліковано: Журналіст України. – 1992. – № 6. – С. 6.

РОЛЬ СИМВОЛІВ У ЗБЕРЕЖЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНІЧНОСТІ У КАНАДІ

Тема, винесена в заголовок моєї доповіді, наскільки мені відомо, до цього часу не була предметом наукового аналізу. Щоправда, у вітчизняному суспільствознавстві були поодинокі спроби якимось чином торкнутися проблеми ролі символів у збереженні етнічності, зокрема української. У цьому контексті можна згадати доповіді та дискусії під час радянсько-американського симпозіуму «Фактори, що впливають на етнічність» (Київ, 1985)¹. Певні думки, дотичні до нашої теми (вони, звичайно, потребують свого розвитку й осмислення в умовах канадської дійсності), містяться у статті українських етнографів².

Звертаючись до теми, ми свідомі того, що тут варто було б виділити два аспекти: 1) етнічність, зокрема українська, як феномен етносоціальних та етнокультурних процесів у Канаді; 2) співвідношення символів й етнічності у розрізі перспектив збереження останньої серед української діаспори Канади. Завважу, що основна мета доповіді полягає в тому, щоб сконструювати теоретичну схему дослідження цього явища.

Поняття етнічності увійшло у вітчизняне суспільствознавство недавно, й ми не маємо традицій його наукового трактування та використання у практиці міжетнічних взаємин. Спроби представити «етнічність» як диверсійну концепцію виявилися неспроможними, і їх можна розглядати лише як вияв надто обмеженої інтерпретації марксистської ідеології³. Сьогодні на часі — об'єктивне визначення змісту цього терміна. Тим більше, що етнологія й етносоціологія за рубежом мають певний досвід у науковому тлумаченні поняття етнічності (Ф. Ріггс, Д. Мойніхен, Н. Глейзер, Р. Шермерхорн, Р. Веколі — США; А. Сміт, Е. Геллнер — Великобританія; Ф. Хекманн —

Німеччина; Р. Портер, А. Річмонд — Канада тощо).

Визначень етнічності у західній літературі можна налічити дуже багато — в залежності від мети досліджень самих авторів та того чи іншого контексту етносоціального явища. Запропоноване мною визначення етнічності базується на найважливішій, на мою думку, ознаці — етнічному походженні. Отже, етнічність — це якісні характеристики людини або групи людей, зв'язані з її або їхнім етнічним походженням.

Зрозуміло, коли йдеться про українську етнічність (вважаю, що термін «українськість» може вживатися як еквівалент), то передовсім мається на увазі факт виявлення у побуті, культурі, поведінці й в цілому у менталітеті людини чи групи таких елементів, які засвідчують їх українське походження. Значення етнічності для вихідців з України та певної частини їх нащадків впливає, на мій погляд, із того факту, що вона є «джерелом групової ідентичності й солідарності»⁴. Зрештою, цим її позакласовим характером визначається її усталеність й життєздатність як феномена суспільних процесів у Канаді.

У нашому контексті важливо з'ясувати, за якими ознаками (індексами) варто було б визначати українську етнічність взагалі, а у Канаді — зокрема. Серед науковців, які довгий час працюють над цією проблематикою, немає однастайності щодо кількості й ступеня важливості того чи іншого індексу. Текстовий аналіз (контент-аналіз) досліджень зарубіжних фахівців та дискусії, в яких брали участь вітчизняні дослідники (наприклад, радянсько-американські симпозиуми з етнічності у Києві (1985). та Принстоні (1986), міжнародна конференція у Таллінні (1986) та симпозиум у Баку (1988), всесоюзні наукові етніографічно-антропологічні сесії у Сухумі (1988) та в Алма-Аті (1990), дозволяють виділити базові індекси етнічності. Серед них — мова, культура, елементи побуту, психологія, типи сімей, у деяких випадках, точніше — для певної частини населення, — релігія і т. д.

Наш досвід спостереження за проявом української етнічності у Канаді, як правило, у етнокультурній сфері, свідчить про те, що не завжди всі згадані індекси діють одночасно й не завжди з однаковою мірою кожен з них є її виразником. За певних умов більш важливими виявляються чи то мова, чи то елементи побуту, чи інші індекси. Я свідомо вживаю вислів «більш важливими за певних умов», бо кожний із перелічених індексів сам по собі є надто важливим у процесі самозабезпечення етнічної діяльності тієї чи іншої групи населення й у абсолютному розумінні не може співставлятися з іншим у плані з'ясування міри його важливості. Власне, у цьому випадку ми маємо справу з ситуативною етнічністю — тобто українська етнічність або ж ті чи інші її елементи виявляються в конкретних ситуаціях.

Наприклад, у домашньому побуті, під час фольклорних свят, зустрічей з представниками України тощо українська етнічність канадців українського походження більш очевидна, ніж, скажімо, на виробництві, у спілкуванні з вихідцями із інших етносоціальних груп, представниками домінуючої англо-канадської етносоціальної спільності. В останні двадцять років легітимації й поживленню української етнічності у Канаді сприяла офіційна політика (хоча й не у всіх аспектах ефективна) багатокультурності. Згідно з нею, етнічним групам Канади створюються сприятливі умови для збереження і розвитку їхньої етнокультурної своєрідності.

У зв'язку з викладеним вище постає питання: наскільки українська етнічність у Канаді стійка й тривала? Тут очевидно, що для однієї частини української етнічної групи (вихідці з України, які становлять близько 12—13%) вона має не ситуативний характер, а є складовою їхнього буття. Щодо тих, хто народився у Канаді, то на основі соціологічних досліджень, теоретичних розрахунків, результати котрих публікувалися у працях зарубіжних українознавців — П. Юзика, М. Лупула, Л. Луцюка, Р. Петришина та інших, українська етнічність значною мірою є символічною. Вона не відіграє великої ролі у їхньому суспільному житті й усвідомлюється ними фрагментарно, й не так часто вони виявляють свою причетність до неї.

Правда, як уже підкреслювалось, за певних умов ця причетність може маніфестуватися досить-таки очевидно. Наприклад, частина молоді — представники третього й четвертого поколінь вихідців з України — бере активну участь у гуртках художньої самодіяльності, відвідує українознавчі семінари, була в круїзі по Дніпру «Спадщина» і т. д. Для з'ясування ролі української етнічності у житті не власне вихідців з України варто було б здійснити цілий ряд конкретних соціологічних обстежень, бо ті, що є, недостатні для науково обґрунтованих висновків.

У цьому контексті для мене є незаперечний факт {це, зокрема, засвідчує й світова етнополітична думка), що для канадців українського походження — як народжених за межами Канади, так і у Канаді, — етнічні символи є тим стержнем, навколо якого гуртується українська громада. У моєму розумінні символи — це не лише найпростіші знаки, в основі яких лежать графічні зображення, більш важливим є їх спроможність збуджувати уяву, а відтак і формувати об'ємні образи.

Символи можна поділити на видові, звукові, почуттєві. Серед першої групи — скажімо, архітектурні пам'ятки, з якими пов'язується образ тієї чи іншої місцевості в Україні або й всієї України (Софіївський собор у Києві, пам'ятники Т. Г. Шевченку, І. Я. Франку, Лесі Українці), ландшафти України —

Дніпро, степи, прикарпатські й за карпатські ліси тощо. Друга група включає в себе музику, пісні, поезію, які є виразником суті українськості. Українськість певної частини канадців пов'язується з музикою М. Лисенка, М. Леонтовича, М. Ревуцького, поезією Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, В. Симоненка та інших.

Особливе місце у системі символів посідають міфи — як правило, розповіді про Україну, окремі її регіони, історичні події і т. д. Принагідно зазначу, що символи, які об'єднують канадців українського походження, у переважній більшості походять із минулого. Вже так узвичаїлось, і не тільки в українській громаді Канади, але й в інших етнічних спільнотах цієї країни, які не мали активних зв'язків з країною їхнього походження, що центр змагань на перших етапах поселення у Канаді за виживання, а згодом за збереження й, при нагоді, за розвиток своєї самобутності формувався навколо (умовно назвемо) старих етнічних символів.

І це закономірно, бо етнічні символи за суттю своєю є позакласовими, як і сама етнічність, хоча вони можуть сприйматися й інтерпретуватися по-різному різними соціальними групами й політичними угрупованнями, особливо, коли штучно, виходячи з ідеологічних засад, навіюється думка про безкомпромісність класової боротьби.

Міфи та символи спільного минулого, за твердженням Х. Тудора, є надто важливими для збереження й розвитку національних (етнічних) почуттів, оскільки через них ці почуття виявляються⁵. Зрештою, за визначенням відомого англійського етнолога А. Сміта, «сукупність спільних міфів, символів, спільна пам'ять й спільні цінності складають своєрідні традиції (як правило, це етнічні традиції. — В. Є.), які передаються через покоління. Завдяки спільним звичаям й ритуалам, мові, мистецтву й богослужінню комплекс міфів, символів, цінностей й пам'ять забезпечують зміст спільної етнічності, зміст спільного походження й приналежності до «спільноти за долею своєю»⁶.

Зважаючи на таку силу серед інших факторів і символів, вони можуть (і в багатьох випадках роблять це) об'єднувати українство Канади. І наймогутнішим серед усіх символів у цьому плані є символ Батьківщини (інколи це символ держави). Символ Батьківщини, за осяжністю своєї дії, можна розглядати як цілий комплекс символів, який об'єднує у собі й згадувані вище окремі символи. Він зберігається в усній народній творчості канадців українського походження, під час етнічних фестивалів, в україномовній поезії і прозі тощо.

У більшості етнічних груп Канади символ (а ще ширше — міф) Батьківщини об'єднує представників тих чи інших країн, які мешкають в інонаціональному оточенні. На перших порах української еміграції до цієї країни це було характерно для вихідців з України. Однак суспільно-політичні

процеси в Україні, починаючи з 1917 р., порушили цю об'єднавчу силу символу Батьківщини. Можна сказати, що для значної частини (а може, й переважної) канадців українського походження цей символ надто політизувався й втратив свій першоджерельний етнічний зміст, який складав базу єдності.

Різні верстви українського населення Канади по-різному формували образ України — для певної його частини, зокрема тих, хто прибув до Канади у повоєнний час, Україна вже уявлялася не лише романтичною землею, а значною мірою асоціювалася з соціалістичним ладом. Останній, на жаль, не додавав нічого романтичного до того образу, з яким жили іммігранти першої хвилі (кінець XIX—початок XX ст.). Негативні явища суспільного життя (значною мірою примусова колективізація, сталінський терор, колоніальна залежність від так званого єдиного народногосподарського комплексу і таке інше) визначали суть нового образу України.

Ці обставини дають підстави для твердження про роздвоєння символу Батьківщини в українській громаді Канади. Даний процес стимулювала позиція офіційних кіл Української РСР, яка передбачала підтримання зв'язків з «прогресистами» (так званою трудовою еміграцією) й нехтування, а почасти цькування так званого «націоналістичного охвістя» (вираз, взятий із літератури, присвяченої критиці українського буржуазного націоналізму). Сьогодні стає очевидним, що така політика не була корисною ані для української громади Канади, ані для самої України.

Та очевидно й інше, що сьогодні з'явився шанс, долаючи деформації у суспільно-політичному житті республіки, подолати й ті бар'єри, які роз'єднували українців на матірній землі й українців, які мешкають в інших країнах світу, зокрема у Канаді. Якщо ж цю обставину розглядати у площині символів, то народжується можливість для канадців українського походження творити новий символ Батьківщини, ядром якого, на мій погляд, має стати ідея незалежної Української держави.

Для дослідників української етнічності у Канаді відкривається цікава у науковому плані нагода простежити формування символу Батьківщини, який за умов активізації контактів між Україною і діаспорою й вищого ступеня по інформованості може бути близьким до реальності й втратить, на мою думку, свою міфічність. Згадуючи про міфічність, я маю на увазі рівень невідповідності змісту символу дійсному стану речей.

Одним із методів визначення вартості (об'єднавчої сили) нового символу може бути метод порівняння всіх існуючих символів Батьківщини (різних поколінь канадців українського походження, різних суспільно-політичних угруповань), як також еволюції змісту так званої інституційної наповненості

української етнічної групи ⁷. Згаданий термін передбачає наявність певних організаційних структур у групі (етнічні організації суспільно-громадського, етнокультурного, релігійного, економічно-господарського спрямування), що забезпечують існування українській етнічній групі (як такій) в етносоціальній ієрархії канадського суспільства.

Зазначу, що явище «інституційної наповненості» тією чи іншою мірою властиве всім етнічним групам Канади. Для української етнічної групи особливу роль воно відіграло на початкових стадіях адаптації вихідців з України у новому суспільстві. Цікаво, що саме феномен «інституційної наповненості» дає змогу досить-таки очевидно виявити вагому роль символу Батьківщини у збереженні української етнічності у Канаді. Адже незаперечний факт — налагоджуючи життя на новому континенті, українці переносили в нього повністю чи частково деякі організаційні структури (особливо коли йдеться про етнокультурну діяльність), зберігаючи образ України у назвах місць поселення, художніх колективах тощо.

Отже, незаперечними є дві обставини:

а) символи відіграють вагому роль у житті української громади й у збереженні української етнічності;

б) разом з тим ця роль неоднозначна у певних контекстах суспільно-політичного й етнокультурного життя з огляду на політичні орієнтації, віковий склад представників української етнічної групи та досвід взаємин з Україною, яка попри всі негативні впливи залишається основним генератором української етнічності.

Дослідження цих двох аспектів має стати одним із напрямків багатогранної комплексної теми «Українська етнічність у сучасному світі», яку, безумовно, варто було б здійснити разом із зарубіжними фахівцями — як українського, так і неукраїнського походження.

ПОСИЛАННЯ

¹ Шлепаков А. Н., Евтух В. Б. Этничность в переселенческих анклавах: американцы и канадцы украинского происхождения // Этнические процессы в СССР и США. Материалы советско-американского симпозиума. М.: ИНИОН АН СССР, 1986.

² Артюх Л. Ф., Космина Т. В. Этнические символы в материальной культуре украинцев // Советская этнография. 1989. № 6.

³ Картунов А. В. Концепции идеологических диверсий и агрессии. К.: Политиздат Украины. 1986.

⁴ Conzen K. N., Gerber D. A., Morawska E., Pozzetta G. E., Vecoli R. J. The

invention of ethnicity: a perspective from the USA. // *Alteitalie*. 1990. April. P. 37.

⁵ Tudor H. *Political myth*. London. Pall Mall Press, 1972.

⁶ Smith A. The origins of nations // *Ethnic and Racial Studies*. 1989. Vol. 12. N 3. P. 346.

⁷ Breton R. Institutional completeness of ethnic communities and the personal relations of immigrants // *American Journal of Sociology*. 1964. Vol. 70. N 2.

Опубліковано: Українська еміграція. Історія і сучасність : матеріали міжнародних наукових конференцій присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади /упоряд. Сливка Ю. Ю. – Львів : каменярь, 1992. – С. 160-166.

ЯКОЮ МАЄ БУТИ ЕТНОПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У жодному з енциклопедичних чи довідкових видань колишнього Радянського Союзу ви не знайдете статей про етнополітику. Це поняття для нас нове. Воно ще широко не вживається у суспільній практиці. Зарубіжні ж учені й політики вже тривалий час користуються цим терміном. Новизна поняття зумовлює необхідність ознайомлення читача з його змістом. Зауважу, що в українській науковій літературі та публіцистиці останніх двох років ми зустрічаємо термін «етнополітика». Але поки ще першу більш-менш ґрунтовну спробу його інтерпретації зробили автори спеціалізованого видання Інституту соціології АН України (Євтух В., Молчанов М., Суглобін С. Концепція етнополітичних досліджень в Україні. — К., 1992). При цьому дослідники не дають вичерпної відповіді на питання: що таке етнополітика?

Світовий досвід й особисті міркування допомагають дати таке визначення змісту поняття «етнополітика»: це передусім діяльність держави (або її структур) у сфері етносоціального життя суспільства, що передбачає розробку й здійснення заходів, спрямованих на регулювання міжетнічних стосунків та забезпечення функціонування існуючих етнічних структур. Зазначу, що йдеться про той аспект етнополітики, який зв'язаний з державою.

В цьому контексті варто звернути увагу на різницю між термінами «етнополітика» та «національна політика», оскільки дуже часто вони вживаються як синоніми. Це є наслідком одномірного підходу до тлумачення явищ суспільного буття, властивого попередньому періоду історії колишнього Радянського Союзу. Сталося так, що іноземне слово «nation» транслітерувалося

(було майже політерно перекладене російською мовою) і вживалося для пояснення феномену етносу. Така офіційна інтерпретація вимагала відповідної офіційної політики. І вийшло, що один і той же термін «нація — nation» мав різні значення: для західного світу й для Радянського Союзу (а згодом і для країн соціалістичної системи). На Заході він завжди асоціювався з державотворенням. Але оскільки та чи інша держава творилася в рамках певного географічного простору, заселеного, як правило, представниками одного етносу (автохтонного, місцевого населення) або якогось етносу, що кількісно переважав в багатоетнічному середовищі, то вона діставала назву за етнонімом цього етносу (Німеччина, Франція тощо). Дещо інша ситуація спостерігається в тих регіонах, де становлення держави практично відбувалося із заселенням її території (Сполучені Штати Америки, Канада). Та й у цьому випадку етнічною основою формування її ядра стали представники англійського етносу. Щоправда, тривала суперечка за провідні ролі у молодій канадській державі між франкоканадцами (французи першими почали освоювати простори нинішньої Канади) та англоканадцами (проникнення вихідців з Англії на ці ж території було більш масовим, інтенсивним) не лише постійно породжує проблеми у стосунках між двома найбільшими етнічними спільнотами, а й час від часу бере під сумнів усталеність державного устрою Канади. Здавалося, зовсім протилежні приклади (Німеччина, ця на 90 відсотків моноетнічна країна, поліетнічна, але не конфедеративна Америка і, нарешті, конфедеративна Канада) підтверджують думку англійського етнологу Е. Сміта про те, що в основу державотворчого процесу покладене етнічне начало. Міцна етнічність прискорює його. Якщо ж у рамках однієї держави існує кілька таких етнічних спільнот, то їхня доля визначена: вони або розпадаються (Радянський Союз, Югославія), або знаходять такі форми співжиття, які дозволяють різним етнічним спільнотам зі своїми інституціями існувати в одній державній структурі (Канада, Бельгія, Швейцарія, Великобританія).

Нагадаю, у більшості випадків у державотворчих процесах (і це за умови етнічного підґрунтя держав!) етнічність найбільшої (наймогутнішої) спільноти ніколи не утверджувалася за рахунок інших, а будівництво нації-держави не передбачало її спільноти. Тобто тут була відповідна збалансованість: об'єктивно найбільша спільнота формувала основу (ядро) держави, а остання поставала як політичний організм з різними етноструктурними елементами. Недарма ж у зарубіжній науковій і громадській думці утвердилося таке визначення «нації» як найбільш відповідне змісту самого поняття: «Нація — це велика спільність людей, велика соціальна група, котра через певні об'єктивні й суб'єктивні передумови принаймні на деяких територіях інтегрувалася в

однорідне суспільство, що усвідомлює наявність цієї особливої спільності, і йому притаманне бажання жити у спільній державній структурі» (Suppan A., Heuber-ger V. *Perspektiven des Nationalismus in Mittel-Ost-und Sudosteuroopa // Osterreichische Osthefte. — Jahrgang 33. — 1991. — Heft 2. — S. 9*). Зауважу, що тут не йдеться про етнічну однорідність, як цього можна було б очікувати у зв'язку із вживанням терміну «нація» в марксистському розумінні останнього. Отже, нація — це не завжди етнос. Швидше, це держава. Принаймні у першому випадку йшлося б про спільність людей на основі мови, культури, релігії тощо, а в другому — про державну, спільне перебування в рамках одного етнополітичного організму.

Про що ж свідчать реалії нашого буття? Тут, безумовно, нація — це етнос. І зовсім інший ідеологічний і політичний підтекст: російська нація (російський етнос) — російська держава. Все, що лишається за межами такого розуміння, — малоросійське, меншої вартості. Власне, російський шовінізм значною мірою є продуктом саме такого підходу до сприйняття нації як одержавленого етносу. Побіжно зверну увагу ще й на таку річ: чи намагався хтось з російських фахівців або політиків позбавитись фальшивого стереотипу (особливо поширеного за кордоном) «російський-радянський», в якому розчинялися не лише слов'янські, а й мусульманські етноси? У його свідомій чи підсвідомій підтримці відбивається одна з основних (можливо, на перший погляд не завжди відчутна) ідей національної держави: прагнення (а тут ми маємо справу вже з результатом) обмежити, а при нагоді й зовсім виключити вплив представників інших етносоціальних спільностей (чи етнічних меншин) на суспільні процеси.

Згадаймо, наприклад, доповідь Бориса Нольде, відомого російського юриста і дипломата, професора Александровського ліцею та Політехнічного інституту на IX з'їзді партії Народної Свободи (липень 1917 року): «Не відкидаючи можливості керуватися принципом національної більшості у визначенні кордонів російських губерній (підкреслено мною,— В. Є.), не заперечуючи, що, згідно з рішенням нашої партії з питання про автономію, об'єднання автономних вищих спілок Росії можуть формуватися також під впливом національної ознаки,— партія вже визнала принцип української автономії (підкреслення моє! — В. Є.) — я все ж не можу вважати розділ Росії за національностями єдино правильним і єдино можливим розв'язанням російської (підкреслено мною. — В. Є.) національної проблеми» (Нольде Б. *Национальный вопрос в России. Доклад, читанный на IX делегатском съезде партии Народной Свободы, 24-го июля 1917 г. // Дружба народов. — 1992. — № 8. - С. 169*).

Отже, така національна держава, точніше її політичні органи, беруть на себе функції, притаманні іншим етносоціальним спільнотам, що через різні умови змушені перебувати в рамках одного етнополітичного організму (держави). Вряди-годи, коли цього вимагали обставини, вона (ця держава) могла представити цілий набір «доказів» того, що інші (не російська) етносоціальні спільноти досить-таки успішно розвиваються. Однак такий «набір» аргументів не був наслідком піклування радянської держави про їхній розвиток. Передусім це — результат наступності транспоколінної передачі етнічної інформації, завдяки чому впродовж віків може існувати спільність людей, що вирізняються серед інших своєю етнокультурною самобутністю та формуванням відмінних образів навколишнього світу (Гачев Г. Национальные образы мира. — М., 1988).

Сьогодні, коли Україна починає будувати свою самостійну державу, й оскільки вона є країною з багатоетнічним складом населення (за переписом 1989 року на її території мешкають представники 127 етносів, які становлять більше чверті всього населення), варто пам'ятати деякі із згаданих вище нюансів, щоби найбільш оптимально враховувати інтереси всіх етнічних спільнот, або ж окремих представників різних етносів. В цьому контексті доцільно розглядати етнополітику (функціонування державного організму в сфері міжетнічних стосунків) як структурний механізм, що включає в себе політику держави щодо: а) української етнічної спільноти, яка формує основу українського етнополітичного організму (ЕПО); б) етнічних меншин, що є складовою українського ЕПО, але в суто етнічному плані являють собою його окремі структурні елементи; в) представників українського етносу, які мешкають за межами українського ЕПО і не є його складовою частиною, але різним чином зв'язаних з ядром однойменного етносу, що розміщується на території України.

Запропонована структура етнополітики — це не суто наукова казуїстика, а схема, яка дає можливість враховувати особливості здійснення різноманітних заходів (у своїй сукупності вони й становитимуть зміст етнополітики), що стимулюватимуть збереження й розвиток (або функціонування) елементів етнічної культури українців, представників інших народів. Водночас за умови високого рівня демократичної держави (а до цього Україна прагнутиме, принаймні це впливає з офіційних документів, заяв лідерів політичних рухів та партій, громадських організацій) органи останньої мають сприяти оптимізації співвідношення зусиль держави по задоволенню потреб етнічного розвитку кожного із згаданих об'єктів етнополітики. Якщо буде досягнуте таке співвідношення, то українське суспільство може уникнути етнічних конфліктів.

Тоді не виникатиме й проблема державної цілісності України. Які особливості (в кожному окремому випадку) мають бути враховані у контексті вищезгаданої структури етнополітики? Вони передусім визначаються специфікою кожного з об'єктів останньої.

1. Для українців, які мешкають в межах українського етнополітичного організму, такими є: а) перебування на досить високій і достатньо оптимістичній стадії етнополітичного ренесансу, головною ідеєю котрого є побудова самостійної держави; б) зростання самосвідомості й — поступово — національної свідомості (усвідомлення себе громадянином самостійної держави). Ці дві обставини виявляються в утвердженні таких елементів суспільного буття України, як, скажімо, завоювання міцних позицій української мови в етнолінгвістичній ситуації країни, більш органічне функціонування традицій і звичаїв українського етносу, поступовій, хоч і повільній дерусифікації державного та громадського життя, зростанні престижу українства тощо.

Власне кажучи, ці процеси перебувають на початковій стадії, що відповідає стану творення Української держави. Безумовно, державна етнополітика має підтримувати їх. Зрештою, вони стимулюються самим фактором державотворення: через формування кордонів, встановлення дипломатичних стосунків з іншими країнами, побудову власної армії і т. ін. Однак завданням етнополітики в цьому аспекті є цілеспрямована діяльність держави по підтримці української етнічності, зокрема піклування про створення таких умов, за яких українці могли б повністю задовольняти запити, пов'язані з їх етнічним (українським) походженням.

Загальновідомо, що за часів Радянського Союзу, як це не парадоксально, в українців такі можливості були обмежені. Не думаю, що можна знайти багато конкретних законів чи офіційних документів (типу Емського указу від 1876 року, за яким практично заборонялося вживання української мови на офіційному рівні), які б відверто зводили б перепони на шляху функціонування української етнічності. Але згадаймо кілька прикладів, щоб зрозуміти, наскільки жорстким і могутнім був тиск на українство: так звані оргнабори робочої сили у західних областях України й трансплантування їх в російськомовне середовище Донбасу, Криму, східних регіонів без створення належних умов для збереження української етнічності (через школу, культурно-мистецькі заклади, не говорячи вже про церкву); постанови про посилення уваги до російської мови; збільшення випуску літератури (наукової і художньої) російською мовою; поширення міфу про престижність останньої, яка нібито відкриває доступ до кращих знань, надбань людського генія (дійсно,

якщо все друкувати лише однією мовою, то він (цей міф) за відповідного ідеологічного обґрунтування сприймається як об'єктивна закономірність суспільного розвитку).

Можна навести безліч подібних прикладів. Вони, безумовно, свідчать про розширення сфер суспільного життя, де ознаки української етнічності взагалі переставали відігравати функціональну роль самозбереження і відтворення українського етносу як цілісного організму. Натомість вони штучно витіснялися zdeформованою російською етнічністю, що було цілком виправдане з точки зору політики формування конгломерату «єдиного радянського народу» з чітко окресленими визначальними російськими мотивами.

При цьому хочу застерегти від однобічного сприйняття сказаного. Світова етнологічна наука фіксує впливи одних етносів на інші, внаслідок чого відбувається природна асиміляція (тут не варто боятися даного терміну), що є об'єктивною закономірністю розвитку міжетнічних стосунків. Однак це не якась, за Л. Гумільовим, пасіонарність (Див.: Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период. — Л., 1990), якій, як то кажуть, «на роду написано» поглинати все навколо (у даному випадку, за його ж висловом, менш стійкі етноси). Якщо ж створюються подібні умови, то штучно асимілюється й те, що внаслідок довшої міжетнічної взаємодії лишається специфічним, притаманним лише представникам того чи іншого етносу й лише інтегрується у системі їхніх відносин. Внаслідок цілеспрямованої форсованої асиміляції, що мала місце у російсько-українських зв'язках в період перебування українців і росіян у складі одного етнополітичного організму, порушилася згадувана об'єктивна закономірність міжетнічної взаємодії, коли зберігається оптимальне співвідношення між етнічною самобутністю, асиміляцією й інтеграцією у систему існуючих стосунків.

Її відновлення є стрижнем етнополітики України, особливо коли йдеться про заходи щодо повернення українській етнічності гідного місця у суспільному розвитку держави. Однак цей процес не може бути механічною заміною російської етнічності українською (наприклад, якщо замість уроків російської мови і літератури запровадити уроки української мови та літератури, вилучити із шкільних програм матеріали про історію Росії, ліквідувати кафедри російської мови у вузах, у найкоротший строк адміністративно витіснити російську мову з ділового життя тощо).

Українська етнічність займе належне їй місце в українському етнополітичному організмі лише внаслідок якісних змін та еволюції. Передусім їй варто допомогти звільнитися від деформацій, що сталися за часів

Радянського Союзу, скажімо, повернути звичаям, обрядам, традиціям українців природну, звільнену від ідеологічних (комуністичних, неodemократичних чи будь-яких) догм функцію відтворення світосприйняття, що є часткою ментальності українця й вирізняє його серед представників інших етносів.

І знову хочеться зробити застереження: механічне повернення традицій без урахування еволюційних моментів не додасть українству престижності. Більше того, воно сприятиме ізоляції його від загальноісторичного процесу й зрештою призведе до кризового стану взаємодії традиційних елементів української етнічної культури з тими, що формуються чи сформувалися внаслідок дії об'єктивних законів суспільного розвитку. Масова дилетантська пропаганда українського козацтва замкнулася на демонстрації його зовнішніх, хай і привабливих, рис. У затінку лишилося головне — конструктивна, подвижницька сила козацтва, зокрема й у питаннях утвердження міжнародного престижу українства. Тому його відродження сьогодні — це не самоціль, а засіб формування історичної пам'яті, точніше — її динаміки, що є одним з основних функціональних елементів існування етносоціальної спільності людей. Отже, важливо, щоб держава стимулювала діяльність таких установ, як Центр пам'яткознавства АН України, товариств охорони пам'яток історії та культури, де формувалися б науково обґрунтовані концепції, що сприятимуть органічному вживанню забутого або ж витравленого з пам'яті українського народу минулого.

А головне, щоб визначальні риси української етнічності гідно сприймалися представниками інших етносів (як тих, що мешкають поруч з українцями, так і тих, що не постійно взаємодіють з ними). Цей принцип повинен зберігатися в діяльності всіх державних структур, які мають працювати на піднесення престижу українства в усьому світі й через свої канали забезпечувати їм вихід у зовнішній світ. Консервація традицій та звичаїв, які були виразниками української етнічності в попередні віки, без урахування змін, пов'язаних з часовим простором, прагнення трансплантувати їх у сьогодні — усе це не йде на користь державотворчим процесам. Навпаки, такий підхід їм шкодить. Адже побудова української самостійної держави є не стільки спробою утвердити все «українське», скільки дати можливість цьому (звичайно ж, не всьому) «українському» нормально функціонувати у навколишньому світі, взаємодіяти з ним, а не штучно зміцнювати створене гетто.

2. Політика Української держави щодо етнічних меншин лише починає формуватися. До останнього часу ані в українській суспільствознавчій науці, ані у суспільній практиці майже не вживалося поняття «етнічна меншина».

Більш знайомим був термін «національна меншина». Він у нас використовувався тоді, коли йшлося про афроамериканську або ж мексиканську національну меншину Сполучених Штатів (і обов'язково у контексті їхнього дискримінованого становища). Варто мати на увазі, що й в інших багатоетнічних країнах поряд з поняттям «національна меншина» існує ряд певною мірою синонімічно вживаних термінів — «етнічна меншина, група» того чи іншого народу тощо. На мій погляд, щоб запобігти цьому в контексті концепції етнополітики, більш доцільно вживати термін «етнічна меншина». На користь нього можна навести кілька аргументів.

По-перше, він настроює на сприйняття меншини як частини етносу, ядро котрого перебуває за межами України, інколи на території того чи іншого етнополітичного утворення, що має назву відповідного етносу (Росія, Білорусь, Киргизстан тощо). У багатьох випадках це ядро існує в рамках етнополітичного організму, який, у свою чергу, належить до складу іншого (Татарстан — у Росії, Абхазія — у Грузії тощо).

По-друге, цей термін звільняє від плутанини, яка виникає внаслідок неадекватного сприйняття поняття «нація» в радянській та зарубіжній етнології. Як уже зазначалося, в радянській літературі «нація» — це етносоціальний організм, а в зарубіжній — етнополітичний (держава).

По-третє, за умов міжетнічної напруженості цей термін стримує від політизації етнологічних понять. Мається на увазі позиція деяких лідерів суспільних та політичних рухів, які виходять з марксистських уявлень про можливість формування на базі «національних» меншин етносоціальних організмів (з претензією на власні державно-територіальні утворення). Подібні ідеї стимулюють сепаратистські тенденції і, зрештою, спрямовані проти цілісності Української держави.

Етнополітика останньої щодо етнічних меншин повинна враховувати кілька важливих моментів: 1) чисельність представників інших, крім українського, етносів — близько 14 мільйонів чоловік. Отже, це значний економічний потенціал; 2) сьогодні для них, як і для українців, щоправда з певними особливостями, властивий етнічний ренесанс; 3) в Україні в 1920 — 1930-ті роки був нагромаджений досвід, хоч і деформований, задоволення запитів населення, пов'язаних з етнічним походженням; 4) більшість етнічних меншин України є частиною етносів, ядро яких перебуває за межами України й котрі мають однойменні етнополітичні організми (держави); 5) етнокультурний розвиток представників інших народів у поліетнічному середовищі України відбувався всупереч закономірностям співжиття в ньому. Під ідеологічним тиском і внаслідок офіційної доктринізації фальшивих теорій ігнорувалася

необхідність їхнього інтегрування в українське оточення із збереженням етнічної самобутності. Натомість відбувалася тотальна русифікація. Тому, наприклад, на лінгвістичній карті України не знайшлося місця ані болгарській, ані єврейській, ані польській, ані іншим мовам. Жителям України були незнайомі традиції й звичаї етнічних меншин.

Що ж здається актуальним у контексті викладених вище обставин? Передусім, пам'ятаючи про поліетнічність складу населення України, необхідно будувати державну політику, збалансовуючи інтереси українців і представників етнічних меншин. Перші кроки в цьому напрямку вже робляться. Маю на увазі можливості (поки незначні) вивчення своїх мов у школах, на курсах, заснування освітньо-культурних організацій, етнокультурну діяльність тощо. Піклуючись про це, держава повинна подбати про найбільш ефективне використання економічного потенціалу етнічних меншин. Це набуває особливої ваги за умов переходу до ринкової економіки. Зауважу, що на Заході етносоціологи вже давно звертають увагу на вплив етнічних факторів на виробничу діяльність людей. Згідно з теорією культурного розподілу праці (Hechter M. Group formation and the cultural division of labor//American journal of Sociology. — 1978.— Vol. 83.— № 2), представники тих чи інших етносів найефективніше працюють у галузях, які відповідають їхньому етнічному менталітету. У зв'язку з нагальною необхідністю формування прошарку дрібних, а особливо середніх підприємців, які мають внести вагомий вклад у функціонування механізму ринкової економіки, варто створювати умови, за яких реалізувався б потенціал представників багатьох етнічних меншин (зокрема євреїв, греків, вихідців із середньоазіатських держав).

Щоправда, тут необхідно застерегти від прямолінійного сприйняття цієї пропозиції — всілякими засобами, вибачте, «заганяти» представників тих чи тих етносів у певні рамки економічної діяльності, закріплюючи їх за визначеними секторами ринку праці, що певною мірою властиве поліетнічним країнам Заходу. Йдеться про створення таких умов, за яких на добровільних засадах реалізувався б потенціал вихідців з тих чи інших етнічних меншин. У цій справі велику роль можуть відіграти їхні товариства (у нас вони називаються національно-культурними). Потрібно створювати малі підприємства або ж допомагати їх засновувати (із залученням ресурсів з-за меж України).

Етнічний ренесанс, властивий представникам різних етносів України, визначається двома особливостями, які повинні враховуватись в етнополітиці. На нього мають вплив реалії етнополітичного ренесансу українців та становлення незалежних країн, у рамках яких перебуває ядро відповідного

етносу. Прагнучи задовольнити потреби, що виникають на хвилі цього ренесансу, Українська держава обов'язково має координувати свої зусилля в цьому напрямку з етнополітикою держав, для яких етнічні меншини виступають як своєрідна діаспора. Координувати — тут це не означає підлаштовуватись під політику тієї чи іншої країни. Йдеться про створення в зовнішньому аспекті умов для вільного обміну людьми й інформацією з представниками ядра свого етносу.

Оптимальна кореляція зусиль Української держави (у внутрішньому й зовнішньому аспектах етнополітики) щодо етнічних меншин, тобто стимулювання етнокультурного розвитку в Україні й відкриття каналів зв'язку з ядром етносу, зможе, на мій погляд, позбавити їхнє середовище остраху перед тим, що віце-президент Європейської Ради Петер Загер називає «присилуванням до інтеграції». За таких умов інтеграція в українське середовище може відбуватися без конфліктів, а політика, спрямована на їх створення, буде свідчити про високий рівень демократичності держави та її суспільства.

У цьому контексті варто мати на увазі, що на хвилі етнічного ренесансу з'являється або ж посилюється «етнічний націоналізм», лідери якого нерідко висувають питання про створення територіальних автономій, а інколи й про відокремлення. Подібні тенденції властиві певним політичним силам в Криму, на Закарпатті, у південних регіонах України. Збалансована етнополітика Української держави могла б зняти такі безпідставні претензії, бо немає сенсу виходити із складу держави чи будувати територіальну автономію (знову ж таки для частини меншини, бо в Україні немає більш-менш численних спільнот, які були б компактно розселені в одному регіоні) в країні, що забезпечує вільний розвиток вихідців з усіх етносів. Власне, тут важливо не допустити ототожнювання прагнення до здобуття умов необхідних для всебічного етнокультурного розвитку, з нагнітанням (Політичної істерії, що має на меті сепаратизм. Досвід Австрії, що надто ретельно стежить за реалізацією прав етнічних меншин, свідчить, що державні органи роблять все, щоб вимоги етнокультурного плану не переростали в територіальні. Разом з тим у цій країні дбають про задоволення потреб етнічних груп, що знімає з порядку денного питання про територіальну автономію (Див.: *Grundlagenbericht der Bundesregierung über die Lage der Volksgruppen in Österreich.* — Wien, 1991).

До речі, поліетнічність всіх регіонів України дає підстави для вибору серед двох можливостей найповнішого задоволення запитів етнічних меншин — за територіальним і персональним принципами — саме останнього. Тобто йдеться не про територіальну, а національно (краще етнічно) - персональну

автономію. Такі спроби свого часу були зроблені урядом Української Народної Республіки, коли був прийнятий Закон про національно-персональну автономію (Див.: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. Т. 1//Сучасність.— 1983.- С 368-370).

Останнім часом певні натяки на можливість використання такої моделі політики України стосовно меншин можна виявити, аналізуючи стан суспільно-політичного життя нашої країни. Насамперед варто згадати Закон про національні меншини, який заклав правову базу для задоволення їхніх запитів, а також принципи регулювання взаємодії держави (через державні органи) з етнічними меншинами. Щоправда, жодні закони чи етнополітика держави, якою б ідеальною вона не була, не розв'яжуть проблем етнічних меншин, якщо останні не будуть мобілізувати свої внутрішні ресурси. У цьому контексті хотілося б нагадати: " етнічна меншина функціонуватиме як цілісний структурний елемент поліетнічного суспільства, особливо в напрямку свого відтворення, лише тоді, коли будуть в наявності кількісний склад, відповідна поселенська структура, демографічна ситуація, бажання зберігати свою самобутність тощо, тобто ознаки, що не завжди визначаються державною політикою.

У процесі побудови незалежної України виникає новий, досі ще незнаний аспект етнополітики — формування ставлення держави до тих українців, яких доля розсіяла по близьких і далеких світах. Значна їх частина, незважаючи на відірваність від ядра українського етносу, попри цілеспрямовані асиміляторські впливи, не втратила духовного зв'язку з батьківщиною. Згідно із сучасними етнологічними теоріями, їх можна вважати одним із загонів українського етносу. В основі такого підходу лежать різні чинники (від одного до кількох десятків), за якими їх можна ідентифікувати з українським етносом.

За умов етнічного ренесансу українства не лише в Україні, а й за її межами, коли відроджується почуття належності до українського народу, посилюється прагнення до об'єднання всіх українців навколо незалежної держави. У свою чергу, Україна має йти назустріч цим бажанням, робити все, щоб задовольнити потреби їхнього етнічного розвитку в іноетнічному середовищі.

Для того, щоб досягти такого стану, потрібно передусім створити правову базу, завдяки якій Українська держава могла б подавати допомогу українцям з усіх регіонів колишнього Союзу. Що маєтсья на увазі? Насамперед йдеться про договір між Україною та іншими державами. На сьогоднішній день зроблено чи не єдину спробу щось зрушити у цьому напрямку: підготовлено проект угоди між Російською Федерацією та Україною про співробітництво з метою

забезпечення прав національних, етнічних, мовних, культурних і релігійних меншин (зберігається термінологія документа. — В. Є.). Щоправда, в Мінську на нараді голів держав — членів СНД було підписано угоду з питань, пов'язаних з відновленням прав депортованих осіб, національних меншин і народів.

Ці рішення певною мірою дають нам надію на те, що становище українців у країнах колишнього Радянського Союзу поліпшиться. Адже попри те, що асиміляторська політика практично знищила осередки української етнічності, у багатьох місцях проживання вихідців з України ще збереглися українські традиції, звичаї та мова. Власне, лишилася основа, на якій може відроджуватися й розвиватися українська етнічність в Росії, Казахстані, Білорусі, Молдові тощо.

Цей процес активізувала б і спеціальна програма стимулювання соціально-економічного й етнокультурного розвитку українців, що має бути розроблена в Україні і на базі існуючих міждержавних договорів узгоджена з урядами держав колишнього Союзу, де мешкають українці. Координаційним центром у цій справі має стати Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів України. До роботи по її створенню та реалізації треба залучити науковців, політичні й громадські об'єднання. Турбота з боку Української держави про українців, що живуть в різних регіонах колишньої унітарної країни, додасть впевненості й стимулює їхнє прагнення відчувати себе частиною українського народу.

За умови здійснення урядом ефективних заходів та об'єктивної етнополітики держав, на території котрих мешкають наші земляки, можна буде досягти такого стану, коли вони відчуватимуть себе вільними у своєму розвитку, навіть перебуваючи в іноетнічному середовищі. З огляду на це виявляють власну непродуктивність ідеї переселення українців з інших частин колишнього Союзу в Україну. Маються на увазі спроби представити справу так, нібито всі українці цього регіону бажають повернутися на постійне місце проживання (зокрема, такі твердження пролунали у виступах деяких делегатів Всесвітнього форуму українців). Безумовно, Українська держава має подбати про тих, хто бажає переселитися. Однак варто чітко уявляти собі кількість таких людей, з'ясувати мотиви прийнятого ними рішення, зіставити їх з можливостями України й на цій основі розробити реальну, а не заідеологізовану програму такого повернення. Спочатку слід подумати про реадaptaцію тих, хто повертається (серед них можуть бути не лише українці, а й члени їхніх сімей, що мають інше етнічне походження).

На мій погляд, у центрі уваги етнополітики — в плані ставлення до

вихідців із своєї країни — має бути розв'язання їхніх проблем у країнах проживання (винятком є зони підвищеної конфліктності та ті, де ведуться воєнні дії). Дбаючи про поліпшення умов життя українців поза межами України, ми зберігаємо важливий канал взаємодії нашої країни з тією чи іншою державою, зміцнюємо міжнародні позиції України. Для того, щоб добитися нормальних умов, необхідних для розвитку українців, що проживають у згадуваних регіонах, нам усім потрібно докласти чимало зусиль, вирішуючи важливі питання внутрішнього розвитку України й будуючи її зовнішню політику, передусім стосовно новостворених держав. Починаючи літопис самостійних міжнародних стосунків з країнами Східної і Західної Європи, Америки й Австралією, Україна має використати ті зв'язки, що існували майже з п'ятимільйонною діаспорою цих континентів, шукати нові можливості для піднесення престижу українства у світі. Що ж до цієї частини українського етносу, то Україна має юридично забезпечити їй участь в її будівництві, передбачаючи створення для цього відповідних умов. Здійсненням такої політики щодо вихідців з України та їхніх нащадків як на Сході, так і Заході міг би займатись спеціальний державний орган (до речі, про це йшлося і на Всесвітньому форумі українців), який варто було б організувати при Кабінеті Міністрів як окрему структуру, або ж у рамках існуючого Комітету у справах національностей.

Безумовно, Україна, прагнучи взяти під свій захист українців за її межами, повинна подбати про створення сприятливих умов для представників інших народів, які проживають на її території. Лише за таких обставин ми можемо сподіватися на відповідне розуміння проблем соціального й етнокультурного розвитку українців з боку урядів інших держав і мати моральне право вимагати від них реальних дій щодо забезпечення етнічних прав наших співвітчизників.

Важливим моментом у процесі формування та реалізації етнополітики Української держави має стати її науково обґрунтована концепція. Досвід свідчить, що вона виробляється в управлінських кабінетах й не має жодного відношення до науки. У кращому випадку будується на безальтернативних концепціях одного дослідника або певної групи науковців (котрі, безумовно, дотримуються однакових поглядів). У цьому контексті доречними були б поради фахівців, які розуміються на можливостях задоволення етнічних потреб меншин, моделюванні безконфліктних ситуацій у міжетнічній взаємодії, на шляхах подолання негативних етнічних стереотипів тощо. Тоді б не були такими багатообіцяючими заяви про повернення українців на батьківщину чи забезпечення їх інформацією безпосередньо з України тощо. Наука могла б

порадити, а що ж варто брати із зарубіжного досвіду (він до певної міри вже узагальнений), щоб успішно розв'язувати проблеми етносоціального розвитку поліетнічного суспільства.

Опубліковано: Віче. – 1992. – № 8. – С. 112-126.

PERSPEKTIVEN DER ENTWICKLUNG VON DEUTSCHEN IM KONTEXT GEGENWÄRTIGER ETHNOPOLITISCHER PROZESSE IN DER UKRAINE

Heutzutage ist mit Bedauern festzustellen, daß über die deutsche Bevölkerung in der Ukraine keine umfassende und seriöse wissenschaftliche Arbeit existiert. Ich meine solche Arbeiten, in denen die deutschen Umsiedler und ihre Nachfahren im ukrainischen Kontext behandelt werden, das heißt, ihr Zusammenleben mit Ukrainern, ihre Integration in die ukrainische Gesellschaft usw. Eine solche Situation ist durch folgende Faktoren verursacht worden. Die Ideologie und staatliche Politik in den Zeiten des Russischen Imperiums und der Sowjetmacht betrachteten die Ukraine als ihren integralen Bestandteil, darum erforschte man die Deutschen, darunter auch die, die in der Ukraine wohnten, ausschließlich im russischen Kontext. Nur wenn es sich um bestimmte Gebiete handelte, wurde der Begriff "Ukraine" verwendet. Lange Zeit nach der Deportation der Deutschen im Jahr 1941 waren die damit verbundenen Themen für wissenschaftliche Untersuchungen unerwünscht. Dies trug auch zur Bestätigung eines negativen Stereotyps von Deutschen im Bewußtsein von Bevölkerung und Wissenschaft bei. Heute eröffnen sich neue Möglichkeiten für die einzelnen Ethnien in der Ukraine im Zusammenhang mit dem Aufbau des ukrainischen unabhängigen Staates. Nutzbringend können dabei auch die Arbeiten (sowohl von russischen, als auch von deutschen Autoren) sein, in denen Informationen über die Deutschen auf dem Territorium der Ukraine in verschiedenen geschichtlichen Perioden zu finden sind. Im vorliegenden Beitrag wird der Versuch unternommen, die ethnodemographische Struktur und Perspektiven der Wiedergeburt von Deutschen als eine ethnosoziale Gemeinschaft darzustellen. Bevor wir mit der Analyse des Materials beginnen, ist es notwendig, einige Bemerkungen insbesondere in bezug auf die Termini zu machen, die das "sowjetdeutsche" Phänomen beschreiben.

Der am häufigsten gebrauchte Terminus ist in der deutschen und sowjetischen Literatur der Begriff "die Deutschen". Wenn wir die ethnischen Besonderheiten von Deutschen in einem anderen ethnischen Milieu erforschen, so erweist sich, daß dieser breit angewandte Terminus aber das Wesen dieser Ethnie nicht widerspiegelt. Den ursprünglich aus Deutschland Stammenden und noch mehr ihren Nachfahren, die sich in diesem Milieu befinden, sind bestimmte Züge zu eigen, durch die sie sich von Vertretern des Kerns des deutschen Ethnos unterscheiden, der sich auf dem Territorium Deutschlands befindet. Das heißt, daß sich die Deutschen in der Ukraine außerhalb jenes Kerns befinden. Sie haben sich die Züge der deutschen Mentalität und der Mentalität des Ethnos, in dessen Milieu sie wohnen, angeeignet. In vielen Fällen weist auf die deutsche Ethnizität nur die Herkunft hin. Darum wäre es meiner Meinung nach am besten, sie als "ethnische Deutsche", "Bürger der Ukraine deutscher Herkunft", "Personen deutscher Herkunft" zu bezeichnen.

Ukrainische Ethnologen, insbesondere Vsevolod Naulko, Professor an der Kiewer Universität behaupten, daß die ersten deutschen Siedler in der Ukraine in den 60-er Jahren des 18. Jahrhunderts erschienen. 1763-1774 wurden im Tschernigower Gouvernement die ersten sechs Siedlungen von Deutschen gegründet. Mit der Zeit wuchs die Zahl solcher Siedlungen sehr schnell als Ergebnis der Vergünstigungen, die seitens der zaristischen Regierung Rußlands für Umsiedler aus Deutschland gestellt wurden. Zu Hauptgebieten der Ansiedlung von Deutschen wurden westliche und südliche Regionen des Territoriums der heutigen Ukraine. Im Süden der Ukraine, die den Namen Novorossija (Neurußland) trug, zählte man im Jahr 1858 138.800 Deutsche. Wenn in den Jahren 1763-1764 die Deutschen 0,09% der Gesamtbevölkerung Neurußlands ausmachten, so waren es 1897 schon 3,5%. Die west-ukrainischen Gebiete begannen die deutschen Umsiedler in den 50-er Jahren des 19. Jahrhunderts für sich zu erschließen. Es entstanden die deutschen Siedlungen in Galizien, in der Bukowina und in Transkarpatien, etwas später in Volyn'. Man muß betonen, daß der größte Teil von deutschen Umsiedlern in der Ukraine Bauern gewesen waren.

Die deutsche Bevölkerung auf dem Territorium der Ukraine im 20. Jahrhundert entwickelte sich wie folgt: 1919 - 930.000 (1,91% der Gesamtbevölkerung der Republik) 1925 - 320.972; 1989 (das Jahr der letzten Volkszählung) - 37.849 (0,7%). Dabei ist zu unterstreichen, daß man die Daten der Volkszählung nicht als absolut betrachten kann, sie spiegeln eher Tendenzen wider. Gründe dafür sind die unvollkommene Methodik dieser Volkszählungen und auch der Umstand, daß die Deutschen bei Bestimmung ihrer Nationalität längere Zeit unter dem Druck eines negativen ethnischen Stigmas waren. Darum kann man annehmen, daß sich nicht alle Bürger deutscher Herkunft in den Volkszählungen als "Deutsche" bezeichneten.

Die Angaben der Tabelle, die wir hier aufführen, geben die Möglichkeit, die Veränderungen in der quantitativen Zusammensetzung von Personen deutscher Herkunft in der Periode von 1970-1989 zu verfolgen.

Tab. 1: Bevölkerungsentwicklung der Deutschen von 1970 bis 1989

Gesamtzahl			1989 in % zu		in % zur Bevölkerung der Ukraine		
1970	1979	1989	1970	1979	1970	1979	1989
29871	34139	37849	126.7	110.9	0.06	0.07	0.07

Wenn wir die Angaben dieser Tabelle mit den Angaben der Vorkriegsjahre vergleichen, dann kommen wir zu der Schlußfolgerung, daß sich die Anzahl von Deutschen in der Ukraine in den Jahren nach dem zweiten Weltkrieg drastisch verringert hat. Ursachen dieses Phänomens liegen in der Deportation eines wesentlichen Teils von Deutschen in Gebiete außerhalb der Ukraine. Es gilt, die Aufmerksamkeit auf solche Tendenzen zu lenken. Denn im Verlauf von zwanzig Jahren (1970-1989) wuchs die Gesamtzahl von Bürgern deutscher Herkunft in der Ukraine ständig und dieser Zuwachs betrug beinahe 8.000.

Heutzutage wohnen die Deutschen in allen Gebieten der Ukraine, in der Stadt Kiew und in der Autonomen Republik Krim. Man kann behaupten, daß sich die Siedlungsgebiete praktisch seit der Ankunft der ersten Deutschen in der Ukraine nicht änderten. Die territoriale Verteilung der Deutschen spiegeln die Angaben der nächsten Tabelle.

Tab. 2: Anzahl der Deutschen in Gebieten der Ukraine und Krimeaer ASSR

Gebiete	Gesamtzahl	in % zur Gesamtbevölkerung
Ukraine	37.849	100
Dnjepropetrovsker Geb.	6.396	16,9
Donezker Geb.	6.333	16,7
Odessaer Geb.	3.551	9,4
Transkarpatener Geb.	3.478	9,2
Krimeaer ASSR	2.356	6,2
Saporoshjer Geb.	2.330	6,2
Lugansker Geb.	1.958	5,2
Charkiwer Geb.	1.475	3,9
Chersoner Geb.	1.450	3,8
Mykolajiwjer Geb.	1.372	3,6
Shytomirer Geb.	915	2,4
Kiew	796	2,1

Kiewer Geb.	724	1,9
Kirowograder Geb.	666	1,8
Lwiver Geb.	638	1,7
Tscherkasser Geb.	486	1,3
Winnitsaer Geb.	320	0,8
Tschernigower Geb.	288	0,8
Riwner Geb.	271	0,7
Chmelnytsker Geb.	270	0,7

Die angeführten Angaben bestätigen traditionelle Tendenzen der Siedlung von Deutschen. Dasselbe gilt für das Verhältnis zwischen städtischer und ländlicher Bevölkerung, das bereits am Anfang der Umsiedlung von Deutschen auf das Territorium der Ukraine entstand. Heute wohnt die überwiegende Mehrheit von ihnen bis auf die ASSR der Krim und Transkarpatien in Städten.

Bei den Deutschen, die in der Ukraine wohnen, sind deutlich die Einflüsse der Russifizierung, besonders unter der städtischen Bevölkerung, zu spüren. Eigentlich bestätigt diese Situation meine Meinung über die Verletzung eines der Hauptprinzipien von ethnischer Interaktion (Zusammenwirken). Die Vertreter einer ethnischen Minderheit integrieren oder assimilieren sich nicht in das ukrainische Milieu, das im Rahmen der Ukraine als ein ethnopolitischer Organismus (des Staates) dominiert, sondern im russischen Milieu. Die Russifizierungspolitik des Sowjetstaates und der Versuch, auf der Basis russischer Ethnizität ein einheitliches "Sowjetvolk" zu bilden, zwang die Ethnien zu solch einer Deformation.

Tab. 3: Vergleich der Siedlungsstruktur der Deutschen in 8 Gebieten der Ukraine und der Krimeaer ASSR

Gebiet	Gesamtzahl		1989 in % zu 1979	in % zur Gesamtzahl		Siedlungsstruktur	
	1979	1989		1979	1989	städtisch	ländlich
Dnjepropetrowsker	5746	6396	111,3	0,2	0,2	86,3	13,7
Donezker	5502	6333	115,1	0,1	0,1	82,1	17,9
Transkarpatener	3746	3478	92,8	0,3	0,3	44,5	55,5
Saporoshjer	2029	2330	114,8	0,1	0,1	70,7	29,3
Krimeaer ASSR	1587	2356	148,5	0,1	0,1	48,5	51,5
Lugansker	1830	958	107,0	0,1	0,1	83,9	16,1
Mykolajiwjer	1146	1372	119,6	0,1	0,1	61,3	28,7
Odessaer	3778	3551	94,0	0,1	0,1	52,0	48,0
Chersoner	1221	1450	118,8	0,1	0,1	53,7	46,3

Das wichtigste Merkmal der deutschen Ethnizität ist heute die Sprache. Die Angaben dazu sind in der Volkszählung fixiert. Bei der letzten Volkszählung erwies sich, daß die ethnolinguistische Situation im Milieu von Bürgern deutscher Herkunft folgende ist:

Tab. 4: Angaben der Deutschen in der Ukraine zu ihrer Muttersprache (1989)

Gesamtzahl	Deutsch abs./in %	Ukrainisch abs./in %	Russisch abs./in %
Alle Deutschen: 37,849	8.778/23,2	3.466/9,2	25.451/67,2
Stadt-Bevölkerung: 26,846	5.349/19,9	1.748/6,5	19.624/73,1
Land-Bevölkerung: 11,003	3.429/31,2	1.718/15,6	5.827/53,0

Bei den Deutschen, die in der Ukraine wohnen, sind deutlich die Einflüsse der Russifizierung, besonders unter der städtischen Bevölkerung, zu spüren. Eigentlich bestätigt diese Situation meine Meinung über die Verletzung eines der Hauptprinzipien von ethnischer Interaktion (Zusammenwirken). Die Vertreter einer ethnischen Minderheit integrieren oder assimilieren sich nicht in das ukrainische Milieu, das im Rahmen der Ukraine als ein ethnopolitischer Organismus (des Staates) dominiert, sondern im russischen Milieu. Die Russifizierungspolitik des Sowjetstaates und der Versuch, auf der Basis russischer Ethnizität ein einheitliches "Sowjetvolk" zu bilden, zwang die Ethnien zu solch einer Deformation.

Die Rolle der Sprache als eines der bedeutenden Merkmale von deutscher Ethnizität ist unter der ländlichen Bevölkerung viel stärker, da diese Bevölkerung im alltäglichen Leben die deutsche Sprache öfter gebraucht.

In den Jahren nach dem zweiten Weltkrieg (zumindest in der Zeit, die in Volkszählungen festgehalten ist) verliert die deutsche Sprache als Muttersprache an Bedeutung (so auch die ukrainische). Stattdessen verstärkt sich die Position der russischen Sprache. Das ist charakteristisch für Stadt und Land, mit der Ausnahme, daß unter der ländlichen Bevölkerung die deutsche Sprache langsamer an Bedeutung verliert als unter der städtischen.

Tab. 5: Zusammensetzung der deutschen Bevölkerung in ausgewählten
Gebieten nach der Muttersprache

Gebiet	Gesamtzahl	Deutsch abs./in %	Ukrainisch abs./in %	Russisch abs./in %
Dnipropetrowsker	6396	1250/19,6	412/6,4	4728/73,9
Donezker	6333	960/15,2	232/3,7	5125/80,9

Transkarpatener	3478	2576/74,1	641/18,4	212/6,1
Saporoshjer	2330	389/16,7	161/6,9	1775/76,2
Krimaer ASSR	2356	523/22,2	17/0,7	1809/76,8
Lugansker	1958	288/14,7	62/3,2	1604/81,9
Mykolajiwer	1372	199/14,5	235/17,1	937/68,3
Odessaer	3551	800/22,5	269/7,6	2466/69,4
Chersoner	1450	261/18,0	168/11,6	1016/70,0

Die Angaben dieser Tabelle bestätigen die bereits genannten Schlußfolgerungen; sie geben auch zusätzlich Anlaß zum Nachdenken über das Schicksal der Sprache nicht nur der deutschen Minderheit, sondern auch anderer ethnischer Minoritäten. In diesem Zusammenhang kann man eine wichtige Vermutung äußern, die auf der Grundlage von konkreten soziologischen Untersuchungen bestätigt oder verneint werden kann. Eine stabile Position der deutschen Sprache als Muttersprache ist in Transkarpatien einerseits durch die Existenz der ungarischen Minderheit (in bestimmten Maße der tschechischen und slowakischen Minderheiten), also durch Vertreter mit einem höheren Grad an ethnischem Bewußtsein bestimmt, andererseits durch die überwiegend ländliche Bevölkerung. Die Fähigkeit zum Widerstand gegen eine Russifizierung bei Ungarn, Tschechen, Slowaken (diese ist durch die räumliche Nähe des jeweiligen ethnischen Kerns zu den Minderheiten verstärkt) beeinflusste positiv die Einstellung der Deutschen zu einer eigenen Ethnizität im Zusammenleben mit anderen Minoritäten in dieser Region.

Kenntnisse über die ethnolinguistische Situation der Deutschen in der Ukraine ermöglichen es, die Voraussetzungen für die ethnische "Wiedergeburt" der Deutschen zu bestimmen, die im Zusammenhang mit ihrer ethnopolitischen Renaissance gesehen werden muß. Da bis in jüngster Zeit die Sprache das Hauptmerkmal war, nach dem man die deutsche Ethnizität bestimmen konnte, sind hier eindeutige Schlußfolgerungen zu ziehen. In den Jahren, die wir als Perestrojka bezeichnen, vollzogen sich entsprechende Änderungen, die in bezug auf eine ethnische Wiedergeburt der Deutschen in der ehemaligen Sowjetunion (einschließlich der Ukraine) Anlaß zu Hoffnung geben. Vor allem geht es um den Verzicht auf künstliche Theorien ("Verschmelzung von Nationen" und "einheitliches Sowjetvolk"), die den ethnischen Minderheiten das Recht auf Erhaltung der Eigenart entzogen oder dieses Recht nur auf Folklorelemente beschränkten.

Was die Ukraine angeht, so muß man die Möglichkeiten der ethnischen Wiedergeburt von Deutschen im Kontext der ethnopolitischen Renaissance

betrachten, die zum Ziel den Aufbau des unabhängigen ukrainischen Staates hat. Ich betone den Terminus "ukrainisch" hier nicht im eigentlichen ethnischen Sinne, sondern eher in seiner territorial-politischen Bedeutung. Das heißt, daß ein "unabhängiger ukrainischer Staat" ein selbständiger ethnopolitischer Organismus ist, der sich im Rahmen des heutigen Territoriums der Ukraine unter multiethnischer Zusammensetzung der Bevölkerung herausbildet und der eine freie Entwicklung von Vertretern aller Völker fördert, die innerhalb seiner Grenzen leben. Im folgenden sollen diese Möglichkeiten analysiert werden. Als Grundlage dafür dienen die historischen Erfahrungen der 20er und 30er Jahre. In jener Zeit hatten die Deutschen die Möglichkeit, sich auf kulturellem und politischem Gebiet selbst zu verwalten. Was die ethnokulturelle Tätigkeit von Deutschen anging, so standen ihnen 56 ländliche Kulturhäuser, 163 Lesesäle und 83 deutsche Bibliotheken zur Verfügung. Bis zum Jahr 1932 erschienen in der Ukraine drei Zeitungen in deutscher Sprache, 1929 war Deutsch Unterrichtssprache in 628 Schulen. Außerdem wurden Fachleute aus verschiedenen Fachrichtungen an der deutschen Hochschule für Volksbildung in Odessa, am pädagogischen Technikum in Chortiza und an der deutschen Abteilung der Dnjepropetrowsker Theaterschule ausgebildet. Ein weiteres Zeugnis der Selbstverwaltung von Deutschen waren die nationalen deutschen Kreise und Dorfräte. 1926 existierten in der Ukraine 153 deutsche Dorfräte, 1931 zählte man schon 254.

Am Ende der 1980er Jahre sind Merkmale einer ethnokulturellen Wiedergeburt der Deutschen feststellbar. In Gebieten und Städten entstanden deutsche national-kulturelle Gesellschaften, die sich 1989 zu der republikanischen Gesellschaft "Deutschtum" auf Republikebene zusammenschlossen. Bei dieser Gesellschaft und ihren Filialen werden Lehrgänge in deutscher Sprache und Laienkunstgruppen angeboten. 1991 wurde in Kiew die deutsche evangelischlutherische Gemeinschaft gegründet, in der Katechismuskurse veranstaltet werden und in der die Sonntagsschule untergebracht ist. Diese Gemeinschaft begann ihre Tätigkeit mit dem Ziel, ihre Kirche zurückzubekommen, die in Kiew mit Spenden von Deutschen in der Mitte des 19. Jahrhunderts erbaut wurde. Dies sind aber nur erste Schritte in Richtung einer ethnischen Wiedergeburt von Deutschen, die zur Zeit in der Ukraine wohnen. Sie können effektiv sein, falls der Staat entsprechende Bedingungen für ihre umfassende Entwicklung schafft. In diesem Sinne beginnt der unabhängige ukrainische Staat seine Nationalitätenpolitik aufzubauen. Eine wichtige Etappe auf diesem Weg war das Gesetz "Über die Sprachen in der Ukrainischen SSR", das 1989 erlassen wurde. Demnach wird den ethnischen Minderheiten die Entwicklung ihrer Sprachen (§ 3) und das Recht, jede beliebige Sprache zu gebrauchen (§ 5), garantiert. Der Staat tritt gegen die Diskriminierung von Bürgern aufgrund ihrer Sprache ein (§

8). Die nächste Etappe war die Erarbeitung des Gesetzes "Über nationale Minderheiten der Ukraine". Der erste Artikel lautet: Die Ukraine garantiert allen Bürgern der Republik ungeachtet ihrer nationalen Herkunft gleiche bürgerliche, politische, soziale, kulturelle und andere Rechte und Freiheiten und fördert die Äußerung des nationalen Bewußtsems.

Ethnische Minoritäten haben dem Gesetz nach die Möglichkeit, ihre Rechte durch die Gründung von Vereinigungen und nationalen administrativ-territorialen Einheiten zu realisieren. Auch die Frage einer nationalen Personalautonomie wird im Moment diskutiert. Das heißt, daß sich mit dem Erlaß dieses Gesetzes Bürgern deutscher Herkunft neue Perspektiven für eine Selbstverwaltung bieten. Es kann zur Wiederherstellung von Dorfräten und Kreisen kommen und zwar in erster Linie in Transkarpatien und einigen südlichen Gebieten, wo sich früher ein Großteil der deutschen Siedlungen befand. In Transkarpatien gibt es jetzt zwei Dörfer (Nowe Selo und Pawschyno), wo 90% der Einwohner deutscher Herkunft sind. In Borodiwka und Kutschowa sind 50% der Gesamtbevölkerung deutsch. Meiner Meinung nach eröffnet die Idee der nationalen Personalautonomie noch breitere Möglichkeiten für die Selbstverwaltung von Deutschen, nämlich in der gesamten Ukraine und nicht nur für kompakt, sondern auch für zerstreut wohnende Deutsche. Die Fragen der Selbstverwaltung von Deutschen könnten in diesem Fall von einem speziellen Organ, angegliedert an den Staat (am besten an das Komitee für Nationalitätenangelegenheiten des Ministerkabinetts), gelöst werden. Diese Fragen wurden im November 1991 bei einer Sitzung des Präsidiums des Ministerkabinetts, der auch der Autor dieses Artikels beiwohnte, besprochen.

Meiner Meinung nach wäre bei der Realisierung von Rechten der deutschen ethnischen Minderheit die Erarbeitung eines staatlichen Programms für die multikulturelle Entwicklung der Ukraine nötig, um die Rechte der Minderheiten auch zu verwirklichen. Damit könnten auch die Beziehungen der einzelnen Ethnien untereinander verbessert werden.

Da die Deutschen, insbesondere die, die früher auf der Krim wohnten, eine deportierte ethnische Minderheit sind, wäre es ein akutes Anliegen, alle Bedingungen für eine Rückkehr an die Wohnorte vor der Deportation zu schaffen. Daher wäre auch ein Programm nötig, das die Rückkehr von Deutschen (ihrem Wunsch nach) in die Ukraine erarbeitet. Ein solches Programm wird derzeit in der ukrainischen Führung besprochen. In diesem Zusammenhang muß die Aufmerksamkeit auf eine besondere Tendenz gelenkt werden. Die Zahl der Auswanderung von Bürgern der Ukraine deutscher Herkunft (hauptsächlich nach Deutschland) überschreitet nicht die Einwanderung von Deutschen in die Ukraine (aus ehemaligen Republiken der Sowjetunion). Ein Grund dafür ist die Zuspitzung der Nationalitätenkonflikte in

vielen Gebieten der ehemaligen Union, ein weiterer Grund liegt darin, daß gegenüber den Deutschen viele Vorurteile bestehen. Der am 1. November 1991 gefaßte Gesetzesentwurf "Über nationale Minderheiten der Ukraine" sieht eine unbedingt gewaltfreie Lösung dieser Konflikte vor. Heute existieren in der Ukraine zwei Organe, die die Rechte von ethnischen Minderheiten auf ethnokulturellem und ethnopoliti-schem Gebiet von staatlicher Seite vertreten. Das erste ist der Anfang 1990 gebildete Rat nationaler Gesellschaften der Ukraine, zu dessen Aufgaben die Koordination der Tätigkeit von gesellschaftlich-kulturellen Vereinigungen und die Bündelung der finanziellen und organisatorischen Bemühungen gehört. Das zweite ist das Staatskomitee für Nationalitätenangelegenheiten, das seit August 1991 arbeitet und der Selbstverwaltung von ethnischen Minderheiten als exekutiver Macht Hufe leisten muß.

Die Erfahrung der Nationalitätenpolitik in unserem Land zeugt davon, daß Beschlüsse auf diesem Gebiet ohne ein vorangegangenes Studium des Problems und ohne Berücksichtigung von Resultaten wissenschaftlicher Untersuchungsarbeit gefaßt wurden. Darum waren die getroffenen Maßnahmen nicht adäquat und verschärften die ethnonationale Situation im ganzen Land und in einzelnen Regionen. Damit die Bemühungen von gesellschaftlichen und staatlichen Organisationen, die Prozesse des interethnischen Zusammenwirkens in Richtung auf eine loyale Haltung und der Befriedigung der ethnischen Bedürfnisse Erfolg haben, ist eine gründliche Untersuchung des gegenwärtigen Zustandes der Entwicklung von ethnischen Minderheiten und die Bestimmung des Charakters von Bedürfnissen und der Wege zu ihrer Befriedigung notwendig. Problemlösungen für die deutsche Bevölkerung in der Ukraine fordern die Koordination der Tätigkeit von Wissenschaftlern und Praktikern.

Die vorangegangene Analyse der deutschen Ethnizität in der gegenwärtigen Etappe läßt folgende Aspekte als wichtig für die Forschung erscheinen: 1) Verhältnis zwischen Bürgern deutscher Herkunft und dem Kern des deutschen Ethnos; 2) Grad der Marginalität von Deutschen, die in der Ukraine wohnen; der Grad ihrer Akkulturation und Assimilation; 3) Kontakte und Beziehungen mit Vertretern des Kerns des Ethnos und damit verbunden der Wunsch nach Ausreise; 4) Zusammenwirken mit anderen Ethnien (Aufenthalt in einem anderen ethnischen Milieu); 5) ethnisches Selbstbewußtsein von Deutschen und Selbstidentifikation mit ukrainischem /russischem/ oder deutschem Ethnos; 6) ethnolinguistische Situation im Milieu von Bürgern der Ukraine deutscher Herkunft; 7) Migrationsprozesse und ihre Einflüsse auf die ethnodemographische Struktur der deutschen Bevölkerung der Ukraine; 8) Probleme der Einbeziehung von Deutschen der Ukraine in die Marktwirtschaft, Grad ihrer Neigung zur kulturellen Partizipation,

besondere Rolle von Deutschen bei der Bildung des Mittelstandes (die Tatsache, daß die Mehrheit von Deutschen der Ukraine in Städten wohnt, bietet dafür eine gute Voraussetzung); 9) Untersuchung sozialer, politischer und ethnopsychologischer Einstellungen von Deutschen bei der Bestimmung der künftigen Orte des Wohnsitzes und Bedürfnisse, die mit ethnischer Herkunft verbunden sind, Orientierungen auf ein entsprechendes anderes ethnisches Milieu; 10) Möglichkeiten und Wege der Überwindung des negativen Stigmas der Deutschen im Massenbewußtsein; 11) Einstellungen der Ukrainer zum Zusammenleben mit Deutschen.

Die Verwirklichung wissenschaftlicher Forschungsarbeit in den erwähnten Bereichen wäre eine wesentliche Grundlage, um optimale Beschlüsse fassen zu können. Damit könnten die Deutschen als einheitliche ethnische Struktur im Kontext eines unabhängigen ukrainischen Staates existieren.

Alle diese Aufgaben fordern gemeinsame Bemühungen von Wissenschaftlern und Politikern aus der Ukraine, Deutschland und den ehemaligen Sowjetrepubliken. Zu einer solchen Zusammenarbeit sind die Mitarbeiter des Instituts für Soziologie der Akademie der Wissenschaften der Ukraine bereit.

References:

1. Kulinitich. Deutsche Kolonien in der Ukraine: /60-er Jahre des XVIII. Jahrhunderts - 1917/, Ukrainskiy Istoritschnyj Shurnal, 1990, N. 8.
2. Es sind die Arbeiten von E. Drushmma, W. Kabusan, L. Malinovskij, J. Becker, D. Brandes, W. Demalt, J. Etterlin, G. Leibbrandt, B. Pinkus, V. Shirmusnkij, G. Simon und anderen.
3. V. Naulko (Hg.) Kultura i pobut naseledda Ukrainy. Kiew, 1991, S. 33.
4. W. Kabusan. Tschyselnist' ta nazionalnyj sklad naseleddja Novorossiji v 60-80-ch rokach XVIII st., in: Ukrainskij istoryko-geographitschnij zbimyk, Kiew, 1971, Vun. 1, S. 144-147.
5. Ukraina bahatopartijna. Programm dokumenty novych partij. Kiew, 1991.

*Published in: Foerderungsmoeglichkeiten fuer Deutsche
in der ehemaligen Sowjetunion. – Muenchen, 1992. –
Pp. 73-85*

Цього року також було опубліковано:

1. *Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932-1933 годов : итоговый отчет 1990 год : русскоязычное издание отчета Комиссии осуществляется в связи с 60-летием трагических событий 1932-33гг. в истории украинского народа / отв. за вып. В. Б. Евтух. – Киев, 1992. – 188 с.*
2. *Наукова конференція в НТШ (Нью-Йорк) // Українська діаспора / ред. кол. В. Євтух [та ін.]. – Київ – Чикаго, 1992. – Рік вид. 1, ч. 2. – С. 150-154.*
3. *Українська діаспора : вчора і сьогодні // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 112-126.*
4. *Ethnische Minderheiten in der Ukraine: gegenwärtige Situation und Perspektiven der Wiedergeburt // Ukraine : Gegenwart und Geschichte. – Koeln, 1992.*

ЗМІСТ

1991.....	
ЕТНІЧНА САМОСВІДОМІСТЬ В УМОВАХ БАГАТОКУЛЬТУРНОСТІ (ПРИКЛАД КАНАДИ).....	
ЕТНОКУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ КАНАДЦІВ: ЗДОБУТКИ І ПРОБЛЕМИ (у співавторстві з О. Ковальчук).....	
КОНЦЕПЦИИ ЭТНОСОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ США И КАНАДЫ: ТИПОЛОГИЯ, ТРАДИЦИИ, ЭВОЛЮЦИЯ.....	
ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ: ІНТЕРВ'Ю З ПРОФЕСОРОМ В. МАРКУСЕМ, М. ЧІКАГО.....	
МАРОККО: ШЛЯХ ДО ПІЗНАННЯ.....	
ПРО ФЕДЕРАЦІЮ, СУВЕРЕНІТЕТ ТА ІНШІ ПРОБЛЕМИ: РОЗМОВА З ПРОФЕСОРОМ ЦЮРІХСЬКОГО УН-ТУ СТЕФАНОМ КУКСОМ.....	
УКРАЇНСЬКА ЕТНІЧНІСТЬ У КАНАДІ: МОЖЛИВОСТІ РЕАЛЬНОСТЕЙ...	
УКРАЇНСЬКІ КАНАДЦІ: КРІЗЬ РОКИ І ДОЛІ (у співавторстві з О. Ковальчук).....	
УКРАЇНСЬКІ КАНАДЦІ: ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ (у співавторстві з О. Ковальчук).....	
УКРАЇНСЬКІ КАНАДЦІ: СТОРІНКИ СТОЛІТНЬОЇ ІСТОРІЇ (у співавторстві з О. Ковальчук).....	

ЦЕНТР В МИННЕСОТЕ ПО ИССЛЕДОВАНИЮ ИММИГРАЦИИ.....

1992.....

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ РЕНЕСАНС В УКРАЇНІ.....

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ РЕНЕСАНС В УКРАЇНІ ТА УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА:
ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ.....

ЗБЕРІГАЮЧИ УКРАЇНСЬКУ САМОБУТНІСТЬ.....

КОНЦЕПЦІЯ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ (у
співавторстві з С. Суглобіним та М. Молчановим).....

«УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА».....

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА: ПЕРШІ КРОКИ.....

РОЛЬ СИМВОЛІВ У ЗБЕРЕЖЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНІЧНОСТІ У
КАНАДІ.....

ЯКОЮ МАЄ БУТИ ЕТНОПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.....

PERSPEKTIVEN DER ENTWICKLUNG VON DEUTSCHEN IM KONTEXT
GEGENWÄRTIGER ETHNOPOLITISCHER PROZESSE IN DER UKRAINE....

Наукове видання

**Володимир Борисович
ЄВТУХ**

Зібрання творів

**ТОМ 4
1991-1992**

Упорядкування та підготовка до друку:

Л. В. Савенкова

О. М. Коротич

Редактор Г. О. Голіцина